Миле Кордић / Мијајло Ашанин

КОМИТСКИ ПОКРЕТ У ЦРНОЈ ГОРИ 1916–1918

НОВА КЊИГА
Београд

SRPSKI

VASOJEVIĆI

SKENIRAO

DRAGAN

Библиотека СВЕДОЧАНСТВА

НОВА КЊИГА

КОМИТСКИ ПОКРЕТ 1916—1918

Издавач
РО „НОВА КЊИГА“ БЕОГРАД
Ада Циганлија 6

Директор и главни уредник
СЛОБОДАН ФИЛИМОНОВИЋ

Уредник
РАНКО МИТРОВИЋ

Рецензенти:
Проф. Др ЂОРЂЕ КНЕЖЕВИЋ
Проф. Др ДРАГОЉУБ ЖИВОЈИНОВИЋ
Др НИКОЛА ПОПОВИЋ

Коректор
БРАНКА ИВАНКОВИЋ

Дизајн
ЈУГОСЛАВ ВЛАХОВИЋ

Тираж: 5.000
Штампа:
РО „Литопапир“, ООУР „Графичар“
Хајдук Вељкова 52 Чачак

МИЛЕ КОРДИЋ
МИЈАЈЛО АШАНИН

КОМИТСКИ ПОКРЕТ У ЦРНОЈ ГОРИ 1916 — 1918.

НОВА КЊИГА
1985.

Већ од Првог српског устанка Аустроугарска је с подозрењем гледала на обнову Србије и стварање српске националне државе, која је заједно са Црном Гором затварала пут освајачким тежњама Аустроугарске и Њемачке на Балкан. Србија и Црна Гора су као самосталне и независне државе без феудалних односа, бегова, грофова и кметова, са слободном земљом, дјеловале све јаче на развој национално-ослободилачких покрета у јужнословенским земљама под Аустроугарском, као туђом многонационалном, крајње реакционарном и империјалистичком државом, која је била претходница њемачког продирања на Балкан. Видећи у томе велику опасност за своју доминацију на Балкану, бечки владајући кругови дуго су припремали рат против Србије и Црне Горе. Тако је аустроугарски министар спољних послова изјављивао: „За Аустроугарску монархију биће немогуће задржати југословенске покрајине уколико на Балкану постоји снажна Србија".

Послије атентата на аустроугарског престолонасљедника Франца Фердинанда 28. јуна 1914. године у Сарајеву, Србија је била прва жртва аустроугарског и њемачког империјализма. Србија ни најмање није жељела рат, нити је за њега била спремна, а Црна Гора је без икаквог двоумљења стала на њену страну. „Судбина Србије и наша је судбина. Зло и добро нам је заједно са Србијом. Србија може рачунати на братску и неограничену помоћ Црне Горе, како у овом судбоносном часу за српски народ, тако и у сваком другом" — гласио је одговор Црне Горе Србији 24. јула 1914. године.

Црногорска војска је у духу таквог става 1914—1915. године одлучно бранила своју земљу од аустроугарског завојевача и штитила ли-

јеви бок с позадином српске војске од продора аустроугарских трупа из југоисточне Босне и Херцеговине. Посебно, веома значајну улогу одиграла је њена Санџачка војска под командом сердара-дивизијара Јанка Вукотића, од октобра 1915. до 12. јануара 1916. године. Санџачка војска је истовремено бранила Црну Гору од аустроугарског завојевача и олакшавала операције српске војске у Србији (октобар-новембар), а и у обезбјеђењу одступања главних снага српске војске (1, 2 и 3. армија) преко Црне Горе у албанско приморје.

Послије избијања и прикупљања српске војске на јадранској обали, савезници су одуговлачили да је снабдију, укрцају на бродове и евакуишу на Крф, а јаке аустроугарске снаге предузимајући децембра 1916. године општи напад наступале су преко Црне Горе ка Албанији. Због тога је црногорска војска све до 21. јануара 1916. године, без обзира на сопствену тешку ситуацију и потребу да се и сама што прије повуче са српском војском, и даље бранила своју земљу и играла улогу опште заштитнице српске војске обезбијеђујући јој вријеме за прикупљање и припрему за евакуацију из Албаније. Црногорска војска је извојевала значајне побједе над Аустроугарском, показала високе моралне и борбене квалитете и била спремна да се повлачи са српском војском и да ратује до коначне побједе. Али, 21. јануара 1916. године на то нијесу били спремни краљ Никола и његов двор, влада Лазара Мијушковића и мањи дио Врховне команде. Краљ Никола, као шеф црногорске државе и врховни командант цјелокупне црногорске војске, сноси главну одговорност за то, као и за капитулацију Црне Горе и храбре црногорске војске коју је доживјела у другој половини јануара и фебруара 1916. године — послије бјекства краља Николе и предсједника Владе Лазара Мијушковића у иностранство.

Црна Гора је послије тога окупирана као и Србија, а њена војска заробљена, разоружана и интернирана у аустроугарске заробљеничке логоре. У Црној Гори је 1916—1918. године владала аустроугарска империјалистичка агресија и крвава, безумна тиранија — која није штедјела ни људе, ни жене, ни дјецу, ни њихова материјална добра.

Иако намјера аутора није била да пишу цјелокупну историју комитског, односно национално-ослободилачког покрета у Црној Гори од 1916. до 1918. године, већ само да се скине вео заборава са овог херојског отпора и борбе против окупатора и на популаран публицистички начин читаоцу приближи то вријеме, његови јунаци, велика страдања и огромне жртве црногорског народа у току окупације, ова књига представља значајно историјско дјело које се не може заобићи при обради историје Црне Горе у првом свјетском рату, тим прије што је ово прва и једина публикација која се бави тим значајним периодом.

За писање ове књиге, поред научне литературе, коришћени су оригинални записи актера и савременика тих догађаја и аутентична свједочења преживјелих комита и њихових досљедних сарадника.

Од ових, за црногорски народ тешких догађаја, прошло је око седам деценија — што је морало оставити субјективног трага на сјећања и учесника и савременика. Многа свједочења носе у себи и елементе народних легенди, јер су и то вријеме и ти догађаји неминовно прелазили у легенду. Нека свједочења преживјелих ратника — комита и

савременика нијесу могла бити провјеравана, јер је то усљед великог протока времена и недостатка примарних историјских извора немогуће учинити. С обзиром на склоност ратника да у своја казивања уносе пуно личног, емоционалног и субјективног, нека приповиједања и нијесу могла бити потпуно прецизна. Али се зато личности и догађаји у овој књизи пред читаоцем појављују онако како их је народ видио и доживио, што показује велику патриотску снагу увјерења о нужности и оправданости оружане борбе за слободу против завојевача и окупатора и његових биједних и морално потпуно посрнулих сарадника.

Упоредо са приказивањем оружане борбе комита описана су и велика страдања народа Црне Горе у вријеме аустроугарске окупације. С окупацијом је дошла глад — каква у историји у Црној Гори није запамћена. Велики број Црногораца страдао је у заробљеничким логорима. Многа страдања у логорима била су повезана са комитским покретом, јер је одвођењем читавих породица у логоре аустроугарски окупатор покушао да сломи оружану ослободилачку борбу и отпор црногорског народа. И овај дио књиге углавном је написан на основу казивања преживјелих логораша и аутентичних историјских извора.

Црногорски комити нијесу увијек били најбоље војнички и политички организовани, нити су имали јединствено војно и политичко вођство за цијелу Црну Гору. Како међу комитама није било виших официра, покрет су водили угледни и утицајни људи из народа. Читава оружана борба била је постављена на племенској основи. Због тога је ова борба имала карактер комитске племенске организације, што је доносило велике слабости у војном погледу. Осим тога, готово нико међу комитима није имао довољно искуства да се стави на чело ослободилачког покрета и да га боље организује и води. Међутим, одређена синхронизација и политичка опредијељеност комита ипак је постојала. Комитске чете су своје борбе координирале на зборовима које су организовали најугледнији четовође. Тако је и дошло до масовног опредијељења и тежње црногорских комита да се Црна Гора уједини са Србијом, а да се краљ Никола збаци са црногорског престола и да му се забрани повратак у земљу. То показује како се јаз и неповјерење између црногорског двора и огромне већине народа — због свих страдања, напора и огромних жртава које је дао црногорски народ послије 21. јануара 1916. године, још више продубио. Зато су основни садржај књиге и завршава народним устанком против окупатора октобра-новембра 1918. године, на чијем челу су били комити, као и одлуком Велике народне скупштине у Подгорици о уједињењу Црне Горе и Србије.

Уз основни садржај књига има и два врло занимљива и значајна прилога. Први је списак који садржи око хиљаду имена комита. Сигурно је да се у овом списку не налазе имена свих комита, јер је потпун списак послије 70 година немогуће сачинити. Оружана комитска борба црногорског народа против аустроугарске окупације била је заснована на добровољној војној и политичкој основи. Ко је хтио и могао да се бори за слободу могао се увијек прикључити којој год жели комитској чети, па је из ње могао и отићи кад год хоће. Зато се бројно стање комита у четама често мијењало. Због тога је и ауторима едиције о комитском покрету било јако отежано да дођу до свих имена ових бораца

за слободу. Ипак и овај непотпун списак је драгоцјен, јер ће од заборава сачувати многа имена која су својим јуначким дјелима то заслужила.

Други прилог чине писма која су настала као реаговање на фељтон „Комитски покрет у Црној Гори 1916—1918" објављен почетком 1984. године у „Политици експрес", а од којег је на тражење многобројних читалаца, настала ова књига. У овом прилогу постоје двије врсте писама: она полемичког карактера и она која су у суштини допуна основног садржаја књиге. Полемичка писма говоре о узроцима капитулације црногорске војске и у њима има и другачијих виђења овог трагичног догађаја. Писма која су допуна основног садржаја, као и казивања комита, обојена су емоцијама и носе у себи елементе легенде, али то не умањује њихову занимљивост.

Књига Комитски покрет у Црној Гори 1916—1918. треба још једном поновити, писана је за сваког читаоца и сматрамо да ће корисно послужити за свестраније освјетљавање догађаја и ослободилачке борбе црногорског народа против аустроугарске окупације Црне Горе од 1916. до 1918. године, а такође његовог прогресивног утицаја на одлуку Велике народне скупштине у Подгорици 26. новембра 1918. о уједињењу Црне Горе са Србијом.

Као што је општепознато, питање уједињења Црне Горе са Србијом и другим југословенским народима 1918. године ријешио је црногорски народ. Њему то уједињење никаква и ничија сила није могла наметнути. Одлука велике подгоричке скупштине настала је као логичан резултат тежњи и борбе народа Црне Горе за уједињење са Србијом и за стварање заједничке државе. Због тога је она, као и мојковачка битка, комитски покрет и друге борбе црногорског народа, значајно поглавље у историји Црне Горе уопште.

Београд 11. IX 1984. *Богдан Гледовић*

ПРВИ
ДИО

Покољења дјела суде; шта је чије дају ***свјема:***
на Борисе, Вукашине општа грми анатема;
гадно име Пизоново не смје кољат мјесецослов;
за Егиста управ сличи гром небесни суд Орестов.

Његош

Историја умије на најсуровији начин да се поигра људима.

Ратници који су се у посљедњој аустроугарској офанзиви пуна 93 дана тукли са многоструко јачим непријатељем од Дрине до Мојковца и који су успјели да на својим прсима зауставе шпанске бајонете како би изморена српска војска могла да се повуче преко Црне Горе и Албаније, одједном нијесу више знали шта ће са собом. Извојевали су једну од најславнијих побједа у својој историји, до ногу су потукли на Мојковцу аустроугарске трупе, а ипак су били побијеђени. Малобројни преживјели аустроугарски војници су бјежали долином Лима према Бијелом Пољу, а црногорски војници ипак су напуштали бојно поље окрећући први пут у својој петовјековној историји пушке наопако.

Велика побједа на Мојковцу постала је изненада највећи пораз. Они који су побијеђени и који су бјежали низ Лим, били су у ствари побједници, а они који су побиједили постали су поражени.

Десет дана послије мојковачке побједе црногорска влада потписала је капитулацију.

Људи одрасли у овим планинама од рођења су навикли на муке и невоље. Чинило им се, ипак, да ни њихови очеви, ни њихови дједови нијесу имали тежих дана.

Јунаци са многих разбојишта са тугом у срцу и горчином у грлу гледали су како иста она војска коју су до ногу потукли на Мојковцу улази сада без зрна барута у њихове градове и села.

Враћали су се домовима, а завидјели су својим друговима који смрзнути, челом побијеним у земљу, непокопани остадоше од Дрине до Мојковца.

У општем метежу који је настао сви су имали само једно питање: зашто су погнули главе пред непријатељем?

Одговор на ово питање, на жалост, нијесу могли да им дају ни њихови официри, јер су и они били збуњени и изгубљени. Људи који су на ово мучно питање могли да одговоре на вријеме су напустили земљу, а њих оставили на милост и немилост поробљивачу.

Ратници чија је слава далеко превазишла границе Балкана нијесу знали да су жртве једне закулисне игре око пријестоља и да су их у ропство одвели династички интереси.

Ови људи „свикли без голема мријет јада“ нијесу тих дана ни сањали да су изневјерени још оног дана када је Гаврило Принцип у Сарајеву пуцњима из свог револвера најавио почетак велике европске драме. Још тада је црногорски суверен Никола I Петровић почео закулисне игре покушавајући да сачува неутралност Црне Горе свјестан да га један велики рат може довести до губитка круне. Истовремено, он је видио шансу да у великом ратном метежу, који је био на помолу нешто ушићари.

Послије прекида дипломатских односа између Србије и Аустроугарске између Беча и Цетиња вођена је оваква дипломатска преписка:

Писмо аустро-угарске владе које је 27. јула 1914. године (датуми су по старом календару) достављено црногорској влади:

„Ми имамо потпуно разумијевање за деликатни положај у којем се налази Њ. В. краљ с обзиром на расну заједницу свога народа са становништвом Краљевине Србије. Али како ми не проводимо никакву политику освајања, већ само бранимо интегритет Монархије у односу

према Србији, мислимо да можемо очекивати од мудрости краља Николе да Његово Величанство неће сметати развоју ствари неком сувише брзом одлуком, која би према нашем мишљењу могла бити од штете његовој династији и његовој земљи. Ми бисмо приликом развоја догађаја, у згодном моменту, водили рачуна о интересима Црне Горе, чији нам опстанак и њено напредовање, као самосталне државе, јако лежи на срцу."

Идућег дана аустроугарски посланик на Цетињу послије разговора са министром спољних послова Петром Пламенцом послао је у Беч телеграм:

„На данашњем састанку споменуо ми је црногорски министар спољних послова да му је наређено дати ми одговор, да ме краљ не може примити јер није на Цетињу. Међутим, данас кад су стигле прве вијести о непријатељству и проливању српске крви, Његово Величанство даје ми до знања да није згодно да останем при својој жељи о пријему, јер би он због тога као српски суверен према својим овдашњим земљацима и осталим домаћим елементима дошао у врло тежак положај. Ја сам одговорио да то схватам до извесног степена и тим мање на томе настојавам, јер сам мисао о пријему изјавио из властите иницијативе, а не по налогу. Министар црногорски наставља: како Његово Величанство тако и влада одлучили су, и сад као и прије да одрже строгу неутралност. Положај и краља и владе био би врло појачан кад би Аустроугарска дала изјаву да рат са Србијом нема освајачки карактер. Оваква изјава, како сам строго повјерљиво извијештен од мог италијанског колеге, као и њемачког отправника послова, дата је у Риму и Берлину. Црногорски краљ је за вријеме своје владавине од 50 година повећао своју земљу скоро 4 пута. Црна Гора и без обзира на то, још није у положају да може бити потпуно самостална, те је упућена на помоћ са стране, а ово стање не може се одржати с обзиром на велике територијалне промјене на Балкану за посљедње двије године, приликом које подјеле Црна Гора је прошла рђаво. — Ми бисмо Црној Гори могли помоћи да њено проширење на југу буде јаче него што се показало. Свакако се и Црна Гора према Монархији донекле огријешила, али углавном њено држање показало је да би у њој, према нашим властитим интересима, могли лако задобити доброг, оданог и захвалног пријатеља. Њ. В. Краљ и влада рачунају још увијек на нас и имају пуно повјерење према Вашој Екселенцији; напротив и влада и краљ немају никаквог повјерења према нашим војним круговима, нарочито према фелдцајгмајстору Пођореку због посљедњег догађаја код Метаљке тј. због начина како се тај инцидент инсценирао. Њ. В. Краљ и влада питали су Вашу Екселенцију да ли би ц. и к. влада била вољна да пружи Црној Гори гаранцију за њен даљи опстанак. Ова гаранција имала би се изразити у таквом осигуравању проширења Црне Горе која би јој омогућила да и даље остане самостална поред осталих балканских држава, али без давања помоћи и потпоре са стране, а на првом мјесту да буде потпуно независна од Србије. Ове изјаве министра спољ. послова резултат су његових дугих конференција са Њ. В. краљем и министром предсједником. Он је молио за строго повјерљиво дејство о свему овоме и што прије, па макар добио и само привремени одговор на основу којега би он могао повести акцију у Народној скупштини која се прекосјутра састаје."

Аустроугарски министар спољних послова послао је свом посланику на Цетињу 31. јула (по старом календару) телеграм:

„Према обавештењима која имам од тамошњег војног изасланика црногорска влада мисли да ће моћи Народну скупштину приволети за одлуку неутралности, ако Аустроугарска даде ове гаранције: никакво територијално освајање у Србији, одбрана самосталности Црне Горе, довољна финансијска помоћ и извесно територијално повећање у корист Црне Горе. Како би за нас било од великог значаја неутрално држање Црне Горе у нашем сукобу са Србијом, то нека Ваша Екселенција покуша да утиче на тамошњу скупштину, како би се ова одлучила што прије на неутралност. Можете понова потврдити да ми не водимо никакав освајачки рат против Србије. То смо доказали за време балканског рата, а и данас не мислимо ни на какво освајање српске територије. Ми имамо искрени интерес обезбедити самосталност Црне Горе, ако одржи коректну неутралност, у којем случају могла би сигурно рачунати од стране Монархије на једну довољну финансијску помоћ, а осим тога и на повећање њене територије у правцу Санџака. Исто тако евентуалне жеље Црне Горе на албанске крајеве наишле су код нас на добро схватање у оквиру нашег споразума са Италијом.

Бертхолд"

Црногорска народна скупштина сазвана је за 1. август (по старом календару). Како у књизи „Ујединитељи Црне Горе и Србије" пише Јован Ћетковић, краљ Никола је са својим људима покушао да утиче на Скупштину како би се она изјаснила за неутралност.

Јован Ћетковић пише:

„Али је овај наручени глас и предлог брзо био уђуткан и одбачен, Краљ је оцијенио ситуацију и тргао се натраг. Није се имало кудкамо. И Народна скупштина и јавно мњење — сви Црногорци, изузев њега и његове околине — сви су били за рат, за помоћ Србији. И рат је објављен упркос свих настојања краља Николе и њихових људи."

Да је народ Црне Горе приморао краља и Владу да објаве рат Аустроугарској постоје и други докази.

Аустријски новинар Штајнхерт разговарао је 25. јануара 1916. године на Цетињу са бригадиром Јованом Бећиром о учешћу Црне Горе у рату. Бећир је изјавио аустријском новинару да је Црна Гора морала ући у рат, јер је пријетила опасност од револуције, пошто је послије балканских ратова „великосрпска пропаганда ухватила дубок коријен и велики дио становништва затровала." Бригадир Бећир је даље рекао да су одговорни фактори црногорске државе морали ући у рат да не би постали „издајници српске ствари", премда су знали да побједа Антанте значи и уништење црногорске државе.

Сличне чињенице објавио је и новинар Стево Богдановић, који се повлачио са српском војском.

Он се у Косовској Митровици 26. октобра 1915. године састао са црногорским делегатима који су се ту налазили ради пријема опреме за црногорску војску. Ту се налазио и Ристо Поповић, бивши министар. Богдановић пише да је један Црногорац, који је био раније народни посланик и сматран за напреднијег човјека, поставио Поповићу питање

Трагичан тренутак: Црногорци први пут у петовјековној историји полажу оружје

Црногорска војска предаје топове

како црногорска влада „још у почетку српско-аустроугарског конфликта није предвидјела овај преокрет ратне среће на Балкану“, и зашто није покушала да се Црна Гора не увлачи у рат, пошто су у почетку остале неутралне Грчка и Бугарска. Поповић, бранећи се од оптужбе рекао је: „Па ми смо све то имали на уму и још више. Имали смо на уму и наше државне интересе. Али, тешко је са Црногорцима радити... тешко је,

управо немогуће је било њих обуздати у једном оваквом случају. Кад је Аустрија објавила рат Србији Црна Гора је узаврела као казан. Да се влада није одазвала народној жељи, да се није повела за Србијом, хтјело је доћи до унутрашњег покоља, до тога да Црна Гора остане без Црногораца. Црногорци би у масама прелазили границу и пријављивали се у Србију као добровољци. А то је било опасно, врло опасно. Ми дакле нијесмо били господари ситуације. Повели смо се за догађајима који су нас приморали да и ми званично објавимо рат Аустрији."

Св. М. Јакшић у књизи „Краљ Никола и предаја Ловћена" која је 1921. године објављена у Београду, преноси дијелове чланка Густава фон Хупке, који је до избијања првог свјетског рата био аустроугарски војни изасланик на Цетињу.

На дан убиства Фердинанда у Сарајеву, Хупка се налазио на одмору, па је по наређењу прекинуо одмор и дошао на Цетиње. Истог дана примио га је краљ Никола.

— Вјерујете ли ви да би ваш цар хтио и данас да ми помогне?", питао је краљ Никола подсјећајући Хупку на разговоре које су њих двојица водили још 1912. године.

Хупка је одговорио неодређено, а краљ Никола је онда отворено рекао:

— Нека ваш цар од мене не тражи да се борим против Русије, јер сам њој обавезан историјом и породичним везама. У свим осталим питањима ја ћу радо бити његов послушни пријатељ. Отпутујте одмах у Беч и обавијестите о мом очајном положају.

Хупка даље пише:

„Али и поред свега он је са сваком новом вијешћу о све већем ширењу свјетског пожара губио наду да ће Црну Гору сачувати од ратних заплета и најзад је морао да попусти готово једнодушној вољи народа. Око шест сати по подне, 5. августа 1914. године, први секретар министра спољних послова предао је аустроугарском посланику писмени захтјев да се сматра излишним у земљи и да је напусти прије отпочињања непријатељстава.

Сјутрадан рано ја сам био посљедњи пут у краљевој соби за рад, гдје ми он пружи руку и рече:

— Судбина чини своје, она је јача од људске воље."

Иако му се није улазило у рат краљ Никола је одмах осјетио расположење народа, па и сам очигледно обузет патриотским осјећањима преко свог посланика у Београду Лазара Мијушковића поручује предсједнику српске владе Николи Пашићу: „Ми смо с вама да дијелимо зло и добро. Судбина Србије је и наша..."

Црногорско министарство иностраних послова уручило је аустроугарском посланику на Цетињу ноту о објави рата 23. јула пошто је прије тога Аустроугарска објавила рат Србији. Идућег дана, објављена је прекламација краља Николе, којом он позива народ Црне Горе у „Свети рат за слободу Српства и Југословенства." „Судбоносни час је куцнуо" — каже се у прокламацији — „Црножути (хабзбуршки) барјак, који од давних времена као море притиска душу југословенског народа, развио се, да тај народ сад потпуно уништи, да његове слободне представнике, Србију и Црну Гору, прегази." Краљ у прокламацији даље истиче: „Југословени су се прилагођавали Аустрији да се с њом заједно

опру најезди са истока. Они су код ње тражили спас, а нашли су гроб своје слободе.“ Он на крају прокламације каже: „Аустрија је објавила рат нашој драгој Србији, објавила га је нама. Објавила га је Српству и цијелом Словенству. ... Ми смо хтјели мир, наметнут нам је рат. Примите га као увијек, примите га српски и јуначки.“

Већ 1915. године у црногорској војсци и међу савезницима појавиле су се сумње да краљ Никола одржава тајне контакте с Аустрогарском. Ове сумње нијесу биле без основа. О томе увјерљиво говори и један документат из бечког архива (филм 34/457-459):

„Цар и краљ генералштабни мајор Густав Хубка.

Садржај: разговор са црногорским принцом Петром.

Херцег Нови, 12. јуна 1915.

Јучер 11. јуна одржан је северозападно од Будве састанак који је тражио црногорски командант Ловћенске групе, принц Петар, а одобрен телеграмом Оп. бр. 1307 Команде југозападног фронта.

Састанак је одржан поводом молбе црногорског краља, упућене команданту цар. и краљ. оружаних снага у Херцег Новом, да се напади наше авијације усмјеравају искључиво на тврђаве, војна складишта или друге објекте и постројења која служе ратовању, а да се убудуће поштеде од бомбардовања незаштићени, небрањени градови и насељена мјеста...

...У даљем току разговор се ограничио на размјену неколико фраза учтивости. Том приликом принц је одао признање војној моћи наше Монархије, која се бори са бројном надмоћношћу многобројних непријатеља.

...Стекао сам утисак да је ово посљедње првобитно — тј. у вријеме када је принц молио да се са мном састане (5. јуна) — било замишљено у сасвим другом правцу, али је од тада наступио преокрет у процјени војне и политичке ситуације, која Црну Гору у отпору поново оснажава.

...Да је у року од једне недјеље дошло до преокрета у процјени сопствених шанси, види се из наговештаја генерала Ника Пејаковића који је раније био са мном у пријатељском односу, који је — да не чује принц — изразио своје жаљење, што сада нема више могућности за пријатељско поновно ослањање на нашу Монархију...“

Мајор Хубка сматра да је принц Петар тражио разговор не због бомбардовања градова, већ због преговора о миру, а до преокрета у процјени ситуације дошло је због тога што су у међувремену Њемци заустављени на руском фронту, па изгледи на побједу централних сила више нису били тако велики.

О сумњама да краљ Никола неискрено води рат и контактира са Аустроугарском говоре и документа из повјерљиве руске архиве која су објављена послије октобарске револуције:

„Копија пов. депеше војног агента у Црној Гори од 29. маја 1915. Одјељењу старјешине квартира генералног штаба.

Међу обавијештеним лицима изражава се сумња поводом неких тајних преговора који се воде са Аустријанцима сада у име црногорске врховне команде. Краљ је одиста казао генералу Јанковићу да ће командант Ловћенског одреда преко парламентара усмено предупредити

команданта которских утврђења о припремљеним репресалијама од стране Црне Горе, у случају даљег бацања бомби из аероплана на незаштићене црногорске градове. Ипак трубач који прати парламентаре тврди, да је било предано писмо које је донио краљевић Петар из Цетиња од врховне команде, иако за ово врховна команда ништа не зна. Командант которских утврђења обећао је одговорити тек пошто ступи у везу са командантом аустријске Балканске армије.

Штабсротмистр Хвошчински."

Друга депеша од 10. јуна 1915. године

„Одјељењу квартирмајстора генералног штаба.

Међу обавијештеним лицима створило се убјеђење да су тајни преговори између Црне Горе и Аустрије, о којима сам доставио довели до сагласности која Црногорцима оставља одријешене руке у акцији против Арбаније. Има више од недјеље дана како су на цијелом фронту престали не само обични сукоби већ и препуцавање које је до сада стално вршено. Аероплани се више не појављују и краљ је издао наређење да се не пуца на њих. — Хвошчински."

Трећу депешу шаље руски посланик из Србије, која гласи:

„Пов. депеша отправника послова у Србији. Ниш, 28. јуна (11 јула) 1915. бр. 666. Веза с мојом депешом бр. 640. — Генерал Потапов, који је овде допутовао из Цетиња, потврђује вести о преговорима између Црне Горе и Аустрије. Верзију коју сам већ доставио он допуњује ниже следећим доказима које је добио из извора који, по мишљењу, заслужује поверење. Споразум се састоји из 12 тачака које предвиђају: 1) Обнову Аустро-црногорског уговора од 1911; 2) Образовање аутономне

Црногорци се укрцавају у лађе — само мали број војника је отишао из земље

Скадарске провинције до ријеке Мате под управом Црне Горе; 3) Област Спич уступа се Црној Гори; Аустрија се обавезује да положи у једну швајцарску банку крупну суму која ће се исплатити Црној Гори пошто испуни на себе примљене обавезе. Остале тачке обезбеђују династију црногорску. Потапов моли из Ниша за дозволу одељења квартирмајстора да може отпутовати у Петровград и у случају позитивног одговора лично ће реферисати Вашем Високопревасходству о изложеном — Штарндман."

Четврту депешу поводом тајног споразума шаље руски посланик из Лондона.

Депеша посланика у Лондону 1/4 1915. бр. 467.

„Николсон ми је прочитао депешу из Цетиња по којој је један црногорски генерал, напустивши црногорску армију казао енглеском посланику своје увјерење о тајном споразуму који постоји између краља Николе и Аустрије. Ове вијести потврђују се депешом Дез Граца из Ниша. Буханан је опуномоћен да вас подробније извијести о овоме. Николсон ми рече да је обновио разговор с црногорским делегатом о Скадру и да му је поновио незадовољство због загонетног понашања Црне Горе и, не видјевши српски извор вијести, додао да прије потпуног расвијетљења овога стања енглеска влада сматра да је немогуће помоћи Црној Гори војничким материјалом и пошиљком канадских резервиста. При закључку Николсон је још једном замолио да се извор његових вијести држи у тајности — Бенкендорф."

У исто вријеме кад су вођени ови преговори између књаза Петра и Хупке краљ Никола са својом владом припремао је и на крају извео упад у Скадар. Ова окупација, извршена без знања Савезника, изазвала је читаву узбуну у савезничким редовима. На овај начин један дио црногорске војске ангажован је био на другој страни чиме је ослабљен фронт према Аустрији.

Поводом Скадарске окупације развила се жива дипломатска преписка између савезничких представника:

„Пов. депеша отправника послова на Цетињу 21. априла (4. маја) 1915. г., бр. 55. Молим за хитно наређење. Копија у Нишу. Постоје факта о новом споразуму црногорске владе са Есад Пашом о плану Црногораца да заузму Сјеверну Албанију, а наш војни агент послао је депешу под бр. 532 о пројекту краља Николе по којему би се приступило формирању одреда од 20.000 војника у случају акције на западном фронту или против Скадра. Размотривши дјело с генералом Потаповом мислим да је неопходно још једном указати како је нецелисходно у политичком и војном погледу да Црна Гора напусти заједнички стратегијски план који има са Србијом. Опасно је оставити готово половину савезничке црногорске војске на расположење овдашњих управљача који би могли под таквим условима у сваком моменту употријебити овај одред или против уједињења Срба, за штетне комбинације са Италијанима, или за сада крајње рискантну авантуру у правцу Скадра, која би одвела до сударa с Албанцима малобројну црногорску армију. — Обнорски."

„Пов. депеша отправника послова у Србији. Ниш 16/29 јуна 1915. год. бр. 640. Копија у Цетињу — због непослушности Црногораца и због заузећа Скадра Пашић је одлучио опозвати генерала Јанковића наре-

дивши му да предаде дужност свом помоћнику пуковнику Пешићу. Генерал је више пута давао оставку због сталних интрига и тежњи Црногораца да дејствују иза његових леђа противно постојећем споразуму између Црне Горе и Србије. Ја сам му подвукао да је сличан корак непожељан и да би Српску армију лишио неопходног познавања онога што се дешава на њеном лијевом крилу, не говорећи о општем значењу одржавања утврђених односа са савезницима. Ако су моји савјети правилни корисно је да се понове у Српској влади у име Вашег Високопревасходительства. Српски посланик у Цетињу саопштио је овдје о гласовима по којима су Црногорци преговарали са бившим аустријским војним агентом, који је специјално допутовао у Котор ради ових преговора. Као да је постигнут споразум по којем Аустрија дозвољава Црногорцима заузеће Скадра и да Аустријанци престају бацати бомбе на црногорску територију и обавезују се не спријечавати довоз хране у Црну Гору. У замјену за ово Црногорци ће прекинути војну акцију против Аустрије. — Штрандман."

„Пов. депеша Министра спољних послова отправнику послова у Ниш. 18. (јуна) 1. јула 1915. год. бр. 3130. Седам часова и 30 минута увече. ВАШ БРОЈ 640 примљен је. Изволите у име Императорске владе најозбиљније скренути пажњу Пашићу на опасност прекида војничке везе с Црном Гором. Ако гласови о споразуму краља Николе с Аустријанцима нијесу лишени основа, то прекидом везе Црне Горе и Србије, Црногорцима би се олакшало, клонећи се од учешћа у војним операцијама против Аустрије, да изврше обавезе, које су може бити, узели на себе према Аустрији. У општем интересу Савезника настојте да Пашић без одлагања предузме мере ради обновљења назначене везе. — Сазонов."

„Пов. депеша посланика у Лондону 22. јуна (5 јула) 1915. год. Бр. 435. — Николсон ми је рекао, да му је прошле седмице црногорски министар казао да ће му у име своје владе објавити да црногорска војска ни у ком случају неће заузети Скадар. Тек што је ова изјава била дата, у Лондону је примљена вијест да је окупација извршена.

Николсон је позвао к себи Радовића и изразио му своје велико чуђење поводом разлике у изјавама које му је дала црногорска влада и стварних факата. Рекао је да овај инцидент не може послужити повјерењу према црногорским декларацијама и да је енглеска влада била изненађена не видећи законитог основа у окупацији Скадра и принуђена је поново подвргнути испитивању питање о снабдјевању Црне Горе убојним материјалом, а то испитивање може добити рјешење које није у сагласности са жељама државе.

Црногорски министар одговорио је да је и сам био поражен вијешћу и да појма о овоме није имао. Послије овога министар је Николсону дао сва та објашњења која Вам ја не понављам, претпостављајући да су Вам већ саопштена. Министар је примијетио да на ову окупацију треба гледати као на привремену. Овог пута Николсон се је ограничио на то што је примио па знање привремени карактер заузећа Скадра и рекао је министру да особито послије тако скоро учињених изјава, ма какви били узроци који би приморали црногорску владу да измијени своје рјешење она ни у ком случају није требала то учинити без претходног обавјештења држава. — Бенкендорф."

„Политичка архива. Копија меморандума који је послан посланствима у Француској, Енглеској и Италији 7/20 јула 1915. год. Бр. 767. Господин Сазанов није измијенио своје погледе који су веома различити од правца у којему црногорска влада води своје војничке операције. По његовом мишљењу мјере које су у Цетињу предузете од савезних држава биле су потпуно довољне да црногорска влада помисли о опасностима којима се подвргава не слједујући жељама Савезника. Међу принудним мјерама, (меморандум краља, енглеског посланства под бр. 118) које могу бити примијењене против Црне Горе, одлагање пошиљке новчане субвенције и ратног материјала, може бити потпуно ефикасно, но господин Сазонов уздржао би се да изјави у корист санитетске мисије Др. Клемоа или у спријечавању повратка у своју отаџбину Црногораца који живе у Канади или Сјеверноамеричким државама као и обустави пошиљке хране у Црну Гору."

Аустро-Угарска, Њемачка и Бугарска, иако савезници у првом свјетском рату имале су различите интересе у окупираним земљама Балкана.

Др Петар Опачић у књизи „Србија и Солунски фронт" пише да су њемачки владајући кругови дочекали пораз Србије као повољну прилику за чврсто повезивање Њемачке, Аустроугарске, Бугарске и Турске у једну велику империју којој би на челу била Њемачка.

Њемачки монополисти су, истиче Опачић, већ 1915. године направили план о такозваној „Средњој Европи". Овим планом било је предвиђено економско потчињавање Њемачкој свих балканских земаља, па и Аустроугарске.

Нијемци су жељели да себи потчине Србију не само економски него и политички, па су прављени планови за довођење на српски пријесто неког од прољемачки оријентисаних принчева. Избор је био пао на Милана Христића-Обреновића, ванбрачног сина краља Милана.

Своје планове имала је и Бугарска. Она је жељела да добије читаву Македонију и источни део Србије и тако спријечи уједињење југословенских народа.

Трећи савезник, Турска, радије је прихватала аустроугарске него њемачке планове. Њој је одговарало да на Балкану буде више малих држава, јер се надала да ће уколико се Србија распарча и она добити неке од својих ранијих територија.

Овако притијешњена од савезника Аустро-Угарска је крајем 1915. и почетком 1916. године окупирала Црну Гору и Албанију, иако се Њемачка томе противила.

Док су централне силе правиле планове око подјеле Балкана и неки водећи људи црногорске државе покушавали су да читаву ту ситуацију искористе.

У броју 2 „Југословенске ревије за међународно право" 1959. године В. Вучковић у чланку „Дипломатска позадина уједињења Србије и Црне Горе" доноси интересантне податке о дјелатности пријестолонасљедника Данила. Те податке објављује и Јурij А. Писарев, совјетски научник (Србија и Црна Гора у првом свјетском рату, Москва 1968. године, страна 158.).

Кнез Данило, који се у то доба налазио у Швајцарској, упутио је преко холандског новинара Курта шифровано писмо аустроугарском по-

сланику у Софији Парновском. Данило у писму предлаже закључење сепаратног мира између Аустроугарске и Црне Горе. Он пише да је не само спреман за закључење примирја са централним силама, већ да Црна Гора може да успостави савезничке односе са Аустро-Угарском.

У писму се даље указује на опасност за Аустроугарску уколико се Црна Гора ликвидира као самостална држава. Данило је, наиме, имао погрешну информацију да према Црној Гори иде Бугарска а не Аустроугарска војска, па је упозоравао Аустроугарску да би бугарско освајање Црне Горе могло да наруши равнотежу на Балкану.

Пријестолонасљедник Данило износи у писму и своје територијалне претензије на Балкану:

„Ми бисмо могли обезбиједити ту равнотежу (на Балкану) ако би Црна Гора била увећана на рачун једног дијела Србије, мањег дијела Далмације и сјеверног дијела Албаније који смо већ заузели... да би се на тај начин образовало само једно српско краљевство."

Црногорски пријестолонасљедник обећао је у писму Аустроугарској да ће, уколико се његов приједлог прихвати, прекинути војни савез са Србијом.

„ У том случају ми бисмо могли промијенити правац српског одступања са албанског правца, не прихватити српске трупе на нашој територији као савезничку војску и потписати савез са централним силама" — стоји у писму кнеза Данила.

Краљ Никола

Краљица Милена

Парновски је прослиједио писмо кнеза Данила министру спољних послова Аустро-Угарске Буриану, који је у свом одговору, одбацујући „екстравагантне претензије“ црногорског пријестолонасљедника, изјавио да Црна Гора „мора да преда своју судбину централној коалицији“ без истицања било каквих услова.

Док је санџачки одред под командом прослављеног сердара Јанка Вукотића водио жестоке борбе на Мојковцу, на Цетињу су почеле нове закулисне игре.

Јован Ћетковић о томе пише:

„Вичући на сав глас, да их и посљедњи војник црногорски чује, како немају више муниције ни хране да би се могли даље борити и издржавати, како су остављени од савезника самим себи, цетињски управљачи систематски су припремали терен за капитулацију, особито од како је Бугарска била напала Србију.

Савезнички посланици на Цетињу ушли су били у траг овој закулисној игри и о свему обавјештавали своје владе. А савезничке владе чиниле су све да осујете намјеру краља Николе и његових људи. Али све је било узалуд. Краља Николу ништа није могло зауставити на путу којим је пошао. Мјере које су савезници предузимали виде се из сљедећих телеграма:

Пов. депеша Посланика при Српском Двору
19 децембра 1915 г.

Бр. 1032 Предана преко посланства у Риму под бр. 895. Веза с депешом Обнорског бр. 287.

„Апсолутно се не могу сложити с мишљењем да ми можемо пристати на условну капитулацију Црногораца која се по моралном значењу и по практичним посљедицама ни у чему не разликује од сепаратног мира. ОВО ЈЕ ЈЕДНА ОД ИЗМИШЉОТИНА КРАЉА НИКОЛЕ за којега су скупље личне користи него интереси српства и савезника. Краљ је недавно говорио Пашићу да се може држати до прољећа. Цијело питање за све вријеме сводило се је на осигурање исхране. Ово могу и дужни су учинити савезници без одуговлачења. Он је молио да се остави у Црној Гори дио српске војске што они и намјеравају. Пашић ми је јуче говорио да је желио ставити до знања краљу да у случају капитулације не може ни на што од њих рачунати. Мислим да је потребно што брже осигурање исхране и убојног материјала а истовремено опредијељена пратња на Цетињу. — Трубецкој.“

„Пов. депеша Министра спољних послова
у Париз, Лондон и Рим, саопштава се
у Цетиње и књазу Трубецком. 21. децембра
1915 Бр. 6530. Веза с депешом књаза
Трубецког бр. 1032 и Обнорског Бр. 287.

Капитулација Црногораца ако и условна, отвориће пут Аустрогерманцима у Албанију и даће нове снаге аустријској флоти на Јадрану. Изволите замолити владу при којој сте акредитовани, да свом представнику у Цетињу нареди, да изјави црногорској влади како 4

државе, примајући све мјере за обезбјеђење Црне Горе у исхрани и муницији, не дозвољавају да ова закључи сепаратни споразум с Аустро-Германијом. Таквим споразумом лишила би се Црна Гора потпоре и заштите држава у будућности. Истовремено изволите настојати да Савезници предузму потребне мјере ради хитног снабдјевања Црне Горе неопходним потребама. — Сазонов."

„Пов. депеша посланика у Паризу 26. децембра
1915. Бр. 881. Копија у Лондону, Риму и Цетињу.

Примио сам Вашу депешу бр. 6530. Њен садржај саопштио сам минситру спољних послова, који се је сада увјерио да Француска влада потпуно дијели Ваше мишљење о неопходности предузимања стварних мјера за хитно снабдјевање црногорске војске и другим потребама. Начелнику француске војне мисије у Србији наређено је да се одмах постара о снабдијевању црногорске војске и грађанског становништва. Начелник мисије проучава ово питање на лицу мјеста у споразуму са црногорском владом. Што се тиче војног материјала овдашње војно министарство предузело је мјере, да се одмах достави Црној Гори оружје и остале потребе и дио тог материјала већ се налази на путу. Што се пак тиче објашњења које су представници Савезничких држава тражили на Цетињу односно тајног споразума црногорске владе и Аустрије, по мишљењу Буријана, та су страховања основана на могућности изоловања Црне Горе и зато је француском посланику било наређено, да се бори са овим расположењем Црногораца, напоминујући им све оно што Савезници чине за краљевину. Ова мјера француског посланика корисно је утицала на Црногорце. Бријан би желио да и остали посланици добију истоветна наређења. И тако, ако се Црногорци убиједе да нијесу напуштени и ако та убјеђења буду потврђена фактима, опасност споразума између њих и Аустрије биће боље предупријеђена него подсредством колективне представке, која мора имати карактер пријетње што ће само раздражити краља Николу. Ове пријетње неће на краља никако утицати, ако не буду подржане и неком акцијом. По мишљењу Буријана успјешно снабдијевање Црне Горе показаће благотворни утицај на краља, и у овом правцу упућена је сва пажња Француске, а између осталог и настојање код Италије да се убрза морски превоз. — Извољски."

Савезници нијесу краља Николу сумњичили само да припрема капитулацију већ и да на неким фронтовима неискрено води рат. Појавиле су се сумње да је Ловћен препуштен непријатељу без борбе.

Свједок ловћенске трагедије био је генералштабни мајор Љ. Борисављевић који се у то вријеме налазио у Црној Гори са групом српских официра. Он је своје забиљешке са Ловћена објавио у књизи „Пад Ловћена" из које преносимо неке интересантне детаље:

„Вече другог дана Божића 26. децембра 1915. године са бригадиром Луком Гојинићем, командантом црногорске Дринске дивизије — опште резерве на Даниловом граду — седео сам у канцеларији и дискутовао о стању у коме се налазимо. Било је око 10 часова. Бије се битка.

Било нам је лакше када смо слушали артиљеријску ватру. Непријатељ се испољава. Резерва ће бити ускоро употријебљена. Уђе телефониста: „Господине бригадире, зове Вас краљ Господар на телефон". — На телефону се водио углавном овакав разговор:

Краљ: „Лука!"

Лука: „Изволите Господару"

Краљ: „Ма јеси ли ти то Лука?"

Лука: „Ја сам Господару!"

Краљ: „А зар ти тамо, на Даниловом Граду, Лука, не чујеш грмљаву топова са Ловћена и зар ти тамо нијеси сазнао: да је Кук пао, непријатељ Ловћен напао и да моја кућа-мој Двор-гори, а тебе нема са војском да ми дођеш? Горела и твоја да бог да. — Разумијеш ли Лука? Кућа ми гори — Двор је у опасности. Рождество Христово ти овако дочекао." Лука се љути а краљ наставља: „Одмах да си ми прикупио те Куче и Братоножиће и то нешто топова па да си ми дошао овамо да ме браниш и кућу спасаваш."

Лука: „Разумијем Господару, војску ћу одмах покупити и у помоћ на Цетиње доћи."

Доцније, начелник штаба пуковник Пешић позвао је на телефон бригадира Луку и наредио да одмах прикупи Кучко-братоношку бригаду и са њоме крене на Цетиње. Наређење за покрет све нас је нарочито пријатно развеселило.

Штаб Црногорске дивизије — опште резерве — стигао је на Цетиње 27. децембра, трећег дана Божића увече. Мраз. Цетиње у снегу. — Непријатељ Ловћен осваја, а штаб Ловћенског одреда — књаз Петар, остало особље штаба, Врховна команда, Врховни командант краљ Никола и књаз Мирко сви на Цетињу?

Од начелника штаба Врховне команде пуковника Петра Пешића чули смо ово: Кук је пао... Тек после тога времена везу смо успоставили. Рекао сам му —Књазу Петру — да јутрос 28. у 7 часова са штабом крене на Ловћен, сада је 9 сати а он овде на Цетињу још спава.

Краљу сам рекао: „Ваш син, књаз Петар, као командант Ловћенског одреда, треба први да погине на Ловћену, ако је достојан потомак славних предака."

Уместо у девет часова пре подне, командант Ловћенског одреда сам са својим штабом кренуо је на коњима са Цетиња Ловћену, после 10 часова пре подне.

Командант резерве, бригадир Лука Гојнић, са својим штабом, кренуо је са Цетиња Ловћену на коњима, после штаба Ловћенског одреда, око 11 часова пре подне. Општа резерва Кучко-братоношка бригада била је у покрету из Подгорице за Цетиње.

На путу за Ловћен села Бјелоша штаб опште резерве сустигао је штаб Ловћенског одреда у чијем су саставу били: Командант-књаз Петар, шеф штаба, ађутанти, ордонанси, коњаници, перјаници.

Оба штаба на челу с књазом Петром продужили су к Ловћену. Уз пут разговарали смо и сретали поједине војнике са Ловћена. Књаз их је заустављао, са њима се питао и понеке враћао Ловћену. Ближили смо се Ловћену, на коме је владала тишина.

Кад су оба штаба стигла на Просеку — Ловћен пре 2 сата по подне, на Ловћену је владала потпуна тишина. Испред нас је Ловћен сав у снегу — потпуно бео и празан — нигде живе душе. Оба штаба зауставила су се на јужној ивици Ловћена — Пресеци и чекају. Сви смо на коњима, — у седлима. Ћутимо и нешто очекујемо. Ћути природа, ћути Ловћен, ћути Језерски врх, ћути ћивот Владике Рада, ћуте борци, ћути књаз, ћуте оба штаба. Очекује се...

Ову тишину поче да ремети повремена дальна подмукла артиљеријска ватра — вероватно из дальноборних обалских оруђа са Бококоторских утврђења, или са ратних бродова из залива Боке Которске. Сви смо се претворили у уво и слушамо. На Ловћену се не види жива душа. Тек понеко артиљеријско зрно падне на северну падину Штировника.

Сјаха књаз, сјаха Лука, а сјаха и остало особље штабова.

Не потраје дуго а на јужним падинама положаја западно од Штировника почеше се појављивати неке фигуре — људи — пешаци у колони по један: две три колоне на растојању од 100 метара прођоше гребен са северне падине на јужну и почеше се лагано спуштати љетниковцу. Лепо су се видели голим оком.

После мање паузе посматрања и ћутања тек ће ти неко од присутних:

„Ово су наши."

Други: „Не! То нису наши."

Трећи: „Наши су."

Четврти: „Нису наши чоче, куд би се наши тако лијепо уредили?"

Није се знало да ли су Аустријанци или су Црногорци. Ниједан пушчани пуцањ није се чуо. Ми нисмо дошли до дефинитивног закључка јесу ли они војници наши или нису наши. Ови војници губили су се у неравнинама иза објеката, кад су се спустили низ нагиб. Из штаба опште резерве бригадир Лука упутио је неколико ордонанса у правцу поменутих колона да се увери, јесу ли они војници наши или непријатељски.

Оба штаба на коњима у покрету напред, када су дошли до Ивановић Корита, видели су неке људе на друму у мањим и већим гомилама где крећу од Краљеве виле нама у сусрет. Уколико смо се ми ближили људима и људи нама утолико смо све јасније распознавали Црногорце. Дакле, сада је потпуно јасно — наши су! Код Иванових Корита сусретосмо се. Како се измешасмо, наста граја.

У овоме жагору књаз Петар рече некоме из свога штаба: „Debacle, deroute complète" — „Слом, расуло потпуно" — узе барјак у руку и узвикну: „Војници, соколови, Црногорци — видите ли у чијим је рукама барјак? — За мном!" — окрете се на лево круг и пође назад Пресјеци.

У тренутку када је књаз Петар са барјаком кренуо назад ка Пресјеци, ђенерал Лука Гојнић у непосредној близини књаза проговори: „Пардон Височанство! Где је тај непријатељ од кога се ова војска повлачи? Не назад, него напред у сусрет непријатељу. Од кога ми хоћемо да бјежимо!"

Неки од присутних повикаше: „Напред, напред! И оба штаба кренуше напред — друмом поред Иванових Корита, летњиковцу (Краљевој вили).

На предлог бригадира Луке књазу Петру, са Иванових Корита упућен је један официр у правцу села Бостура да нађе команданта Ријечке бригаде, бригадира Ника Пејановића, чије су јединице биле у повлачењу и да му нареди да повлачење трупа заустави а он лично дође код Краљеве виле и да се јави књазу Петру.

У тренутку када смо дошли код летниковца стигао је бригадир Пејановић и јавио се књазу. Између бригадира Пејановића и књаза Петра настала је мала препирка око повлачења трупа Ријечке бригаде.

На предлог бригадира Луке Књаз Петар издао је усмено наређење бригадиру Пејановићу да заузме Бабјак, командиру Рајичевићу да са делом своје бригаде поседне Трештаник, а један део подручних му трупа упути у правцу Голиша изнад Мајстора. У правцу Мајстора и Голиша упућена је једна чета Краљеве гарде под командом капетана Краљевића. Према издатом наређењу јединице Ловћенског одреда требале су да заноће између 28. и 29. децембра на одређеним положајима.

Књаз Петар остао је код Краљеве виле а бригадир Лука и даље је напредовао и избили смо на положаје одакле смо имали добар преглед таласастог предтерена који пада. На овом положају слабији делови наших трупа задржани су а бригадир Лука са неколико личности кренуо је још напред и избио на положај Вјетрени Млин.

Лево од нас видели смо како непријатељ у јачини једног батаљона избија на јаки тактички положај Голиш. Пошто смо размотрили терен враћали смо се на Пресјеку — на место где је имала да се прикупља општа резерва — Кучкобратоношка бригада.

У повратку летњиковцу сусрели смо књаза Мирка на коњу у пратњи команданта Затске бригаде командира Андрије Рајичевића. Књаз Мирко дошао је са Цетиња. У сусрету књаз Мирко призва бригадира Луку и са њиме застаде, а ми продужисмо летњиковцу. Књаз Мирко питао је бригадира Луку за ситуацију и продужио је са Рајичевићем даље ка положају.

Када смо стигли летњиковцу затекли смо књаза Петра. Мало доцније дође и бригадир Лука код краљеве виле. Светлост је почела да ишчезава а вео сутона да осваја.

Последица доласка књаза Мирка на Ловћен била је та: што Зетска бригада није остала на положајима, које је поседала и имала заузети према наређењу књаза Петра, већ се у току ноћи повукла позади Пресјека у правцу села Бјелоша. Што се тиче команданта Ријечке бригаде бригадира Ника Пејановића, он није извршио наређење књаза Петра — Заузимање Бабјака — већ се повукао у правцу села Бостура и Пресјеке.

Исте вечери непријатељ је заузео положај Бабјак и отворио митраљеску ватру на трупе Ријечке бригаде.

Ноћу, између 28. и 29. децембра 1915. заноћили смо: непријатељ — Аустријанци — према фронту Ловћенског одреда на Штировнику—Бабјаку-Голишу. Наше трупе: — Црногорци: Ријечка бригада налазила се је негде на положајима изнад Пресјеке, Зетска бригада напустила је

Дивизијар сердар Јанко Вукотић

Принц Петар

Престолонаследник Данило

Књаз Мирко

Ловћен без знања штаба опште резерве, краљеви синови књаз Мирко и књаз Петар—командант Ловћенског одреда књаза Петра и његових потчињених старешина.

Ове ноћи издато је наређење за распоред Кучко-братоношке бригаде. Ријечкој бригади наређено је да прикупи своје јединице и дође у резерву позади Пресјеке. Остале јединице Ловћенског одреда нисмо могли имати под својом командом услед чега је бригадир Лука оптужио команданта Зетске бригаде командира Андрију Рајичевића да се стави под суд. Доцније, командир Рајичевић унапређен је у чин бригадира?...

Освануо је 29. децембар 1915. године. Снег, цича, мраз, густа магла обавија Ловћен. Тишина.

Око 9 ч. читава кавалкада са Цетиња дојаха на Ловћен. Краљ, књаз Мирко, књаз Петар, ађутанти, ордонанси, коњаници, перјаници — Двор и свита — у сјајној униформи са рукавицама, појавише се на Пресјеку и друмом дојахаше до куће испред Пресјеке, у којој је био штаб Ловћенског одреда и ту се зауставише. Нисмо знали да ће ико доћи са Цетиња. Наста тишина — тајац... Мислимо... Краљ Никола довео на Ловћен своја оба сина да им рече попут старца Вујадина како се треба борити за слободу, српство. Мислимо и очекујемо, и то с правом очекујемо да краљ прозбори и све присутне на Ловћену осоколи... Мислимо и очекујемо. Тек ће ти краљ Никола са коња бригадиру Нику Пејановићу: „Нико!" — „Изволите Господару." — „А ти ме издаде Нико!" — „Нијесам Господару не дао Бог! Но овај народ: гладан, жедан, го, бос, по овој зими-цичи, снијегу у овим хладним кршима, кланцима, гудурама, шкркама, без простирача и покривача, изнурен, уморан па не може више да се бори... Ови народ Господару!... јест, јест ови народ...", а краљ ће: „Не! Не! Нико, ти си ме издао, Нико." — И сјахује с коња.

Сјаха краљ, сјахаше књажеви и сви остали. Гробна тишина. Краљ пође непријатељу са узвиком: „Лука!"

„Изволите господару!" — Бригадир Лука крете краљу. Магновено и синови потрчаше оцу и повикаше: „Папа, Та за Бога папа, куда ћете...?" — И ухватише оца за руку. Књаз Мирко за једну а књаз Петар за другу. Моментално застадоше и наста тајац. Сви бејаху око краља. Повремени пушчани пуцањ реметио је тишину. Командир Ристо Љумовић, ађутант-официр обрати ми се речима: „Капетан Борисављевићу, молим Вас реците бригадиру Луки, нека каже краљу Господару да се не излаже опасности када није преша." Ове речи поновио сам бригадиру Луки, који достави краљу Господару и објасни где се непријатељ налази. Сви присутни утицали су на краља речима и покретима и... зауставише га.

После свега овога краљ Никола учини и последњи покушај — корак — гест и стаде. Последња стопа краља Николе застаде на Ловћен...

Мало доцније кавалкада појаха и са Ловћена натраг на Цетиње одјаха. А ми, остадосмо на Ловћену сами и у нади преварени.

Овога дана на Ловћену су биле слабије борбе. Непријатељ је избио на врх Штировника, опасао га — појавио се на јужној ивици, демонстративно показујући своју снагу. Српски вод осме батерије Дринског пољског артиљеријског пука првог позива под командом ка-

петана I класе Владе В. Јовановића пласиран поред пута, дејствовао је одлично. Овом тачном артиљеријском ватром непријатељ је принуђен да се делом повуче на заклоњену страну Штировника.

Ноћу између 29. и 30. децембра примили смо са Цетиња наређење Врховне команде О. Бр. 8348 од 29 ове садржине: „Пошто је одбрана Буковице сјутра у опасности то наредите одмах да се ваш одред повуче код Цетиња на линију: Граница—Вртијељка—Свети Димитрије, а Доњо-црмнички батаљон на Обзовицу и даље брани правац ка Ријеци и Вир Пазару. Обратите нарочиту пажњу на правац преко Хума. Десно од вас доћи ће Которски одред. Одступање извршите под заштитом заштитница које ћете оставити на појединим правцима и штитити наше одступање и обмањивати непријатеља борећи се постепено с положаја на положај. Одговорите о пријему овог наређења. Начелник штаба пуковник Петар Пешић".

30. децембра уколико је дан освајао утолико су непријатељи у ближи додир долазили и борба се у јачем степену развијала. Пред подне се борба развила до најјачих размера. После 12 часова добили смо депешу — наређење Врховне команде број 9001 од 30—XII у 12 часова пре подне из Двора Крушевца код Подгорице: „Пошто је непријатељ заузео Буковицу то одступите што пре на положаје на које већ наређено."

Штаб Ловћенског одреда дошао је до села Бјелоша испред Цетиња. Ватра се лагано утишавала. Пред Цетињем штаб се зауставио. Непријатељ није наступао — задржао се на Ловћену. Према ситуацији бригадир Лука донео је одлуку: да Кучкобратошка бригада у бојном распореду заноћи испред Цетиња.

Од стране непријатеља правци преко Буковице и Ловћена концентрични су Цетињу. Пошто је Буковица пала, Которски одред морао се је повући к Цетињу. Штаб Которског одреда — без сумње — налази се негде око Цетиња. После дужег наваљивања особља штаба, Ловћенског одреда на бригадира Луку кренули смо ка Цетињу, у намери да се нађемо са командантом Которског одреда дивизијаром Мартиновићом и од њега оријентишемо о ситуацији.

На првим кућама Цетиња, као и на свима осталима поред којих смо прошли, били су истакнути бели барјачићи. — Бијело окићено Цетиње!

Спуштајући се ка селу Хумци у близини Цетиња сусрео нас је ордонанс дивизијара Митра Мартиновића и саопштио нам да се дивизијар Мартиновић налази код Цебане испред Цетиња, на путу, позади свога места рођења, села Бајица. Кренули смо дивизијару Митру и са њиме се састали у први сумрак. Дивизијар Митар предао је бригадиру Луки ову депешу: „Најхитнија пре свију. Врховна команда О. Бр. 9010 Подгорица, 30. децембар 1915. 3.30 ч. по подне. Команданту Ловћенског одреда, Бјелоши. Трупе дивизијара Мартиновића не дају никакав отпор непријатељу. Са Вашим трупама осигурајте пут: Цетиње—Ријека—Подгорица. — Начелник штаба пуковник сердар Петар Пешић."

Дивизијару Мартиновићу није било право кад је овај извештај прочитао. Од дивизијара Митра чули смо: Цетиње се неће бранити — предаје се. Владика, Пламенац и Н. Н. кренули су аутом у правцу Ко-

тора у сусрет команданту аустријских трупа, да га известе о предаји престонице Црне Горе, и да се трупе имају повући позади Цетиња.

Издали смо потребна наређења да се Кучкобратоношка бригада повуче позади Цетиња и поседне положаје изнад Добрског села. Штаб Ловћенског одреда кренуо је у бијело кићено Цетиње!

На Цетињу ућемо у један хотел да вечерамо. Хотел осветљен електричном светлошћу — и спреман за дочек. Један господин у новом оделу-цивилу, са рукавицама, — спреман за дочек — приђе бригадиру и рече му: како се на Цетињу не сме ниједан војник задржавати ни један тренутак и како ми не треба да помишљамо о некаквом преноћишту на „бијело кићеном Цетињу".

У хотелу смо се мало задржали, а потом продужили кроз „бијело кићено Цетиње" преко Белведера и дубоко у ноћ 30/31 децембра стигли на преноћиште у хан изнад Добрског села на друму: Цетиње — Ријека Црнојевића.

Буковица и Ловћен у непријатељским су рукама. Са владиком, Пламенцем и Н. Н. не знамо шта је. Вероватно су тамо у неком главном стану некога аустријског главнијег команданта. „Бијело кићено Цетиње" обавија тама.

Ноћ између 31. децембра 1915. и 1. јануара 1916. године (ст. календар). У непријатељским рукама: Кук, Буковица, Ловћен. Аустријске трупе налазе се испред Цетиња на Буковици и Ловћену. Владика, Пламенац и Н. Н. непознато нам где су. Сигурно дочекују нову 1916. годину у неком од већих штабова аустријских трупа?! Штаб непријатељских трупа налази се на Његушима.

Осванула је нова 1916. година. Магла, мраз, зима, цича, снег. Од команданта Кучкобратоношке бригаде добили смо извештај да се поједини аустријски војници виде испред њих, на положају Цетиње — Ријека — Белведер — Граница, али да ови непријатељски војници не отварају ватру.

Од ново-одређеног команданта свих заштитних одељења дивизијара сердара Јанка Вукотића из Подгорице 1. јануара 1916. добили смо ову депешу: „Команданту Ловћенског одреда бригадиру Луки Гојнићу. Ријека — Добрско Село: Ако успијете, г. Бригадиру, да са то мало војске задржавате колико било противника и гдје Ви нађете за сходно док не успијемо да Вам штогод и одовуда помоћи пошаљемо, Ви сте може бити спасли тешку ситуацију а с тиме и домовину. — Командант дивизијар сердар Јанко Вукотић."

Спуштамо се ка хану Машановића ноћу између 1. и 2. јануара. Непријатељ је испред Цетиња. Освануо је 2. јануар. Снег, цича, зима, магла. Пре 8 часова краљ Господар сам на аутомобилу из дворца Крушевца стиже и заустави се пред Машановића ханом. Краљ у ауту седи сам и не мрда. Ординанс уђе: „Господине бригадире, краљ Господар у аутомобилу сам!" Бригадир Лука одмах изађе из хана и приђе аутомобилу. Краљ је подуже са бригадиром Луком разговарао, па се вратио дворцу у Крушевац. Овога пута краљ Господар честитао је бригадиру Луки чин дивизијара.

Не потраја дуго ето ти други аутомобил од Подгорице. Два господина у цивилу — у новом оделу, цилиндрима, белим рукавицама — парламентари са писмом упутили се на Цетиње.

Стој!... добили смо наређење да се непријатељства обуставе.

Кад су парламентари били на Цетињу добили смо наређења да се руше, пале, бацају у ваздух: путеви, објекти, мостови и све што би могло спречавати надирање непријатеља. Сердар Јанко телефоном наређује, да се из села Стругари и осталих околних места узму: бурад, сандуци, запаљиви предмети и напуне барутом, експлозивом, динамитом и да се мостови, путеви, објекти руше, пале, бацају у ваздух и да се све што пре покрха, разори, сломије и уништи. Мало доцније: Стој! Да се ништа не руши, не пали, не разара, не уништава.

Парламентари са Цетиња вратише се двору у Крушевац. Добили смо наређење: „Пошто су услови непријатеља врло тешки, одмах отпочните непријатељства." И непријатељства су одмах отпочела. Освануо је 3. јануар. Мраз, цича, снег. Слабији непријатељски пешадијски делови виде се како се низ падине Белведера спуштају Добрскоме селу. Штаб Ловћенског одреда кренуо је лагано од Машановића хана Ријеци. У Ријеку стигли смо дубоко у ноћ 3/4. јануара 1916. године. На положаје Царева Лаза стигли смо у 4.15 часова изјутра 4. јануара. Ђенерал Лука говорио је телефонски са сердаром Јанком у Подгорици. 4. јануара пре подне дивизијар сердар Јанко Вукотић дошао је аутомобилом на Царев Лаз у штаб Ловћенског одреда. Од ђенерала Луке сазнао сам да су српски официри у Црногорској Врховној команди напустили Црну Гору и отишли Скадру. Дивизијара сердара Јанка Вукотића молио сам да и мене разреши дужности начелника штаба Ловћенског одреда и да идем Скадру Српској Врховној команди. Сердар Јанко одобрио је ђенералу Луки да ме разреши и 4. јануара 1916. године по подне на Царевом Лазу разрешен сам дужности као српски официр у црногорској војсци.

И на Царевом Лазу овога дана добили смо наређења: — Обустављај непријатељства — а потом непријатељства се продужавају. Овога дана доста официра црногорске војске унапређено је у више наредне чинове."

У децембру 1915. године већ је свима било јасно да се Аустроугарској више не може пружити прави отпор. Све наде да ће српска војска успети да се задржи у Албанији и уз помоћ савезника се реорганизује, извојевале су се, јер је стање српске војске било такво да је то било неизводљиво.

По мишљењу др Новице Ракочевића, црногорској влади и краљу то је морало да буде довољно да предузме потребне мјере за евакуацију војске. Међутим, план о повлачењу војске није направљен.

Црногорска влада је могућност евакуације почела да разматра тек када је непријатељ потиснуо српску војску са Косова. Како пише ондашњи министар Саво Вулетић, влада је са својим ставом упознала краља Николу. У почетку, краљ овај приједлог није принципијелно одбијао, али је препоручио да се са евакуацијом причека. Како је из дана у дан ситуација бивала све тежа и како се већ знало да српска војска неће моћи да се реорганизује у рејону Скадра, а непријатељ је довлачио крупне војне снаге за напад на Ловћен, влада је поново предложила краљу Николи, да се војска евакуише.

Сада је већ постајао и план за евакуацију. Како тврди Вулетић било је предвиђено да се прво евакуишу двор, влада и државна над-

лештва из Цетиња у Подгорицу, а затим према потреби у Скадар и даље. Предвиђено је било да се војска бори „колико може“, а по потреби да се повлачи за краљем и владом. Љубо Бакић такође министар, тврди да је влада предлагала краљу да се припреми детаљан план евакуације уколико се за то укаже потреба. Краљ се, према тврђењу ова два министра, тешко олдучивао и тражио је да се питање евакуације одложи.

Како је влада навађивала да се то питање што прије ријеши, краљ је напокон категорички одбио приједлог.

Он је министрима рекао:

— Није у традицији моје куће да се бјежи. Хоћу да погинем овдје са Црногорцима, бранећи отаџбину.“

Послије овога црногорска влада није вршила притисак на краља да дозволи евакуацију.

Предсједник српске владе Никола Пашић посјетио је Цетиње 22. децембра 1915. године. О тим разговорима се мало зна, али ипак један детаљ доста сликовито говори о личности краља Николе.

Петроградско „Ново вријеме“ у броју од 23. априла 1916. године доноси опширан разговор са Николом Пашићем који је у то вријеме боравио у Русији. Разговор је вођен о ослобођењу јужних Словена, па је поменута Црна Гора. Пашић је тада рекао да је био код краља Николе који му се жалио да је Црногорцима тешко да се боре, јер имају рђаво наоружање. Пашић је одговорио Краљу да Црногорци имају да вежу своју судбину са судбином Србије и да са њима, Србијанцима иду пут Албаније и да тамо чекају помоћ савезника.

На то је краљ Никола одговорио:

— И ја тако мислим. Послије краћег ћутања додао је — али само ја једини.“

Због критичне ситуације на Ловћену црногорска влада је 10. јануара 1916. године одржала сједницу на којој је одлучено да се краљу Николи предложи да „пошаље парламентаре и затражи привремено примирје, ако затреба да се потом приступи даљим преговорима о прекиду непријатељстава.“

Наводно, краљ је овај захтјев категорички одбио.

Влада је 11. јануара поново одржала сједницу и остала при својој одлуци да се траже преговори са непријатељем, или ће поднијети оставку. Напокон, краљ Никола је на то пристао.

Др Новица Ракочевић о томе каже:

„Тако је Влада поступила супротно од резолуције коју је Народна скупштина донијела 1. 8. 1914. године и супротно од своје изјаве дате пред Скупштином 3. јануара 1916. године.

За парламентаре су одређени краљеви ађутанти командир Ристо Љумовић и поручник Митар Поповић, који су владин захтјев предали команданту аустроугарских јединица на Његушима. Сутрадан, 11. јануара, добили су одговор аустроугарске Врховне команде са којим су упознали краља Николу на Ријеци Црнојевића.

Услови за примирје били су: потпуна предаја оружја црногорске војске без икаквих преговора и предаје српских трупа које су се затекле на територији Црне Горе. Све док се ови услови не усвоје. аустроугарске трупе морају наставити операције без прекида.

Влада је 12. јануара у Подгорици одржала дуже савјетовање о ситуацији у земљи и закључила да предсједник Лазар Мијушковић у пратњи отправника послова Јована Матановића и командира Љумовића пође на преговоре о начину полагања оружја. Договорено је да се Аустријанцима каже да на територији Црне Горе више нема српских војника.

Мијушковић је кренуо на преговоре, али се уз пут предомислио и вратио. Наводно му је Јован Матановић уз пут саопштио да се краљ припрема да оде из Црне Горе и да су његове ствари већ пренијете на Плавницу на Скадарском језеру гдје га чека спреман параброд. Уз то, Матановић му је доказивао да нема смисла да он, као предсједник владе, преговара са обичним пуковником. За новог делегата одређен је дивизијар Митар Мартиновић, али се и од тога одустало, јер је начелник врховне команде пуковник Петар Пешић одбио да му потпише пуномоћје. Пешић је наиме предлагао да се краљ и влада повуку у Скадар, али то влада није прихватила него је поново предложила краљу да тражи мир.

Краљ је то у почетку одбијао, јер ће наводно организовати отпор непријатељу на Царевом Лазу, а Влада је потом поднијела оставку.

Између Владе и краља дошло је до сукоба. Краљ је оптуживао владу да му подмеће да хоће да бјежи, а влада је тврдила, посебно предсједник, да краљ обавља тајне припреме за одлазак из земље.

Краљ је прихватио оставку владе.

Ујутру је у Подгодицу стигао дивизијар Јанко Вукотић, кога је дан раније краљ поставио за команданта свих заштитничких трупа које ће се формирати од јединица „које хоће да се боре", како би се, наводно, под њиховом заштитом омогућило повлачење војске у Скадар. Пошто је Вукотић посјетио и Владу и Краља, Влада је поново позвана на консултовање.

У протоколу рада краљевске владе са овог саветовања налази се ова констатација: „Премда по говору сердара Јанка краљ не само да није потпомогао припреме (мисли се на повлачење војске) већ их је осујећивао шиљући перјанике да проносе гласове о растурању војске и издајући самостално и тајно наредбе појединим јединицама да се одмарају или разилазе."

На овом савјетовању влада је у споразуму са књазом Мирком и дивизијаром Вукотићем у 4 тачке формулисала услове на које би могла пристати при преговорима о миру.

Црногорски услови за мир били су:

I АЛТЕРНАТИВА

1. Да Црна Гора задржи као самостална држава, под условом најстрожије неутралности, до сада незаузету територију, додајући овој по могућству и Цетиње.

2. Демобилизација војске коју би ми сами извршили а под њиховом (аустријском) контролом (уговорити како и на који начин извести ту контролу).

3. Тражење хране и права снабдијевања храном и осталим животним намирницама одакле се могне.

4. Дипломати остају и прима се аустроугарски представник.

II АЛТЕРНАТИВА

1. Као горе

2. Да они — Аустријанци — покупе оружје и чине са њим шта хоће.

3. и 4. као горе.

IV АЛТЕРНАТИВА

1. Да нас окупирају под условом да народ и војска остају на својим домовима.

2. Да краљ изађе из земље са почастима које му припадају.

О предаји Србијанаца или емиграната из Аустрије да не може бити ни говора.

Тог дана краљ Никола упутио је Аустроугарском цару Фрању Јосифу писмо (данас се чува у бечком архиву):

Бечки архив, филм 25

Дневник Ц. и Кр. ком. 3. армије

(13. 1. 1916. године)

„У 10,25 часова по подне примљен је из XIX корпуса преко Команде Б. Х. Д. сљедећи телеграм, који је достављен Врховној команди:

Два црногорска официра предала су писмо краља Николе упућено Његовом Величанству цару и краљу Фрању Јосифу I:

„Њ. ц. и кр. апостолском Величанству Фрању Јосифу I, цару Аустрије и Бечу.

Величанство! Ваше трупе данас су заузеле мој главни град. Зато је црногорска влада принуђена да се обрати ц. и кр. влади и да се обуставом непријатељства затражи мир између држава Вашег царског и краљ. Величанства и моје земље. Пошто услови једне срећне побједе могу бити строги, то се унапред обраћам Вашем Величанству да се заузме за частан мир, који ће одговарати угледу једног народа, према коме сте Ви у своје вријеме гајили добро расположење и који је уживао Ваше поштовање и симпатије. Ја се надам да Ваше дарежљиво и каваљерско срце неће дозволити да народ буде понижен, јер то није заслужио."

Никола

Фрањо Јосиф I одговорио је краљу Николи телеграмом већ 14. јануара. У ствари, телеграм је добила команда аустроугарских трупа са налогом да достави црногорском краљу:

Телеграм гласи:

„Беч, царски двор, без броја, 115, W 14. 1. у 6.30 часова по подне, пов. бр. 216.

По наређењу са највишег мјеста доставити краљу Црне Горе сљедећи телеграм Њ. Величанства.

„Чини ми задовољство, што се је ваше Величанство изјаснило да је спремно, да прекине са отпором, који је сада постао бесциљан.

Услови за обуставу непријатељства већ су саопштени Вашем Величанству преко моје Врховне команде. На предлог црногорске владе даће одговор моја влада.

Фрањо Јосип I"

Свјестан да ће савезници осудити његове сепаратне преговоре за мир са Аустријом, а поготову вјековни заштитник Црне Горе велика Русија, краљ Никола је покушао да се оправда пред руским царем Николајем II.

У тајним дипломатским документима које је објавила совјетска влада, „Међународни односи у епохи империјализма, том X, Москва — Лењинград 1938. године нашао се и овај телеграм:

„Ваше величанство,

Пала ми је у део мучна дужност да обавијестим ваше величанство, да се моја земља нашла фактички изолована у борби против моћног непријатеља; све стратегијске тачке, као и престонице, заузети су. Постоји опасност да непријатељ за мало дана заузме и сав преостали дио земље. Моји војници напустили су фронт због глади и епидемија. Из тих разлога ја сам био принуђен да затражим частан мир од непријатеља, јер нијесам налазио никаквог другог излаза. Да бих олакшао колико је могуће услове тог мира наметнутог силом околности, ја сам се обратио аустријском цару. Од мене се тражило да предам црногорско оружје и српске трупе, које су, уосталом, напустиле црногорску територију. У овој пропасти моје земље преклињем ваше величанство да ме не осуђујуи и да ми дозволи да рачунам на његову традиционалну благонаклоност и заштиту кад то буде потребно.

Никола"

Овај телеграм упућен је руском цару 16. јануара у вријеме када је црногорска војска доста чврсто држала фронтове и када су црногорски ратници још очекивали да ће се повући заједно са српском војском.

Услови за повлачење црногорске војске постајали су и 15. јануара. Чак, повлачење се могло извести плански и неометано, јер није пријетила опасност од јачег притиска непријатеља. Аустроугарски 19. корпус није био способан за снажно оперативно надирање правцем Цетиње-Ријека-Подгорица. Притисак устроугарских трупа од Никшића још се није осјећао, а правац од Матошева био је сигуран.

Ево извјештаја команданта Заштитничких трупа сердара Јанка Вукотића за 15. јануар:

„1) На фронту Санџачке војске, артиљеријске борбе и извидничко препуцавање, у селима Беранске нахије, јача извидничка одјељења Васојевићког одреда потиснула су противника на својој линији.

2. На фронту Херцеговачког одреда трупе Пивског сектора и Вучедолске бригаде круто држе своје положаје, дијелови Вучедолске и Никшићке бригаде напали су противника на Божурем Брду, рашћерали га и приличну количину нашег напуштеног материјала повратили.

3. Дијелови 2. дивизије под ком. бригадира Вучинића наступају правцем преко Чева с циљем да протјерају противнике на Муминовом почивалу.

4. Которски одред заузео је положаје Водника, послато му је у појачање, Дробњачко-ускочка бригада.

5. Ловћенски одред круто држи своје положаје изнад Добрског села, до самог Белведера, јуче су дијелови овог одреда потиснули противника до Обзовице и овај заузели, лијево његово крило јутрос је заузело висине изнад Спиче и Бара.

6. На фронту Старосрбијанског одреда је стање непромијењено."

Преговори између Црне Горе и Аустроугарске нијесу остали тајна. У војсци и народу се за њих брзо сазнало. О томе се, додуше, доста бринула и аустријска обавјештајна служба, која је позивала црногорску војску на предају, пошто је Влада затражила мир.

То је унијело доста нервозе и несигурности у војску, па су се неке јединице и осипале.

Послије најновијег црногорског приједлога за мир, одговор је дошао 15 јануара. Он је гласио:

„По највишем налогу Њ. В. цара и краља Ц. Кр. Врховна команда остаје при захтјеву безусловног полагања оружја цјелокупне црногорске оружане моћи и издавања свих српских трупа које се још налазе на црногорском земљишту.

Тек послије испуњења ових захтјева моћи ће да буду обустављена непријатељства од стране аустроугарских трупа."

Послије оваквог одговора Аустро-Угарске било је јасно да од повољног исхода преговора нема ништа. Ипак, црногорска Влада послије дужег савјетовања прихвата и овакве услове.

Влада је имала три разлога да прихвати и овако срамне услове за преговоре:

„1) Војска одступа с позиција и пљачка по варошима, 2) Хране нема, а што је било, опљачкано; муниције врло мало, 3) Одступања немогућа јер се Арнаутлук буни, а непријатељ живо маршира ка Бојани и Скадру."

Већ 16. јануара аустроугарска влада добила је одговор да је први услов њене врховне команде прихваћен. Делегати за преговоре били су Јован Поповић и Јован Матеновић у пратњи артиљеријског мајора Петра Ломпара.

Пошто је црногорска Влада прихватила аустроугарске услове, српска Врховна команда издала је наредбу да се одмах евакуишу сви српски официри и војници придодати црногорској војсци, па су начелник штаба пуковник Пешић и делегат генерал Јанковић напустили Подгорицу 17. јануара и отпутовали у Скадар. За новог начелника Врховне команде краљ је наименовао дивизијара Јанка Вукотића.

У овом тренутку почињу најдраматичнији догађаји.

Пошто је постало јасно да ће Црна Гора капитулирати, дипломатски кор напушта Подгорицу 16. јануара.

Са њима је из земље побјегао и предсједник владе Лазар Мијушковић. Иако је само петнаестак дана раније пред Скупштином дао свечано обећање, предсједник је ипак први побјегао остављајући војску и државу на милост и немилост непријатељу.

Црногорска краљица Милена заједно са кћеркама отпутовала је у Скадар 17. јануара у пратњи српског пуковника Бабића.

Црногорска делегација вратила се са Цетиња 17. јануара са одговором аустроугарске Врховне команде да су непријатељства против Црне Горе обустављена до даљег наређења.

Капитулантску политику у Црној Гори поред краља и владе добрим дијелом водили су и највиши официри. Један од ријетких људи који су се налазили у самом државног врху, а који је покушавао да спријечи прво црногорско полагање оружја у историји био је дивизијер сердар Јанко Вукотић.

У међувремену, док црногорска влада преговара са аустоугарском Врховном командом, сердар Јанко Вукотић покушава да организује одбрану и среди ситуацију у јединицама које су већ биле деморалисане.

Посебно је покушавао да реорганизује Ловћенски и Которски одред, па им је слао појачање. Вукотић је био замислио да 18. јануара почне главну битку на Царевом Лазу.

Војводи Стеву Вукотићу и бившем министру Душану Вукотићу он наређује:

„Душане, кажи војводи Стеву и осталим главарима да сабирамо војску са свих страна да по свој прилици сјутра почнемо главну битку између Царева Лаза и Ријеке гдје ће се налазити Њ. В. Краљ господар. Душане, гдје се год буде налазио краљ Господар, ти, војвода Стево, командир Мијушковић, командир Мићуновић и капетан Стаматовић, са свима онима који не желе бити робови и измећари швапски, хитајте код господара, он ће да се брани до потоње границе окупираног земљишта. Душане, немојте клонути ако имате мало војске под командом, него се крећите куда се господар креће, јер ће се и ово бројати лани."

Ову депешу сердар Јанко Вукотић упутио је 17. јануара у 9 часова.

Идућег дана црногорска влада добила је два акта од аустроугарског генерала Вебера. Црногорцима је Вебер ставио до знања да је са својим шефом штаба Јованом Шупићем одређен да утврди начин „о потпуној предаји оружја краљевске црногорске војске." Услови генерала Вебера били су још тежи него они од претходног дана.

Дивизијар Јанко Вукотић упутио је аустроугарској влади следећи телеграм:

„Одредбе о полагању оружја изложене у акту Ц. Кр. Врховне команде од 18. овог мјесеца које у току прошле ноћи примили смо, проширује предмет преговора, обухватају политичка питања, која се морају препустити само преговорима о миру и једном ријечју, онаква каква се представљају илузорним свако даље преговарање, а најмање о миру...

Сам пак начин полагања оружја који је поставила Ц. Кр. Врх. команда, и кад би било могуће практично извести га, не може се прихватити, јер он до крајњих граница понижава и народ и државу. Народ би постао својевољно роб, а држава би се својевољно одрекла своје самосталности. То не одговара историји и традицији Црне Горе и Црногораца. Они су радији испити до краја чашу, коју им је судбина намијенила, него претрпјети толико понижење.

Ми смо покушали, с тврдом вјером у просвијећеност А. Угарске монархије, избјећи даље проливање крви и вољни смо били у ту сврху

жртвовати, све, само да се част очува, јер и побијеђеном непријатељу просвијећени народи част чувају до могућих граница. Ту и такву пажњу побједиочеву Црногорци су у највећој мјери заслужили, јер су они побијеђени послије осамнаестомјесечног упорног отпора, лишени најнужнијих средстава и у најтужнијим приликама а послије једног претходног и крвавог рата који је трајао читаву годину дана.

Ми поново молимо Ц, Кр. владу за састанак обостраних делегата, који ће утврдити начин полагања оружја и за њено посредство код Ц. Кр. Врх. Команде, да се то полагање оружја тако изведе како ће оно пружити потпуну гаранцију осигурања К. Ћ. трупама и очувати част црногорске војске. У противном Цр. Врх. Команда пред просвијећеним свијетом оставља одговорност на Ћ. Кр. Врх. Команду за даље проливање крви.

Подгорица 6. јун. 1916. г.
(стари календар)

Нач. штаба Врх. Команде
див. сер. Ј. Вукотић

Сљедећег дана, 19. јануара, савјетовање у краљевој вили на Крушевцу код Подгорице је настављено. У савјетовању су учествовали: краљ Никола, министри у влади, начелник штаба Врховне команде дивизијер Вукотић, дивизијери Мартиновић и Петровић, Петар Пламенац, Јово Поповић и неколико других личности.

У „протоколу" о саветовању 19. јануара, између осталог пише:

„Савјетовање, као и обично, шта да се ради, при којима је краљ увијек неодређен, тајанствен, ни на шта не пристаје, само нешто смишља, а ником не повјерава, једнако о некаквим отпорима говори, а онамо спрема тајни полазак; загони се да иде за Никшић међу побуњеном војском, а овамо помоћу књаза Петра удешава да га перјаници при поласку задржавају, све тако неке комедије, које човјек не може да разумије."

На овом савјетовању изнијет је и приједлог да се војска (ко хоће) повуче у Скадар. Дивизијар Вукотић био је упоран да краљ потпише наредбу о повлачењу. Министар Ристо Поповић поднио је краљу наредбу да потпише, али је он одбио.

— Хоћу да размислим и мало преспавам! — одговорио је краљ.

Дан раније, 18. јануара, дивизијар сердар Јанко Вукотић без краљевог знања издао је војсци наредбу за повлачење.

Наредба гласи:

„Усљед ситуације створене на Ловћенском и Херцеговачком фронту, куда противник са много надмоћнијим снагама надире, те му се не може дати никакав озбиљан отпор, Врховна команда и влада понудили су мир Аустрији. Њена Врховна команда поставила је услове које није могуће примити; ти услови су:

1) Безусловна предаја оружја, било оно државно било приватно од стране Црногораца и то на положајима на сваки начин прије него се разиђе војска кућама;

2) Интернирање, дакле одвођење у ропство свих Црногораца способних за оружје;

3) Предаја свих српских војника или чиновника, који се налазе на црногорској територији;

4) Да Црном Гором управљају три аустријске војне команде које оперишу на три фронта;

5. Да црногорске власти дадну аустријској војсци помоћу народа станове и да јој преносе материјал итд. Овако страшне услове, разумије се, Команда и Влада неће примити. Краљ је ријешио, а у споразуму с Командом и Владом и рачунајући на помоћ Савезника, да потоњу одбрану даде у Скадар. Не успије ли се ту, војска би се имала повлачити ка Драчу и доћи у везу са Савезницима, а одатле према развоју догађаја.

На основу оваквог стања ствари, наређујем:

1) Да Санџачка војска и Херцеговачки одред оставе на својим садашњим фронтовима танки извиднички ланац, који ће одржавати додир са противником и постепено се повлачити, а са главнинама одмах, и дању и ноћу, одступати к Подгорици;

2. Сваком на најповерљивији начин објаснити да ко неће да одступи на одбрану Скадра, под горњим условима, нико га неће ни приморавати, него му је дозвољено остати код своје куће, али је већ јасно која ће га судбина снаћи;

3) Ловћенски и Которски одред, и Друга дивизија, имају до нове наредбе остати на садашњим својим положајима, најупорније их бранити, како би дали времена Санџачкој војсци и Херцеговачком одреду да одступе, ко хоће;

Нека команданти нађу начина да најхитније, а на најповјерљивији начин, све горње објасне трупама и нека најхитније приступе извршењу овога."

Почетак краја династије Петровић: Тренутак када краљ Никола одлази из земље

Постоје докази да је у највећем одјелу црногорске војске постајало расположење за повлачење према Скадру и српској војсци. Међутим, ово расположење је по свему судећи свјесно разбијао краљ Никола преко својих повјерљивих људи.

Тако је, на примјер, новоименовани командант Санџачке војске бригадир Петар Мартиновић упутио наредбу команданту Васојевићког одреда дивизијару војводи Лакићу Војводићу да настоји да код војника сузбије тежње за повлачењем. Ова наредба упућена је 17. јануара.

Осим изузетака, већина црногорских команданата настојала је да се војска растури кућама и не повуче у Скадар. У овој дјелатности, како пише Вогумил Храбак, посебно је био агилан цивилни гувернер Скадра војвода Божо Петровић. Стево Богдановић је записао де је Божо Петровић одступање Црногораца квалификовао као издају, јер се говорило да је краљ својим одласком спасао круну.

Да је метеж у црногорској војсци стваран свјесно говори и случај са неким јединицама Ловћенског одреда. За аустроугарску војску изузетно значајан правац био је поред Јадранске обале, јер се туда најлакше могло стићи до Скадра и тако угрозити српска војска, а управо ово подручје је црногорска војска најслабије чувала. Тако је на положајима око Бара поред бројчано слаба три батаљона Ловћенског одреда требало по распореду да се нађу и два црмничка батаљона. Међутим, војници ова два батаљона су се убрзо послије пада Ловћена разишли кућама. По свему судећи наредба за растурање ова два батаљона дошла је са највишег мјеста. Црмнички батаљони престали су да постоје још 15. јануара. Командант доњоцрмничког батаљона телеграмом је обавијестио команданта Ловћенског одреда да има писмено наређење од команданта бригаде „да батаљон распусти кућама и да очекује даља наређења.“ Командант одреда је о овоме извјестио врховну команду. Краљ је смијенио дотадашњег команданта црмничко-приморске бригаде, а на његово мјесто поставио старог командира Иња Пламенца, који због своје старости и није могао одговорити овој дужности. Вукотић је за шефа штаба бригаде одредио командира Петра Лекића који се налазио у штабу Санџачке војске. Међутим, Лекић дужност није ни преузео, јер се бригада већ била растурила.

У том тренутку, према закључку др Новице Ракочевића, ријеч је о 18. јануару, на фронту Ловћенског, Которског и Херцеговачког одреда, аустроугарске трупе нијесу показивале уопште никакву активност. Непријатељ је предузео покрет само у правцу Скадра, али врло опрезно и споро.

Значи, црногорска војска могла је доста мирно да се повуче.

Видећи да је куцнуо посљедни час за спасавање црногорске војске и части овог слободољубивог народа, начелник Врховног штаба сердар Јанко Вукотић покушавао је да убрза повлачење према Скадру, иако краљ није потписао наредбу. Пожуривао је команданте Санџачке војске и Херцеговачког одреда.

„Забога похитај са извршењем моје наредбе бр. 69, јер може све бити доцкан“ — телеграмом упозорава Вукотић Јова Бећира и Петра Мартиновића.

Повлачење црногорске војске практично је било почело.

Командант Санџачке војске извијестио је 19. јануара у 12 часова Врховну команду да се јединице Прве санџачке дивизије и Васојевићког одреда повлаче према Подгорици, а да се команданти надају да код својих кућа неће остати ни један војник.

Задњих дана црногорске драме дивизијар Вукотић покушавао је да осигура правац ка Скадру и између Скадарског језера и Јадранског мора, како би обезбиједио извлачење црногорске војске. Наредио је команданту Старосрбијанског одреда да се са генералом Бојовићем, начелником српске Врховне команде који се налазио у Скадру, договори о заједничком предузимању мјера за осигурање правца Ријека-Вирпазар-Бар. Такође, он тражи од генерала Бојовића да један српски одред остави на положајима.

„Изгледа ми да ће иас одавде много више бити него што смо мислили", поручује он генералу Бојовићу.

Командант Старосрбијанског одреда Божовић састао се са генералом Бојовићем 19. јануара. Договорили су се да простор од Скадарског језера до мора осигурава српски одред састављен од два пука под командом пуковника Плазине. У састав овог одреда ушао је и црногорски регрутски батаљон. Обласни управитељ у Бару добио је од сердара Вукотића наређење да предузме све мјере ради спријечавања продора аустроугарских трупа.

Истовремено он шаље у Скадар телеграм Мирку Мијушковићу, министру на располагању:

„Преклињем те шаљи што можеш послати за тајин војсци. Стање се поправља од минута на минут нарочито код војске која редовно прима тајин. Молим одговори."

Истог дана бригадир Машан Божовић, командант Старосрбијанског одреда подноси рапорт Врховној команди српске војске:

„Данас немам никаквог извјештаја од црногорске Врховне команде' толико само да се прикупљају трупе од Колашина и Никшића пут Подгорице и што из неколико пута поручују да би се што више војске шиљало у правцу Вара. Добио сам данас такође наредбу да се у року од два дана испече 100.000 хлебова, јер се рачуна да ће у толико војска већ масама почети долазити."

И док сердар Јанко Вукотић упире све снаге да извуче црногорску војску, најодговорнији човјек у земљи, краљ Никола, спреман да оде. Судбина земље, судбина народа и војске, очигледно га је мање интересовала него његова лична.

Пред полазак у Скадар краљ Никола позвао је сердара Јанка у своју вилу код Подгорице.

О том сусрету Вукотић је касније написао:

„Дошавши у Крушевац питам: „Гдје је Господар!" — „Ево га у соби!" Никад му нијесам улазио без пријаве, иако ми је дозвољавао да вазда уђем кад оћу, али сам рупио онако кроз врата да се и он зачудио. Сједио је на кревету, у униформи. Пред њим један сто, и код стола стоји Мирко, укочен, болестан. Књаз Петар за другим столом, чука прстом у сто. „Шта је Јанко!" — вели стари зачуђено. — „Што си ме звао господару?" — „Сједи Јанко!" — Онда настави говорити Петру (гдје сам

га ја био прекинуо): „Е, тако, као што ти кажем: ти ћеш се писмено одрећи свих дворских права“ — „Хоћу бабо.“ Помислио сам да се ради о каквој дворској свађи, као што их је на хиљаде било. На то ће Краљ мени: „Јанко!“ — „Заповиједај Господару!“ — „Ја идем.“ — „Куд Господару?“ — „У Скадар!“ — Замути ми се пред очима, изгубих све обзире и онако болестан и растројен стадох викати из гласа, да су, простићеш, бале скакале око мене: „Е, чуј ме Господару! Служио сам ти тридесет година. Чувао сам те боље него што те чувала твоја жена Милена и него твоје шћери. Боље зато јер сам више разумио од њих. Па кад нас тако остављаш, ево ћу ти рећи да си и сад послушао синове, а синови твоји нијесу служили ни теби ни отаџбини, нити су ти бранили час, ни час Црне Горе. Па хајде, издај је и ти! Што гођ је неваљалства, у сва су угазили. Е сад видим да смо те узалуд бранили и чували“... Говорио сам тако не знам колико, изван себе, а он је само викао: „Јанко, Јанко! Смири се! Јанко!“ И онда је викнуо што може: „Јанко, чуј ме! Заклео сам се својој фамилији и ћивоту Св. Петра да ћу вечерас бити у Скадру; али ево теби дајем ријеч; не био ја човјек ако се сјутра не вратим опет овамо! Разумијеш ли чоче!“ То ме дирну, пимислих му на фамилију, па рекох: „Па што ми не кажеш тако, за Бога?“ — „А не даш ми да ти кажем.“ — „Опрости Господару.“ Повјеровах му, би ми криво на мене самог што сам онако изашао из такта. Он устаде па рече Мирку: „Хајдемо“...

За краљев одлазак није знао готово нико. Ондашњи министар Марко Радуловић пише да су он и министар војни на путу за двор срели краља Николу са пратњом, али им он ништа није рекао нити је у пролазу зауставио ауто. Радуловић је у двору нашао министра Риста Поповића, али он није знао куда је краљ пошао. Радуловић је послије тога посјетио принца Мирка, који му је рекао да је краљ отишао „до Подгорице да храбри народ, а може бити али не вјерујем, да ће и до Скадра, али у том случају он се сјутра враћа овамо, јер како што знаш одлучио је, да дâ последњу одбрану на Царевом лазу.“

Одмах по краљевом одласку сердар Јанко Вукотић кренуо је у Подгорицу.

Касније као генерал у војсци Краљевине Југославије у разговору са књижевником Пером Слијепчевићем, Вукотић је рекао:

„Одоше. Ја се мало послије упутих за њима у Подгорицу. Влада тамо видјела краља гдје пође, па ме подругљиво дочека, као да сам ја са њиме у споразуму. Зовнух их у једну канцеларију, испричах како ће се краљ вратити, и мало умирих.“

Краљ Никола је преспавао у Скадру, а идућег дана навече пред полазак у Италију, телефоном је позвао Јанка Вукотића.

О томе Вукотић пише:

„Цио тај дан проведох у вези са војском. Стиже ми послије мој заступник, млади бригадир Петар Мартиновић, са штабом... Увече дође поштар и рече ми да ме зове Краљ на телефон. Прећох у сусједну кућу (пошту) и запитах одакле зове. Рекоше: „Из Скадра.“ Кад то чух, помислих да креће овамо, па шћедох рећи да не креће по ноћи. „Хало, хало! Јеси ли то ти Јанко?“ — „Ево, јесам Господару.“ — „Јанко, ја крећем.“ „Куда Господару?“ — хтједох опет рећи да не креће по ноћи. „Идем на

Краљ Никола и предсједник Владе Лазар Мијушковић у Бордоу

Љеш и Сан Ђовани, па преко мора!“ Кад то чух, све се око мене окрену, изгубих присебност духа и само: „Иди, никад се не вићели!“ Бацих слушалицу као луд и изађох. Зврји телефон, истрча поштар за мном: „Ајде говори Господар још!“ Узех слушалицу. „Јанко, хвала ти на служби!“ — „А теби не хвала ....“ и опет бацих слушалицу.“

Краљ Никола је стигао у Медову 21. јануара у 6 часова. Ту га је посјетио његов унук, српски регент Александар.

Тог дана краљ се у 11 часова укрцао на италијански брод и пошао у избјеглиштво да се више викада не врати у своју земљу, коју је оставио у најтежем тренутку од када она постоји.

Панто Драшковић у својим мемоарима пише да је краљ Никола улазећи у брод извадио из џепа шаку црногорске земље коју је понио са собом, пољубио је, а затим се театрално обратио онима који су га пратили:

— Не дајте ми, браћо, да одем!

У његовој архиви касније је пронађена прокламација коју је написао 18. јануара 1916. године.

Прокламација гласи:

„Мојим драгим Црногорцима! — У страшном овом часу када се раздвајам са милом домовином, с вама живима, драги моји Црногорци и са гробовима браће која мирним сном почивају на границама наше државе — ја не могу кренути ни рећи вам збогом, а да не пружим мој благослов мојој славној Црној Гори и њеном мученичком народу.

За моју љубљену отаџбину увијек ћу се у туђини Богу молити, за њом ћу чезнути, за њом ћу плакати, све док Свемогући и наши племенити Савезници не поврате нам нашу земљу очишћену од непријатеља.

Свету земљу мојих и ваших предака, ја не напуштам данас због нехарности или малодушности. Човјек не може бити нехаран земљи, коју је његов дом у току пуних двије стотине и осамнаест годиина успјешно обрађивао, нити малодушан када је она кроз вјекове калила своју дјецу свјежим зраком, испуњеним бројним криком и јуначком пјесмом.

Да бих вам уштедио полагање вашега славнога оружја и да бих онемогућио предају избјегле браће из Србије душманину у руке, ријешио сам да то понижење моје очи не виде.

Препоручујући заштити Свемогућега и молитвама свих наших светаца у овим данима највећега искушења моју драгу Црну Гору и сав српски народ, ја се са мојим јуначким народом опраштам ускликом: — До скорог виђења — Никола."

Краљ, ипак, није имао храбрости да ову прокламацију објави народу и војсци Црне Горе.

Пошто су сазнали да је краљ напустио земљу, три преостала министра састали су се у краљевом дворцу „Крушевац" и на основу чл. 16 Земаљског устава преузели власт. Увече су заказали сједницу којој су присуствовали: предсједник Скупштине Мило Дожић, дивизијер Митар Мартиновић, бивши министри др Секуле Дрљевић и Љубо Бакић и неколико других високих функционера.

Ова влада примила је 20. јануара, значи док је краљ Никола био у Скадру, акт од аустроугарске врховне команде у којем се каже да ће непријатељства бити обновљена 21. јануара у 12 часова уколико се не прихвате аустроугарски услови.

Истог дана црногорска крња влада телеграмом се директно обраћа аустроугарској влади, у којем се истиче да услове за полагање оружја које је поставила аустроугарска Врховна команда „влада практично не може извести и да су ти услови у толикој мјери понижавајући да су они априори неизводљиви обзиром на менталитет нашег народа."

Када је идућег дана, 21. јануара, влада сазнала да је краљ отишао из Скадра, одлучила је да народу и војсци саопшти прокламацију:

„Црногорској војсци и народу.

Послије једногодишњих крвавих ратова у 1912. и 1913. Црна Гора би приморана, да у 1914. години уђе у овај страшни и крвави рат. Била је исцрпљена и неспремна, али је морала ући, јер није смјела бити издајник према братској Србији и вјековној заштитници Русији.

Црногорски војник је издржао јуначки и славно у овој неравноправној борби, лишен скоро свих најнужнијих средстава пуних 18 мјесеци. Напосљетку морао је подлећи сили. Непријатељ је прегазио већи дио земље и пријети, да силом прегази остатак. Настали су судбоносни дани, који су приморали Њ. В. Краља да напусти земљу. Његова влада је остала у земљи и на основу члана 16 зем. устава узела управу земље у своје руке.

Саопштавајући ово црногорској војсци и народу Крањ. влада изјављује, да ће до краја остати у земљи и предузети све мјере да олакша судбину народа и војске. Да би могла у томе успјети Крањ. влада препоручује војсци и народу, да остану мирни, да одржавају ред и поредак и да покажу на тај начин свакоме па и непријатељу, да има посла са просвећеним народом а не разузданом руљом. Овакво поступање наше војске и народа биће од највећег утицаја на даљу нашу судбину. За-

ступник министра предсједника М. Радуловић, министар унутр. дјела Р. Поповић, министар војни бригадир Р. Вешовић — Подгорица 8-I-1916."

Начелник Врховне команде дивизијар Јанко Вукотић добио је истог дана у 14 часова наређење министра војног да војсци саопшти да се разиђе и да, према томе војска не постоји него само народ. Истовремено, Вукотић је разријешен дужности начелника Штаба Врховне команде и стављен на располагање књазу Мирку.

Резигниран одлуком владе Вукотић је упутио истог дана у 15 часова своју посљедњу наредбу војсци под бројем 128.

(Подгорица 8. јануара 1916. године) — по старом календару.

Данас у два сата по подне добио сам акт од г. министра војног под бр. 412, а који гласи:

„Начелнику Штаба Врховне команде, г. дивизијару — сердару Јанку Вукотићу — Подгорица.

Пошто је Његово Величанство Краљ Господар одсутан из земље, то је Краљевска влада, а на основу члана 16. Земаљског устава предузела власт и ријешила да се војска разиђе са положаја, те према томе војска и не постоји већ само народ.

На основу овога и Ви се разријешавате дужности начелника Штаба врховне команде и стављате се на располагање Њ. Кр. Височанству књазу Мирку."

На основу овога наређујем командантима да горње саопште подручним јединицама и војску одмах распусте својим кућама, а од моје стране саопштите официрима и војницима најтоплију захвалност за јуначко, славно, достојно, иако залуд, војничко држање.

Ја из Црне Горе никуда нећу, већ остајем да са мојим ратним друговима сносим све тешкоће које нас очекују.

Начелник штаба
дивизијар-сердар
Јанко Вукотић

У протоколу владе за тај дан записано је:

„Истог дана разријешили смо дивизијара сердара Јанка Вукотића од дужности шефа Штаба Врховне команде, јер бјеше толико потресен тиме што га је краљ обмануо да се и разболио."

То је био крај првог чина највеће трагедије у историји црногорског народа. Никада прије тога ни један завојевач није успио овим горштацима да одузме оружје. Успијевале су војске да продру у Црну Гору, свака стопа ове земље кроз неколико протеклих вјекова била је људска кланица, али се прије 21. јануара 1916. године Црногорци нијесу вратили кућама погнутих глава.

Збуњени и посрамљени ратници напустили су бојишта не знајући да сјенка на славу црногорског оружја није пала због њихове немоћи и снаге непријатеља већ због личних и уских интереса врха црногорске државе.

Други чин ове велике трагедије био је још страшнији, али је и показао да народ није положио оружје.

Но, прије тога да видимо што о капитулацији Црне Горе кажу историчари.

Др Новица Ракочевић: „Рад краља Николе послије пада Ловћена до његовог одласка из земље био је само закулисни маневар да се црногорска војска доведе у безизлазну ситуацију. Његова идеја о битци на Царевом Лазу била је само комедија која се, на жалост, за црногорски народ завршила трагично. То је био унапријед срачунати план за обману војске и оних који нијесу одобравали полагање оружја. Ту идеју намјерно или ненамјерно прихвата начелник Врховне команде пуковник Пешић и командант Заштитничких трупа дивизијар Јанко Вукотић, премда је сваком морало бити јасно да није било услова за ту одсудну битку на Царевом Лазу, па све да је црногорска војска морално и материјално била спремна...

Капитулација црногорске војске дошла је као посљедица династичких интереса и политичких калкулација краља Николе за очување тих интереса, а са краљем Николом мање или више солидарисали су се они који су се налазили на најодговорнијим положајима у војсци и државној управи. Зато је погрешно мишљење оних који сматрају да би краљ Никола извео војску да је могао. Он је могао то лако, али није хтио да је изведе. Главни разлог којим се притом руководио била је његова бојазан да ће војску испустити из руку и да ће се она изгубити у српској војсци. Полазећи од те претпоставке, која је била основана и могућа, краљ Никола је сматрао да је за његове интересе најбоље ако Црногорци остану у земљи, па кад дође повољан тренутак — да их нађе ту на окупу. Погрешно оцјењујући ситуацију, он је себе поистовјетио са државом, па је сматрао да је довољно да се он сам нађе код савезника. Бојазан од уједињења Црне Горе са Србијом у корист династије Карађорђевића увијек је прогонила краља Николу. Истина, он је имао разлога да се плаши. Покрет за уједињење са Србијом узео је био широке размјере у Црној Гори. Позиције краља Николе биле су пољуљане. Страх од уједињења хватао је не само краља него и већи број оних који су се налазили на високим војним и државним положајима.

Краљ Никола је био свјестан своје кривице, па је одговорност за неке поступке, за које је унапријед знао да ће изазвати реакцију, покушао да пребаци на другог. Он „није хтио" да окупира Скадар, али га је на то „присилила" влада. Изашао је „да погине" на Ловћену, али су га у томе „спријечили" официри. Пристао је на тражење преговора за мир са Аустроугарском „под притиском владе" која је чак била поднијела и оставку. Он је у Подгорицу „хтио" да се врати из Скадра, али су га опет у том „спријечили". Из Скадра, Медове и Италије „издао је наређење" војсци за повлачење, али то „нијесу извршиле влада и Врховна команда."

Генерал Милан Зеленика о трагедији црногорске војске: „Кривица за њену трагичну судбину лежи до оних који јој нијесу дали хљеба и муниције, али прије свега до издајничког сопственог руководства..."

... Наше је убјеђење да је црногорска војска и послије потписивања уговора, па чак и све до кобног њеног распуштања могла укочити надирање непријатеља и сачувати слободу за своје повлачење...

Црногорска војска сигурно није више била способна за противофанзиву, али би се на једну заповијест коју је стално ишчекивала, плански повукла или стихијски сручила ка Скадру и прикључила братској срп-

ској војсци. За такав један револуционарани гест није био одгојен храбри и честити војник свога господара сердар Јанко, као и скоро ни цио његов нараштај коме је припадао. А то је било фатално за даљу судбину ондашње црногорске војске."

Краљ Никола и предсједник Владе Лазар Мијушковић оставивши војску и народ покушавали су да пред савезницима прикрију капитулацију тврдећи да се војска и даље бори.

Ево какве су извјештаје савезнички посланици слали својим владама (датуми су по старом календару):

„Пов. депеша посланику у Риму 7. јануара 1916. бр. 33. хитно. У Бриндизи је стигао Мијушковић. Он очекује да ће овамо доћи дипломатски кор. Краљ је остао да организује евакуацију. — Тире."

„Пов. депеша посланика у Риму 9. јануара 1916. бр. 32. Копија у Париз.

Црногорски генерални конзул саопштио ми је, да му Мијушковић телеграфира, да је краљ Никола одбацио све услове Аустрије. Краљ моли да њему и војсци буде олакшан излаз из Црне Горе и укрцавање на бродове под истим условима као и за Србијанце. — Тире."

Пов. депеша посланика у Риму 8. јануара 1916. бр. 34. Хитно. Копија Париз.

У одговору на моје писмо Сонино ми је саопштио, да је он истога момента предао министрима војном и морнарице молбу Црногораца о њиховом превозу. Он се пита куда их превести, када о овоме за сада нема података. Ја лично мислим да их треба присајединити евакуацији Србијанаца на Крф — Тире."

„Политичка архива. Депеша Мин. спољних послова начелнику Штаба Врховноглавнокомандујућег 10. јануара 1916. Бр. 151.

Веза с мојим писмом Вашем Превасходству од 7. јануара под бр. 7. Ако Црна Гора продужи налазити се у ратном стању с Аустријом сматрам да је правилно да дипломатски кор сљедује за краљем Николом — Сазонов."

„Пов. депеша посланика у Паризу 11. јануара 1916. бр. 16 Копија у Лондон и Париз.

Француски посланик у Црној Гори саопштава да су преговори између Црне Горе и Аустрије прекинути, да се Краљевска породица с министром предсједником спрема за Италију а краљ остаје у Подгорици. Посланици придодају да краљ моли Француску за гостопримство његове породице. Камбон ми је рекао, да се само собом разумије да му француска влада исто неће одрећи и да ће предузети такве мјере ради спасења црногорске војске какве се предузимају и за спасење српске армије. — Извољски."

„Пов. депеша посланика у Риму 11. јануара 1916. бр. 63. Копија у Париз.

Рекао сам Мијушковићу, који ми је изјавио да сада не може бити ријечи о ма каквом миру и ма каквим преговорима. Преговори који су се водили од његовог изласка из Црне Горе о примирју и предаји имали су, по његовим ријечима, једини циљ да се добије времена за концентрацију појединих дијелова црногорске војске у Подгорици и у Скадру, као и ради евакуације српске војске. Сада је главни циљ снабдијевање

црногорске војске која је остала у Црној Гори у чему би могла помоћи Италија са својом флотом превозећи оно што је потребно до Медуа или преко Бојане. Задржавање у Црној Гори књаза Мирка и министара: војног, унутрашњих послова и правде, Мијушковић објашњава жељом да се подржава дух отпора и борбе код Црногораца. Они су дужни убрзо допутовати овамо за краљем, ако им само не буде пресјечен пут за Скадар и Медову. Мијушковић путује данас у Лион. Очекујемо долазак у Рим Обронског и Сухотина, ради поласка у Лион. Мислим да би се наша задаћа олакшала преносом пријестонице Краља Николе и његове владе из Лиона подаље од Швајцарске границе, а ближе Паризу — Иславин."

„Пов. депеша посланика у Риму 13/26 јануара 1916. бр. 17. Копија у Париз.

Сонино потпуно дијели Ваше мишљење и наредио је италијанском посланику да следује за краљем Николом. — Гирс."

„Пов. депеша посланика у Риму 11. јануар 1916. Бр. 56. Копија у Паризу. Овога часа посјетио ме је Мијушковић. Изрекао је сљедеће: „Ловћенски одред генерала Мартиновића, под утицајем глади и хладноће, моралног притиска и лажне претпоставке да међу Аустријом и Црном Гором постоји тајни споразум, готово без борбе оставља позиције. Мијушковић је молио за примирје. Аустријанци су захтијевали разоружање црногорске и предају српске војске, изјављујући да ће прекратити војна дејства чим се испуне ови захтјеви. Мијушковић је тада молио за мир ради добитка у времену. На моје питање да се категорички одговори: да ли су прекинути сви преговори с непријатељем, дао ми је позитиван одговор и прочитао ми је ову депешу коју је краљ Никола из Бриндизија послао ћенералу Вукотићу:

„Поново наређујем да се непријатељу даје енергичан отпор. У случају одступања сљедујте путем српске војске, а надлежне власти о томе су извјештене. Исхрану ћете добити у Медови и даље. Књаз Мирко, Ви и министри који су остали, не можете водити ни с ким никакве преговоре. Француска ће нашој војсци у свему помоћи као и српској. Ни у ком случају не смију тамо остати књаз Мирко и министри. — Никола."

Књаз Мирко и три члана кабинета остали су каже за сада у Црној Гори ради подржавања духа црногорске војске. — Гирс."

„Пов. депеша посланика у Риму 11. јануар 1916. бр. 59. Копија у Париз.

По објашњењу Мијушковића дио Ловћенског одреда одступио је ка Скадру. Ово објашњење не потврђује се исказима других Црногораца, који тврде да се је одред разишао по домовини и да више не постоји. У Скадар су допутовали само неколико официра овог одреда. По ријечима Мијушковића војска Вукотића одступа на Скадар и Медову, и по његовом рачуну између Скадра и Медове треба да буде 30.000 Црногораца, али се они неће сви сагласити да оставе Црну Гору и он мисли да ће могуће бити изведено само 12—15.000 људи, ако им само Аустријанци, Бугари и Албанци не прекину пут за Медову и Драч. — Тире."

Како се истина није могла дуго прикривати, два најодговорнија човјека црногорске државе, краљ и предсједник Владе покушали су да

пред савезницима са себе скину одговорност за прво полагање оружја у историји Црне Горе.

Лазар Мијушковић објавио је преко Авасове агенције у Паризу званичну ноту:

„Да би се учинио једном крај злонамјерним непријатељским вијестима, од великог је значаја да тачно представимо држање Црне Горе. Потпуно је тачно, да се затражило примирје, које је уосталом било добивено, али једино у циљу да се извјесним удаљеним одредима омогући, да могу доћи у помоћ онима на другом фронту јако пострадалим трупама, као што је тачно и то, да су одмах затим били отпочели у истој намјери преговори о миру. Аустроугарски услови који су свакоме познати били су наравно одлучно одбијени. Краљ, фамилија и влада хитно су затим напустили земљу како не би пали у руке непријатељу. Да би оне десетковане и услијед напора изнурене несретне црногорске трупе за крајњи отпор охрабрио морао им је краљ Никола оставити једног члана своје куће и три члана Владе.

При искрцавању на талијанском земљишту 20. јануара, поновио је краљ телеграфски наредбе команданту црногорских армија-војски ђенералу Јанку Вукотићу и то на такав начин, који сваку двосмисленост искључује. Наређења су гласила:

1) Треба дати енергичан отпор,

2) Одступање има се извести у правцу српске војске,

3) Нико и под никаквим изговорима нема почињати преговоре о миру,

4) Књаз Мирко и чланови владе имају одступати заједно с војском,

5) Пошто ће француска влада преиијети о свом трошку црногорску војску на Крф, предузеће исте мјере као и за Србијанце.

Присутност црногорског краља и његове фамилије као и шефа владе Мијушковића у Француској сачињава најочитији демант инфамног, одвратног протурања лажних гласова. Црногорски краљ, који је сада лишен пријестоља као и владари Белгије и Србије полаже, пошто је испунио вјерно и исцрпно своју дужност, судбину своје земље у руке Савезника, увјерен у срећни исход борбе у којој он намјерава истрајати . . .“

Послије овакве изјаве предсједника црногорске владе, министри који су остали у земљи заједно са сердаром Јанком Вукотићем и принцом Мирком објавили су преко Авасове агенције одговор:

„Г. г. Јову Поповићу и Јовану Матановићу Краљ. црногорским делегатима — Цетиње.

Краљ. влади дошла је до знања изјава Министра предсједника, коју је као званичну објавио преко црногорског консулата у Паризу. Како је дотична изјава скроз нетачна и има тенденцију да рад министара, који су остали у земљи, представи као ништаван и самовољан, како се опет ни по начину, на који је изјава учињена, ни по извору, који ју је објавио (Авасова агенција) не може сумњати у њено постојање — краљ. влада сматра за дужност да на исту одговори овом својом изјавом, с препоруком да иста добије најшири публицитет.

29. децембра прошле године послије пада Кука и Крстаца, затражена је са одобрењем краљевим од команде ц. кр. трупа обустава

непријатељстава. Одговор је стигао 30. децембра у зору када је већ краљ био отпутовао за Крушевац, куда су по пријему одговора отпутовали и министри. Послије дужег савјетовања телеграмом од 31. децембра краљ. влада, у споразуму са краљем затражила је од ц. кр. владе мир. Истодобно је Њ. В. Краљ замолио телеграмом Њ. Ц. Кр. В. цара за посредовање, да услови буду што повољнији. На 2. јануара ове године добили смо истоветан одговор, као и на тражење, да се непријатељства обуставе, а на име: да ће преговори о миру отпочети, кад се положи оружје и предају српске трупе, које се још на нашој територији налазе.

Настало је савјетовање. Услови су због тешки и претешки, али је ситуација била све тежа, војска аустријска нагло надирала, озбиљан отпор није јој се могао нигдје дати, а нарочито у приморским крајевима. Хране није било, а муниције врло мало. Напосљетку, примљен је први услов а за други изјављено да српских трупа на нашој територији нема.

Одређени делегати, за преговоре о начину полагања оружја отпутовали су на Цетиње 3/I, а сјутра дан 4/I повратили се са саопштењем, да су непријатељства обустављена, и да се преговори о начину полагања оружја не могу отпочети прије одговора из Беча.

Ова вијест улила нам је наду да ће доћи до преговора и споразума. Ми смо одмах позвали из Скадра министра предсједника Мијушковића, који бијаше онамо пошао дан раније, са дипломатским кором. Али мјесто тога добисмо 6. јануара од команданта ц. кр. трупа акт, којим се без поговора прописује начин полагања оружја. Војска аустријска једнако је напредовала особито према Бојани и Скадру. Настала је оправдана бојазан, да ће бити прекинут пут Скадар-Медово. Предсједник Мијушковић поврати се исту вече у Скадар, али, сјутра дана 6. јануара написали смо и упутили ток преговарања, нагласили, да је прописани начин полагања оружја практично неизводљив и понижавајући и тражили, да се према споразуму састану делегати за преговоре.

Истог дана око 4 сата по подне краљ је без знања владе отпутовао за Скадар, а одатле за Медову и Италију, и то је узрок да нијесу испуњене формалности које прописују чл. 16 Зем. устава.

Овакав одлазак краљев утицао је поражавајуће на војску и народ, настала је једна општа пометња и опасност од унутрашњих нереда, што је и приморало нас три министра, да продужимо и даље функционисањем као влада и наставимо отпочете преговоре који су повољно завршени. Оружје је остало у земљи, као својина државна, а народ и војска мирно на својим домовима, што је несумњиво спасло ову земљу од коначне пропасти.

Овако изложен укратко ток догађаја најбоље демантује званичну ноту Мин. предсједника Мијушковића, јер се њиме утврђује:

ПРВО, да није тражена обустава непријатељства, а потом и мир ни из каквих задњих намјера, већ једино усљед тешке ситуације, која је настала послије пада најважнијих положаја, а у сврху да се народ спасе од ропства, које би само овом изнуреном народу шкодило, а никако користило.

ДРУГО, да постављени услови за обустављање непријатељства и мир нијесу били одбијени, већ први — полагање оружја прихваћен, а

Краљ Никола и Фрањо Јосиф у Бечу 1914. године

Почетак трагедије народа Црне Горе: Црногорска делегација за спровођење капитулације долази у Котор

за други — предаја трупа, одговорено да тих трупа нема на нашој територији, те да је према томе непотребно о томе и говорити.

ТРЕЋЕ, да Влада није напустила земљу заједно са краљевском фамилијом, сем министра предсједника, који сам не може представљати владу, нити у име владе ма какве акте предузимати, док три министра који су остали у земљи могу, јер задовољавају потребни кворум.

ЧЕТВРТО, да краљ Никола није оставио једнога члана своје куће и три члана владе да храбре трупе за отпор, пошто та три члана нијесу ни знали за полазак краљев, и

ПЕТО, да ни из Скадра ни из Медова ни из Италије краљ Никола није издавао никакве наредбе ни Њ. Кр. Височанству књазу Мирку, ни Кр. влади ни генералу Ј. Вукотићу, да војска одступа за Скадар, да са њом одступају и они и да ни под каквим изговорима не почињу преговоре о миру.

Горњу изјаву Краљ. влада, учинила је са знањем и у споразуму са Њ. Кр. Височанством књазом Мирком и ђенералом Вукотићем, потпуно слободна од свакога утицаја, а најмање од такве пресије, на основу докумената, које не може нити ко пресирати, нити, пак, за своју личну корист и оправдање обеснажити и измијенити.

Подгорица, 4. П 1916. год.

Књаз Мирко, с. р.

Ј. Вукотић с. р.

МИНИСТРИ:

М. Радуловић, с. р.

Р. Поповић, с. р.

Р. Вешовић, с. р.

На крају је о узроцима капитулације црногорске војске проговорио и Лазар Мијушковић. Пошто је био смијењен са положаја предсједника Владе, он је краљу Николи упутио писмо у којем се каже:

„Ваше Величанство — Од почетка Ваше владавине до данас нијесте успјели да добијете ниједног искреног пријатеља у Европи, због Вашег непрестанога кокетирања час с једним, час с другим. Шта више, Ви сте проиграли и повјерење Велике Русије, које смо уживали, зашто, мислим не треба набрајати доказе.

Ви сте, Ваша фамилија и Ваша дворска камарила довели Црну Гору до овога банкротства, а не никада политика ма које било Владе, од почетка ваше владавине. Ево Вам доказа:

Сваки члан Ваше фамилије сматра се позван да води државну политику. По Вашој су жељи вођене противнародне агитације у земљи. Онда долазе: авантуре Вашега сина Књаза Мирка у земљи, за вријеме рата; преговори Вашега сина Пријестолонасљедника Данила, преко г. Карминатија, с грофом Венсдорфом, повјереником Централних сила и још толики други смртни гријехови, које сте учинили Ви, Ваша фамилија, а и Ваша камарила, које не морам све наводити. Ето, то је једино што је упропастило Црну Гору и одвело је до банкротства.

Ви сте, дакле за све морални виновник, а ја могу бити само један преварени, мали Ваш саучесник. — Л. Мијушковић."

ДРУГИ ДИО

Немојте се плашити јунаци
Ако буду крвави бадњаци,
Из ваше ће крви кроз времена,
Синут зора јужнијех Словена,
А вјекови славне ваше жртве,
Никад неће бројати у мртве.

Радован Бећировић

Први пут у петовјековној историји умукоше пушке црногорске. Не одлијежу више горе ратнијем крицима.

Вјековима су цетињски господари позивали свој народ на оружје, а сада су га позвали да баци оружје!

Збунише се славни ратници. Рођеним ушима не вјерују, а гледају како се славом овјенчано оружје скупља на гомиле испред ногу швапских завојевача.

Са тугом у срцу и горчином у грлу сагињу главе.

Горштаци који су на голе сабље ударали и за сином јединцем сузу пустили нијесу — плачу!

Настао је општи хаос. И поред наредбе да положе оружје и да се разиђу кућама многи не напуштају своје јединице. Чекају! Чекају да се догоди чудо, да их неко поново позове у бој или поведе за српском војском да не падну у ропство.

Питали су своје официре шта се догађа, али правих одговора није било.

Стари војвода Ђуро Петровић, командант Херцеговачког одреда први је у Никшићу пред својом војском извадио сабљу, сломио је и бацио, а онда заплакао. Посљедњи пут обратио се својим ратницима проклињући оне који су их до ропства довели.

Помути се мозак у људима. Не знају куда би кренули.

Једни су ишли од Мојковца и Колашина према Подгорици и Скадру у јаловој нади да ће негдје стићи српску војску и тако избјећи швапску окупацију, а други су се од Подгорице враћали према морачким, колашинским и васојевићким селима.

Кућама им се није ишло. Чинило им се да се славни преци, чувени јунаци Никац од Ровина, Вук Мандушић, Вук Лопушина, Бајо Пивљанин и многи, многи други у гробовима преврћу од срамоте.

А није се имало куда друго него кући.

Држава више није постојала. Војска је распуштена.

Морала се бацити пушка и погнути глава кад је већ остала на раменима.

— Није се имало куда, прича Јово Бакић. Сазнање да је Црна Гора капитулирала, потпуно нас је ошамутило. Они који су се затекли у градовима били су принуђени да предају оружје, а ми који смо се затекли у селима, даље од швапских јединица, однијели смо оружје кућама.

Како је аустроугарска команда издала наређење да се оружје преда, многи су га скривали по таванима, или закопавали по јаругама, јер је у њима тињала нада да ће им се једнога дана пружити прилика да скину љагу са образа.

У 10 тачака „Одредаба о полагању оружја црногорске војске“ фиксирани су услови капитулације Црне Горе. Све ратио оружје, са цјелокупним прибором и пловним средствима, била она државна или приватна, морају се предати аустроугарским војним властима. Оружје се има предати у: Подгорици, Никшићу, Колашину, Даниловграду, Шавнику, Андријевици и Горанском. Предаја се имала извршити у року од три дана, а у брдским подручјима у року од шест дана. Оружје су једино могли да имају жандарми и полицајци и пограничка стража Ал-

баније. Официри су могли да задрже своје сабље, а људи у које је власт имала повјерења и револвере.

У тим трагичним данима било је миоштво потресних догађаја.

Било је случајева да су жене своје мужеве, а мајке своје синове враћале назад, не могући да схвате да је заиста све пропало.

Једна група војника из ускочког батаљона вратила се из села Дољана код Подгорице. Како се међу војском тих дана причало да краљ Никола окупља војску за битку на Царевом Лазу, познатом по великој побједи Црногораца над Турцима, остатак овог ускочког батаљона продужио је према Љешкопољу. Ратницима који су стигли кућама нико се није обрадовао. Ни жене их нису дочекале са осмјехом, већ са пријекорима. Нијесу Црногорке могле да поднесу сазнање да су им мужеви поражени дошли са бојног поља, па су захтијевале да се врате тамо гдје им је мјесто, међу своју браћу. Двадесетак Ускока само је једну ноћ преспавало код својих кућа, а сјутрадан су кренули назад. Док су дан раније долазили кућама, кроз села су на њих упирали прстима, а отпратили су их назад као јунаке, као што су увијек Црногорке пратиле своје мужеве и синове у бој.

Ово најбоље говори да народ до посљедњег тренутка није хтио и није могао да повјерује да је све изгубљено, да ће први пут од када знају за себе и своје претке живјети у ропству.

У морачко село Равни заједно са оцем погнуте главе вратио се Јово Бакић. Ушли су у кућу и ћуте. Гледа их баба Драгуна, па пита:

— Шта је ђецо, што сте се покуњили? Шта је то било?

— Мајко моја, одговори Јовов отац, немој ме питат што смо таки. Камо среће да оба погибосмо. Боље би било но што смо дошли, да сјутра будемо швапски робови. Зато смо ти мајко овако покуњени.

Те зиме нигдје у селу није се могао чути људски глас. Да није било лавежа паса човјеку би се учинило да више ту нико и не живи. Нико ником у кућу није улазио. Од големе срамоте славни ратници се нису усуђивали да отворе кућна врата.

О најтрагичнијим тренуцима црногорске војске свједочи Савић Ђуровић из Бјелопавловића, бивши комита, рођен 1889. године:

„Капитулација Црне Горе ме затече на Грахову. Ја наредник у чети Ђуровићкој, бригада бјелопавлићка у херцеговачком одреду војводе Ђура Петровића. Наредник био још дванаесте године, турскога рата, послије неко вријеме и замјеник барјактара у чети — није да се фалим — али бастало ми је ударити и кренути у јуриш, младост пуста не зна за страх и за узмак.

Навалила сила швапска са свијех страна, одољети се не може, али на повлачење и не помишљамо. Чекамо помоћ и наређење за нове положаје, спремасмо се за одсудну битку, да изгинемо или Швабе да цурикнемо преко Требишнице, а оно умјесто свега — капитулација, одложи оружје, клекни пред непријатеља и пушти га нека прође без метка!

Не вјерује нико. Смутила се војска и забавила о грдилу.

Нема друге — повлачење, свак својој кући!

Ја нећу! Моје ми части и како ви право причао тако ми бог и људи сачували част и образ који су ми најсветији и које цијелог вијека нијесам низашто дао. Све се некако помирило и предало, а ја још не

вјерујем. Умјесто кући са осталима, ја испод Острога окренух пут Даниловграда. Пушку преко рамена, не одвајам се од ње и не признајем пораз и капитулацију. Имам у Даниловграду брата од стрица Тока Ђуровића. Капетан. Знам да ће нешто више и боље знати. Да ми он каже шта су то краљ и влада наумили, куд је то Црна Гора обрнула, је ли дошао вакат да и она положи оружје.

Тока нема. Отишао у Подгорицу, код господара на Крушевац, да се види и разговори. Чекам га, мора бити да ће донијети некакав глас.

Дође око поноћи. Сретосмо се на прагу. Не порадова ми се по обичају, ма ни ја њему. Поцрнио у лицу и смркао се — видим одмах: зло се пише и добра нема никаква.

— Токо, јесмо ли пропали?

— Јесмо Савићу! Пропали! Нема више Црне Горе!

Ћутимо задуго и један и други као да се кајемо, и ја што сам питао и он што ми тако казао. Онда се он загледа у моју пушку од које се не одвајам ни ту у његовој кући, па упита:

— А, шта ти је то?

— Ево пушка, Токо!

— Видим, чоче, да је пушка, него каква — није московка?

— Аустријска, Токо: малихерка!

— Баци то, море, из руку, главе ће те коштати. Држава капитулирала, а он пушку носи, још малихерку...

— Не дам, па нека кошта шта кошта. На јуриш сам је освојио под Билећом 20. августа 1914. и не дам је без кастига. Него кажи ти мени шта чини краљ, јеси ли био код њега?

— Овако сам право од њега. Ено га на Крушевцу, јадикује и сузе лије и јетки се сред срца...

Исприча Токо како је краљ Никола поручио Црногорцима да смо посвојени, да нема спаса, да не можемо побиједити силу швапску, али ипак позва свакога ко је ратник и убојник да дође на Царев Лаз, на то наше славно разбојиште, на одсудну битку, историја да нас упамти...

Те ријечи поново распирише наду што тиња да све ипак није пропало и ја у расвит кренух преко Катунске нахије у сретање Шваби. Искупише се још неколицина. То ме још више окуражи. С нама и један официр, Радовић из Мартинића, убио се, чујем, послије у бившој Југославији.

Стигосмо до Велестова. Ту се тучисмо са Аустријанцима. Ми пријечицама и беспутицом — они право џадом. Није велика јединица, али ушипчили право путем, око им се не мрди.

— Дај да им западнемо, оца им њихова, није им ово бабовина да се овако шетају — викнух и кренух да тражим згодан положај да отворим ватру.

Онај официр ме заустави и не даде ми. Не би ми друге — старији и по чину и по годинама — морах послушати, а остали као да једва и дочекаше, те ми одатле пукни куд ко. Ја се осамио. Враћам се натраг и све кујем планове како да се домогнем Француске или Енглеске, да побјегнем било куда само роб да не будем. У гору ћу у воду, али у ропство нећу!

Свратим у Загарач горњи. Ту једна удовица држаше хан. Пун војске ојађене и поражене. Међу њима и Богић Радовић, из Мартиновића, командант бјелопавлићке бригаде.

— Добра ти срећа, Савићу!

— Богићу!

— Ево ме, Савићу!

— Кажи ти мени, Богићу, официрске ти части, јесмо ли ми ово пропали и постали раја — нема више кривења . . .!

Немам ти шта крити, Савићу, истина је, постали смо раја . . .

— Свршено је?

— Свршено!

Мене попадоше сузе и зајектах се. Заплака и он и други који бише ту, створи се колеж као да је неко умро . . .

Мину ме тако и посљедња нада да је све оно о капитулацији и поразу само рђав сан, да ће поново васкрснути црногорско оружје и стати на пут завојевачу и ја сјутра дан кренух кући у село Сретњу, али се од пушке и оружја не одвајам . . .

Код куће мајка и шест сестара. Браће немам па сви гледају у мене као у свијећу. Моле ме да се смирим и сједим код куће, а ја не могу. Сколиле муке свакојаке. Тешка Шваба и њен терор, још тежи домаћи жбири и шпијуни, они што су се продали за кило жита и кашику скроба. А није ни чуда! Сколила глад, муке жестоке. Умире се, по троја носила у кући освиће. А за спас дјеце човјек се, зар, и превјерити може.

Ко не може издржати, свијет на очи, па у комите. Комитујем и ја од првог дана, ама натајно. Одржавам везу са онима у шуми и помажем им, а све чекам кад ће ме ко проказати и кад ће ми једно јутро лизнути пламен на врх куће. Загоним се и ја да се одметнем, али ми мајка и сестре не дају. Кад ми једно јутро одјавише петнаест оваца и три краве које сам имао, не би више чекања и силе која ме може зауставити. Извукох малихерку испод постреве, па у гору — у друштво Вида Ђуровића.

Мајка и сестре постајали још неко доба код куће, онда дошли и за њих и заједно их у логор у Вуксан Лекић. Једна сестра ми заувијек оста тамо, умори је глад и болешчина . . .

Вида и дружину нађох у Ђуриоцу крај Даниловграда. Друштво се бира и нема за свакога мјеста. Идемо у мањим групама, по пет-шест, највише десет. Стижемо по цијелијем Бјелопавловићима, Катуњској, Ријечкој и Љешанској нахији, све до Кома кучког и васојевичког. Држимо се на опрезу и због нас и због оних код којих свраћамо. Мнозина би нам помогли само кад се не би знало, кад неко не би прежао иза плота и једанак трчао да јави Шваби. Још да није било нас комита, ни броја се не би знало шпијунима и швапским придворицама. Таквим нијесмо опраштали и кивнији смо им били него швапским факмајсторима и крволоцима."

Свједочи бивши комита Дамјан Килибарда из Велимља, рођен 1891. године:

„Када је одступала српска војска налазио сам се код Скадра. Био сам на стражи када је и посљедњи српски војник напустио Црну Гору. Видио сам и краља Николу са свитом када оде из земље.

Црногорским војницима није дозвољавано да се повлаче са српским иако су многи хтјели да оду."

Свједочи бивши комита из Никшића Митар Вучинић:

„Послије оне крваве битке на Мојковцу почели смо да се повлачимо према Подгорици. Српска војска је већ била одступила, а ми смо гајили наду да идемо за Србијанцима. Говорило се и о некаквој одсутној бици на Царевом Лазу. Умјесто свега стиже наређење да се положи оружје. Многи бацише пушке. Ја моју, богме, не дадох, но са њом право у Љескове доле."

Многи су не вјерујући да је све пропало кретали према Скадру и Јадранској обали у јаловој нади да ће стићи српску војску. Међутим, српска војска већ је била на бродовима на путу према Крфу, а у Скадар су ушле аустроугарске трупе.

Обруч се затварао, ропски ланци су оковали Црну Гору.

Они најхрабрији и најпоноснији, не само што не предадоше оружје, него не одоше ни кућама. Одоше у шуме и пећине. Нијесу хтјели да прихвате капитулацију!

Многи не одоше у гору, али сакрише оружје.

Црногорцима, који су угледавши свијет видјели пушке и сабље, а васпитавани су на јуначким традицијама предака, није било лако да предају оружје. Одувијек су ови људи лакше давали кућу, њиву и све што имају него пушку. Није пушка служила само за одбрану голог живота, мада је вјековима и то била, већ је била и питање части, престижа, чојства и јунаштва. Оружје су некада предавали само они које је „народ по прсту казивао." Одувијек је у овим врлетима било лакше погинути него предати оружје.

А швапска наредба је гласила: предати и посљедњи метак, предати и чувене џефердане ђедова који оставише кости на Чеву, Царевом Лазу...

Начелник Команде посадних трупа мајор Хубка одузео је министру Поповићу његов мали пиштољ и три леденице (кратке пушке чија је употреба давно престала, имале су само музејску вриједност).

Толико се окупатор плашио славног црногорског оружја, вјероватно збуњен зашто је уопште положено, да је одузимао и оно што више није у стању да пуца.

У страху су, вели народ, големе очи!

И поред тога што држава више није постојала, што је војска распуштена кућама, многи оружја нијесу хтјели да се одрекну и нијесу га предавали и поред свих упозорења да ће они који оружје не предају бити кажњени и смртном казном.

Према извјештају аустроугарске команде групе Б за Балкан до 30. јануара било је предато: 330 топова, 51876 пушака, 50 митраљеза, 2.635 револвера, 11.307 комада осталог оружја и 131 ручна граната. Како се на Цетињу налазила велика количина трофејног оружја, број заиста предатих комада оружја је и мањи. Команда посадних трупа закључила је да око 20.000 модерних пушака није предато.

Аустроугарске војне власти покушавале су на разне начине да прикупе оружје. Чак су племенским капетанима нудиле награде за одређену количину прикупљеног оружја.

По цијелој земљи објављиване су наредбе да ће свако онај ко се ухвати под оружјем бити убијен.

Цетињске новине објавиле су 3. септембра 1916. године. пресуду поручнику Мартину Поповићу:

„Раздраживање на мржњу противу закона и наредаба. Пред судом окружног заповједништва у Пој (Пећ) имао је, 12. коловоза о. г. одговарати црногорски поручник Мартин Поповић из Пећарске, што је раздраживао своје сугрђане на непослух и мржњу против изданих наредаба. Дне 4. српња дошао је Мудир из Корита са оружничком патролом у село Пећарску, па је ту позвао оптуженика, који је као црногорски часник уживао међу сугрђанима особито углед, да позове сумјешћане, нека предаду оружје које су без дозволе држали код себе. Предавање оружја имало се обавити тако, да се ноћу депонује у сеоској школи, те је за тај случај сваком било зајамчено да неће бити кажњен. Споменути Поповић сакупио је народ пред школом, али умјесто да се одазове позиву, стане их одвраћати од предавања ријечима: „Не одајте да имамо пушке и бомбе. Биће боље да свако од нас умре, него да то одамо“ —те су ријечи чули посве јасно два оружника, који су се у тај час одмарали у школи, па су то пред судом под присегом потврдили.

Поповић по пријеком суду проглашен кривим, злочинства означена параграфом 341 в. к. з. и осуђен на смрт на вјешалима. Казна је истог дана извршена.“

Колико је аустроугарска команда била уплашена од црногорског оружја најбоље говори податак да је влади понудила размјену: брашно за пушке.

Међутим, чак ни крња влада која је сама себе нешто раније прогласила за легалну и узела власт у своје руке, није имала храбрости да повуче такав потез. Окупатору је одговорено да би замјена оружја за храну била равна издаји. Због тога је влада радије пристала да се непредато оружје заплијени него да се мијења за храну.

У почетку окупације власти су бившим официрима дозвољавале да код својих кућа носе чинове и сабље, а задржали су и револвере. Међутим, већ у мају 1916. године, наређено је да им се и ово оружје одузме.

У Зети је живио црногорски официр Јован Шановић. Тог дана, 14. маја, повео је краву на пашу и на путу га је пресрела аустроугарска патрола — шеф жандармеријске станице и три жандарма који су и били пошли његовој кући да му одузму оружје. Наредили су му да преда револвер, на што је Јово одговорио:

— Овај револвер ми је дао краљ и само га он може узети.

Вакмајстор му је уперио пушку у груди тражећи револвер.

Јован је руком одбио пушку, она је опалила у вис, а он је извадио револвер и неколико пута опалио у шефа станице. Остала три жандарма су убила Јована на истом мјесту.

Војска је одмах изашла у Зету и извршила репресалије. У сједишту капетаније у Голубовцима командант округа пуковник Рељковић саопштио је грађанству 18. маја наредбу генералног гувернерства: за убиство шефа жандармеријске станице, капетанија је кажњена са 30.000 круна, а узета су 22 таоца као гаранција за будући мир.

Већ првих дана окупације власти су почеле да прогоне српске војнике који су се затекли на територији Црне Горе. Међу њима био је књижевник Бора Станковић. Такође, окупатор је почео хајку на такозване „дезертере", тако су називали избјеглице из Босне и Херцеговине и Боке. Вјерује се да је само на потезу од Мојковца до Подгорице по селима било око 20.000 избјеглица.

На заостале српске војнике и избјеглице власти су послале мање одреде „шуцкора", састављене од паликућа, убица, потказивача, бивших жандарма и других отпадника народа Црне Горе.

Избјеглице, односно добровољце у црногорској војсци, како пише Богумил Храбак (Историја XX века, књига 6) окупаторске власти су хватале уз помоћ домаћих достављача и вјешале по Црној Гори и Херцеговини. Тако је у првој половини 1916. године у Требињу повјешано 400 добровољаца, у Автовцу 37, а неки у Билећи. Многи добровољци који нису успјели да одступе са српском војском скривали су се по пећинама, а многи су у њима поумирали од зиме, глади и незалијечених рана. Неки од њих успјели су касније да се придруже црногорским комитима.

Храбак даље пише да су Аустријанци у Црној Гори тада разликовали двије врсте људи: присталице краља Николе који су их дочекали у свечаном народном руху и имали пуну слободу кретања и оне које су називали „усташама", који су се крили и који су касније узнемиравали аустроугарске гарнизоне и колоне на маршу.

Припаднике шуцкора народ је називао псима трагачима. За вријеме рата они су ишли иза војске да би пљачкали и били страх и трепет за голоруки народ. Првих дана окупације ишли су испред војске, опет због пљачке и лова на људе који су се затекли у Црној Гори.

Становништво је расписима упозоравано да ће сваки онај ко не преда оружје, или крије српске војнике и избјеглице из Босне бити изведен пред пријеки суд.

Похватани су, дивљачки мучени и одвођени у логоре у Мађарској из којих повратка није било.

Изгледа да су неки аустроугарски завојевачи улазећи у Црну Гору рачунали да ће их народ у овој земљи објеручке дочекати, јер ће једној „дивљој" земљи донијети просвијећеност и благостање. Убрзо су се, међутим, увјерили да од добродошлице нема ништа и да их Црногорци, без обзира на ниво њихове културе, сматрају најобичнијим поробљивачима, као што су раније сматрали Турке.

О томе изузетно сликовито говори писмо које је у првој половини 1916. године, министру спољних послова упутио начелник Генералштаба Конрад Хецендор.

„У нашим војничким, још више дипломатским круговима, постоји увјерење да ће нам временом поћи за руком да на Црногорце васпитно дјелујемо и да ћемо их путем вршења добрих дјела у згодан час придобити за себе. Ја овакво мишљење сматрам апсолутном утопијом. Онај који је упознао менталитет Црногораца, мораће да призна да он прима великодушност, али да исту тумачи као слабост и да је осјећањима захвалности уопште неприступачан.

За наш рад у земљи — ни један једини Црногорац неће имати ни трунке осјећања захвалности, већ неизбрисиву мржњу која се може

упоредити са оном коју је прије гајио према Турцима, заклетим вјековним непријатељима.

Турци су пролазили кроз Црну Гору жарећи, палећи и убијајући; они су убили хиљаде људи, али земљи нијесу причинили оваква понижења каква су изазвале наше војничке мјере.

Пала је света планина Ловћен, заузета на јуриш под страшном артиљеријском ватром, главни град окупиран, краљевска породица нагнана на бјекство, влада протјерана, све оружје одузето и уклоњено из земље... На основу пресуде пријеког суда објешени су они Црногорци који су намјеравали да изврше херојска дјела још недокучиве националне величине... Депортовани су сви официри и остали виђенији људи, а читава област расељена одвођењем људи способних да носе оружје.

Ови нам мученици чији се број сада пење на више хиљада, никада неће заборавити таква понижења. Неизљечив је стога оптимизам оних који још рачунају на захвалност Црногораца и могућност васпитног дјеловања."

У једној малој земљи каква је Црна Гора, у то вријеме имала је једва нешто више од 200.000 становника, окупатор је био принуђен да држи знатну војску и велики број жандарма. Крајем 1916. године у Црној Гори аустроугарска власт држала је преко 140 жандармеријских станица. У јуну исте године у овој малој земљи окупатор је држао 14 официра и 1.351 жандарма, у јулу 15 официра и 1.380 жандарма, у августу 15 официра и 1.431 жандарма, у септембру 16 официра и 1.620 жандарма, у октобру 18 официра и 1.901 жандарма, а у новембру 25 официра и више од 2.000 жандарма.

Аустроугарска је већ у првој половини 1916. године почела да гради у Црној Гори путеве и утврђења. Због оскудице у храни радна

Вјешала у Црној Гори: Ни оваквим злодјелима окупатор није успио да заустави комитски покрет

снага је била врло јефтина, а када се није могла наћи одвођена је присилно.

Насилно одвођени људи највише су употребљавани за рад у приморју и Албанији. Под фирмом рада крило се у ствари интернирање. Купљење радника почело је још првих дана окупације. Многи су одвођени на радове и ван територије Црне Горе.

Ни ову мјеру окупаторских власти црногорски народ није примио мирно. Многи се нијесу одазвали позиву за рад, а доста их је бјежало.

Шеф штаба војне управе Хубка у новембру 1916. године извјештава да је из округа колашинског побјегло 757 особа, а да је главни узрок њиховог бјекства жеља да избјегну рад. У фебруару 1917. године поново је из округа колашинског побјегло 180 људи пошто су сазнали да треба да пођу на рад у Кастел Ластву (Петровац на Мору). У Никшићу су 1918. године само из једног одјељења од 88 радника једног дана успјели да побјегну 32 радника.

Од првог дана окупације аустроугарске власти почеле су да пуне затворе по црногорским градовима. Хајке и свакодневне потјере за комитима понекад би уродиле плодом, па су се неки од њих нашли у затворима. Тамо гдје окупатор није успијевао да се домогне комита одводио је у затворе невине грађане као таоце, тако да су сви затвори у Црној Гори већ првих дана окупације били пуни.

Само у никшићком затвору, у марту се нашло 30 талаца које су окупатори покупили по крајевима у околини овог града.

Судећи по записима Љуба Чечовића у истом затвору налазио се и знатан број похватаних комита. У затвору су се између осталих, тада налазили и чувени комити Владо Змајевић и Млађен Џаковић.

О овом догађају Љубо Чечовић, пише:

„Зима наста изузетно хладна и сњеговита. Отац и браћа дођоше кући. Ноћима су остајали у оџаклији уз ватру и ту причали једно те исто свако вече: „Хоће, објесиће их, осуђени су на вјешала.“ Били су забринути и узнемирени. Милош је некуда одлазио и враћао се. Најзад и ја сазнадох кога ће Шваба вјешати у граду Никшићу, на први ускрс који дође, пред народом. То сазнање ме ужаснуло. Било је ту преко стотиу ратника из мојковачке битке, похватаних по горама и по пећинама под оружјем, јер нијесу хтјели да се предају. Међу њима били су надалеко чувени јунаци и војне старјешине: Млађен Џаковић и Владо Змајевић. Било их је од Колашина, Жабљака, па до Грахова. Отац и браћа нешто су одлучили. Из дана у дан све су више занемаривали домаће радове, а разговора је све мање било. Све је то некако тужно утицало на мене, мајку, сестру.

Најстаријег брата Милоша звали смо Мујо. Он је често одлазио у Боан код команданта мјеста, који се звао Симо Марковић, Југословен, рођени Личанин. Једне ноћи Симо Марковић са пратњом враћајући се из Шавника сврати сам у кућу и Милошу рече да сјутра иде у Никшић и да се јави команди затвора. Милош је отишао.

За пет-шест дана долази Ускрс, дан страшног догађаја. Марковић је са Југословенима официрима у аустроугарској војсци у Никшићу измијенио судбину мојковачким герилцима. Милоша су примили као стражара, уз једног аустроугарског војника, над осуђеним за вјешање.

Распоред му је био подешен да стражари од пола ноћи уочи Ускрса, дана одређеног за вјешање."

Милош Чочовић успио је да задобије повјерење аустроугарских власти и да добије мјесто стражара баш над осуђеним за вјешање захваљујући команданту мјеста Боан, Симу Марковићу, аустроугарском официру.

На основу записа из тог времена и казивања преживјелих комита види се да је у аустроугарској војсци било доста родољуба из Босне и Херцеговине и Хрватске који су били наклоњени комитима и идеји за коју су се они борили, па је очигледно један од њих био и Симо Марковић.

Одсудне ноћи у никшићком затвору Милош Чечовић заједно са другим аустроугарским стражарем преузео је у поноћ своју смјену над осуђенима за вјешање. Само што је претходна стража напустила затвор Милош је убио аустроугарског стражара, наравно, без пуцања. Обио је све просторије гдје су били затворени комити и таоци, а послије тога и све остале просторије и све затворенике позвао на устанак против окупатора.

Почело је велико бјекство из никшићког затвора, бјекство какво окупаторске власти, вјероватно, нијесу ни сањале да је могуће организовати.

Милош Чечовић са својим Дурмиторцима кренуо је пут Дурмитора. Свако је бјежао негдје гдје је могао наћи уточиште.

Затворени комити, наравно, упутили су се поново у своје групе.

Био је то велики подстрек онима који се нијесу лако мирили да буду робови, а још нијесу имали храбрости да се упуте у горе и пећине заједно са Новаком Ашанином, Владом Змајевићем, Млађеном Цаковићем, Бошком Бојовићем и другим јунацима који нијесу признали одлуку црногорске владе да земља капитулира пред јачим непријатељем.

Патрола аустроугарског гарнизона у Никшићу доста рано је те ноћи открила да је затвор празан. Потјере за бјегунцима су одмах организоване, а противмјере су биле окрутне. Почела су хапшења, одвођења у логоре, стријељања. Пошто су им измакли из руку осуђени на вјешање, окупатори су у знак одмазде стријељали друге. У Боану је било затворено 15 ускока. Они су већ идућег дана одведени на Мљетичак и стријељани поред гроба Смаил аге Ченгића.

Љубо Чечовић је о том дану записао:

„Истог дана у освит зоре у Тушињу у очевој кући били смо сви на ногама и обучени. Да ли због очекивања догађаја или због дугог поста и жудње да се омасти мрсом гуша, јајима која мајка изнесе из магазе, пуну карлицу. У кући смо били: отац, мајка, брат Милутин, ја, двије сестре (Коса и Јована) и најмлађи брат Мијаило. Коса је била старија нешто од мене. Мајка није била ни пружила руку у карлицу да дијели јаја, кад отац повика Милутину:

— Ено их!

Сви смо погледали управо тамо куда је отац показао: велика војска са коњицом, која носи тонове. Пут их је водио од Шавника дугом и уском стазом према нашој кући.

Отац рече да их има око двјеста педесет.

Дијелила нас је од њих ријека Буковица и краћи успон од ње до велике окућнице, зване До, равне, чисте и округле. Пут се око ње савијао као срп.

Црвена јаја су ми се избрисала даље из сјећања.

Отац рече Милутину:

— Попењи се на таван и осмотри Борову главу.

Када се Милутин спустио испод крова куће рече:

— Пут је од Борове главе запосједнут Швабама, има их око педесет.

Главна војска од Шавника прикупила се на Долу. Према кући, Швабе поставише неколико топова, а затим у колони опколише кућу на одстојању од 50 метара. На Долу су била два велика стога сијена и сламе, а кућа је била на два спрата, тврда, велика, имала је доста прозора и била је у високом воћњаку.

Посматрали смо шта се збивало. За неколико минута стогови сијена и сламе били су пренијети и сађенути уз зидове куће, са двије стране до крова. Шест војника с бајонетима на пушкама опсјели су улазна врата, а командант је узвикивао на српскохрватском:

— Тадија! Ти и Милутин изађите с рукама у вис!

Милутин отвори тајник оружја и узе двије српске бомбе. Отац га удари шамаром, оте бомбе и врати у тајник, ухвати га за рамена и пред собом одгура низ степенице.

Поново се команда чула:

— Не мрдај!

Ланцима су им руке на леђа везали и отјерали на Боан, општинско мјесто."

Аустроугарске власти нијесу се само обрачунавале са својим директним противницима комитима и онима који су их помагали, већ и са њиховим породицама, које су понекад биле и потпуно недужне. Често се гњев освете окупатора сручивао на беспомоћне главе жена и дјеце, или стараца.

Ни породице Чечовића нијесу могле проћи некажњено због јуначког дјела Милоша Чечовића.

Милошев отац и брат Милутин два мјесеца су били затворени у Боану чувани од читаве војске која је оног дана била окупирала њихову кућу. Толико су их се Швабе плашили. Потом су их одвели у Никшић на пријеки војни суд.

Обрачунавао се окупатор и са рођацима који су живјели далеко од Дурмитора. Новицу Чечовића из Мораче отјерали су у Беч у ропство, а одмах су ухапсили и Јована Чечовића који је живио у Санџаку.

Власти су покушале да похватају и отјерају у ропство и жене и дјецу. Љубо Чечовић се сјећа да је њега, малог брата, мајку и двије сестре опет спасао командант мјеста Симо Марковић, који им је преко предсједника општине Јакова Требјешанина тајно поручивао када треба испразнити кућу, распродати стоку, пронаћи склониште и склонити се испред потјера.

„Тако смо се мимоилазили по горама и пећинама три године дана", — пише Љубо Чечовић.

Бјекство из никшићког затвора имало је крупан утицај на стварање комитских чета у дурмиторском крају. Комити који су се прије овог догађаја скривали по врлетима Дурмитора, као што су били Новак Ашанин, Радован Кршикапа, Ђорђије Кршикапа, браћа Рубежанин и други убрзо су добили појачања.

Ово је за оне који нијесу могли да се помире са капитулацијом био сигнал да је дошло вријеме за обрачун са окупатором, па су поново узели пушке у руке. Неки су, опет, видећи одмазду окупаторских власти схватили да са непријатељем нема правог помирења и заједничког живљења, одлучили да наставе борбу која је прекинута крајем јануара одлуком црногорске владе.

Комитске чете, записао је Љубо Чечовић, брзо су се формирале. Убрзо послије ових догађаја у дурмиторском крају готово није било фамилије из које неко није отишао у комите.

Љубо Чечовић пише:

„Ко би јунак оде у комите. Оде Бошко Бојовић и његова вјереница Јелена Шаулић са Жабљака. Одоше и други: Душан Бијелић, Гајо Јелић, Вукосав Микић са братом, Миго Кршикапа, Радосав Жижић, половина од Ашана, браћа Петар и Ђорђије Алексић, Мимо Сандић, Павле Косарић-Срдановић, Милутин Ракочевић, Грујица Чупић, Станићи, Саво Оровић и други."

Народни пјесник Радован Бећировић из Ускока испјевао је пјесму и о ослобађању затвореника из никшићког затвора у марту 1916. године. У пјесми, се између осталог, каже:

Милош стражу на тавници чува,
А све мисли и начине ствара,
Дако пусти триста тавничара,
Оће Милош ко прве војводе,
Па тавницу разваљиват оде
И јуначку употреби снагу
Даде шипке проклетоме врагу.
Челик ломи ко суве палице,
Док отвори врата од тамнице,
Прије зоре на четири сата
Тамница је била откључата,
Јер Србина српска мајка роди
Да толико брата ослободи.
Како звекну сломљена тамница,
А улеће соко сива тица
Који с царем ратовати смије
Из руку му јарко сунце гријe
Па он Влада и Млађена зове
И осталу браћу соколове
А на ноге да бјежимо људи
Ноћас Милош управља и суди.

Црногорски комити нијесу никог мобилисали, пише у записима бившег комитског четовође Вуксана Минића. Напротив, они су често

младим људима који су жељели да се боре за слободу савјетовали да остану код својих кућа, јер ће им фамилија бити интернирана, куће опљачкане и запаљене, а имовина конфискована за рачун окупатора.

Оне који су, ипак, послије свих упозорења остајали при захтјеву да буду примљени, прихватили су најсрдачније.

Није свако могао да буде комита. Живот ових људи био је крајње суров, могли су да га издрже само снажни и одважни, па је понекад спремност оних који су се јављали комитским групама и провјеравана.

Црногорски комити, пише Вуксан Минић, нису имали ни позадине ни резерве. Имали су за собом само поштени црногорски народ који их је штитио и хранио.

Многи црногорски официри, угледни људи, политичари, па и чланови владе која је прихватила капитулацију врло брзо су схватили да су у ствари преварени.

У дугим међусобним разговорима о узроцима капитулације тражени су кривци, а посебно се о овоме разговарало међу бившим официрима.

Код војске, а и становништва, капитулација је проузроковала бол и огорчење и осјећај тешке увреде, срамоте и понижења. Због тога су многи већ првих дана окупације почели да размишљају како да са себе сперу тешку срамоту.

Врло брзо најодговорнији људи у земљи, па чак и они који су се залагали за капитулацију, увидјели су да је направљена кобна грешка што се црногорска војска није повукла преко Скадра заједно са српском.

Све је то утицало да многи спонтано почну да размишљају о устанку.

Изгледа да су неки најодговорнији људи у земљи још 21. јануара, када је капитулација прихваћена и непријатељске трупе почеле да улазе у земљу, размишљали о могућности дизања устанка.

Др Перо Шоћ у чланку „Црна Гора за пробој Солунског фронта“, на примјер, пише да су неки чланови „крње владе“ у тренутку капитулације предузели извјесне мјере „да се у погодном моменту припреме за устанак у Црној Гори у складу са општим савезничким операцијама“. Зато су поједини официри добили конкретне задатке да тајно скривају оружје.

Мајор Петар В. Лекић, командант митраљеског одјељења, са поручником Блажом Јовановићем закопао је у близини Подгорице неколико митраљеза са 20.000 метака и више ручних бомби. Овом мајору по наредби генерала Радомира Вешовића, тадашњег министра војног, издато је 1.250 наполеона у злату које је требало да употријеби за припрему устанка.

Др Перо Шоћ, такође, пише да је поручник Јовановић самоиницијативно закопао два митраљеза са 10.000 метака и да је самоиницијативног скривања оружја било доста по свим крајевима Црне Горе.

Командант аустроугарске посаде у Плужинама обавијештен је да пензионисани црногорски генерал Јоко Ацић окупља сељаке и савјетује их да сакривају оружје, јер им брзо може устребати.

О устанку се највише разговарало у Подгорици. У овим разговорима, како пише др Новица Ракочевић, учествовали су бивши ми-

нистри Радомир Вешовић и Марко Радуловић. Састанци су се одржавали у малим групама у шетњи, у стану др Шкеровића и у апотеци Милана Лалића.

Како је у мјестима са мјешовитим становништвом, пише др Ракочевић, било веома развијено потказивање, на пријаву једног муслимана из Подгорице у стану генерала Вешовића, извршен је претрес, али није ништа пронађено. Ово је утицало на Вешовића да се пресели у своје село Букову Пољану код Колашина, надајући се да ће тамо лакше моћи да води припреме за устанак.

Генерал Вешовић је у Колашину, како у својим записима пише бивши комита Вуксан Минић, активно наставио да ради на припреми оружаног устанка у Црној Гори. Како је одраније имао у народу доста угледа због своје храбрости у протеклим ратовима, Вешовићу није било тешко да задобије повјерење најугледнијих људи и да их окупи око себе.

Група официра окупљених око Вешовића имала је, програм у којем је био изложен циљ устанка. У овом програму је на првом мјесту било истакнуто да се краљ Никола и династија Петровић детронизирају и да се прогласи уједињење Црне Горе са Србијом и осталим крајевима који у току рата буду ослобођени. У Црној Гори је, наиме, владало опште мишљење да је за капитулацију крив краљ Никола.

Пуковник Миро Божовић о припремама за устанак је написао:

„Једног дана почетком маја 1916. године у Подгорици позвао ме је на ручак министар војни бригадир Вешовић. Тај ме позив зачудио јер нијесам имао прилике служити раније под његовом командом. Када смо остали сами у његовој кући, Вешовић ми је рекао зашто ме је позвао. Том приликом рекао ми је углавном ово: „Ми смо преварени. Рат ће се неминовно завршити побједом наших савезника до конца ове године. Треба да си начисто с тим да Црна Гора као држава неће никада више постојати. Она мора бити уједињена са Србијом. Ми смо учинили врло ружно што смо остали. Ми не смијемо остати скрштених руку и чекати крај, већ морамо урадити да докажемо да нијесмо остали овдје што волимо Аустријанце, већ смо остали да задржимо ово мјесто и да са њега учинимо више него да смо изашли на солунски фронт. Ако не би ништа урадили, послије рата попеће нам се на главу оне србијанске „поганштине“ и неће нам дати ока отворити.

Ја сам ову мисао изнио пред бригадирима кад сам их скоро био позвао. Митар Мартиновић је против ма какве акције, јер ћемо народ упропастити. Исто тако је противан и бригадир Милутин Вучинић, но уосталом он никада није мислио својом главом него главом Секуле Дрљевића. Стара Црна Гора уопште противна је акцији. Али када ми остали почнемо мораће и они, јер им Аустријанци неће вјеровати. Никшићки крај устаће, а водиће их Мујо Сочица.

Мој план је овакав: сачувао сам нешто новца у злату што је било у министарству војном, те нијесмо предали Аустријанцима. Ја ћу скоро поћи у своје село на Букову Пољану у Васојевиће. Надам се да ће ми успјети помоћу мојих веза у Албанији да нађем везу са савезницима на Солунском фронту. Од њих ћу тражити да нас прихвате у Медови и ту нам створе базу за пуно наоружање. У том случају ми ће-

мо једног уговореног дана устати и са ово оружја што имамо напаст ћемо аустријске гарнизоне по Црној Гори и подавити их, па онда једним брзим покретом од 24 часа заузети Скадар и Медову и прекинути одступницу аустријској и албанској војсци. Сјединићемо се са савезницима, учинити више користи но да смо сад са њима.

Ако ми не успије ступити у везу са савезницима и осигурати базу у Медови, онда ћемо другчије радити. Кад савезници буду пошли напријед и буду избили на Скопље и Призрен, ми ћемо устати. Затворићемо Мазанички тјеснац и пролазе уз Куче и Братоножиће, па ћемо једним покретом преко Рожаја и Косовске Митровице пресјећи непријатељу одступницу на том правцу, сјединити се са Србијанцима и прогласити уједињење Црне Горе и Србије..."

Крајем маја припреме за устанак биле су врло активне. Према подацима које је прикупио др Ракочевић са припремама за устанак био је упознат велики број бивших официра који нијесу били одведени у ропство. Са припремама је био упознат и бригадир Милутин Вучинић. На организацији устанка у Кучићима и Братоножићима радио је Јакша Поповић са мајором Војином Лазовићем, Богданом Симовићем, Новом Гилићем, Видаком Ђеловићем и вршилац дужности племенског капетана Новица Секуловић. Састанци су одржавани у канцеларији капетаније.

Крајем маја састанци су одржавани у Колашину, гдје се Јакша Поповић састао са бригадиром Милошем Меденицом и Јанком Тошковићем. У Колашин је на састанке долазио и генерал Вешовић.

Овако значајна активност црногорских официра није прошла незапажено. На њихову несрећу у Колашину је живио један изузетно способан полицајац, др Милош Љесковац, Србин из Сарајева, цивилни комесар округа колашинског, који је успио да похвата све конце Вешовићеве организације, па је 7. јуна 1916. године послао својим старјешинама извјештај о Вешовићу. Наредног дана, 8. јуна, Љесковац је Вишим властима на Цетињу упутио сљедећи извјештај: „Рес. пол. који се односи на зопочети „умтријебе" људи генерала Вешовића извјештава се сљедеће:

Данас су још ове особе тражиле легитимацију: Ђорђије Марјановић из Краља, црног. капетан, за Ђаковицу, Мирко Лекић, црног. официр из Краља, за Пећ и Ђаковицу, Илија Кастратовић, бив. суд. писар за Присоје, за Пећ, Лука Калуђеровић из Краљских бара, за Гусиње и Призрен, Божина Ђолев из Ђулића, за Подгорицу, Милован Ивановић, студент из Слатине, за Пећ.

Ни једном од поменутих није издата легитимација, јер је темељита сумња да не иду у та мјеста за куповину жита, како сами кажу, него у другом циљу путују. Јер међу овим пројектованим путем и јучерашњим задржавањем бив. црног. министра Рад. Вешовића постоји тијесна веза, јер ако се јучерашњи повјерљиви извјештај, којег ми је један бивши црногорски активни официр дао, узме у обзир онда је то несумњиво, тим више што су јуче на дан када је Вешовић овдје био, ове сљедеће, више или мање важне особе, дошле у Колашин:

Мирко Дедовић, техничар из Берана, један од Вешовићевих надувених Васојевића, Иван Чукић, кпа. писар из Трешњева, активни ка-

Швапски сарадници чак су се и сликали са аустроугарским официрима — други с десна у првом реду је злогласни цивилни комесар колашинског округа Милош Љесковац

петан из Лијеве Ријеке Радивоје Милошевић, телеграфиста Перо Рачић из Слатине код Андријевице, поручник Митар Чукић из Трешњева, војни чиновник Радосав Јоксимовић из Буча код Берана, судија Мило Делевић из Јеловице, студент Влајко Вешовић, брат министра Вешовића из Краљевских бара, општински судија Петар Вуковић из Ђулића, активни капетан Батрић Зечевић из Лијеве Ријеке, Гавро Чукић, официр народне војске из Трешњева и многи други.

Да се не заборави сви су из племена Васојевића које се рачуна међу највјерније генералу Вешовићу.

Да се овај покрет за врат ухвати постављају се ови приједлози:

1) Беауфтраген генерала Вешовића да се пресели на Цетиње, Подгорицу или ма гдје у већој вароши, гдје ће се моћи надзиравати. Најбоље се препоручује Цетиње, јер се то може учинити под изговором да је његово присуство тамо веома потребно због његове упућености.

2) Наредити интернацију из овог краја ових особа: капетана Радивоја Милошевића из Лијеве Ријеке, учитеља Јанка Тошковића из Колашина, кап. Ђрођија Марјановић из Краља, официра Милоша Лекића из Краља, учитеља Павла Жижића из Поља, Риста Минића из Колашина, Машана Јовановића из Колашина, Милана Булатовића из Поља.

Што се тиче горњих може се казати са старом пословицом: „Nihil mali fecit sed die status ratio exsposent“ да њих не терети ништа конкретно, али постоји јака сумња да стоје у служби великосрпске идеје и да су непријатељски расположени према Ц. и К. власти. Мржња противу свега што потиче из „Аустро-Угарске монархије говори свим

тим људима из очију. Њихово интернирање биће као јак печат моћи и наше чврсте воље да не трпимо никакве „умтријебе“ имаће много дејства.

Даље тражи се да интернирају још ове двије особе: Милутин Радоњић, бив. окружни начелник у Андријевици, Станиша Турковић, бив. капетан у Плаву, јер су они на пијаци у Андријевици седмог овог мјесеца албанским главарима Амош Никачевићу и Адембегу Омерагићу рекли: „Што сте се ви похасили, неће ово овако остати.“ Из чега се јасно види њихово расположење, па још избјегавају демонстративно поздрав. гос. аустроугарског официра, (иако се не сраме молити исте официре за помоћ кад им је потребно). Коначно молим пошто је поменути техничар Мирко Дедовић из Берана врло лукав и погибељан да му се посвети посебна пажња.“

Да би опасни покрет у зачетку онемогућио, генерални гувернер доноси одлуку о интернирању генерала Радомира Вешовића и још око 40 сумњивих лица. Наређено је окружној команди у Колашину да одмах саопшти генералу Вешовићу да ће у року од 24 часа бити спроведен на Цетиње, одакле ће бити упућен негдје у унутрашњост Аустроугарске монархије.

Наређено је да се истог дана интернирају и остала сумњива лица, међу којима су били: генерали Јанко Вукотић, Митар Мартиновић, Јово Бећир, Милутин Вучинић, Машан Божовић и министри Јово Поповић и Јован Матановић.

Цивилни комесар у Колашину Милош Љесковац пошао је из Колашина 14. јуна послије подне са водом војника према Буковој пољани да спроведе генерала Вешовића. Вешовићу је саопштено да сјутра креће за Цетиње, а остављен је вод војника да га те вечери чува.

Сјутрадан, 15. јуна, поручник Пехар са једним војником, генералом и његова два брата који су му гонили ствари на коњу, кренули су у правцу Матешева, гдје их је чекао ауто да посљедњег црногорског војног министра одведе у интернацију.

Шта се на путу догодило данас је доста тешко утврдити.

У записима Вуксана Минића каже се:

„Кренули су од куће. Напријед Радомир, позади официр, за њима Павић и Новица, а позади војник Турановић. Кад су били доље низ путљагу Павић и Новица су зграбили војника за оружје, оборили, премлатили, он се и раскривио. Радомир и официр су се окренули и видјели шта се одиграло. Радомир је извадио револвер и убио официра. Побјегли су код Мишовића, који га је крио у неком трапу, а изнад њега свезао псе.“

Записник са суђења у Колашинском суду, доста се разликује од Минићевих записа:

„Записник сачињен дана 16. јуна 1916. године у канцеларији цара Аустрије и апостолског краља Угарске — код царско-краљевског суда окружне команде, а у вези са убиством поручника Адолфа Пехара. Овом суду би позван свједок Јосиф Турановић, борац III батаљона, од оца Трпимира и мајке Евице рођене Малтић, старог 22 године, родом из Травника, вере католичке, нежењен и неосуђиван, па упозорен да говори истину изјави:

Дана 15. јуна 1916. године, прије подне приликом претреса куће генерала Радомира Вешовића пронашли смо у његовој спаваћој соби једну врећу (осредње величине) новчаница (златне, валутицу црногорске производње из 1910. године) коју смо одузели и дали на чување командиру вода.

Поручник Адолф Пехар заповједио је генералу Радомиру Вешовићу да се спреми за своје новоформирано мјесто боравка негдје у унутрашњости Црне Горе. Два брата генерала Радомира Вешовића (чија су ми имена непозната) опремили су коња и побринули се да га испрате до прве полицијске станице.

Напустили смо мјесто боравка генерала Радомира Вешовића у 10 часова и спустили се до подножја планине (чије ми је име непознато), а која се граничи са једном малом рјечицом (не знам како се зове). Кад смо се нашли на десној страни рјечице, генерал Радомир Вешовић захтјевао је од браће да му прихвате коња да се маши и пређе на десну страну рјечице и тако су му жељу испунили, а ми остали пребацили смо се преко једног дрвеног узаног моста. Кад смо се сви нашли на лијевој страни рјечице поручник Адолф Пехар дао је распоред како да се крећемо узаном пастирском стазом. На челу колоне био је Адолф Пехар, за њим један од генералове браће (чије ми је име непознато), средњег раста, смеђ и неизбријаног лица, затим генерал Радомир Вешовић јашући коња, а за генералом његов други брат, онда ја у пуној ратној спреми на зачељу колоне. Поручник Адолф Пехар није ме упозорио на опасност, јер је позади нас у покрету био вод војника и тако смо безбрижно ходали један за другим и не сумњајући у злочиначки рад браће Вешовића. Међутим, на удаљености од мјеста прелаза рјечице (произвољно речено, стотину метара) одјекнуо је пуцањ пиштоља. Коњ на коме је јахао генерал Радомир Вешовић скочио је у страну, а ја и онако узнемирен пуцњем пиштоља пратио сам погледом да ли ће се генерал Радомир Вешовић одржати на коњу, јер је мало требало да се генерал нађе испод коњских копита. И тако збуњеног због неочекиваног напада — брат генерала Радомира Вешовића који се налазио испред мене мушевито се окренуо и бацио се свом тежином на мене, зграбио ми кундак од пушке и ја, са сигурношћу да се отргнем, брат генералов који је био убица поручника Адолфа Пехара, наслонио ми је цијев пиштоља на сљепоочницу лијеве стране главе и упозорен на мирно понашање, ја сам без икаквог отпора дозволио да се разоружам.

Генерал Радомир Вешовић у том моменту сјахао је са коња и наоко узнемирен трагичним призором поручника Адолфа Пехара упутио је на адресу своје браће неколико понижавајућих ријечи и отјерао их од себе говорећи: „Идите од мене, убице народа свог". Враћа су се дала у бјекство држећи се лијеве стране рјечице, а генерал Радомир Вешовић побјегао је у супротном правцу од своје браће. Мени овако уплашеном остало је једино да се вратим матичној јединици која је била од мјеста атентата удаљена неколико стотина метара (произвољно речено). Усиљеним маршом дошао сам у састав јединице и саопштио команданту вода Стевану Угрену да је брат генерала Радомира Вешовића (чије је име у овом случају остало нерасвијетљено) на мучки начин убио поручника Адолфа Пехара.

Генерал Радомир Вешовић

Пошто сам обавијестио командира вода Стевана Угрена о претходном убиству, пала је одлука од његове стране да се вратимо кући генерала Радомира Вешовића и када смо извршили опкољавање куће тражили смо од присутних да буду мирни и покорни. Одлуке командира вода Стевана Угрена била је од присутних грађана поштована и њихова послушност била је на завидној висини, тако да је командир вода лишио слободе петорицу пунољетних грађана, тако што су их повезали и спровели за Колашин. У току спровода није било никаквих инцидената, па исти нијесу изложени никаквом малтретирању од стране војничке патроле.

Никакав претходни договор није постојао између генерала Радомира Вешовића и браће, јер је генерал био са нама у друштву све вријеме пута, до преласка рјечице, а и да је разговор вођен у вези са атентатом, не би генерал Радомир Вешовић користио коња за јахање и себе изложио ризику, као и бјекство би било заједничко и међусобна нетрпељвиост била би отклоњена.

Напомињем и ову околност: у тренутку бјекства генерал Радомир Вешовић пришао је погинулом поручнику Адолфу Пехару, узео шаку земље и по хришћанском обичају бацио на њега, поклонио се дубоко и нешто мало убрзаним ходом умакао у непознатом правцу.

У прилогу реченог немам шта да кажем више. Записник ми је прочитан и у свему се слажем са истим како сам рекао на саслушању.

Јосиф Турановић
Саслушање обавио: поручник
др Лудвиг Келер."

Радош Јелић из Андријевице истражујући бјекство генерала Вешовића дошао је до сљедећих података:

„Поручник А. Пехар је са четом војске у поподневним часовима 14. јуна преко Врањештице дошао на Долове и изненадио генерала. Војска је опсадирала кућу, поставила јаке страже у више праваца и улогорила се, а Пехар је сједио код генерала у његовој соби. Према њему се уљудно понашао, персирао га и ословљавао са „екселенцијо". Радомир је одлучио да ни под какву цијену не иде у интернацију, пошто се сматрао обавезним да подигне и води устанак. Тајно је послао поруку капетану Мијату Рацићу да у току ноћи са војском нападне Аустријанце и ослободи га. Мијат је поступио по налогу: довео војску, опколио Швабе и чекао уговорени знак за напад. Међутим, Радомир се предомислио. Одустао је од овог плана, који би, вјероватно, означио почетак устанка, а устанак није био припремљен. Такође се плашио да му у обрачуну не би страдала бројна породица која се ту задесила. Одлучио је да заигра на карти лукавства, планирао је да превари тог швапског „жутокљунца".

Пошто су заједно ноћили у Радомировој соби говорио је Пехару како му је непријатно што ће њега, као министра црногорске војске, кроз своје родно мјесто, на очиглед сусједа и племеника, сјутра спровести окупаторска војска у заробљеништво. Пехар је у себи имао словенске крви (Чех) и ова га је прича мало „раскравила". Тада му је Радомир предложио да он узме своја два брата, Павића и Новицу, а Пехар свог ордонанса и да га испрате до на Вулевску (ливада удаљена 1 км од куће) и показао му гдје је то. Остала војска би са вакмајсторима чекала код куће док они буду на реченом мјесту, па би се полако кретала за њима док не пређу Краљске Баре и послије би он поступио по налогу. Пехар је прихватио овај приједлог, вјероватно, да би на тај начин повео и Радомирову браћу у интернацију. Радомиру није узимана сабља, а Павић је имао скривени пиштољ.

Када је свануло Мијат Рецић и Саво Стожинић (Радуловић) су пресвучени у сељачка одијела и са мотикама на раменима, наводно да су радници који треба да окопавају Вешовићима кукуруз, дошли у кућу да лично виде Радомира и увјере се о чему се ради, али нијесу могли да разговарају, јер је Пехар и добар дио војске говорио српскохрватски. Могли су само да измијењају погледе. Тада је Радомир раскопчао оковратник блузе, погледао уз планину, погледао брата Влајка, који није знао за план и рекао: „Данас ће рано бити вруће", што је значило да Мијат и Саво морају одмах да иду и поведу Влајка и поново закопчао оковратник. Када је требало да се крене десио се инцидент који је умало упропастио Радомиров план. Наиме, приликом давања заповијести о начину кретања један вакмајстор је дао примједбу Пехару, јер је увидио да се ради о лукавству. Настала је мучна ситуација. Војници који су се туда врзмали и припремали се за покрет стали су као укопани. Један стражар у близини скинуо је пушку са рамена. Темпераментни младић, Саво Стожинић, махинално је повукао руку према куку гдје му је прије пола сата био наган. Схватио је испад, почешао се по куку и другу руку подигао на кук и подбочио се. Мијат је погледао пободену сјекиру у крљи мислећи да је као пантер дохвати и докусури бар двојицу, а Павић је пошао према псећој кућици гдје

су му биле сакривене бомбе. На срећу, све ово није видио Пехар пошто је био окренут према коњу који се нешто био узјогунио. Радомир је касније причао: „У моменту када сам осјетио да ми клизи под ногама и да ће да ми пропадне план, осјећао сам се тешко као никада у животу... Добро сам запамтио вакмајстора. Било је то жгољаво, у године ушло њушкало које свему личи сем војнику, али са израженом препреденошћу.

Задржао сам присебност и потражио Пехаров поглед да видим како он реагује и цинички му процједио: „Зар у царској војсци потчињени дају примједбе на наређења?“ Пехар је схватио прекор и повишеним тоном поновио заповијест, те је вакмајстор морао да послуша и салутира. Но, вакмајстор је остао при свом убјеђењу и није дозволио Мијату, Саву и Влајку да оду када су Радомир и Пехар већ били пошли, већ их је задржао као таоце који су касније објешени.

Мала колона од пет људи и три коња (Пехаров, Радомиров и коњ са касом и архивом) полако се кретала стрмином према потоку и воденицама Станисавића. Покрет је посматрала војска и сусједи начичкани испред домова. Радомир је глумио: окретао се често, гледао кућу и родне Чуке као да је узимао посљедњу жељу. Са сусједима се поздрављао успутно говорећи да иде за Беч и да ће се ускоро вратити. Но, када су ушли у поток који је тешко проходан, Пехар је посумњао и нешто нагудnуо Турановићу па је овај репетирао пушку. Уз ову стрмину су се уклонили тако што је Павић ишао први да показује пут. За њима је јахао Пехар. За Пехаром је ишао Турановић. За Турановићем је Новица водио коња са касом и посљедњи је јахао Радомир. Кад су изашли на малу зараван Павић се хитро окренуо и сасуо наганом у Пехара који се мртав стропоштао. Новица се хитро бацио на Турановића и отео му пушку и овај се безглаво срушио низ стрмину према потоку. Како Новица није знао да рукује малихерком притрчао је Павић и два пута га гађао, али безуспјешно. Коњи су одгалопирали преко ливаде тако да Вешовићи нијесу успјели да узму свој новац...“

Може се вјеровати, пошто су припреме за подизање устанка већ биле одмакле, да је верзија Радоша Јелића о бјекству генерала Вешовића најближа истини, поготову што је војник Турановић пред војним судом себе на неки начин морао да оправда.

О даљим збивањима доста детаљно пише Милосав Мишовић у монографији „Генерал Радомир Вешовић и Васојевићи“... Он тврди да се Вешовић два дана скривао по камењарима изнад Букове Пољане. Послије два дана преморен и изгладнио дошао је у кућу Акса Мишовића.

Послије вечере испричао је породици Мишовић шта се догодило и шта после свега очекује Васојевиће.

Направљен је план како да генерала сакрију од аустроугарских власти. Вешовић је обукао сељачко одијело, а његово су Мишовићи у костретној врећи сакрили у шибљу недалеко од куће. Златнике које је имао код себе предао је на чување Аксу Мишовићу, а пиштољ је задржао.

Прву ноћ генерал је преспавао у кући, а већ идућег дана припремљено му је склониште.

Недалеко од куће, пише Милосав Мишовић, постојао је трап за кромпир. Аксо и његов син Мираш преко кромпира су ставили сламарицу. Трап су засули земљом и брижљиво утабали, а све то прекрили бусењем, тако да се трап није примјећивао.

Пса који је чувао оближње торове премјестили су поред склоништа како би упозоравао и укућане и генерала на незване госте.

Дању је генерал боравио у склоништу, а касно ноћу прелазио је у кућу.

Петнаестог дана залајао је пас. Мишовићи су истрчали и на оближњем пропланку примијетили двије особе. Аксо је вјешто успио да им прође иза леђа и препозна своје земљаке Арса Вукића и Јевта Ивановића.

И Вешовићу и Мишовићима постало је јасно да ће склониште убрзо бити откривено, па је генерал морао да оде.

Мираш Мишовић обавијестио је Радомирову браћу Новицу и Павића гдје се налази генерал, па су му се њих двојица са братом од стрица Јагошом Вешовићем придружили у шуми. Генерал је, такође, тражио да Мираш Мишовић о свему што се догодило обавијести бившег министра Црне Горе Милосава Раичевића и да га позове да им се у шуми и он придружи.

Павић је предложио да се генералова група повеже са групом комита Мојошевића и Ивановића у Јејовом Кршу, па су се сви упутили тамо.

Аксо Мишовић отпративши генерала и предавши га његовој браћи, вратио се са синовима својој кући. Ноћ су провели даље од куће, а ујутру су сазнали да је аустроугарска патрола претресала кућу и шуму около.

Министар Милисав Раичевић придружио се Вешовићевој групи заједно са браћом Милованом и Мирашом. Вешовић је позвао још и Љуба и Богића Микетића, а потом почео да прави планове за борбу против окупатора.

Планирао је да се комити организују у мањим групама, јер ће тако лакше моћи да се скривају од потјера и исхрањују.

Убрзо је, међутим, дошло разочарење. Царински чиновник Милун Мишовић обавијестио је генерала Радомира Вешовића да је становништво ових крајева веома незадовољно оним што је он урадио и да осуђују његов покушај организовања устанка.

Почела су и хапшења свих оних који су на било који начин помагали генералу Вешовићу.

Милун Мишовић ухапшен је већ 9. јула у канцеларији одјељења за царине у Андријевици и спроведен у Колашин.

Вешовић је, видећи да су почела хапшења и прогони, одлучио да се са министром Раичевићем одвоји од групе комита Ивановића и Мојошевића, јер ће лакше моћи да се склањају.

Одмах пошто се група комита подијелила војска је ухватила и Мираша Мишовића и његовог оца Акса и спровели их у жандармеријску станицу у Матешеву, а идућег дана у Колашин. У колашинском затвору већ се налазила њихова сусјетка Драгуна Ивановић, а нешто касније доведен је Миличко Мојашевић. Њега су Швабе ухватиле уз

помоћ дресираних паса, његов брат Михаило је погинуо, а остали комити су успјели да умакну.

Богић и Љубо Макетић ухваћени су док су генералу Радомиру Вешовићу носили ручак.

Ипак, генерала нијесу успјели да ухвате, иако су му се, како пише Милосав Мишовић у једном тренутку сасвим били приближили.

Аустроугарски суд драстично је казнио све оне који су првих дана помагали генералу Вешовићу.

Богић Микетић, Милун Мишовић, Мираш Мишовић, Аксо Мишовић и Миличко Мојашевић кажњени су вјешањем, с тим што је Аксу Мишовићу казна због старости замијењена са десет година робије.

Љубо Микетић, зато што није напунио 20 година живота, кажњен је са двадесет година робије.

Са осам година робије кажњена је Анђелија Милошевић, а са пет година Драгиња Јовановић — Ивановић.

Ево како гласи образложење пресуде:

„Чињеница да су се оптужени са бившим црногорским ратним министром Радомиром Вешовићем и његовим осталим одбјеглим друговима сложили у намјери да побуне народ у Црној Гори против Аустро-Угарске ратне силе узима се као доказана. Исто тако узима се као доказано да су оптужени Богић и Љубо Микетић још од почетка јула ове године на недозвољен начин имали по једну пушку, као и да су сви оптужени у тој намјери радили да нашој одбрани нашкоде, а непријатељу користе.

На основу чињеничких доказа, особито на основу исказа свједока Стевана Угрина из акта Е. 186 овог суда, узима се као доказано да је генерал Вешовић са својим присталицама намјеравао превратy земљи, уперен против интереса наше Монархије. Исто тако је на основу истог доказног материјала утврђено да је Радомир Вешовић са својим рођацима покушао убиство инфантеристе Турановића. Поручник Пехар имао је заповјест да Вешовића води у упутрашњост и тиме учини безопасном главу читавог покрета. Убиство поручника Пехара омогућило је Вешовићу и његовим сродницима бјекство и они образоваше банде чиме су наше борбене трупе биле везане и спријечене да се употријебе на фронт. Оптужени су припадали присталицама Радомира Вешовића и по убиству поручника Пехара директно и активно узимали су учешћа у његовом злочиначком раду.

Сви су оптужени Васојевићи и као такви племенски сродници Вешовића.

Милун Мишовић, иако аустроугарски царински чиновник у Андријевици, више пута је тражио везе са Вешовићем и три пута је у току једне недјеље ноћу виђао Богића Макетића са Радомиром Вешовићем и његовом бандом и том приликом водио је тајне разговоре са Радомиром Вешовићем. Он је своју оловку са златном навлаком, за коју се хвалио своме комшији Љубу Макетићу како га је коштала 80 круна, поклонио тада Радомиру Вешовићу. Исти оптужени је на тај начин показао своје слагање са Вешовићем и пошто је био са њим дјеловао је са истом намјером.

Мираш Мишовић је Радомира Вешовића, како је он сам говорио Богићу Микетићу, више дана крио код себе и он је омогућио везу и

састанак између Богића Микетића и бившег црногорског министра Милосава Раичевића са Радомиром Вешовићем.

Аксо Мишовић, отац горе поменутих и власник куће у којој се скривао Радомир Вешовић, прикључио се банди Радомира Вешовића и Богић Микетић га је сретао у друштву са њима — бандом.

Пријеки суд је убијеђен да нема никакве сумње у односне исказе оптужених Микетића. На основу свједочења Луке, Арса и Јована Вукића и у вези са осталим доказима, нарочито у вези са извјештајем поручника Мразека и свједочењем Јована Крапека и Јефта Ивановића сматра се доказаним да је оптужени Миличко Мојашевић ускоро послије убиства поручника Пехара и бјекства Радомира Вешовића такође побјегао у шуму...

Мираш Мишовић признао је само посљедњи састанак са Вешовићем, дакле не правовремено да би Вешовић могао бити ухваћен и штета од злочина спријечена, такође он ничим није ометао Вешовићеве злочиначке намјере."

Бјекство генерала Радомира Вешовића створило је код аустроугарских војних власти паничан страх. Знајући менталитет Црногораца и њихову спремност да сваког тренутка узму пушке у шаке, Генерално гувернерство предузело је енергичне мјере да спријечи сваки даљи евентуални покрет у Црној Гори.

Гувернер Вебер 17. јуна издаје црногорском народу сљедећи проглас:

„Црногорци,

Чете његовог царског и краљевског величанства цара и краља

Франца Јосифа I

Пружиле су након заузећа Црне Горе искрено руку на измирење са Вама и одличницима вашег народа, наше су вам власти помогле у вашој нужди, уз много труда, али радо и како смо најбоље могли.

Као хвала на то сновао је ваш бивши министар генерал Радомир Вешовић, са својим приставама, — потпуно криво схватајући прилике — општи нападај на аустроугарске посадне чете. Када сам за то сазнао, дао сам генерала Вешовића по једном од мојих официра на отворен и честит начин позвати, да остави своју земљу у року од 24 часа, да пренесе своје боравиште у нашу Монархију. Вешовић и двоје његове браће уморили су овог официра из потаје.

Обзиром на то срамотно и пристојног човјека недостојно дјело наређујем сада:

1) Ако се генерал Вешовић и његова два брата добровољно не пријаве у року од 5 дана код Ц. и К. Војничке области, онда ће бити објешен његов отац и његов трећи брат, који се налази у нашим рукама.

2) Оне особе, без обзира на њихово држављанство, које ухвате и уруче Ц. и К. војничкој области генерала Вешовића и његову побјеглу браћу, добиће награду од укупно 50 хиљада круна. Генерално гувернество задржаје себи право да пораздијели ту своту међу оне који буду имали право на њу.

3) Читаво колашинско подручје, а нарочито пак васојевићко племе. тешко кажњавам за грозни злочин почињен од лица из њихове средине.

4) Жао ми је што се морам лаћат ових опћенитих оштрих мјера, јер сам у мом повјерењу на тако гадни и прости начин био преварен.

Жалим јадни црногорски народ, који је у овој несретној земљи увијек и опет увијек морао да трпи због лакомости и болешљивог частохлепља несавјесних особа, које присвајају улогу вођа, и да за њих снашају казну,

Црногорци,

Овим вас посљедњи пут опомињем лијепим начином на мир и послушност. Будете ли хтјели слушати, настојаћу и даље да вам тешку судбину ублажим, али не буде ли користила ни ова задња опомена, онда ћете морати да сами себи препишете најстрожије посљедице.

Цетиње, дне 17. јун 1916.

Ц. и К. војни гувернер
Вон Вебер"

Хитно су доведена велика војна појачања. Колашин, Андријевицу и Плав и погранична подручја према Албанији запосјеле су јаке војне снаге. Гарнизони у Цетињу, Никшићу и Беранима појачани су са по једним батаљоном војске, а гарнизон у Подгорици са два батаљона и једном батеријом топова.

Ни генерални гувернер Вебер ни војни кругови Аустроугарске монархије нијесу имали никаквог повјерења у лојалност Црногораца.

Вебер је наредио да се изврши интернација свих официра и интелектуалаца, а из округа колашинског свих људи способних за оружје, а дјелимично и из среза дурмиторског. Са подручја бјелопољског, пљеваљског и беранског среза наређена је интернација православних официра и интелектуалаца.

Становништво колашинског среза кажњено је да плати и 150.000 круна.

Пошто се генерал Вешовић и послије позива војних власти није предао на Видовдан 28. јуна у Колашину су објешени: његов брат Влајко, студент, Саво Радуловић, такође студент и капетан Мијат Рецић. Вешовићев отац због старости је ослобођен смртне казне и интерниран.

Аустријска команда у Колашину позвала је проту Булатовића да исповиједи осуђене на смрт ноћ уочи вјешања.

О том догађају син проте Булатовића Станко прича:

Пошто су позвали мог оца, он је одговорио:

— Да узмем потребни материјал, па ћу доћи.

Прота је из куће узео литар ракије и литар вина и отишао у затвор. Флаше је склонио испод мантије, мада га Швабе нијесу ни претресале.

Ушавши код осуђеника рекао је чуварима да није пожељно да они буду присутни приликом исповиједања, па су се чувари удаљили. Оставши сам са осуђеницима прота је извадио вино и ракију и сјео са њима да пије.

Пили су и разговарали до пред зору. Тада је прота напустио затвор рекавши Швабама да је завршио.

Кад се вратио кући питали смо га зашто се тако дуго задржао и је ли их исповиједио.

— Какво исповиједање. Нијесу они направили никакав злочин, ништа да не ваља, већ недужни гину од зликовачке и непријатељске руке.

Бивши комита Милош Дрљевић, који сада живи у Томашеву код Бијелог Поља, прича да су се осуђеници приликом извршења смртне казне држали изузетно храбро. Влајко Вешовић није дао војнику да му намакне конопац на грло. Када је војник пришао да му стави омчу, Влајко га је снажно ударио, војник је пао, а он је сам себи намакао конопац на врат.

Уже којим је објешен капетан Рецић три пута се кидало, јер је он био изузетно крупан човјек. На крају су га сломљеног врата, али живог бацили у земљу, а Влајко Вешовић остао је на вјешалима неколико дана, јер су Швабе хтјеле да застраше народ.

Гледајући смрти у очи студент Саво Радуловић, довикнуо је Швабама:

— Чули смо да сте ви културна нација, а од вас нема некултурније, глупље и црње. Ви сте звјери, а не људи!

Почели су прогони, хапшења и убијања.

Капетан Мијат Рецић слуша пресуду за вјешање

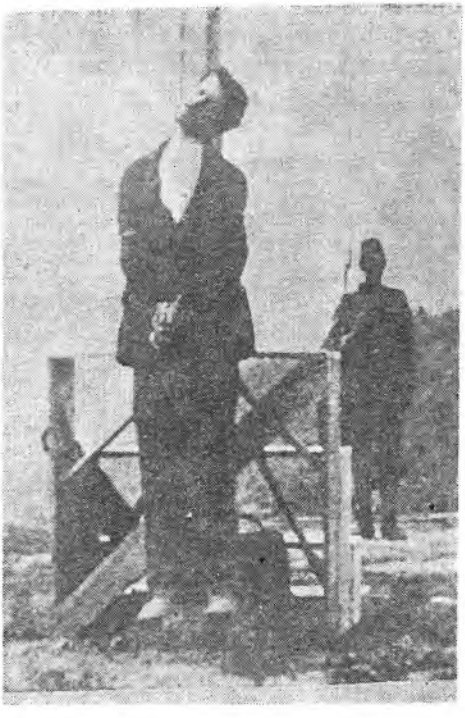

Влајко Вешовић на вјешалима у Колашину

— То је била тиранија каква се не може замислити. Дизали су људе из кревета, нису им дали ни панталоне да обуку, него су их одводи у гаћама и кошуљама, сјећа се Јово Бакић, бивши комита.

Становништво округа колашинског, одакле су интернирани сви мушкарци способни за пушку, хватано је данима по селима. Патроле су крстариле селима и спроводиле људе у Колашин. Међутим, велики број људи успио је да умакне и да се склони, па их је окружна команда позвала да се одређеног дана јаве, пријетећи репресалијама према њиховим породицама.

Милош Дрљевић о томе казује:

— Добили смо наређење од аустроугарских власти да се сви који смо војни обвезници јавимо команди мјеста у Колашину. Многи су се одазвали позиву. На овај скуп дошао је цивилни комесар Милош Љесковац са групом швапских официра. Комисија је сваког појединачно прегледала. Старије и изнемогле издвајали су у једну, а млађе и физички јаче у другу групу. Старије су касније пустили кућама, а оне снажније већ идућег дана интернирали у Мађарску. Неки од нас нису се одазвали овом позиву, па су ускоро почели да трагају за нама.

Окружна команда у Колашину узела је и таоце које је држала до 24. јула, док није успјела да прикупи највећи дио људи који су били на списку за интернирање.

Таоци су били: из колашинског среза народни посланици Јанко Тошковић, Никола Јовановић и Саво Драговић, из андријевачког мајор Милоња Зоњић, учитељ Алекса Чукић и свештеник Крсто Томовић. Команда је саопштила да ће таоце стријељати уколико негдје дође до инцидента. Свештеник је нешто касније ослобођен, а остали су интернирани.

До 9. јула из колашинског округа интернирана су 1.642 лица, а из никшићког 115.

До 20. јула 1916. године интернирано је у Болдагасон 1.811 политички сумњивих интелектуалаца, међу којима се налазило 17 генерала, 709 официра, а 79 политички сумњивих Албанаца, углавном присталице Есад паше, упућено је у Ашад. Из среза колашинског кроз Цетиње је 20. јула прошло 1.425 људи, а 29. јула још 853.

Међу интернираним нашао се и славни црногорски ратник сердар Јанко Вукотић.

Сви који су са Вешовићем сарађивали пали су у руке аустроугарских власти. Успјели су да се склоне једино његова два брата, који су му помогли да побјегне, министар Милосав Раичевић и капетан Милинко Влаховић.

Интернирани су готово сви активни официри народне војске, приличан број пензионисаних официра, међу којима је било и старијих од 80 година. Само је један мали број бивших активних официра остао неинтерниран.

Интернирани су сви бивши министри, високи чиновници, народни посланици, политичари и људи од утицаја.

Од људи који су заузимали високе положаје нијесу интернирани: митрополит Митрофан који је активно сарађивао са аустроугарским

Студенти колашинског краја погинули у првом свјетском рату

властима, никшићки епископ Кирил, бивши министар спољних послова војвода Гавро Вуковић, бивши министар Филип Јерговић, маршал краљевског двора Рамадановић и војводе Илија Пламенац и Машо Ђуровић који су били у дубокој старости.

Масовна хапшења и интернирање убрзала су развој комитског покрета у Црној Гори. И они који би, можда, сачекали боља времена да узму пушке у руке, нијесу сада имали куда: или у ропство или у шуму, па се одметањем генерала Вешовића у комите овај покрет нагло проширио.

— Када су аустроугарске власти по срезу колашинском почеле да хватају све оне који су способни за оружје, прича Милош Дрљевић, нас неколико смо се састали да видимо шта да радимо. У тој групи били су: Миленко Влаховић, капетан војни (отац народног хероја Вељка Влаховића), Јован Радовић са своја два брата и Ђуро Дрљевић са своја три брата Вуком, Миљаном и са мном. Вио је ту још Перо Лакићевић са два брата и Грубан Радовић са својих неколико рођака.

Ова група састала се у кући Мира Дрљевића у селу Жирцима код Колашина. На збор је дошло још око 20 људи.

Милинко Влаховић предложио је да преко Санџака крену у Србију. Пошто је Румунија објавила рат Аустроугарској, Влаховић се надао да ће успјети да се пребаци преко румунског фронта, а потом до Солуна и српске војске.

Сви су на збору подржали његов приједлог, па су одатле кренули према Србији.

Зауставили су се на Лиму на мјесту Рибаревине код Бијелог Поља, да се детаљно договоре.

Милинко Влаховић је закључио да ће овако велика група људи тешко проћи кроз непријатељску територију непримијећено, па је предложио да пут наставе стари искусни ратници, а да се остали врате у Црну Гору.

Тако су на пут, поред Милинка Влаховића, кренули још Ђуро Дрљевић, Јован Радовић са два брата и два брата Лакићевића.

Остали су се вратили од Рибаревина према Колашину. Кретали су се само ноћу, јер дању нијесу смјели ићи под оружјем. Када су до-

Капетан Милинко Влаховић

шли у село Жирце код Колашина, договорили су се да се раздвоје у мање групе, због лакше исхране, јер је у то доба владала велика глад.

Репресалије аустроугарских власти и бјекство генерала Радомира Вешовића утицало је на многе којима је било до слободе да почну размишљати о одласку у шуму. Комити су се почели окупљати и у оним крајевима гдје власти нијесу скупљале војне обвезнике за интернацију.

Бивши комита Радован Вучинић, који сада живи у Тивту, прича да су се у Никшићу, чим се чуло за Вешовићево бјектство, почели људи организовати за дизање устанка.

— Ја сам се састајао у једној кафани у Богетићима са једном групом својих пријатеља. Договарали смо се да се прикључимо Вешовићу. Вјеровали смо да Вешовић не би случајно отишао у шуму, већ да он зна да се фронт приближио. На овом скупу, колико се сјећам, био је Димитрије Премовић, професор, Лука Ђуровић, правник, Маргита Марушић, Живко Премовић и Љубо Маговчевић. Ја сам тада рекао да оружја има довољно, јер сам ја, када је Црна Гора капитулирала, узео колико сам год могао карабина и муниције, натоварио на коња, и однио у своје село и сакрио.

Договорили смо се да неко од нас ухвати везу са Вешовићем. Отишао је Живко Премовић, али није успио да успостави везу, па се вратио.

Одмах послије тога неко је издао нашу организацију, па је цијела ова група ухапшена. Држали су нас око два мјесеца у затвору, а послије тога мене и Живка осудили на по пет година робије, а остале су пустили. Из затвора сам побјегао у комите.

Одвођењем у интернацију свих официра, а из неких крајева Црне Горе и свих војних обвезника, окупатор се надао да ће у коријену сасјећи сваки покушај оружаног отпора. Међутим, као и вјековима раније и овог пута завојевач се преварио. Његово увјерење да ће обезглављени народ остати покоран убрзо се показало као нетачно. Људи који никада нијесу живјели у ропству, убрзо су показали да могу да воде рат и без официра, владе и краља који су их оставили на цједилу. Народу Црне Горе биле су стране династичке игре и лични интереси властодржаца. Исто онако као што су вјековима пред најездом освајача моћне отоманске империје сами узимали оружје у руке и одлазили у шуме, урадили су и сада. То што су цетињски главари преговарали са завојевачем и сновали планове мимо воље и жеље народа није збунило славне ратнике. Иако је у почетку међу њима било и невјерице и несналажења, врло брзо су показали да не слушају никог ко им одузима слободу и да они који су оставили земљу и отишли не могу да представљају државу, и народ који је у њој остао.

ТРЕЋИ ДИО

Послушајте драга браћо моја
Кад слобода изгуби се своја,
Тешко ропство три године стаде
Мртав народ паде на хиљаде,
Да пâс пâсу прича до вијека
Шта је било двадесетог вијека,
Кило хљеба стотину динара,
А немаше сиротиња пара
И немаше нигдје да заради
У проклетој аустријској влади.
Смисли народ на тешке начине,
Поче мљети пролетње тлачине
И глогињу са трнове гране,
Тиме мајке малу дјецу хране.

Радован Бећировић

Послије масовног одвођења у логоре бивших црногорских официра, а из неких крајева и свих мушкараца који су могли пушку да носе, интернирање није престало. Како нијесу могли да угуше герилски покрет у Црној Гори, аустријске власти се у знак одмазде наставили да пуне логоре чак женама и дјецом.

Логори су отварани у Мађарској, Аустрији, Албанији, па и по Црној Гори.

Др Новица Ракочевић пише да никада није тачно утврђено колико је људи из Црне Горе у току првог свјетског рата одведено у логоре.

Према неким истраживањима Црногорци су одвођени у 68 логора широм Аустроугарске монархије. Главни логори су били: Надмеђер, Болдогасон, Нежидер, Ашах и Карлштајн, а из ових логора су упућивани у друге.

Логораши су били разврстани у четири групе, према ономе када и како су интернирани. У прву групу су спадали они које је рат затекао на територији Аустроугарске, на раду или школовању, иако је такво интернирање супротно међународном праву. У другу групу спадали су интернирани робијаши у јануару 1916. године, одмах послије капитулације Црне Горе. Међу логорашима било је доста жена и дјеце. Прва интернирана жена из Црне Горе била је супруга генерала Вешовића, са кћеркама.

— Логор је био велики. Поред нас били су Србијанци. Дисциплина строга. У јесен су неке изводили да копају кромпир. Били смо гладни. Несрећни људи копајући кромпир, сакривали су га испод кошуље, да га унесу у логор. На улазу их је сачекивао командант. Повуче кошуљу, а кромпир попада. Онда слиједи пеидрек — прича Јово Бакић.

— Глад је харала. И оно мало хране што смо добијали била је слаба, неукусна и неквалитетна. Како је вријеме пролазило храна је била све гора. Пушачи су посебно тешко прошли, често су продавали следовање хљеба за дуван, прича Ђорђије Чупић.

„Мени се чини, наставља он, да је наш логор био један од најтежих. Логори у којима су били смјештени официри имали су много бољу храну. Логораши који су имали новца боље су пролазили, је се понешто могло купити и у кантини.

Зима је у Мађарској дуга и хладна, а бараке слабе, покривачи танки.

За најмању ситницу тукли су нас и затварали Колико се сјећам командант логора звао се Валнер. Лакше нам је било да подносимо глад и мраз него неког наредника Иштвана. Звали су га Црни. Никада га нећу заборавити. Не вјерујем да може постојати веће људско ништавило него што је био он. Ничег људског у себи није имао. Није гледао чиме ће да удари логораше.“

Глад је владала у свим логорима. Пропис о количини хране најчешће није поштован. У Болдогасону је већ у јулу 1916. године килограм хљеба дијељен на два, а понекад и на три официра или чиновника. Најчешћи јеловник логораша био је: вода, чај, репа и кромпир.

У Болдогосану се 1916. године на више од хиљаду логораша дневно давало: 230 килограма пасуља, 140 килограма меса, 100 килограма

крумпира, 10 килограма масти, 25 килограма зелени, нешто шећера и рума.

Било је дана када су логораши за цио дан добијали само 200 грама хљеба, или само један оброк дневно, и то без хљеба.

И оно мало хране што је стизало у логоре често нијесу добијали изгладњели логораши.

Учитељ Љубо Булатовић у свом дневнику је записао:

„У кухињама се врши доста велика неправилност. Оно мало хране што добивамо израздваја се и умањи упола. Комесари узму добар дио, затим кувари, колико хоће, особљу канцеларија напуне се шољице, у све се стави довољно масти, те тако осталима остане све скоро сама вода са врло мало запршке, те и од тога се из казана напуне шољице писару и старијешини бараке, као и казанцијама, те у казану врло мало има чега осим воде."

Најтеже су пролазили логораши у логору Надмеђер. Ту су углавном били интернирани сељаци, па су добијали храну посљедње категорије.

Љубо Булатовић је о томе записао:

„Наша храна се може некако поднијети, али у „Ш" храна је до зла бога рђава, само примају сточну репу, и то у шољицама нема него неколико комада, остало је гола вода."

Један интернирац из овог логора је записао:

„У кухињи се кувала за ручак вода, за вечеру вода: вода. На хиљаде литара воде стављало се по неколико килограма неке мљевене траве, шећерне или жуте репе. Та бистра, врућа вода дијелила се хиљадама као храна. Код многих постајала су, и то више инстинктивно, још само четири појма: „Хљеб", „слобода", „црни", „смрт"... Болнице су се брзо пуниле и брзо празниле. Празнило их је гробље."

Запис из Болдгасона:

„Зима све јача. Храна никаква. Провијант је већ давно нестао, и то конзерве су нестале прије десет, сланина прије седам, а ориз прије пет дана, слатка кафа нестала је ономад, али ће горке имати још који дан. Људи гладни скупљају по ђубриштима кости од рибе које глођу, или ољуштине од крумпира, те пеку и једу. Чим дође сандук са ђубретом, одмах на њега навале и из њега ваде све што се може јести. Глад ништа не пробира. Многи је срећан ако би могао скинути и ољуштине од сточне репе коју нам дају за храну. Репа сточна, смрзла, доноси се у бараку да се чисти и мора се оставити два или три стражара, да пазе на чистаче да који не би јео или коју узео.

Гледао сам при гуљењу крумпира, који су од пре иако ријетко давали, гдје они који их чисте онако некуване једу.

Многи страдају зато што продају хљеб за дуван. Неки који примају болничку дијету ову продају за дијету „Ш" класе и за мало новца, за који купују дуван."

Глад није била једина невоља логораша. Многи су одведени у логоре, како рече Јово Бакић, у гаћама, па су зиме чиниле своје. Умјесто праве обуће добијали су дрвене ципеле (кломпе). Доста их је због глади и мраза оставило животе у логорима.

Казне у логорима биле су сурове. Постајала је још страшнија казна од батињања, такозвано „вјешање". Осуђеног логораша вјешали су за руке и ноге, главом окренутом према земљи. Ако се онесвијесте, полијевали су их водом, освјешћивали и поново враћали на вјешала.

У неким логорима особље је било горе и од глади и од зиме.

О чувеном Иштвану о којем нам је причао Ђорђије Чупић, професор Ристо Ковијанић пише:

„Било је још нешто страшније — страшније од глади, од вјешања, од смрти. Изнад свега био је „Црни". Тако је био прозван један од старјешина логора, наредник Иштван. Он је био најревноснији извршилац жеља главног команданта логора, пуковника Велнера и његовог помоћника капетана Бенедикта. Њих тројица били су изразити носиоци таквог система — оличење његово. Али, никада се није видјела већа животиња у људском облику него што је био „Црни". Тукао је, газио, давио, касапио. Извученом сабљом ударао је гдје стигне: по глави, по лицу, по рукама. У вријеме када се шећерна репа товарила на станици, кад би ухватио код неког заробљеника репу — која се сирова радо једе — иако је стезала за грло као кљешта — онда би таквог гладног јадника гађао том репом само у главу, све дотле док не прсне глава или репа. И лешеве оних који су преко ноћи умирали по баракама јутром би газио у својој помами и псовао по „сто милиона вагона свињских српских богова." То је била његова уобичајена свакочасна псовка. „Ко хоће да умре, мора ићи у болницу" — рекао је надмеђерски иквизитор. Све друго да је било као у рају, само надмеђерско чудовиште чинило би логор ужасним паклом."

У оваквим условима није чудно што се масовно умирало и што су они који су били близу смрти често били срећни што их више на свијету неће бити.

Прва жртва логора био је стари командир, сердар Марко Радовић из Бањана код Грахова. Умро је само девет дана по доласку у Болдгосан.

Бјекства из логора била су врло честа. На жалост, мало је оних којима је бјекство и успјело и који су се дохватили своје домовине. Ђорђије Чупић прича да су из Надмеђера бјекства била честа, посебно из официрског дијела. Тако су, на примјер, покушали да побјегну племенски капетан са Дурмитора Раде Кршикапа, мајор Спасоје Лазаревић и Радован Радовић. Они су пресјекли жицу којом је логор био ограђен и побјегли. Бјекство је убрзо откривено и бјегунци похватани.

Из логора у Мађарској побјегао је и комита Јово Бакић који је успио да се домогне домовине захваљујући томе што је док је био у логору радио код сељака и неких занатлија.

Ђорђије Чупић је вјероватно један од ријетких који је успио да се избави из логора без бјежања:

— Док сам ја био логораш мој брат Грујица био је у комитима, а касније му се придружио и други брат Симеун. Наш отац је једно вријеме био талац код Шваба у Горњој Буковици. Вакмајстор је од нашег оца тражио да му успостави контакт са комитом Грујицом. Отац Лазар је то обећао, али под условом да га десет дана пусти на слободу да би пронашао Грујицу. Вакмајстор је пристао.

Отац је успио да се повеже са Грујицом и све му испричао. Грујо је прихватио приједлог вакмајстора за преговоре. Поручио му је да без страха дође на преговоре, и то ако хоће са оружјем.

Вакмајстор је са оцем отишао до мјеста званог Меруља, недалеко од швапске касарне. Дуго су вакмајстор и комита Грујо разговарали. Вакмајстор је предлагао Грујици неку врсту споразума: да комити не нападају његову касарну, а за узврат пристао је да нашега оца ослободи и да мене извуче из логора.

— Грујица је прихватио овај предлог, али је поставио услов да Швабе не малтретирају околно становништво.

Вакмајстор је поштовао договор. На његову иницијативу пуштен сам из логора, а оца више није узимао као таоца. Грујо је својим друговима комитима испричао какав је договор постигао, па они више нијесу нападали ову касарну. И вакмајстор је поштовао други дио договора, па је малтретирање становништва престало.

Запамтила је слободарска Црна Гора многе војске и завојеваче, опјевале су гусле многе походе силних турских везира на врлети црногорске, у пјесму и легенду ушле су многе битке, страшни покољи и паљевине дио су петовијековне историје, али су страдања народа Црне Горе у доба аустроугарске окупације била страшнија од свих до тада запамћених.

Многе породице од почетка рата до поновног рађања слободе прошле су праву голготу. Многе су мајке ставиле црни вео да га до смрти не скидају, многа су се огњишта угасила.

Једна од десетина хиљада оних породица које су страдале на швапској голготи била је и породица чувених комитских четовођа Вуксана и Бошка Минића. Кроз страдање ове породице могу се видјети све недаће које је преживио народ Црне Горе за три године окупације.

Свједочи Милуша Лакић (рођена Минић):

„Кад надјака Шваба и би капитулација, нас пунана кућа. Отац ми и мајка и нас деветоро. Вуксан најстарији. У седамнаестој. Бошко само годину од њега млађи. Ја тек четрнаест напутила. Иза мене Румица несретња, па још четири брата: Илија, Зарија, Живко и Војин. Најмлађа Војислава, макања — у колијевци, није имала ни по године.

Али, велика фамилија — велика и радост и жалост. Поче да се растура и смањује, а несрећи се, по прилици, увијек најлакше распрстити пред пуном кућом. У зломе и несретњему времену поготову.

Из куће први оде Вуксан. Чим се утврди и заузе, Шваба поче по селима да бирка вишеније и куветније младиће и вуче их некуд на кулуке. Одведоше и Вуксана. Дијете грешно још, али печа и има се шта од њега вићети, престасао године. Одведоше га некуд на море, у Кастел Ластву, тако се тада звао данашњи Петровац. Камен да ломи и џаде и тврђаве швапске да зиђе.

Издржао скоро по године. Онда дојадиле муке свакојаке. И глад, и жеђ, и понижења силна. Уграбио згоду и умакао. Све пјешке, од немила до недрага, од заклона до заклона, на Подгорицу па уз Пипере — бану у Гостиље.

Родила се дјеца да залијече ране: Милуша Миниħ, стоји прва с десна, до ње је брат Бошко са супругом, а отац и мајка сједе са унуцима

Радост нам за два дана. Швабе пропитни: је ли Вуксан Минић стигао у Гостиље. Нађе се ко ће тачно и да им каже: ено га здрав читав. Они ти ту из Мартинића, с Пиштета, једанак упути патролу, два војника, да га приведу.

Вуксану, несретњаку, неко докажи: ето два војника ће иду да те воде, но бјежи куд знаш и умијеш, спасавај главу. Он ти лијепо одатле плани, узми, по прилици, пушку у Милића Перовића који се заједно са Видом Батрићевићем и браћом Раком и Ивом Вуковићем из Пипера већ бијаше дигао у комите, па право на Стрмицу у сретање Шваби. Бечни се врх Стрмице, угледај их. Попричекни да му се примакну, затегни те онога првога по самој сриједи, ногу до ноге није донио. Онај други утјеци и кажи да су му комити убили друга, а Вуксан скини са онога убијеног оружје и опрему, па у гору к Милићу и друговима. Поведе и Вошка, дијете грешно, да и оно комитује.

Сјутра дан, по зори бијелој, ево Швабе. Поклопи сила Гостиље, два села. Не знаду још тачно ко им је убио војника, мислимо сад да ће све спржити и под нож турити. Они за казну свима покупише сву стоку, све што је ваљало, да продају и скупе паре да погинулога отпреме у Њемачку, окле ли је био. Онда се повратише те све старјешине и домаћине кућне који се год затекао и у нашему селу и у Гостиљу Брајковићкоме, кундацима па пред собом, зајмише у ропство у Мађарску. Одведоше и мога оца и стрица, оста село ојађено и обезглављено, али опет се понађујемо: из ропства икад, из гроба никад.

Мајка оста с нас седморо на голој долини, пилеж, све једно другоме до ува, али на своме смо прагу. Најтежа брига за оцем у туђини и Вуксаном и Бошком у планини. Не потраја ни тако задуго. Тако, кроз једно мјесец дана, сјутри дан по Савину дне, ето Швабе, загуши на врата. Бану неки Никола Лецин, командир постаје на Гостиљу, једно мало дежмекасто, једна поган каквог моје очи гледале нијесу. Јеси ли ти Вуксана Минића, бречи мојој мајци. Јесам. Ајде, брже купи дјецу и пред нама. Нашао се неко да прошпија и докаже Шваби ко је убио онога војника...

Нема поговора и чекања, сила бога не моли. Гладни, жедни, јадни, пјешке низ Пипере дотјераше нас у Мартиниће. Ту, на Пиштету, постаја швапска. Командир, један фини човјек, згодан ко бијела вила, два се ока од њега одвојит не могу — упамтила сам, звао се Јован Тесловић. Види нас, оне туге, престрављене и ојађене, лијепо видим да нас жали, а помоћи нам не може. Спроведоше нас у Спуж и додадоше другима на адска врата. Ту коначисмо. Какав конак и какви јади. Ни вечере, ни воде, у сред зиме на голој земљи. Пиште дјеца, за срца уједају, од жеђи, од глади, од зиме, од умора. За све јаде Војислава у колијевци и најмлађи ми брат Војин, није му још четири године било...

Ујутру напријед. У Подгорицу. Дуги дан милимо, опет без ичега. Некаква два војника који нас спроводе, стално нас пожурују и гуркају кундацима у ребра. Стигосмо у смркнуће. Ту у казнени завод. У ћелију. Под волат, на голу плочу. Попадали онако по мајци, више ни плакат не можемо, само Војин црни пишти једноманице: дај мајко љеба испод црепуље... Опет нема ништа. Друга ноћ и без воде и без вечере!

Трећи дан поново пјешке до Тузи, па одатле у логор Вуксан Лекић. Убачише нас преко жице на голу ледину у божји мравињак народа. Нема нигдје ничега. Само некаква стара кућерина насред оне пољане. На њој ни врата ни прозора ни крова честитога — она вираније. То сво склониште и заштита и од зиме и од врућине, и од кише и од сунца. Накрцало се унутра, игла нема нашто пасти нако на чељаде. Го-ло, босо, гладно, престрављено, писка на сваки крај до неба се чује. Највише дјеце, жена и стараца.

Около жица десетострука и стража, све један до другога. Највише Арнаута. Никоме се живоме не даду примаћи до жице ни на пет метара него све камењем, великим бубуљацима гађају да главу разбију.

У томе избиː некакав камион. Вечера за затворенике. Посилисмо се, ево спаса. Радост нам би за кратко. Засмрђе сва она пољана и скоро нико се и не примаче оном камиону. То некаква репа, гергамиза је зовијаху, заудара, окусит се не може, иако три дана ништа нијесмо заложили...

Ноћ опет на голој ледини. Не зна се шта је теже: глад, зима или писка дјеце и ледек одраслих. Кроз логор тече један поточић те бар жеђ утаљамо. Ујутро ево опет онај камион. Није репа него боб. Смрди и он да бог сачува, али бирања није — глад очију нема. Ни кашикâ, ни порцијâ. Нађосмо некакве зарђале конзерве којима стражари, кад их испразне, гађају затворенике у жици. У то нам усуше помало оног боба, тек да се душа заустави. Тако из дана у дан. Довлаче народ од свакуд. Од Босне, од Ерцеговине, из Дробњака, Језера, Ускока, од Никшића и Колашина, из Куча, из Братоножића...

Има и јатака комитскијех. За њих побашка муке. Бијаше на сред онога круга лагерскога побијен један дирек. Примакну уза њега некакву столицу па оног за кога је доказано да је помагао комитима испењу на њу и онда га увежу конопом уз дирек да ни рукама ни ногама не може маћи. Кад га утврде измакну му ону столицу испод ногу и оставе га тако по једно два сата на сунцу везаног и објешеног да му нико ни кап воде додати не смије. Андрију Шкеровића су тако за једно два мјесеца, и јаче, сваки дан вјешали, али жив човјек издржи и оно што се чини да не може. Андрија је, ето, до скоро био жив.

Издржасмо и ми негдје до по љета, док би воде на оном потоку да пијемо и да се умијемо. Око Илина-дне поток прекапи. Заборависмо све муке и патње дотадање. Узројише се муве, узгамизаше уши, удари болештиња, и смрт се закоси. Поваздан вуку и затрпавају у некакве рупе, по педесет на гомилу. Почеше живи завидјети мртвима.

Жеђ најстрашнија. Из некакве јаме однекуд испод Дечица довлаче нам воду у некаквим зарђалим бачветинама и дијеле по кварат. Кварат воде на лучи небеској, на голомети без игдје хлада! То и за пиће, и за умивање, и за прање!

Јадни планинштаци први пострадаше. Научили на чисту воду и аријуː — за десет дана их све покоси и отјера под земљу. Нама прво пиону најмлађа Војислава. За њом оде Војин, жељан, кукавац, љеба испод црепуље. Колико ли је ноћи само преплако због њега. Ми остали се онда сви побољесмо.

Доведоше једном тобож и некаквог доктора. Цио се замотао у бијело, иде шетњом по логору и гледа с висине тужни народ како се ваља по прашини до чланака и умире у мукама. Гледа жене како једна другој некаквим тупим бритвама откидају плетенице да се спасу од уши, како бишту и бране изнемоглу дјецу којој се главе бијеле од живистијана гњида као да су брашном посуте. Пожали се ко и заишти љеба или воде за спас живота, а он брекни: нијесмо вас овдје довели да вас гојимо него да вам ребра бројимо . . .

Не би задуго, помријеше и Зарија и Живко. Остаде црни Илија, и ја, и Румица, и мајка — јадка међу нама."

Швабе су да би застрашиле народ основали специјални логор у селу Вуксан Лекић, око 3 километра од Тузи у близини албанске границе. Био је то логор какав је тешко било наћи у свијету.

Крајем 1916. године аустроугарске власти су довеле у ово село раднике и од једне веће сеоске куће направили логор. Овдашње становништво је око својих кућа подизало зид, па су Швабе на оградни зид поставили неки кров, потом оградили густим кољем и бодљикавом жицом и све то прозвали логором. Одмах послије тога на посао се бацила швапска пропаганда да у народу прошири вијест о ужасима у Логору Вуксанлекић да би тако уплашили комите. Уз то, поручивали су комитима да ће им породице пустити из логора ако предају оружје.

Гласове које су швапски шпијуни проносили о овом логору били су, на жалост, истинити, али ни то, ни обећања да ће им породице бити пуштене из логора није привољело храбре ратнике да напусте шуме и одустану од борбе за слободу.

Повратак преживјелих логораша 1918. године

Бивши комитски четовођа
Вуксан Минић отвара споменик
жртвама у Вуксан Лекићу

Како позиви на предају, лажна обећања и застрашивања нијесу помогла, окупаторске власти су почеле да пуне злогласни логор женама и дјецом комита, или изнемоглим родитељима. Са породицама комита хапшени су и они који су комитима пружили уточиште, или су на било који начин били сумњиви да са њима сарађују. Данима су из Голије, Дурмитора, околине Никшића, Колашина и других крајева Црне Горе према логору код Тузи путовале дугачке колоне изнемоглих, гладних и нејаких људи, падали су под ударцима стражарских чизама и кундака и многи умирали уз пут.

У прољеће 1917. године, Јанко Вукотић, покушао је да из логора извуче несрећно становништво Црне Горе, па се због тога обраћао генералном гувернеру Веберу.

Ево писма које је из интернације у Карлштајну Вукотић упутио 7. јуна гувернеру Веберу:

„Ваша преузвишености,

У одговору на ваш цијењени акт од 20. маја ове године, пов. бр. 2806 част ми је овом приликом нагласити да по мом тврдом убјеђењу повратак својим кућама интернираних цивилних особа не би ни у ком случају могао бити од штетног утицаја на мир и ред који у земљи влада. Ако при оцјени овог питања Ваша Преузвишеност буде имала у виду околности: да су сви већином интернирани фамилијарни, те да им је сврха да из ових тешких прилика извуку читаве своје фамилије, увјерен сам да ће и они доћи до истог закључка.

Што се пак тиче питања уједињења Црне Горе и Србије под српским господарством, у којем Ваша Преузвишеност види једну сметњу овом повратку, част ми је учтиво изјавити: да се је Црна Гора одувијек борила за ослобођење и уједињење српског племена и да се у тој борби увијек служила часним и витешким средствима. Сад, пак, када је нашу домовину стигла тешка судбина и кад српско племе преживљава критичне дане, није ми познато да се међу интернирцима ико фактички бави тим питањем, како год што, да је у Црној Гори постојала раније странка, која је тежила „за уједињењем Црне Горе и Србије под српским госиодарством". Према наведеном ни у овој околности ја не могу видјети озбиљан разлог, који би говорио противу расположења Ваше Преузвишености, да се сви интернирани Црногорци, осим официра, поврате својим фамилијама.

Молим Вашу Преузвишеност да и овом приликом вјерује у моје дубоко поштовање."

Приједлог генерала Вукотића, Вебер, међутим, није прихватио.

Логоре у које су интернирани Црногорци обилазиле су и комисије Генералног гувернерства са Цетиња. Прва комисија обишла је логоре у новембру 1916. године, али логораши од тога нијесу имали неке користи.

Једном се догодило да је у логор у Болдгосану дошао један аустроугарски генерал у пратњи команданта логора. Нешо Пилетић је искористио прилику и генералу прочитао молбу логораша у којој траже да се са њима човјечније поступа.

Први пут тога дана логораши су добили и вечеру. Међутим, већ идућег дана вечере поново није било, а особље логора је наставило да их туче.

Интернирани Црногорци покушавали су повремено да се за боље услове живота изборе и штрајковима. Најорганизованији у оваквим акцијама били су официри.

И поред свих ограничења, глади и разних других патњи, интернирани црногорски официри и чиновници били су добро упознати са стањем на фронтовима и са дипломатским акцијама савезничких држава. Логораши су успијевали да шаљу и примају писма и поред најоштрије цензуре.

Др Никола Шкеровић о сналажљивости црногорских официра и чиновника пише:

„Писало се у алегоријама, употребљавана су имена лица или догађаја која су карактерисала читаве појмове и давала нарочит смисао, разумљив само онима који су се дописивали."

О политичкој активности официра и интелигенције у логорима др Новица Ракочевић пише:

„Поред свих патњи којима су били изложени, интернирци ипак нијесу били политички индиферентни. Свакодневно су вођени разговори о судбини која их је задесила. Сваки је преживљавао душевни бол који је изазвао војнички слом Црне Горе. Предмет разговора била је и капитулација и многи су жестоко нападали краља Николу. Међу њима је долазило до жучних дискусија, а понекад и до физичких обрачуна. Већи дио интернираних у Карлштајну и Болдгосану сматрао је да се југословенско питање може ријешити само по Крфском споразуму.

На политичке борбе у логорима утицала је и политичка активност у иностранству у вези са питањем уједињења Црне Горе са Србијом, са којом су интернирци у главним линијама били упознати."

У логорима су носиоци политичке акције за уједињење Црне Горе и Србије били интелектуалци. Њима је политички рад био доста олакшан у току 1917. и 1918. године када су окупаторске власти из логора пустиле интелектуалце, присталице краља Николе.

Интелигенција у логорима успјела је да за своје идеје придобије и највећи број официра. Крајем марта 1918. године припремљено је и једно писмо за све црногорске официре у логорима. Писмо су потписали мајори: Блажо Божовић, Спасоје Лазаревић, Томан Лакић, Радоје Николић, Јован Вуксановић и капетан Бошко Бошковић.

У писму се, између осталог, каже:

„... Нама је свима, на жалост, познато да је најдрагоцјенија тековина наших предака и нас самих — част и слава нашег оружја, упрљана издајом, коју су извјесни бригадири при капитулацији јавно пред војском признали. Том су издајом Црногорци доведени у положај да на један у историји непознат начин положе своје оружје пред ногама непријатеља: оружје којему се свијет дивио са његове славе и које никада за живота Црногораца не пада у руке непријатеља — осрамоћено је. Та срамота мора да се чисти..."

Даље се у писму истиче:

„Издајник мора бити нађен и кажњен. То је наша прва и најсветлија дужност, то нам диктира прошлост, садашњост и будућност. Ми не смијемо остати сукривци издајника, и ми смо увјерени, драги другови, да ћемо знати испунити и ову дужност, као што смо испунили и ону на бојном пољу. Та дужност нас обавезује и најсвечаније нам налаже:

1. Да осудимо сва та роварења наших недостојних старјешина и да се не дамо завести њиховим нечистим радом.

2. Да прибрано сачекамо дан слободе и мира, кад ћемо морати приступити испуњавању тих својих најсвијетлијих дужности истрајно, чојски и мушки ступајући напријед, све док издајник, па ма ко он био, не буде свестрано обиљежен и кажњен."

На повратку у земљу официри, интернирци донијели су црногорском народу двије резолуције у којима се бескомпромисно опредјељују за уједињење Црне Горе и Србије. У изјави коју су официри дали 4. новембра 1918. године за тешко понижавајуће стање у којем су се нашли војска и народ окривљени су краљ Никола и војне и политичке вође Црне Горе. Ову изјаву потписала су три мајора, 20 капетана 77 поручника и 163 потпоручника.

Враћајући се у Црну Гору, официри присталице уједињења одржали су у Сарајеву састанак. На скупу је било 450 официра који су изабрали одбор, а одбор је у њихово име издао народу Црне Горе проглас.

Ни они становници Црне Горе који су остали код својих кућа и нијесу видјели страхоте логора, нијесу много боље прошли. Већ првих дана окупације почеле су невиђене патње и страдања.

Аустроугарске војне власти увеле су реквизицију. Од народа је одузимано готово све: стока, вуна, пољопривредни производи, посуђе од бакра и месинга, звона са цркава. Са Пећке патријаршије скинут је чак и оловни кров.

Пољопривредни производи реквирирани су под изговором „да би се храна нашла у магацинима за оне који је немају." Међутим, реквирирана стока и пољопривредни производи служили су за исхрану аустроугарских трупа и жандармерије.

Општине су одређивале комисије које су процењивале количине пољопривредних производа у домаћинствима и на основу тих процјена одређивана је реквицизија.

По прописима Генералног гувернерства откупне цијене житарица и других пољопривредних производа у 1916. години изгледали су овако: за 100 килограма пшенице 30 круна, за 100 килограма ражи 26 круна, јечма 25 круна, зоби 20 круна, кукуруза 26 круна, кромпира 8 круна, пасуља 40 круна, за 100 килограма пшеничног брашна 42 круне, кукурузног брашна 34 круне итд.

Истовремено у прољеће 1916. године килограм брашна на тржишту у Црној Гори достигао је фантастичну цијену од 30 круна, а за тих 30 круна ваљало је под најтежим робовским условима радити пуних 15 дана.

Реквизиција је, значи, била пљачка црногорског народа. Цијене по којима су пољопривредни производи реквирирани не само да су много пута биле ниже он оних тржишних, већ су многе биле ниже од оних цијена по којој је аустроугарска власт те производе продавала савезничким државама.

Тако је, на примјер, реквирирана вуна народу плаћана по 3 круне килограм, а продавана по 25 круна. Стока је реквирирана по 1.20 круна по килограму, а продавана по 3 круне, док се у градовима месо продавало 6 и 10 круна по килограму.

Реквизиција није ишла без тешкоћа. Невоље су натјерале народ да се сналази, па су многи почели да сакривају жито, стоку и све друго што је прописима о реквизицији било предвиђено. Људи су закопавали храну по шумама, јер су аустријски жандарми претресали куће и отимали све што би нашли.

На скривање хране народ је био принуђен јер су аустроугарске војне власти увеле и такозвану десетину. После узимања реквирираних производа свако домаћинство било је дужно да издвоји још 10 одсто од преосталих производа за исхрану аустроугарске војске.

Ипак, аустријске власти су се извјештиле, па су специјалне јединице обилазиле села и тражиле скривене законе.

Прва зима под аустроугарском окупацијом тешко је прошла, али прољеће није било ништа боље.

Црногорска села личила су тог прољећа на огромне просјачке логоре.

Људи су јели кору од дрвећа, окласине и шашу од кукуруза, букови и храстови жир, разне траве и дивље плодове, љескову ресу. У многим крајевима Црне Горе нестало је и љескове ресе и окласине; ни до тога се више није могло доћи.

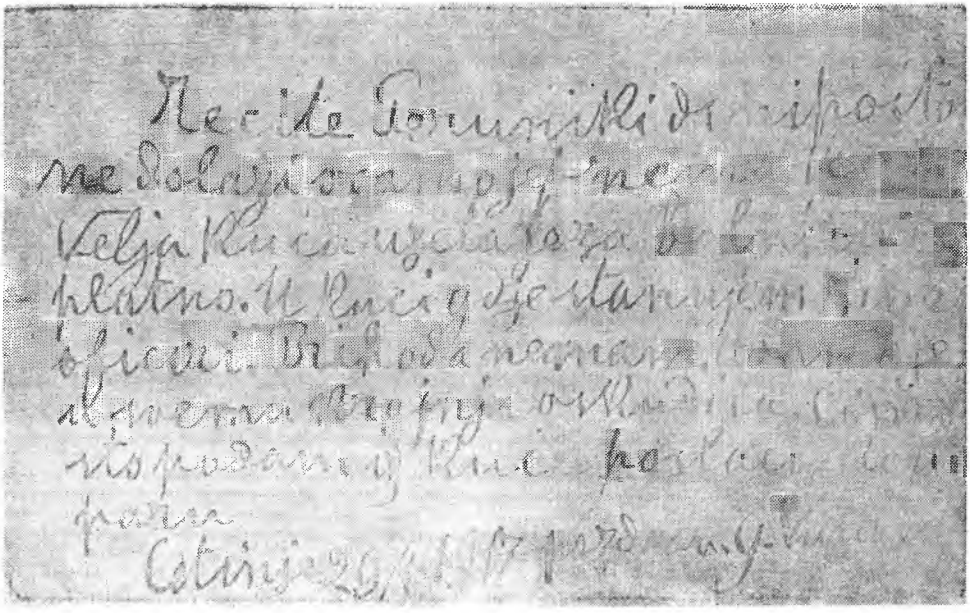

Свједочанство о глади — дописница из 1917. године

— Купила се љескова реса и мљела. Из земље је вађен неки коталац, тако се звала та биљка, а личила је на црни лук. А коприва је била права посластица. Нијесмо јој дали да одрасте, но смо је чупали онако малу, чим из земље изађе, прича бивши комита Јово Бакић. Отац и ја, када смо се после мојковачке битке вратили кући, нијесмо затекли готово ништа. Случајно је било остало једно јагње и двије краве. Оваца и коња није било, све је отишло у реквизицију. Моја мајка је држала кукуруз на тавану. Отац чуо да швапски жандарми врше претресе, па ми вели: „Ма, сине, било би паметно да ми нешто кукуруза склонимо." „Па како ћемо, кад немамо куд", велим ја. „Сјетио сам се, како ћемо" каже отац. У подруму је постајао један дио који се зове качаник, гдје се козе спрађају. Отац је смислио да ту ископамо рупу, па да у рупу ставимо једну кацу од 300 килограма. Мени још није била јасна његова идеја, али нас је отац тјерао да сваке ноћи комињамо кукуруз. И ми смо, цијела фамилија, сваке ноћи под његовим надзором комињали. Он га изнесе напоље, мало га протресе да испадну клице, па онда носи право у подрум. Наша кућа је на крају села, поред једног потока. Чували смо се преко дана да нас неко не види и нисмо ништа радили. Када смо напунили кацу кукурузом, отац је отишао до потока и донио двије велике плоче. Направио је и један округли поклопац. На кацу је прво ставио оне двије плоче, па преко њих даску, а преко свега посуо брабоњке од козе, тако да нико ништа није могао да примијети. У току зиме користили смо онај кукуруз који је остао на тавану. У прољеће отац је морао да отвори ону кацу. У нашем селу људи нијесу имали кукуруза ни за сјеме, те отац сваком даде по 5—6 килограма да посију. Нијесу сијали као што се одувијек сијало, шаком, већ су ишли за воловима и садили зрно по зрно. Тако је тај кукуруз помогао и нама и нашем селу да преживимо.

По црногорским планинама, Бјеласици, Синьавини, Дурмитору, Комовима и другим могле су се видјети колоне жена и дјеца како претражују сваку стопу земље тражећи коприве и друге траве да се спасу од страшне глади. А често и смрти.

Први пут су се од када и најстарији људи памте у врлетима Црне Горе појавиле колоне просјака. Исти они горштаци који су голим рукама ударали на турске сабље, сада су обијали по градовима и селима прагове празних домова пружајући руку за кору сувог хљеба, како би своју дјецу спасили од најстрашније смрти. Глад је била јача од њиховог поноса.

Многи су у безнађу напуштали огњишта својих очева и дједова и одлазили из Црне Горе према Србији у нади да ће успјети да спасу голи живот своје дјеце. Вукући се дугим путевима поред којих више није било ни коприва, ни букове коре, ни љескове ресе, јели су земљу и заједно са својом дјецом умирали у најстрашнијим мукама — сјећа се Блажо Обреновић, из Бијелог Поља.

За вријеме окупације угледни људи који су остали у Црној Гори, а многи и у иностранству, покушавали су да помогну изгладњелом народу. Предсједник црногорског Црвеног крста у земљи митрополит Митрофан организовао је у свим градовима „одборе за помоћ сиротињи" који су

прикупљали прилоге. У неким мјестима грађани су самоиницијативно оснивали „друштва за помоћ сиротињи".

Аустријске власти су у градовима биле отвориле такозване „народне кухиње" које су бесплатно давале храну најсиромашнијима. Прва кухиња отворена је крајем 1916. године на Цетињу. Цетињске новине су тада објавиле: „Пред кухињом се скупило преко стотину биједника, старо и младо, свако држи у руци лонац у коме ће понијети кући јело, да нахрани себе и још кога од својих".

И црногорска влада у емиграцији покушавала је да помогне народу у земљи. Међутим, аустријске власти су дозвољавале да се у Црну Гору шаље једино новац. До јануара 1917. године, црногорска влада у емиграцији успјела је да у земљу пошаље 310.170 франака за помоћ интернираним и народу.

И црногорски Црвени крст у иностранству развио је широку активност за прикупљање помоћи. У мају 1917. године преко међународног Црвеног крста у Црну Гору је упућено 335.973 круна. Црногорски Црвени крст у земљи, у споразуму са војним властима, подијелио је ову суму најсиромашнијим становницима.

Патриотска друштва из Америке, углавном српска, такође су слала новчану помоћ црногорском народу. На прикупљању помоћи посебно је активно радио чувени научник Михаило Пупин. Новац који је Пупин прикупљао у Америци дијељен је тако што су две трећине слате у Србију, а једна трећина у Црну Гору.

Ипак, све то није ни близу било довољно да се црногорски народ спаси од најстрашније глади у својој историји.

И аустроугарске окупационе власти у Црној Гори биле су свјесне ситуације у којој се нашло становништво. Према извјештајима које су окупационе власти слале у Беч посебно је забрињавајуће стање било у току зиме.

Цивилни комесар слао је са Цетиња упозорења да закључује да је до овакве ситуације дошло због масовних интернирања становништва, прекомјерне реквизиције и слабости жандармеријских органа у спровођењу предвиђених мјера. У извештајима се није крило ни то да у Црној Гори има много смртних случајева због глади.

У најтежој ситуацији налазило се становништво које је живјело у градовима. Чиновници су у почетку примали плате које су им припадале док су се налазили у служби црногорске државе, а незапослени чиновници добијали су пола плате, али је све то с обзиром на цијене животних намирница било недовољно за прехрану.

Неки слојеви становништва добијали су животне намирнице по максимираним цијенама. Ове привилегије су уживали: бивши државни чиновници (официри, љекари, државни намјештеници) који су примали мјесечну плату и налазили се у служби генералног гувенерства и остали намјештеници, свештеници православне и католичке вјере, а од муслиманске вјере муфтије и шеријатске судије, учитељи и чиновници градских општина.

Како су се залихе животних намјерница стално смањивале и количине које су припадале овим слојевима становништва су смањиване,

тако да се пред крај окупације по особи добијало само 150 грама хљеба дневно.

Глад и остале недаће у које је запала Црна Гора утицали су на појаву кријумчарења широких размјера. Посебно је кријумчарење било развијено у округу цетињском, пећком и никшићком, а судећи према извјештајима, полиција није била у стању да овој појави стане на пут.

Највише су се кријумчарили пољопривредни производи по фантастично високим цијенама.

Порези од црногорског становништва наплаћивани су у почетку на основу црногорских закона и прописа. У вријеме окупације од становништва су прикупљани: дација, порез на принос од капитала, трговине, личног рада, кирије кућа, млинова, свештенички порез, општински порез и обавезни рад.

Већ 1917. године порези на стоку и земљу повећани су за сто одсто, а 1918. године за 200 посто.

Осиромашено црногорско становништво морало је само у току 1916. године да плати око три милиона круна пореза, док је у трећој години окупације износио 5,8 милиона круна.

За многе сиромашне становнике Црне Горе порез је био страховит терет. Није било мало оних који ни на који начин нијесу могли да испуне пореске обавезе, па су власти предузимале принудне мјере.

Окупационе власти старале су се да утјерају сваки динар пореза. Жандармеријске станице добиле су посебна упуства и овлашћења око начина утврђивања висине пореза. Заједно са предсједницима општина команданти жандармеријских станица премјеравали су парцеле засијане пољопривредним производима и одређивали висину пореза.

Реквизиција, порези, интернација за рад способног становништва у многоме су допринијели да глад у Црној Гори однесе много жртава и да се три године окупације деценијама касније у црногорском народу памте као „гладне године".

Аустроугарској је сметало и црногорско културно насљеђе и историја. Из појединих мјеста власти су однијеле или уништиле низ културних вриједности. Командант никшићког округа пуковник Филипеску, на примјер, из краљевог дворца у Никшићу однио је богату збирку оружја.

Аустроугарским властима посебно је запео за око Његошев гроб на Ловћену. Генерално гувернерство наредило је митрополиту Митрофану да се Његошеви посмртни остаци скину са Ловћена. Митрополит се повиновао овој наредби и ноћу 12. августа Његошеве кости са Ловћена пренијете су у цетињски манастир.

Окупатор је био замислио да Ловћен претвори у национални парк. Умјесто Његошевог гроба на врху Ловћена требало је да се подигне монументални споменик од бијелог камена, висок од 16 до 32 метра. Требало је да приказује генија побједе, са шљемом на глави, који заогрнут туником држи прекрштене руке на балчаку мача и као чувар Јадранског мора упире поглед на „издајничку Италију". На балчаку мача требало је да се упишу иницијали Франја Јосифа I, а на мачу датум 11. 1. 1916. године, дан освајања Ловћена.

За идејна рјешења споменика био је расписао конкурс на којем је одабран рад М. Расице.

Овај потез аустроугарских власти имао је одређен циљ. О томе пише и познати совјетски научник Јурај Писарев:

„Скидањем Његошевих костију са високог Ловћена непријатељ се надао да ће лакше угушити национални дух Црногораца. Међутим, Његошеве идеје надјачале су мржњу непријатеља зрачећи несаломивом ослободилачком снагом."

Давно преминули пјесник задавао је окупатору већи страх од многих хаубица и митраљеза, јер су његове идеје биле бакље слободе, за све словенске народе на Балкану. О томе говоре и до сада мало познати стихови које је Његош као посвету написао на Вуковој „Даници" епископу Никифору Максимовићу:

Име ми је вјерољуб,
Презиме ми родољуб.
Црну Гору, родну груду
Камен паше одасвуд.
Српски пишем и зборим
Сваком громко говорим:
Народност ми српска,
Ум и душа славјанска.

Окупаторске власти биле су расписале и зајам за подизање споменика на Ловћену. По градовима и селима одржавани су зборови да се уписује зајам, па су многи из страха од окупаторских власти и давали новац.

Познати црногорски комита Вуксан Минић, прикупљајући податке о окупацији у Црној Гори, записао је и овај догађај:

„Окупио се народ да се упише зајам за споменик на Ловћену. На збор дошла и Зака Радоњина Вучинић, иако не зна о чему се ради.

— Зако, колико ћеш да даш зајам? — пита је неко.

— Зашто зајам? — чуди се Зака.

— Тако ми бога не дам ни круне једне, па ако ми се син јединац вратит неће. Како да дам за споменик крвнику."

Окупатору су посебно сметали школски програм и ћирилица, па су и измјеном школског програма покушавали да утичу на национални дух Црногораца.

О овим покушајима говори у својим записима Јакша Брајовић, учитељ из Бјелопавлића:

„Нас, учитеље из Бјелопавлића, позвала је једног дана окружна команда у Подгорицу. Рекли су нам да се отварају основне школе и да ће се радити по црногорском школском програму. Од нас нијесу тражили заклетву, јер смо окупирана земља, али су тражили полагање „часне ријечи" која се по међународном праву тражи у окупираним земљама. Саопштено нам је да се сами договоримо о учитељским мјестима. Ми смо се повукли на договор и закључили да је то лијеп и хуман гест окупатора."

На скупу учитеља Брајовић је ставио примједбу да би се прихватање понуде аустроугарских власти могло лоше протумачити, а непријатељ би касније могао да тражи и друге услуге. Међутим, остали су сматрали да они морају да служе свом народу и описмењавању дјеце, поготову што окупаторска власт не мијења школски програм.

„За учитељска мјеста по школама лако смо се договорили и наш распоред саопштили команди. Све су то у команди записали и од нас тражили полагање „часне ријечи". Њу смо сви заједнички изговарали, а појединачно потписивали. Она је била готово иста као и заклетва. У једној реченици се каже „да ћемо излазити у сусрет аустроугарским властима". Пошто смо положили „часну ријеч" неколико учитеља рече да моја примједба није била глупа, али је сада било касно."

Учитељи су направили још један договор: сви ће гледати да окупатору не чине никакве услуге, сем што ће у школама радити са дјецом. Договорили су се да код ученика, колико је год то могуће, развијају патриотизам.

По старом црногорском програму учитељи су радили нешто око мјесец дана. Потом је стигла наредба да се програм мијења. Промијењени су сви уџбеници, осим за вјеронауку и математику, а и они су штампани латиницом. У пропратном акту писало је да се из програма избацује ћирилица, српска историја и пјевање патриотских пјесама.

„Кад сам добио овај акт написао сам оставку и пошао у Даниловград да је предам у мјесну команду. Био сам учитељ у Гостиљу. Прије предаје оставке нашао сам се са друговима који су радили у Даниловграду и рекао им шта сам одлучио. Рекли су ми да ће и они поднијети оставке, али да сачекам недјељу дана да се окупе сви учитељи из Бјелопавлића на договор", пише Брајовић.

Договор учитеља, међутим, није успио. Неки су били против подношења оставке, други су тражили да сви поднесу заједничку оставку, трећи су, опет, били против заједничке, већ предлагали појединачне, да се заједничка оставка не би схватила као бунт, па је све одложено за још недјељу дана. За то вријеме учитељи су предавали дјеци по старом програму који је био забрањен.

„Како се ни на другом састанку није постигао јединствен договор, ја сам пошао да предам оставку. Моји другови Саво Јовановић и Андрија Драговић, замолили су да их причекам, јер ће и они да напишу оставке. Пошли смо заједно у мјесну команду и предали оставке.

Чиновник у команди био је Србин из Војводине. Покушао је да одврати младе учитеље од оставке.

— Ја сам Србин. Син сам попа православног. Ја вама и вашем народу желим добро. Бићете одмах стријељани, рекао је чиновник.

Учитељи су били упорни и остали при оставци.

— Наниједећете зло и себи и свом племену, навађивао је чиновник.

Када му убјеђивање није помогло предложио је учитељима да промијене текст оставке, као да оставку дају због болести, а не због измјене школског програма.

У оставкама учитеља, између осталог, писало је: „Ћирилица је српска историја — артерија, аорта српског национализма, а ми смо спремни само да будемо српски учитељи и нећемо да будемо анационални."

Учитељи нијесу пристали да промијене текст оставке, јер су управо жељели да окупаторске власти знају због чега је и поднијета. Послије тога три учитеља вратили су се у своје школе и наставили да раде по старом програму, чекајући да њихове оставке буду усвојене. Десетак дана послије њих оставке је поднијело још 11 учитеља из Бјелопавлића, и то већином млађих. Од старих учитеља међу њима био је само Илија Мијушковић, учитељ у Острогу.

Окружни командант из Подгорице дошао је у Даниловград и позвао све учитеље који су поднијели оставке. Покушао је да их наговори да оставке повуку, али су учитељи били упорни.

— Ако хоћете, хоћете, а и ако нећете — хоћете! — Рекао је командант на крају.

Послије неколико дана похапшени су сви који су поднијели остакве и спроведени у Даниловград. Идућег дана до Подгорице их је спровела читава чета војника. Затворили су их у касарну гарнизона, у једну велику салу на првом спрату.

„Нијесу нам дали никакве постељне ствари. Спавали смо на голом поду. После су нам дозволили да сами набавимо постељину и друго. Поред страже око касарне, непрестано су била и два стражара у нашој сали и по два испред врата. Имали смо на дан пола сата шетње испред касарне, а око нас је увијек било распоређено по неколико стражара."

Затворени у Подгорици учитељи су чекали истрагу. Против њих је спремана оптужница.

Аустроугарским властима најважније је било да докажу завјеру, односно да докажу да је у подношењу оставке постојао договор учитеља. За свједоке су позивани учитељи који нијесу поднијели оставке. Касније, по ослобођењу, учитељи који су одали договоре аустроугарским властима оптужени су за шпијунажу.

Предсједник суда који је судио бјелопавлићким учитељима био је Чех, а исљедник Хрват.

Приликом исљеђивања према учитељима се нијесу односили непријатељски.

Исљедник је на саслушању питао Брајовића:

— Зашто нећете овај школски програм, иако се по њему ради у хрватским школама? Брајовић је одговорио: „Ви сте прихватили тај програм јер сте робови. Ми нијесмо робови, ми смо окупирана земља. Ви да сте слободни, у вашим читанкама биле би пјесме о вашим великанима: Штросмајеру, Зрињском, Франкопану, Матији Гупцу и другима, а не о аустријским надвојводама и војводама Хазбуршким!"

Суд ништа од овога није уносио у записник.

Учитељи су на овом суду ослобођени, јер се по црногорском закону оставка могла дати, а на суду су примјењивани црногорски закони.

Послије овога учитеље су предали цивилном комесаријату. Исљеђивао их је сада цивилни комесар, опет Чех, како се Брајовић сјећа, звао се Славик.

Он практично није имао шта да исљеђује, јер је суд већ то обавио, па је покушао да наговори учитеље да одустану од оставке, обећавајући им своје пријатељство.

Исљеђивање код цивилног комесара и чекање рјешења трајало је два и по мјесеца. За све то вријеме учитељи су под јаком стражом били затворени у згради војне касарне. Чак су и у клозет морали ићи сви заједнички у одређено вријеме.

Иако су били изузетно чувани, понашање аустроугарских официра у овој касарни према ухапшеним учитељима било је врло коректно. Неки официри су чак долазили да разговарају о политици и рату. Официри су доказивали да ће побједу однијети Централне силе, а учитељи да ће побиједити Антанта.

Да би дошао до своје собе у којој је спавао, један аустроугарски официр је сваке вечери пролазио кроз салу у којој су били затворени учитељи.

„Извините", каже он једне вечери учитељима, „ноћас ће ми доћи неко друштво да се мало провеселимо, можда ће вам сметати да спавате."

Дошло је неколико официра, а прије него што је почело весеље један од њих се зауставио код учитеља.

— Знате ли зашто се веселимо?

— Не, одговорили су учитељи.

— Наша војска је ушла у Бесарабију.

— Не вјерујемо, одговорили су учитељи, па Румунија је прије неки дан ступила у рат.

Официр их је увјеравао да је овај податак тачан, а нешто касније дошао је други официр носећи на послужавнику чашице са ракијом и колаче да почасте учитеље.

— Ваше весеље је наша жалост, одговорили су учитељи. Не можемо да примимо.

Официр се вратио без ријечи.

Док су учитељи били затворени у касарни, у Бечу је умро аустроугарски цар Фрањо Јосиф I. Испод прозора постројавала се војска да иде на мису за покој души, умрлог цара, а на згради су биле црне заставе од крова до земље. У тренутку док се војска постројавала за мису из сала гдје су били затворени учитељи грунула је црногорска химна, затим српска, па хрватска и на крају словеначка.

Аустроугарски официри нијесу казнили учитеље за пјевање словенских химни.

Једне ноћи, после два и по мјесеца, ухапшене учитеље спровели су у Окружну команду.

Прочитана им је полицијска пресуда:

Вуксан Радовић и Саво Ђуровић осуђени су на по три мјесеца затвора.

Велизар Ђурановић и правници Никола Драговић, Марко Јововић и Радован Бошковић на по четири мјесеца затвора.

Илија Мијушковић, Трипко Брајовић, Андрија Драговић, Саво Јововић, Томо Драговић, Радован Поповић, Миладин Вујадиновић, Ново

Вучић, Блажо Радоњић, Цветко Станишић и Јакша Брајовић на по пет месеци затвора.

Послије издржавања казне сви који су осуђени на више од три мјесеца одлазе у интернацију, у логор.

Правници Никола Драговић, Марко Јовићевић и Радован Бошковић били су оптужени као подстрекачи.

Покушавајући да у Црној Гори обезбиједе мир окупатори су се служили и најбруталнијим средствима. У стању су били да чине и злочине какви су били ријетки и у варварским временима.

Жртва и свједок једног таквог злочина је Александар Радовић, пензионер из Београда. Швабе су му у најранијем дјетињству оставиле неизбрисив печат у сјећању:

„Мој отац Андрија, капетан у Доњој Морачи, није хтио да положи оружје него оде у шуму. Призивао је себи одважније младиће и договарао се како да се организује отпор.

Веома брзо шпијуни су о његовој дјелатности обавијестили окупаторске власти. Покушали су да га ухвате, али им је он стално вјешто измицао. Када су видјели да потјере не помажу одлучили су да се послуже лукавством.

Било је то негдје почетком прољећа 1916. године. Ја сам се са мајком и сестром налазио код своје бабе по мајци у Хану Гаранчића. У близини се налазила и швапска постаја. Тог дана су Швабе читавог дана нешто кували у љетној кухињи моје бабе. Ставили су на ватру и један велики казан воде и прокували је. У тренутку када сам ја пришао казану, један војник ми подметну под ноге неко дрво и ја се стрмоглавих право у казан кључале воде. На срећу, када су ме саплели нисам пао главом у казан, већ задњим дијелом тијела.

Швапски војници су се смијали. Моја старија сестра била је довољно присебна, па ме је извукла, вриштећи. Истрчала је мајка из куће, почела да виче на официра и ошамарила га, а војници су се разбјежали.

Трагове овог швапског злочина и данас носим на тијелу.

Касније су ми отац и мајка испричали зашто су ме Швабе гурнули у казан. Све је било смишљено да ухвате мог оца. Добро су знали да ће он сазнати за овај злочин и да неће издржати а да не сврати код куће и да ме види. Тако је и било. Већ идућег дана отац је у шуми обавијештен шта се догодило и навече је дошао.

Наравно, улетио је право у засједу. Швабе су унапријед поставили засједе свуда око куће и чим је он прекорачио праг опколили кућу. Ухватили су га и одвели у Подгорицу. Држали су га као таоца осуђеног на смрт у случају да се у селу нешто догоди. Као таоц дочекао је ослобођење у подгоричком затвору.“

У вријеме аустро-угарске окупације људски живот био је јевтиниј од било чега другог. Човјек је због једне ријечи могао да изгуби и главу.

О једном таквом догађају пише Јован Ћетковић у књизи „Ујединитељи Црне Горе и Србије“:

„Срећом био сам први на реду и брица одмах предузе посао. Брзо је био готов. Довршавао је кад се уз чаршију зачу војничка труба, и

као да се не чује само једна, већ двије, три, неколике. Брица довр-ши посао и одјденом штуцну на врата. Док ја устадох и намјестих машну и крагну он се врати блијед и усплахирен:

— Шта је Бране, шта си преблиједио?

— Воде неког уз чаршију!

— Ко болан?

— Аустријанци! Читава војска иде одоздо, сад ће поред нас.

Војничке трубе чују се све ближе и ближе, а марш војске такође. Изађем и погледам: двије-три стотине војника марширају у колони по два. На челу те колоне официрски кор пред којим ступа импровизована музика војничких труба. Међу војницима видјех пљеваљског свештеника, а поред њега воде сељака. По одијелу се види да је Црногорац...

Два сата послије подне. Дисциплиновани солдати стоје као укопани. Ни ухом не мрдају. Официри са неком нарочитом званичношћу ћуте. Свештеник као смрзнут, блијед као мртвац, дуби и чека поред оног Црногорца — поред жртве коме је један војник сад шаком запушио уста. Сакупљен свијет, већином муслимани, без ријечи чека. Два циганина — џелата кришом испод ока посматрају жртву којој ће за који часак намаћи конопац на врат. Одједном ову гробну тишину прекиде један официр, који ступи пред осуђеног и поче да чита пресуду. Читао је прво на њемачком, а онда на нашем — српскохрватском језику. Пресуду нијесам ухватио у перо, али се добро сјећам њеног текста:

„Саво Милачић, родом из Куча, у Црној Гори, живи на Жабљаку, стар 56 година. Има жену и дјецу. Дошао је овдје у Пљевља, па је у кафани Тома Цинцара, у присуству неколико испитаних свједока, рекао ово:

— Аустрија и Турска морају пропасти!

— Ја... ја њима аустријског и турског оца!

— Тећи ће вода куд је и текла!

Тиме је поменути Милачић створио себи кривицу, исте вечери лишен слободе, предат војном суду који га је осудио на смрт вјешањем."

За вријеме читања пресуде све је било нијемо и укочено — и војска и народ, док је осуђеног и везаног Милачића онај војник непрестано држао шаком за уста.

Послије прочитане пресуде официр даде знак, те два војника одмах приђоше осуђеном, носећи ткани конопац који предадоше џелатима, а ови му одмах конопцем стегоше руке као мајка дјетету повојем, па га онда примакоше под вјешала и ту му другим крајем конопца запутише ноге, па га сада као какво пециво попеше на један мали сточић под вјешалима. У том моменту клизну рука оног војника који га је држао за уста те осуђени угрaби и рече:

— Браћо, ја гинем прав од безобразне војске Ћесара бечког. Срећно ово било за све српско и његове савезнике... Због!

Даље ријечи задави му у грлу конопац кога му намаче плаћени џелат.

У моменту се жртва отргну, прште конопац као да га неко ножем пресјече и осуђеник се нађе на земљи. Уставио се на ногама. Било га

је страшно видјети како тешко дише, са избуљеним очима и са половином конопца на врату. Он се брзо прибра и узвикну:

— Правда божја!

Док он то изговори намах притрчаше два војника и удвостручише конопац.

Скупљени свијет нијем од ужаса. Рекло би се да нико не дише. Официри и војска стоје мирно и посматрају овај призор, док војничке трубе једнако одјекују, те овај ужасни призор чине још језивијим.

Брзо прискочише оба целата и опет попеше жртву на вјешала. Удвостручени конопац намакоше на врат, извукоше сточић испод ногу и жртва се опружи на конопцу..."

О тешким данима швапског ропства пише у својим записима и бивши комитски четовођа Благота Вујовић из Качана код Никшића:

„Ропство је мрак непрекидни. Ништа јевтиније од људског живота. Мени најжалије ако се неће пустим да ме убију, да се јуначки не замијеним. Припремио сам оружје, муницију, бомбе...

А Шваба, стеже ли стеже. Нико се без дозволе не смије са свог имања удаљит, не смијеш звати неког или звиждати. Не смијеш у току ноћи на својој рођеној кућа да закључаш врата да би патрола послије поноћи могла да уђе у кућу и погледа како чељад спавају.

Не смијеш ништа, осим да живиш ко пашче свезано за ланац. И Смаил-ага од њих лакши бијаше.

Живот ми омрзну. Горе високо, а доље тврдо.

Кад чух да у гори има хајдука, душа ми се мало поврати.

Велим себи:

— Нема друге, него гори у хајдуке, па удри докле махат можеш, све је пошло ђавољијем трагом!

Распитујем се ја за хајдуке, онако да неко не осјети. У Злој Гори код Козјих пећина нађох харамбашу Алексу Николића, са друштвом. Из Србије је дошао у Црну Гору да комитује.

Алекса ми каже:

— Немој се одметат, ђавољи је то живот.

— А што си се ти одметнуо — велим ја.

— Друго сам ја. Ја сам се одметнуо у Куршумлији. Кад стиже велика војска, па не могах да се рвем са њима, ја одох у Македонију. Кад војска притисну Македонију да се не мога хајдуковат, ја побјегох у Албанију, па на Космет, а ево ме сад овдје. Одавде могу у Босну, па у Војводину. Не може Шваба са мном на крај изаћ, а вас неће бастат, изгинућете и ви и ваше фамилије.

Прича он тако, прича, али ја кући нећу. Нијесам могао више да их гледам.

Остадох у гори код харамбаше. Једног дана требаше нам неки лијек, па ја обећах да ћу отићи у Никшић да га купим у апотеци. Рачунам, неће ме познат, откуд они знају да сам се одметнуо у хајдуке.

Дођох у варош. Пуно народа бијаше, а војске четири пута више. Куд се год окренеш само војску видиш.

Наједном, гомила војника око мене са бајонетима на пушкама.

— Халт!

Осјетих како ме бајонети боду у груди и леђа. Један од њих повика:

— Руке увис!

Подигох руке, двојица ме препипаше, па ми ланцима свезаше руке. Један ме вуче за онај ланац, а остали около са пушкама на готовс, одведоше ме у команду. У једном ходнику свезаше ми и ноге једним ланцем. Ту сам остао све до мрака. Та кућа налазила се у Улици Војводе Лазара Сочице.

Увече ме одведоше у апсану, која бијаше на углу Манастирске улице.

Пун затвор. Руке свима везане ланцима, а по двојица везани једним ланцем за ноге. Нико се с мјеста помаћи није могао. Унутра три стражара војника и један стражар жандар из општине, наш човјек, познавао сам га — Велиша Павићевић.

Мене везаше за ноге са Јованом Рогановићем, подофициром са Стубе у Кочанима. И он је био хајдук, па га негдје рањена ухватили.

Сазнах од затвореника да ћемо сви који смо у овом затвору бити изведени пред пријеки суд. Нико у затвору не остаје дуже од 36 сати. Сваког јутра од 2 до 4 часа изводе на стријељање оне које су на реду. Никога ништа овдје не питају, чак ни име. Нема ни суђења, него те поведу и стријељају.

Четовођа Благота Вујовић у официрској униформи

Донијели су нам нешто за вечеру, али ја одбих, говорећи да сам болестан и да сам у варош дошао код љекара. Непрестано сам се знојио, па су ми повјеровали и апсеници и стражари. А ја се знојим не од болести, но од страха да ће ме стријељат и бацити негдје као псето, а да се замијенит јуначки не могу.

Нијесам спавао читаве ноћи. Ујутру око четири сата они стражари који су стајали напољу отворише врата. Уђе осам војника ка нама, показаше руком на Јована Рогановића.

Погледах у Јована. Очи му горе, тешко га је било гледати. И стражари су примијетили колико су му чудне очи, па један упали шибицу и принесе је ближе, а сви остали нагнуше да му погледају очи.

Један стражар ухвати онај ланац којим су му биле везане руке, а други, откључа ланац којим су му биле везане заједно његове и моје ноге.

Кад скидоше ланац, један стражар рече:

— Вежи овога са тијем тамо!

Односило се то на мене, требало је да ме вежу са групом апсеника која се налазила иза пећи. Ја устадох да ме не газе и прићох групи са којом је требало да ме вежу.

Војници су се, колико сам ја схватио, плашили Јована као да он у оним ланцима може какво чудо да начини. Замајаше се око њега, па заборавише да ме вежу за ноге са осталим апсеницима.

Са Јованом Рогановићем одвели су још једног апсеника којег нијесам познавао. Сазнао сам касније да су Јована стријељали у Пољичкој главици, на око стотинак метара од куће Марка Ђ. Мићуновића. Потом су га бацили у један јарак. Гдје су стријељали оног другог, не знам.

Идућег јутра ред је био на мене. Све више ме је хватао страх. На једном малом столу код стражаре стајао је један часовник и послије сваког сата откуцавао. Како је он откуцавао, ја сам осјећао да је смрт све ближа.

Ланац ми се био усјекао у руку, тако да је натекла. Замолио сам стражаре да мало попусте ланац, а они, за чудо, то урадише. Замолио сам их да скинем и капут, па су ми и то дозволили. Доцније сам скинуо и обућу, па остао у чарапама.

И даље сам изигравао болесника, одбијао храну, а због зноја који ме непрестано пробијао, стражари се потпуно убиједише да сам тежак болесник.

Размишљао сам шта да радим. Одлучим овако: кад ме ујутру поведу, оним ланцем на рукама ударићу у главу једног од спроводника, па да ме ту одмах убију, да ме срамно не стријељају.

Како дан одмиче, онај страх у мени све више расте.

Остали апсеници некако умртвљени, леже, ћуте и тешко дишу. Чини се да спавају, а не спава нико. Само затворили очи и ћуте.

Сваки пут кад часовник почне да откуцава мене нешто хладно ухвати око срца.

Апсана је била поплочана каменим плочама. Помислих, можда могу некако ланац да прекинем, па почех да стружем ону алку што је

штрчала између руку. Стругао сам колико могу да се не чује, али на оној алки се једва и позна. Од муке и бјеса, видећи да она алка не попушта, стегао сам ланац зубима крвнички, тако да се два-три зуба на десној страни поломише.

Унутра са нама налазило се шест стражара. По четворица су онако обучена лежала на неком дрвеном отоману, а по двојица сједила на клупи до улазних врата. До зоре се смјењују тако на стражи. Пушке оних који спавају биле су прислоњене уз зид поред стражара који сједе.

Помислим у једном тренутку да скочим, дохватим једну пушку са бајонетом и убијем бар једног, али се уплаших да ме неће убити, но ће ме савладат, а послије мучити.

Кад сат откуца поноћ, мени се учини да су солдати већ стигли да ме воде. Нека силина ми заглуну уши, притисну ме нека мора, па скочих. Стражари упрли поглед у мене, ја се освијестим и почнем да се превијам.

— Умријех! Умријех! Имате ли кап воде, да душу спасим.

Без једне ријечи стражар Павићевић устаде, узе бокал са стола, отвори врата и оде на бунар да донесе воде.

Мени срце поче јаче да куца од узбуђења. Борим се у себи, да скочим на њега, или не. Знао сам да ми се оваква прилика више неће указати.

И даље се превијајући од болова пришао сам ближе вратима. Онај стражар што је остао на клупи пушио је лулу, погледао ме, али није обраћао неку нарочиту пажњу. Погледао сам кроз прозорче поред врата, Павићевић се враћа са бунара.

Видим, стражар ме не гледа. Ставим лијеву руку на ручицу браве. Муњевито тргнем врата, корачим напријед, врата треснуше у зид, одбише се, па мене у леђа. Нађох се напољу. Од узбуђења сам био потпуно оглувео.

Онако у чарапама, без капута, сунем да бјежим по снијегу.

Трчао сам колико могу узмахујући везаним рукама. Послије стотињак метара пуче ланац сам од себе на оној алки коју сам стругао. Онај крај ланца на којем оста катанац поче да ми витла око главе. Тек тада сам примијетио да су ми руке слободне.

Учинило ми се у том тренутку да сам добио крила и да било коју кућу у вароши могу прескочити.

Иза себе чујем неку вику, али још не пуцају. Помислим: „Е, сад ме убити могу, али ухватити више не могу". Био сам заиста срећан. Ако не побјегнем, бар ћу погинути јуначки, а не да ме стријељају и баце у јарак као псето.

Колико сам се био затрчао нијесам могао да скренем у Манастирску улицу, него сам ударио у зид рукама и главом. Тек када сам јурнуо Манастирском улицом, чуо сам пушке, али метке нијесам чуо да звижде око мене.

На педесетак метара испред мене створи се војник. Потрчао је према мени скидајући пушку с рамена.

Помислим: „Готово је". Док је скинуо пушку пришли смо један другом на десетак метара. Он нанишани према мени, ја у том тренутку

скочим на лијеву страну. Метак удари у зид. Успио сам да скренем лијево према Товићу. Прескакао сам ограде. Стигох до Бистрице. Загазих у воду до паса. Лед на њој, али се нема куда.

Кад стигох до цркве на Драгову Луку уши ми се некако отворише.

„Утекох им"! — помислих.

Потера се чула од Требјесе. Само по неки пуцањ. Мисле да сам тамо побјегао.

У Петровој Главици, у близини ријеке Моштанице, имао сам доста скривене швапске одјеће и оружја. Стигао сам до пећине за око пола часа. Обукао сам суво одијело и добро се наоружао. Узео сам пушку, пиштољ, бомбе и око 300 метака.

Одлучио сам да се јавим фамилији. Вјеровао сам да потјера још није стигла до куће.

Привукао сам се кући и јавио се брату Илији.

— Зови Машана — рекао сам му.

Кад се отац појави пођоше му сузе.

— Због ом — рекох му.

— Нека те срећа прати сине, одговорио ми отац.

Постао сам четовођа комитске групе. Народ ме звао харамбаша, понекад и војвода. Обично сам у групи имао око 15 комита, а када је требало уједињавала се и по неколико група.

Моја комитска група највише се кретала по Херцеговини. Ишли смо до Романије, до Конавља, око Мостара, чак и у Далмацију.

Свуда су нас изузетно дочекивали. Тамо смо се и лакше прехрањивали него у Црној Гори, јер је у нашим крајевима владала права глад.

У Херцеговини, Босни и Далмацији звали су нас Ајоши. У тим крајевима кажњавали смо зулумћаре који су тиранисали сиаиовништво."

Силан момак, погледат дивота,
По имену Вујовић Благота,
У шуми је јунак ускочио
И комитску чету прикупио
И у борби свуд је предводио.
Јунаштвом је за примјер служио,
Од осталих чојством издвојио.
Код њега је снага Краљевића,
А десница Милош Обилића.
Висином је високог Стевана,
а оштрином Љутице Богдана.
Силни брци, наоштрене вјеђе,
Страшни поглед Срђе Злопогледе,
Друштво хоће вођу поуздана
Праву слику Топлице Милана,
А узора Косанчић Ивана,
Што ратује гором и планином
Ко некада Новак Романијом.

(Вуксан Минић)

ЧЕТВРТИ ДИО

Пâс свакоји своје бреме носи;
нове нужде рађу нове силе.
Дјеиствија напрежу духове,
стјесненија сламају громове.
Удар нађе искру у камену;
без њега би у кам очајала.

Његош

Генерал Вешовић био је кост у грлу аустроугарским војним властима. Његовим одласком у шуму комитски покрет нагло је почео да се шири. Генерални гувернер Вебер рачунао је да би ликвидирањем Вешовића овај опасни покрет био заустављен, па је свим силама покушавао да га ухвати или убије.

Окружна команда у Колашину издала је потјерницу у двије хиљаде примјерака. На подручје Васојевића доведене су веће војне снаге, које су иредузимале свакодневне потјере за генералом и његовом групом.

Прва велика акција трајала је мјесец дана, али у тој акцији аустроугарска војска није успјела да ухвати или убије ни једног комиту. Гњевни због неуспјеха потјере, Швабе су се светиле становништву, па су многи осуђени на смрт под оптужбом да пружају помоћ генералу Радомиру Вешовићу.

Вешовићев одлазак у комите знатно је утицао да се у Васојевићима убрзо формирају и друге комитске чете. Поручник Милоња Крцић је у Мурину формирао од рођака и суседа своју комитску групу, а то исто учинио је и поручник Вошко Ђуричанин у Горњој Ржаници.

Како је записао Вуксан Минић, Вешовић је одмах покушао да у Васојевићима боље организује комитски покрет и да преузме његово вођство. Желео је да формира комитске јединице и постави старјешински кадар.

Комити из Васојевића, међутим, нијесу пружили подршку генералу Вешовићу. Комитске групе Ђока Фатића и Вукајла Војводића одбиле су сарадњу са њим, а за старјешину свих комита из Васојевића изабран је бивши предсједник обласног суда Зако Вуковић.

Вешовић се са својом групом комита бјежећи од аустроугарских потјера кретао по Васојевићима, Синьавини, Ровцима, Морачи и Братоножићима. Његова комитска група била је врло пасивна и није долазила у додир са војском и жандармеријом.

За све то вријеме бивши министар Милосав Раичевић, који је одиста био у поодмаклим годинама, убјеђивао је Вешовића, како пише Минић, да се врати кући и одустане од сваке борбе.

Организација комита у Васојевићима била је врло слаба. Човјек који је у ратовању и руковођењу имао великог искуства генерал Радомир Вешовић није добио подршку да се стави на чело покрета, а човјек који је изабран за вођу није имао потребних способности.

Бивши комитски четовођа Бошко Ђуричанин је записао:

„Зако Вуковић био је стар човјек. Био је добар човјек, али не и војник. Уколико сам га добро разумио, њему је више било стало да сачува људе од интернације него да ствара и организује комитске чете, јер се бојао репресалија према народу."

Послије одласка генерала Радомира Вешовића у комите и масовних хапшења и интернирања која су предузеле окупаторске власти у Црној Гори, више није било планине којом није крстарила нека комитска група.

Исти они војници који су неколико мјесеци раније парадирајући ушли у црногорске градове и села и без страха пљачкали осиромашени народ, са зебњом су сада излазили и испред врата својих утврђених ка-

сарни. Никада нијесу били сигурни иза којег грма и из које јаруге ће планути осветничке пушке. Бројно десетоструко надмоћнији и модерно наоружани војници кретали су у потјере са осјећањем да су у ствари они ти који су у овој земљи прогоњени.

Неки вође група стичу изузетан углед и међу комитима и у народу. О њима почињу да се пјевају пјесме. Древни национални инструменат гусле и тих тешких дана, као и вјековима раније, одржавају дух у народу величајући својим звуцима јунаштва бораца за слободу.

Међу комитским четовођама врло брзо се истакао један млад човјек, који је својом оштроумношћу и храброшћу стекао повјерење комитских група широм Црне Горе, а у народу постао права легенда. Иако још голобрад, имао је само 21 годину, поштовали су га и многи старији и већ доказани јунаци из многих битака које је овај народ водио.

Тај неустрашиви младић звао се Видо Ђуровић из Ђуриоца код Даниловграда.

Рат га је затекао у Београду гдје је учио гимназију. Био је члан патриотске организације „Народне одбране". Чим су на Дрини одјекнули пуцњи аустро-угарских топова нашао се у одреду Воја Танкосића. Са групом црногорских ђака и студената учествовао је у чувеној бици на Мачковом камену гдје је и рањен. Приликом повлачења српске војске кроз Црну Гору он је остао и јавио се својој матичној јединици, а одмах послије капитулације почео је да ради на организовању отпора.

Одмах по формирању првих комитских група Видо Ђуровић покушава да их што боље организује и повеже. Како у „Побједи" од 28. марта 1968. године пише Драгутин Филиповић, Видо предузима мјере да се за комитске четовође бирају најхрабрији и најбољи комити и покушава да у групама заведе ред и дисциплину.

Видо је имао све одлике народног војсковође. Он је добро знао да су за успјех комитског покрета важни и они људи који не носе пушке, готово као они у шуми. Зато је предузимао све што је могао да се повеже са официрима и војницима југословенског поријекла који су се налазили у окупаторској војсци.

Послије одласка генерала Вешовића у комите Ђуровић је сматрао да је дошло вријеме да се комитском покрету да пуни замах, па је у договору са познатим црногорским револуционаром Брацаном Брацановићем пошао да се повеже са Вешовићем. Познато је да се Ђуровић са Вешовићем састао негдје код Андријевице, али детаљи њихових разговора нијесу нигдје забиљежени. Зна се само да је Ђуровић послије сусрета са генералом почео још енергичније да организује комитски покрет.

Тако је, на примјер, предузео мјере да се за предсједнике општина постављају људи одани народу и комитском покрету и који неће служити окупатору већ борби за слободу. Од предсједника општина које су поставиле окупаторске власти, а који нијесу били спремни да сарађују са комитима, тражио је да напусте положаје. Оне који нијесу пристајали ни на ово, енергично је ликвидирао и тако показао издајницима да према њима милости неће бити.

И у другим крајевима Црне Горе угледнији комитски четовође трудили су се да се за предсједника општина постављају људе патриоте

који ће служити њиховој борби за слободу и достављати им повјерљиве информације, па су предсједници општина у многим мјестима били непосредни сарадници комита.

Радован Савов Павловић био је предсједник општине у Кочанима код Никшића. Док се једног јутра припремао да крене у канцеларију, застао је у тренутку док је припасивао појас. Неколико тренутака је стајао, нешто размишљао, а онда отпаса свилени црногорски пас и остави га. Из џепова повади још неке ситнице, па се окрену својој жени Стоји:

— Нека ово остане томе ђетету, ако ме Швабе затворе, као што хоће данас.

Отишао је у општину и сјео у своју канцеларију. Није прошло много времена стигла је патрола. Чим их је видио Радован је без ријечи устао.

Нијесу га одвели у затвор. Нијесу га ни испитивали. Провели су га кроз град, а затим према Вуковом мосту.

На исто мјесто довели су студента Милоша Перуновића и једног поштара, презивао се Бановић.

Стријељали су их заједно.

Радован Павловић стријељан је без икаквог суђења.

На том мјесту и данас стоји камен на којем је уклесано име Радована Павловића.

Комитских сарадника било је и међу самим аустроугарским официрима. О једном таквом сараднику казује бивши комита Милош Дрљевић:

„Један од наших најбољих јатака и пријатеља био је предсједник општине у Доњој Морачи Крсто Радојевић. Користио нам је много више него да је заједно са нама носио пушку.

Од Крста нам једном стиже писмо у којем нас моли да га примимо на разговор заједно са Дивокијем. То је био швапски командант, а Крсто је молио да му не урадимо било шта ружно.

Без двоумљења смо прихватили овај приједлог. Предложили смо састанак у шуми изнад Бара Радовића. Њих двојица дошли су тачно у заказано вријеме.

Обојица су се изљубили са нама. Донијели су нам торбу пуну завоја и другог медицинског материјала и муниције.

Сјели смо на траву и уз пиће почели да разговарамо. Дивокије нам је објашњавао како да се најбоље чувамо од швапске војске и жандарма. Рекао нам је куда ће сјутра његова војска кренути и које терене ће претраживати.

— Када војска претражи терен, ви идућег дана идите тамо гдје су они већ били, јер вас тамо сигурно нећемо тражити, учио нас је Дивокије.

Послије завршетка рата Дивокије се оженио сестром познатог комите Бошка Бојовића."

Током 1916. године у првим данима организовања комитских чета било је случајева да се у једној чети нађу отац и син или два брата, а чешта је појава била да се комитске чете формирају од рођака и пријатеља.

Убрзо послије капитулације Црне Горе и распуштања војске, на примјер, свих осам брата Радовановића из Пипера, отишли су у планину.

Ћетко, Бошко, Перута, Синан, Божина, Никица, Лабуд и Павле Радовановић комитовали су до ослобођења. Четовођа им је био Божина.

Изузетан је примјер породице Радовић из Бањана.

Команданта вучедолске бригаде сердара Марка Радовића интернирале су Швабе 1916. године са осталим црногорским официрима. Повели су и његовог најстаријег сина Коста.

Стари сердар није издржао све муке злогласног логора у Мађарској Болдгосана. Умро је.

Код куће остадоше: супруга Анђа, синови Жарко, Илија, Саво и Симо и кћерке Синђа и Јока.

Узнемири се Црна Гора, почеше планине да се пуне комитима, а Швабе да хапсе и стријељају. Виде Радовићи да се окупатору вјеровати не може, јер глава одлети и за најмању ситницу. Узеше њих седморо пушке, па у шуму. Читава мања комитска чета на челу са мајком Анђом.

Из куће у селу Мужевицама испод планине Његуш узеше све што им треба и пренијеше у Вилину пећину у Горич планини. Направише од пећине другу кућу и прави ратни логор.

— Сви су изузетно били храбри, сјећа се бивши комита Митар Ераковић из Бањана. Вастало их је стићи и утећи. Као од шале знали су да разоружају швапску јединицу од 20 до 30 војника. А пушке су сви носили, и мајка и кћерке.

Нијесу комити само штитили народ од зулумћара и били страх и трепет за непријатеља, већ су својом борбом јачали код народа вјеру у будућност, будили успаване наде да ће једног дана поново засјати изгубљена слобода.

„И наш народ и непријатељски војници причаху о четницима права чуда, представљајући их често као дивове и змајеве, као нека натприродна бића са неописивом снагом, који су у стању да учине све и свашта“ — пише савременик тих догађаја Јован Ћетковић у књизи „Ујединитељи Црне Горе и Србије“.

Он даље пише да су комити врло брзо постале страх и трепет за све оне „који бјеху тргли да тргују са свим својим што имају, па и са фамилијарним и националним светињама. Из бојазни од четника код многих оваквих утрну одједном ниски инстинкт саможивости и тако непријатељу испадоше из строја многи дотадашњи органи обавјештајне службе.“

Јован Ћетковић пише да су у то доба у народу најпознатији и најчувенији били четовође: Видо Ђуровић, Спасоје Тадић, Јован Радовић, Бошко Бојовић, Милинко Влаховић, Радован Томић, Вуксан Минић, Јован Јововић, Илија Радовић — Бањанин, Млађен Џаковић, Урош Вуковић, Војислав Пекић, Аћим Миловић, Петар Бађовић, Божо Марковић, Митар Ковачевић, два Јакића, Ђоко Брајовић и Никола Велашевић.

Учитељ Јован Ћетковић био је у доба аустро-угарске окупације млад човјек, па је и сам у својој машти замишљао комите као див-јунаке. У својој књизи он је касније описао свој први сусрет са овим необичним и храбрим људима.

„Иако сам лично познавао многе од њих прије одласка у шуму, иако сам лако прелазио преко свих тих фантастичних прича о њима, опет сам желео да видим кога од четника. И та ми се жеља испунила једног дана у највећем јеку четничке акције. Уз помоћ једног доброг пријатеља успио сам да се привучем једне ноћи до четничког логора у Косовом Лугу и да се састанем са Видом Ђуровићем, једним од најпопуларнијих четничких вођа о којем се у народу и у непријатељској војсци много причало.

Нашао сам га у једној кући у дубини Косовог Луга, у друштву подивљалих људи који са висине гледаху на све нас којима се није бастало одметнути. Примио ме је љубазно. Познавао сам га и од прије као ђака, али од како четује нијесам га био видио до сада. Много се промијенио од тада. Разрастао се, а пустио браду и бркове, промијенио цио изглед, те сад видим пред собом правог горског хајдука, који личи на Костреш харамбашу, мјесто оног окретног, елегантног и симпатичног младића каквог сам познавао из школе. Сједио је у друштву са Михаилом Радовићем и Јованом Тодоровићем, двојицом чувених својих другова, код огњишта, гријући на ватри рањену руку.

Ја сам у машти сликао четнички живот, замишљао сам какви изгледају хајдуци, људи код којих не управља разум, већ страст и инстинкти. Волио сам да их видим, али кад сам се нашао међу њима, — иако међу својима —лецну ме нешто и осјетих неку хладноћу и немир, кад их овакве видјех...

— Тешко је четовати са овијем људима, драги мој пријатељу. Они су више јунаци него што су људи, али која фајда опет од њиховог голог јунаштва...

— У једној солидној организацији једино лежи наш спас и наш успјех, а то не велим само ја већ виде и други честити и бољи четници, као што су Јован Радовић, Спасоје Тадић, Вошко Бојовић, Тошко Влаховић и други трезнији комити, али која фајда кад то не види и неће да за то чује један Радомир Вешовић, који једнако лежи, од како се одметнуо у некој својој пећини у Васојевићима. Ти знаш наше Црногорце, сви смо ти ми за њих неки мали ауторитети да би могли на њих утицати, док је један Радомир Вешовић нешто друго. Пуста навика: слушати главаре краљева, па какви били!

— Он је могао до сада организовати четнике, па да се поведе једна озбиљна и солидна акција. Три пута сам ишао код њега у његову пећину за ту ствар. Молио сам га да већ једном изађе, да се појави међу четницима, да их организује и да се стави на чело покрета. Он ме је увијек одбијао празним изговором и обећањима..."

Међу неустрашивим горским дивовима било је и жена које су раме уз раме са њима носиле пушку и учествовале у крвавим окршајима.

Неке од њих показивале су храброст која је изазивала дивљење народа, непријатеља и самих комита.

Једна од оних жена комита које су ушле у легенду била је Мируша Ракочевић из Прекобрђа. Ова млада жена изазивала је дивљење не само својом храброшћу него и оштроумношћу у извођењу акција. По злу чувеног вакмајстора из Јабуке Мируша је сама ликвидирала и ослободила становништво великог зулума. Прерушила се у просјакињу, са-

чекала вакмајстора у тренутку када је био без пратње, извадила револвер и зликовца на мјесту убила. На сличан начин Мируша је ликвидирала и вакмајстора у Горњој Морачи. Међутим, убиство аустроугарског официра је подвиг који је надмашио све и о њему се и данас прича међу становништвом Црне Горе. Мируша је на путу зауставила један аутомобил. У њему је био непријатељски официр и војник возач. Официр и војник су схватили у каквој се опасности налазе, покушали да потегну оружје, али времена није било. Храбра Црногорка била је бржа. Једва су њихове руке стигле до револвера, а већ су обојица били изрешетани мецима.

У народну пјесму и легенду ушла је и учитељица Јелена Шаулић, кћерка попа Шаулића из Жабљака. Јелена је комитовала до ослобођења са четовођом Бошком Бојовићем, а њих двоје по ослобођењу су се вјенчали. Од храбре учитељице нијесу стријепили само непријатељски војници и жандарми, већ и комити којима борба за слободу није била једини циљ, већ су комитовали и због пљачке. Јелена је комите пљачкаше немилосрдно кажњавала. Послије ослобођења за подвиге у вријеме окупације одликована је Карађорђевом звијездом са мачевима. Умрла је 1921. године веома млада.

Јелена је ушла и у народну пјесму:

Страх и трепет за зликовце:
Јелена Шаулић

Шћер Јелена, попа Шаулића,
у јуначкој кући Бојовића,
зорна стаса лица јуначкога,
латила се пута дугачкога
не плаши се горе ни планине,
мјесец јој се смије од милине.
Низ оружје дуге пале власи
зна шта хоће, идеал је краси.
Кроз пећине пјева о Новаку
кроз планине о вили и Марку.

А гдје чујеш швапских труба рику
ломи врсте своме реденику!
Смјелост њену громови цијене,
с Дурмитора високе стијене.
Ал смрт неће ниским да се шали —
хајдук Вили, плаче голуб мали . . .

Бивши комитски четовођа Вуксан Минић у својим записима наводи имена још неколико жена комита. То су: Милосава Перуновић, Љубица Миловић, Милена Чагаревић, Ксенија Љумовић, Смиља Радовић, Анђа Радовић, Новка Миковић, Була Булатовић, Видосава Вујисић, Јелисавка Радовић и Бранка Јокановић.

Вјероватно да је међу див-јунацима у то вријеме било још храбрих Црногорки које нијесу хтјеле да признају капитулацију и нијесу могле да срамотно живе у ропству, али њихова имена хроничари нијесу забиљежили, а данас је то веома тешко урадити. Ти храбри људи нијесу правили ни спискове ни записе за вријеме борбе. Ко је хтио да се бори за слободу могао је да им се придружи, а могао је и да оде кад хоће.

Окупаторске власти су, покушавајући да зауставе ширење комитског покрета, примјењивале најдрастичније мјере. Према онима који су им пали шака нијесу милости имали.

О мјерама које је окупатор предузимао да би зауставио комитски покрет рјечито говори суђење и стријељање Ђура Вујошевића, племенског капетана из Куча и Јакше Поповића — Секуловића, учитеља из Вратоножића.

Имена ове двојице родољуба везана су за покушај народног устанка против аустроугарске окупације који је припреман 1916. године. Издајници су омогућили аустроугарској казненој експедицији да опколи организаторе и послије кратког отпора разбије их и похвата. Јакша Секуловић ухваћен је у свом селу Брскуту, а засједа Ђуру Вујошевићу постављена је два мјесеца касније у Липовици, на катуну Бојовића.

Група комита: Видо Павићевић, Бошко Минић, Јаков Минић (стоје), Саво Распоповић, Милић Перовић и Вуксан Минић (сједе)

Секуловић и Вујошевић злостављани су и најсвирепије мучени у апсанама црно-жутих окупатора. Постојаношћу, пркосом и презиром они су мјесецима одговарали на глад, батине и паљење којима су их подвргавали да би одали учеснике у покушају оружаног отпора. Тако су се понашали пред окупаторским судом у Цетињу, гдје су најоштријим ријечима, признајући улогу у покушају устанка, одговарали на питања судије, добацујући му у лице сву мржњу неславно поробљене Црне Горе.

— Ви сте оптужени да сте били један он вођа устанка, обратио се судија Ђуру Вујошевићу, изговарајући даље наводе оптужнице.

— Јесам, а да сам имао када и Беч бих вам запалио и цара убио — одговорио је Ђуро.

На питање судије да ли је свјестан да се за таква дјела кажњава смрћу, Јакша Секуловић је одговорио:

— Чудим се зашто ми судите. Ја сам спремао вама смрт. На жалост, догодило се обрнуто.

Био је 27. децембар 1916. године. Кордон фон Веберових џелата на Обилића пољани испуњавао је посљедњу жељу двојице Црногораца. Испред бајонета достојанствено су стајали племенски капетан из Куча Ђуро Вујошевић и Јакша Поповић Секуловић, учитељ и народни посланик из Братоножића. Судија окупаторског суда у Цетињу био је милостив, па је смртну казну вјешањем, на коју су били осуђени Вујошевић и Секуловић, на њихову молбу преиначио у стријељање. Пушчана ватра била је дивна смрт за двојицу родољуба и они су са одважношћу јунака сачекали да проговоре пушчане цијеви, да земљи подловћенској оставе два сјемена бунта и непокорености — двије бесмртне смрти.

Отац Јакше Секуловића, поп Никола доведен је на Цетиње да гледа стријељање свог сина.

Гледајући сина на стријељању поп Никола викну:

— Држ се Јакша јуначки, не обрукај ме!

Јакша погледа к небу, па викну:

— Доље Фрањо Јосиф! Доље крвави Беч! Живјела Црна Гора!

Јакша пљуну на стрељачки строј.

Јакшиним примјером пође и Ђуро. И он завика из свег гласа против окупатора.

Захвално Цетиње открило је 9. октобра 1927. године споменик овим јунацима, а 22. септембра 1968. године споменик је обновљен.

Видећи да им војна сила не помаже у обрачуну са комитима, окупаторске власти су почеле да прибјегавају лукавствима. Непријатељ је схватио да комити уживају изузетан углед у народу, због чега им је пружена безрезервна подршка. Зато су окупаторске власти покушавале да углед комита међу становништвом окрње.

Најефикасније је било приказати комите као пљачкаше и разбојнике. Због тога је непријатељ од људи који су им били одани понекад формирао пљачкашке групе које су под фирмом комита злостављале и пљачкале народ. Ове групе су често под швапским упуствима нападале села.

Ова подвала окупаторских власти ипак није успјела. Комити у свим крајевима Црне Горе, гдје су се појавиле пљачкашке групе, енергично су се обрачунавали са њима.

Група комита из Колашина: Тадиша, Веко, Јагош и Вељо Влаховић

Познато је да је четовођа Спасоје Тадић био један од најенергичнијих у обрачунима са пљачкашима.

Вуксан Минић, бивши комитски четовођа, записао је и један случај енергичне интервенције Спасоја Тадића. Он је са својом комитском групом заробио једну групу пљачкаша, њиховог вођу стријељао, а осталима запријетио да ће их све побити уколико их још једном ухвати да пљачкају народ.

Послије ове енергичне акције четовође Спасоја Тадића и они становници Црне Горе који су због пљачкаша сумњичаво гледали све комите схватили су да су прави комити борци за слободу.

У јесен 1916. године герилски покрет у Црној Гори почиње веома озбиљно да забрињава окупаторске власти. Свакодневне потјере по горама давале су само спорадичне резултате. Комити су вјешто избјегавали сукобе са већим непријатељским јединицама, а из засједа су нападали кад се то најмање очекивало.

Становништво је свакодневно упозоравано да комитима не пружа помоћ. Једну такву наредбу објавиле су „Цетињске новине" 2. новембра 1916. године:

„Његова преузвишеност Вебер издао је сљедећу објаву: Још увијек земљом крстаре поједине чете (банде) које угрожавају сигурност пучанства и чета. Опстанак тих чета — банди омогућује се тиме да пучанство потпомаже четама храном и конаком.

Сватко, ко се таквој чети (банди) прикључи почиња злочинство противу ратне снаге државе, па ће бити по пријеком суду кажњен смрћу. На свако па ма какво утаначено пружање помоћи једној таквој чети (банди) или појединим четама, било давање хране, конака, или било набављање оружја и муниције пада под одредбе пријеког суда као исти злочин или скривање код њега, па се злочин кажњава смртном казном.

Осим тога, придржајем право да казним цијелу ону капетанију у којима се задржавају такве чете (банде) а које пучанство помаже. Опомињем сваког да се кани извршења наведених кажњивих дјела јер ће се противу свих злочинаца поступати са безобзирношћу."

Крајем 1916. године и почетком 1917. године окупаторским властима постало је потпуно јасно да са комитима није лако изаћи на крај. Комитски покрет поприма и облике устанка, па је генерално гувернерство принуђено да предузима нове мјере сигурности. Сви гарнизони у окружним мјестима добили су поново појачање. У неке гарнизоне допремани су чак и топови, што показује да се окупатор плашио покрета ширих размјера.

Нијесу много помогли ни специјални гонећи одреди. Ни специјална обука, ни специјална опрема нијесу помагали у врлетима црногорских планина. Црногорски комити су се у њима родили и одрасли, а то никаква аустроугарска специјална војна обука није могла да надокнади.

Антун Гнајмер у својим „Успоменама из времена окупације Црне Горе" о томе пише:

„Двије оружане силе сукобиле су се у Црној Гори већ крајем 1916. године, по касарнама и поред саобраћајних веза огромно аустријских војника, а по планинама пуно оружаних бјегунаца. У средини је било цивилно грађанство уколико га нијесу интернирали. Многа скровишта

бјегунаца за војнике су била недостижна. Свакодневно су војничке потјере посјећивале ниже планине и враћале се без икаквог успјеха. А с планина су прилазили оружани бјегунци не само до нижих планина и насеља, него и до главних друмова, гдје су се снабдијевали муницијом и другим потребама. Многи су путеви били под влашћу оружаних бјегунаца.

Чак су и теретне аутомобиле заустављале групе комита и са њих узимали шта им је драго. Аустријско насиље изазвало је у цијелој земљи, већ Ђурђева дана, реакцију којој није било равна никаква сила."

ПЕТИ ДИО

У памет се добро Црногорци!
а ко чиња бити ће најбољи,
а ко изда онога те почне,
свака му се сатвар скаменила!
Бог велики и његова сила
у њиву му сјеме скаменило
у жене му дјецу скаменило,
од њега се излегли губавци
да их народ по прсту кажује!
Траг се грдни његов ископао
као што је шареним коњима

Његош

1.

Из Бањана је, како се сјећа Митар Ераковић, још од 1916. године у шумама било више од 50 комита. Иако нијесу дјеловали као јединствена група, за старјешину су признавали матуранта Петра Бањовића, којега су називали и војводом.

Комити су у овом крају биле страх и трепет за шпијуне. Док се комити нијесу одметнули у шуме, било је доста шпијуна. Комити су свима запријетили да ће их освета стићи уколико се не оставе прљавог посла, тако да су већина прекинули везе са окупатором. У Бањанима су комити стријељали само једног шпијуна.

Комити у овом крају нијесу биле само борци за слободу.

— Под швапском окупацијом у Црној Гори владала је незапамћена глад. Многе породице нијесу имале чиме да се прехране. Комити су у тим најтежим данима показале своју племенитост. Од имућнијих људи захтијевали су да помажу породице у којима је владала глад. Баш захваљујући комитима многи су преживјели окупацију — прича Митар Ераковић.

Бањански комити веома често одлазили су у Херцеговину. Српска раја је у тим крајевима пиштала од зулума бегова и ага, па су јој комити били једина заштита.

Одлазили су најчешће у већим групама, разоружавали жандармеријске станице и упадали у куће ага и бегова. Нијесу их убијали због могуће одмазде над недужном рајом, али су за њих били страх и трепет. Аге и бегови којима би комити запријетили остављали су рају на миру.

2.

Многе комитске породице биле су током аустроугарске окупације изложене немилосрдној освети. Швабе нијесу биле у стању да се домогну ових горских вукова који су у Црној Гори знали све стазе и богазе, па се њихов гњев сваљивао на недужну дјецу.

Таква трагична судбина задесила је и породицу комите Душана Рогановића из Стуба код Никшића.

Његова сестра Милосава Рогановић — Челебић сјећа се да су их Швабе немилосрдно прогањале.

— Одвели су у затвор прво оца и мајку и звијерски их мучили. Отац је умро у затворској болници и поред свесрдног залагања др Ника Мартиновића да га спаси — сјећа се Милосава Челебић.

Комита Душан Рогановић имао је деветоро браће и сестара. Послије оца и мајке Швабе су у затвор повеле и шесторо дјеце, а троје најмлађих оставили у кући и запријетили сусједима да им нико не смије помоћи, а кућу су закључали. Од троје дјеце најстарије је имало само 6 година.

Пријатељи породице Рогановић нијесу могли да гледају како нејака дјеца умиру од глади, па су ноћу пробили сламни кров на кући и извукли дјецу.

— Ујутру су се ово троје нашли пред затвором, гдје смо били ми остали са мајком. Туга их је било погледати — све једно другом до ува. Кад угледаше мајку у затворском дворишту заплакаше и пођоше према њој. Не издржа несрећна мајка, пуче нешто у њој од големе туге, па се на мјестру сруши. Од претходног мучења и тог шока није се више никада споравила. Умрла је у затвору — сјећа се Милосава Челебић.

3.

Свједочења Савића Ђуровића:

„Једном умало не изгинусмо сви до једнога. Бијаше зима. Ми се манули некуд преко Цеклина и Ријечке нахије. Седмина нас у групи: Видо Ђуровић, Лазар Ђуровић, Милош Калезић, Марко Шпањевић, Јован Јововић, Раде Секулић и ја.

У мјесту Забрђу нађосмо једнога официра црногорскога, поручник по чину, изумио сам му име, не знам без да те лажем, а знају то Забрђани посигурно. Сједи чоек мирно код куће под оружјем. Са њим и шура му. Нама зачудо како су се то они окомотили и како смију од Швабе, знамо да никоме не да стати, да за једну зарђаницу пушку глава лети и кућа се пали. Испитујемо га и провјеравамо. Он се укурвио, тобож одушевљен што нас види, лажуња како и Швабо има и почитује некакве војничке законе и поштује официрску част и униформу и не дира га јер сједи мирно код куће и не парта се ни у шта. Повјеровасмо, поготову што знамо да и сердар Јанко Вукотић мирно сједи у Грлићу код Даниловграда код Божа Драгојевића. Склонио се ту код пријатеља, јер је Спасоје Божов био ожењен братаничином, како ли, сердаревом, и Шваба га не дира, иако му је пола војске отјерано у логоре.

Нешто нам се допаде тај официр. Учена глава, није шала краљев официр — није свак тамо могао. Салетјели га, наговарамо да дође к нама, четовоћа да нам буде. Он пристаде, само да се спреми и ето га ујутру к нама.

Ми одатле код једнога Машановића на конак. Дочека нас чоек како ваља. Они шестина полијегаше да спавају. Ја на стражу. Нијесам ја дао никада без страже да се законачи и најсигурнији сам био у себе. Сву ноћ дугу зимску не спавам, шетколим око куће с прстом на омицаонику пушке — туђе мјесто, туђи људи.

У расвит их будим да ме замијене. Они се нешто нећкају и помало поспрдују мојој толикој опрезности. Начинише ми мјесто и ја се наслоних да и ја мало поспавам.

Само што сам претрнуо, ето ми на сан покојни стриц Филип и стрина Марија. Никад ти ја нијесам вјеровао у какве врацбине и тараковине, али ме сан није могао преварити. Кад год ми се приснио стриц Филип или стрина Марија, тврдо сам знао да ће ме некакво зло наћи.

Планух на ноге. Видим они сви шесторица у кући.

— На стражу! — викнух — изгинућемо данас!

— Спавај, море, шта си се препао, од кога да изгинемо — поспрдну ми се Милош Калезић, а и остали се насмијаше.

— Ти лажеш као курва да сам се ја препао. Ја се јесам препао, јер сам грдан сан уснио и бог зна ко ће од данас главу изнијети, него

на врата да нас овдје не поватају као у врши и да овоме чоеку кућу не поганимо и крвавимо . . .

Ето Јована Јововића жива негдје у Београду да ми не да лагати, а унук чувенога Марка Горашева неће рећи нако истину и потврдиће да је овако било.

Милош Калезић, таман, први крену напоље.

Само што је праг прекорачио поврати се и викну с врата:

— Шваба!

Нема више стојнице и чекања. Марко више и не улази у кућу. Остави и пушку и побјеже, а за њим сунуше и Видо и Лазар Ђуровић. Запрашташе пушке и осу плотун. Наста галама и псовка. Ми остали четворица се били распасали и окомотили и док се опремили Шваба затворила излаз да ни птица на крилима излетјет не може. Ја и Раде Секулић ухватисмо улазна врата и горњи спрат куће, а Јован Јововић и Марко Шпањевић скочише у избу да не дају на врата од избе. Кућа од камена, тврда и сигурна ако не почну бомбама.

Препуцавамо се једно три сата. Ми обријетко изметнемо по метак, тек да знају да смо сви унутра на броју и да још имамо муниције. Онда нас почеше призивати и нудити нам преговоре. Прихватамо. По некаквој дјевојчици нам послаше писмо. Пишу: „Славна господо, Комити! Људи и јунаци! Желимо и тражимо од вас да одложите ваше славно и јуначко оружје, и животу вам ништа бити неће . . .“

Онда и ми почнемо мало политичити и мудровати. Отпишемо им као да се ми нијесмо ни дигли противу силе аустријске, зиамо ми да њој не можемо наудити, већ нам је стало да истријебимо наше изроде и издајнике који су продали част и образ окупатору. И зато ако сте људи и војници пуштите нас да одемо са оружјем. Нећете ли тако, вршите своју дужност и чините што сте наумили, а ми смо се као Срби заклели да никад и ни пред ким оружје не положимо . . .

Оде писмо. Не потраја много па се опет огласише пушке. Чим ватра мало узмакне ја вичем на другове да штеде муницију, да не испале метка без у месо, да Шваба хоће да нас измами да изгоримо муницију и послије живе да нас повата. Стало ми више да то чују они око куће.

Тако до пред саму ноћ. Још једном слаше ону дјевојчицу с писмом, још једном им отписивасмо као и први пут, али нико не узмаче. Ми се четворица изљубили и опростили и заклели: ко се предао од њега трага не остало нако срамни, но га црна историја памтила и народ га по прсту казивао — смрт, а никад предаја!

Кад ноћ одмаче, одлучисмо да кренемо у пробој. Напољу снијег окланио и помрачина. Знамо да нам нема чекања, али ни пролаза на бомбе и на оружје. Одлучисмо да се изујемо у чарапе и извучемо полако из куће без метка и гласа, нећемо ли се тако некако провући кроз опсаду.

Тако и би. Два сата смо, чини ми се, ступколили ја и Раде Секулић, све стопу пред стопу, то што би у другој прилици прешли за пет минута, или прије. Али, исплатило се.

Оста Шваба празних руку. Дознасмо послије да нам је чорбу запржио онај официр што смо га хтјели за четовођу, то шпијунчина не-

каква швапска била. Срећом, све се добро завршило. Милош Калезић умакао здрав и читав. Вида ранили у руку, а Лазара у врат, те смо их послије задуго видали и добављали љекове из Даниловграда и Подгорице."

4.

Манојло Мишњић, црногорски официр из Вјелојевића (био је крај 1916. године), срео је на мосту на Тари код Мојковца аустроугарског официра, озлоглашеног Петровића, који је много невоље задао околном становништву.

Мишњић је потегао пиштољ и убио Петровића на мосту. Аустроугарским властима ово је био повод за нови талас терора и насиља над народом. Полицијски шефови добили су још већа овлашћења, господарили су животима и смрћу људи.

Комита Мишњић дошао је негдје 1917. године, како је записао Вуксан Минић, код своје куме Марије Гледовић. Кад је заспао, кума га је издала. Склонила му је пушку и револвер, па када су дошли жандарми, није било друго него да бјежи онако голорук.

Успио је да промакне између жандарма, али је један кумин братић, видећи да ће Мишњић успјети да побјегне, узео његову пушку, пуцао за њим и сломио му ногу. Жандарми су га послије убили.

Марија Гледовић и њена породица осуђени су од комита на смрт за издају комите Манојла Мишњића.

Казна је извршена 1918. године.

5.

Радош Пунишин Булатовић из Смаилагића Поља код Колашина за све вријеме окупације комитовао је по шумама у том крају.

Склањајући се од потјера заједно са Вукосавом Булатовићем отишао је у Ровца. Нашли су склониште у једном саврдаку изнад Горњих Роваца. И поред поузданих јатака, неко их је одао, па их Швабе опколише. Почело је пушкарање. Млађи и неискуснији Вукосав одмах је покушао да се пробије и докопа оближње шуме. На ивици шуме оборио га је плотун.

Радош је погодио једног поднаредника који је пао поред Вукосава. Довикнуо је Швабама:

— Мичите то псето да ми не погани друга!

Швабе су биле изненађене оваквом дрскошћу, па су се поколебале. Спустила се и ноћ. Предложили су Радошу да им дозволи да однесу убијеног поднаредника, па ће се повући. Тражили су обећање да неће нуцати у њих.

Док су они односили мртвог поднаредника, Радош је умакао под окриљем ноћи.

Послије ослобођења Колашина на Брези су комите одржале збор. Одлучено је да се на касарну подигне застава. Ова част припала је Сави Лазаревићу и Радошу Булатовићу.

6.

Јово Грдинић из Бара ускочких, радио је у Америци када је избио први свјетски рат. Одлучио је да се врати у Црну Гору и помогне у борби против непријатеља.

Међутим, док је Јово стигао, Црна Гора је већ била положила оружје.

Нешто прије капитулације Црне Горе Јовова мајка Која са кћерком Милевом прешла је у село Тутиће код Мојковца и са најстаријим сином Радованом радила на имању Арслана Тутића. Арслан је послије окупације постао замјеник вакмајстора у Мојковцу.

Јово није имао куда него оде код мајке у Тутиће и ту се сакрије. Шпијуни, међутим, нијесу сједели скрштених руку, па је жандармерија убрзо сазнала да се Јово вратио из Америке. Прије него што жандарми дошли да претресу кућу у којој су живјели Грдинићи, Арслан је Јова склонио у своју кућу, па није пронађен.

Ни дјелатност Арслана Тутића није остала незапажена, па је убрзо изгубио повјерење окупаторских власти и ухапшен. Мучили су га у затвору, али он није одао Грдинића.

Чим је вријеме дозволило, Јово се придружио комитској групи у којој се налазио његов брат Лазар.

Забиљежена је једна акција комитске групе у којој су се налазили Грдинићи. У јесен 1917. године, Швабе су у Пољима колашинским сакупиле око сто становника овог краја и натјерали их да из Поља носе сламу у Колашин. Комити су случајно наишли овим крајем и видјели како Швабе тјерају становништво на кулук, па су одлучили да људе ослободе зулума.

Направили су засједу на мјесту званом Врлостуб. Када је поворка са сламом наишла, запуцали су и на мјесту убили три војника, док су се остали разбјежали.

7.

Светозар и Драгиша Радовић из Бара Радовића у Доњој Морачи успјели су да избјегну интернирање и оду у комите. Сестра Јелисава, касније Јовановић, одведена је у колашински затвор. Друга сестра Тодорица, касније Ковијанић, скривала се све вријеме окупације по пећинама, а трећа сестра Максимија, касније Минић, одведена је у логор.

Максимија је успјела да побјегне из логора и да се придружи сестри Тодорици, па су се заједно скривале по пећинама.

Прави подвиг начинила је Јелисава Радовић бјекством из по злу чувеног колашинског затвора. Побјегла је „у по бјела дана", кад су то стражари најмање очекивали.

У дворишту затвора било је једно дрвено корито. Јелисава је успјела да искористи непажњу стражара, да корито принесе уз ограду од бодљикаве жице и да са тог корита прескочи.

Тек када се нашла на другој страни стражари су је примијетили. Док су они поскидали пушке, Јелисава је већ била доста одмакла, тако да је плотуни нијесу стигли.

Живјеле по горама и пећинама: Тодорица, Јелисава и Максимија Радовић из Доње Мораче

Из затвора је отишла код браће Светозара и Драгише и прикључила се њиховој комитској групи.

Јелисава је за вријеме комитовања испољила изузетну храброст. Знала је да прође између засједа и потјера. Када је познати вакмајстор Ферјанчић у Никшићкој Жупи ранио њеног брата Светозара, она је била остала у Морачи. Комити који су учествовали у ликвидацији Ферјанчића обавијестили су Јелисаву да јој је брат рањен. Од Мораче до Жупе Никшићке успјела је да се пробије кроз све врлети и планине и да у једној пећини пронађе брата. Преко комитских веза успјела је да из Никшића у пећину доведе љекара Љуба Дамјановића који је лијечио Светозара.

Светозар Радовић уживао је међу комитима изузетан углед због своје храбрости и сналажљивости. Умио је да надмудри непријатеља наизглед једноставним варкама.

Код Колашина је са још једним комитом напао једну већу швапску патролу. Њих двојица су тако вјешто одабрали мјесто за напад да су непрестано мијењајући мјеста и пуцајући Швабе стекле утисак да их је напала нека већа комитска група па су побацали пушке.

Док се једног дана налазио у селу Врујцима, у Доњој Морачи, неко од шпијуна јавио је команди гарнизона у Манастиру Морачи да

се Светозар Радовић са још једним комитом налази у селу. На њих је кренула већа швапска јединица и почела да опкољава село.

Оно што се даље збивало изузетно сликовито говори колико је становништво Црне Горе пружало подршку комитима. Сељаци из Врујца видјели су да ће Швабе похватати комите, па су пожурили да им помогну. Довикивали су им гдје да заузму заклон, куда да се повлаче, па је Светозар са својим другом успио да се пробије.

Швапски командант није могао да се помири са тим да му је практично из руку измакао чувени комита за којим је дуго трагао, па је из групе сељака који су помагали комитима издвојио двојицу и стријељао умјесто двојице комита. Сазнали смо једино њихова презимена: Дожић и Меденица.

8.

Гранични аустроугарски ловци срели су се 9. августа 1916. године, на висовима између Андријевице и Гусиња са једном групом комита од око 40 људи. Дошло је до борбе, у којој су рањена четворица комита, а војска је заробила три жене. Два војника су погинула, а један тешко рањен.

У селу Мурини код Андријевице тих дана војска је напала комитску чету поручника Крцића и приморала је на повлачење. Рањен је један комита и два војника. Војска је опљачкала имовину комита и запалила неколико зграда у селу. Овај напад припремили су неки мјештани које су комити касније убили.

У округу подгоричком комити су 13. августа напали једну жандармеријску патролу и њеног командира тешко ранили. Због овог напада предузете су казнене мјере. Од 13. до 18. августа војска је чистила терен у горњокучкој капетанији. Војска се у овој акцији хранила на рачун народа, а капетанија је кажњена са 30.000 круна. Куће тројице комита су спаљене, а имовина конфискована.

9.

Свједочења Зорке Милошевић — Кркељић из Лутова:

„Једне вечери, бјеше поодавно прошла поноћ, неко залупа. Претрнух од страха мислећи да су Швабе. Провирим кроз прозор. Видим, комити. Лакну ми на души, јер кад Швабе у то доба наиђу, само зло могу да донесу. Погледах мало боље и познах Радовановиће. Били су сви на окупу: Ћетко, Бошко, Перута, Синан, Вожина, Лабуд, Никића и Павле. Од раније смо били пријатељи, па им се одиста обрадовах и потрчах да отворим врата.

Откључавајући врата осјетих неку зебњу у души. Потјера је вршљала на све стране. Дана није било а да се Швабе не мотају по селима и шумама тражећи комите.

Седморица браће уђоше у кућу, а најмлађи Перута оста напољу да чува стражу.

Посједаше. Видим, уморни су и гладни, па пожурих да им спремим нешто за вечеру.

Дио братске комитске групе: Ћетко, Бошко и Перута Радовановић

Негдје пред зору, они још вечераху, удари нешто у кров. Они поскакаше како који може дохватајући пушке. Био је то Перутин сигнал да се опасност приближава.

— Сакриј ово са стола, довикну ми један од њих и сви изјурише напоље.

Ја брже-боље сву ону храну покупих у чаршав и гурнух под кревет. Гледам, шта ћу сад, црна ја. Пођох да угасим лампу, па се сјетих да су Швабе већ видјеле свијетло, па ће им бити сумњиво ако сад угасим. Нема друге, него да чекам.

Не прође неколико минута бануше Швабе. Пуна кућа, један од њих збораше нашки.

— Што ти не спаваш у ово доба, пита ме.

— Спремам се, велим ја, да идем у Подгорицу да обиђем мајку. Болесна је.

Он се намршти, па осорно дрекну:

— Лажеш! Овдје су били комити!

Ех, црна ја шта ћу сад, помислим, па почех да их лажем.

— Какви комити, траг им се утро, дабогда, они су ми брата убили.

Изгледа да сам била доста убедљива, јер онај што зборашe нашки преста да виче. Почеше онако овлаш да гледају по кући. Ја само молим Бога да не завире под кревет. Ако тамо погледају готова сам. На срећу под кревет не гледаше.

Изгледа да се увјерише да никог није било, па пођоше. Видим ја, иду према планини.

Одоше, а ја се, још тресем и све зебем хоће ли Радовановићи успјети да утекну. Није шала, имаше Шваба бар 15.

Не прође, богами, дуго грунуше горе изнад куће плотуни. Ех, кукала ја, помислих, изгинуће онакви момци, и то на моју кућу. Шта им би да ноћас дођу и да изгину.

Опет горе грувају пушке, све село јечи. Богами сам мислила да ни један жив утећ неће колико је грувало.

Наједном престаде. После пуцњаве настаде тишина као у гробу. Мислим ја, сад ће Швабе назад код мене. Сад се више не може лагат, знаће да су комити били овдје.

Нека, вала, велим у себи, ако су изгинули онако вијени људи, нек убију и мене.

Седим ја и чекам. Гледам у врата кад ће као вуци да упадну.

Шваба не би.

Сјутрадан сазнасмо шта је било. Радовановићи су очекујући да ће потјера кренути према планини у кланцу изнад куће направили засједу. Кад су Швабе ушле у кланац осули су у њих ватру, те им ни један жив не утече.

Швабе попалише читаво село.“

10.

Доња Морача, а посебно село Баре, били су током швапске окупације право слободарско гнијездо и легло чувених комита. Витезови са Скадра, Дрине, Гласинца и многих других крвавих разбојишта нијесу

могли да признају пораз и положе оружје, па су масовно отишли у комите.

Поред Јована Радовића који је на далеко пронео славу црногорског оружја водећи устанички одред у Топлици, из Доње Мораче по јунаштву остали су добро запамћени и многи други, а међу њима се посебно истицао комитски четовођа Радуле Радовић.

Млади добровољац из балканских ратова стасао је у јунака који је много главобоље задавао окупаторским властима. Нијесу му могли доскочити ни на који начин, па су се послужили својим опробаним оружјем.

Нашли су се издајници који су открили његове путе и богазе, проказали данке и почивала.

Радуле се једног дана одвојио од дружине и свратио на један извор, вјерујући да за њега знају само горски хајдуци. Није успио ни да се напије, грунуше пушке из засједе.

Швапска зрна му сломише ногу и ранише у груди!

Тешко рањен Радуле успје да ухвати заклон и пригрли своју маузерку.

Отпочела је неравноправна борба: рањени комита против швапских зликоваца жељних његове главе, жељних освете за све муке које им је задавао овај неухватљиви горски цар.

Радуле није дао главу без замјене.

Његова маузерка непогрешиво је погађала. Није му рука задрхтала и поред тешких рана. Како је који швапски војник придигао главу или покушао да устане, падао је на мјесту погођен из Радулове пушке.

Поред извора оставише живот пет војника и један официр.

Потом заћута пушка горског комите. Нестало му је муниције.

Швабе се понадаше да ће га ухватити живог. Почели су били да устају иза својих заклона, кад груну експлозија бомбе. Није дозволио да падне у руке зликовцима.

11.

У јануару 1917. године у колашинском округу долазило је чешће до сукоба комита и аустроугарске војске. Близу села Калудре код Андријевице опкољена је једна комитска чета јачине 30 до 35 људи, али је успјела да се пробије.

У близини Мојковца истог мјесеца комити су напали жандарме и једног насилно одвели.

Према аустријским подацима 9. јануара у једној планини колашинског среза убијена су двојица комита, а војска је запалила летње колибе.

У селу Бјелојевићима комити су убили командира жандармеријске станице.

У првој половини фебруара аустроугарске власти откриле су генерала Радомира Вешовића са којим је био Милисав Раичевић и капетан Михаило Влаховић. Откривени су у Горњим Селима код Бера-

на, а са њима је било још око 20 комита. У потјеру су послате јаче војне снаге, али је Вешовић са својом групом успио да умакне.

Генерално гувернерство предузело је 1. марта 1917. године велику војну акцију против чете генерала Вешовића. И ова акција завршила се без успјеха.

У пећком округу жандармерија је регистровала седам мањих комитских чета јачине 10 до 30 људи.

Крајем маја 1917. године, генерал Радомир Вешовић прешао је у Горње Полимље код четовође поручника Крцића. Аустријска војна команда преко својих шпијуна успјела је да сазна гдје се Вешовић налази, па су предузете војне акције.

12.

Бјежећи од потјере комита Миливоје Рубежанин се оклизнуо и пао на неко шиљато дрво које му је пробило руку, а пушка му је одлетјела на страну. Другови нијесу били у стању да му помогну, јер их је потјера растјерала, тако да су га швапски војници послије неколико минута ухватили.

Рубежанина су Швабе одвеле у Штитарицу у касарну. Страховито је мучен. Тражили су од њега да ода своје другове комите и јатаке који су их крили. Узалуд су биле и батине и разна обећања, он никог није одао.

Послије три дана узалудног мучења, пошто ништа нијесу успјели да сазнају, извели су га испред касарне и рекли:

— Бјежи!

Миливоје је раскопчао блузу, показујући голе груди.

— Пуцајте! — викнуо је.

— Бјежи! — поново су му рекли швапски војници.

Миливоје је кренуо. Једва је корачао послије три дана мучења. Био је потпуно унакажен. Када је одмакао неколико корака грунуо је плотун у леђа.

13.

Свједочења бившег комите Новака Ашанина:

„У новембру 1916. због великих снјегова и хладноће одлучили смо да се пребацимо у Бјелопавлиће, јер је зима тамо блажа.

Комита Радосав Микић замолио је да ноћ прије поласка оде до своје тетке. Са њим је пошао и Миго Кршикапа и дјечак комита Јанко Тодоровић, који је једва имао 14 година. Мали је толико био упоран да га примимо у комите да га нисмо могли одбити. Дали смо му двије бомбе и научили га да их употребљава, а најчешће нам је служио као курир или извидница, јер Швабе на њега нијесу сумњале.

Њих тројица стигла су у кућу Алексе Томића у Тимару око 21 час. Микићева тетка није била код куће, али су их дочекали њени синови.

Баш су се комити мало угријали послије дугог пута по снијегу, мразу, кад се изненада отворише врата и на њима се појавише два шваи-

ска војника. Комити су леђима били окренути вратима, па су их војници лако могли побити, али су они хтјели да их похватају живе. Устремили су се на изненађене комите, рачунајући да ће их лако савладати. Швабе су се грдно преварили, јер се нијесу могли ухватити у коштац са двојицом снажнијих комита.

Војник, био је из Босне а звали су га Мио, навалио је на Кршикапу, а други кога су звали Дреш, Арнаутин, окомио се на Микића. Тада на врата навале остали војници да помогну. Мали комита Тодоровић потегне пушку и убије првог војника који се на вратима појавио, тако да остали одступе.

У међувремену Кршикапа је Миа бацио на кревет тако снажно да се кревет поломио. Успио је да дохвати пушку и да га удари по глави. Ударац је био толико снажан да су му очи излетјеле напоље. Микић је већ оборио Дреша и почео да га дави рукама, када га је Кршикапа кундаком дотукао. Двоје дјеце Алекса Томића у међувремену је скочио из собе у којој су били, у избу, међу стоку.

Комити су бацили двије-три бомбе испред врата, па и они скочили у избу гдје су нашли дјецу. Одатле су поново бацили бомбе на швапске војнике, а потом сва тројица истрчали и успјели да побјегну. Спасио их је мрак, па су Швабе узалуд пуцале.

Сјутрадан је дошао велики број швапских војника. Запалили су кућу Алексе Томића, Мига Кршикапе и Радосава Микића. Село су опљачкали, поплијенили стоку, а дјецу Алекса Томића одвели у логор."

14.

Свједочи бивши комита Милош Дрљевић:

„Бијаше већ доста хладно, па са Синьавине кренусмо у Ускоке. Добио сам задатак да идем испред групе као извидница. Одмакао сам од осталих једно 150—200 метара, кад зачух узвик:

— Стој!

Падох земљи и опалих у правцу одакле је звук дошао. На мене се сручи читав плотун. Дао сам се у бјекство и послије једно 200 метара се сакрио. Одлучио сам да ту чекам, па ако ме пронађу, једнога бар могу да убијем, да се замијеним.

Дуго су швапски војници лутали по шуми, пуцали, довикивали се, али ме нијесу нашли.

Моје друштво је мислило да сам погинуо. Видјели су да су Швабе на мене сручиле читав плотун, пуцали су и они, али су морали да се повуку, јер је швапских војника било много.

Не нашавши ме, Швабе су отишле према катуну, а ја сам ту у шуми сачекао зору.

Негдје између седам и осам часова ујутро наиђе чобаница са овцама — Милева Кршикапа, кћерка мајора Милована Кршикапе.

— Јеси ли рањен, пита чобаница?

— Јесам, одговорих.

Познала ме је, јер сам и раније с комитима свраћао у њихову кућу.

— Како да ти помогнем, пита чобаница.

— Окваси ову марамицу на локви и донеси да мало утолим жеђ. Усне су ми биле потпуно осушене. Милева је у марамици донијела снијега, пошто је вода у локви гдје пије стока била прљава.

— Одох ја у катун да доведем коња, да те негдје пребацим, рече ми и оде.

Милева је на катуну ухватила коња, довела га пред колибу и осамарила. Потом је узела косијер, као да хоће да сијече снијег и да га на коњу дотјера. У овом предјелу воде готово нема па чобани доносе снијег, топе га и тако се снабдијевају водом. Тако је успјела да завара Швабе који су били на катуну.

Са катуна је кренула у супротном правцу, па се кроз шуме вратила до мене.

Попела ме је на коња, али ја нијесам био у стању да се држим, јер сам био много искрварио. Она је појахала коња на сапи и држала ме.

Одвела ме је у други катун, звани Локве Пековића. Дошли смо пред једну колибу, која бијаше закључана и празна. Милева удари ногом у врата и она се отворише. Скинула ме је с коња, и унијела у колибу, смјестила пажљиво, а потом наложила ватру.

— Ја сад морам у катун да намирим овце и краве, па ћу брзо да се вратим, рече Милева и оде.

Са њом дође и сестра Сава Жижића, Брђанина, имена јој се више не сјећам. Њих двије донијеле су завоје и храну. Било је скорупа, млијека, хљеба. Пажљиво су ме превиле па додале дрва на ватру.

Остадоше поред мене до пред зору, кад су отишле да пусте стоку на пашу. Милева полазећи рече да ће доћи, а она друга дјевојка више није долазила.

Увече је, пошто је помузла овце и краве, поново дошла. Довела је и коња.

— Морам да те одведем у Сировац, код наше куће. Близу има једна пећина која не прокишњава. Смјестићу те ту и пазићу те.

Милева је знала да је изузетно опасно да останем дуже у колиби, јер швапске патроле свакодневно вршљају по катунима јуреће комите.

Извела ме је из колибе и помогла ми да се попењем на коња. Пошто смо дошли у Сировац, Милева и њена мајка Марица смјестиле су ме у пећину. Пазиле су ме као најрођенијег. Сваког дана су долазиле, доносиле храну, превијале ме.

Послије три-четири дана моје друштво је сазнало да нијесам погинуо. Редовно су ме обилазили.

Лежао сам у пећини око мјесец дана. Чим сам осјетио да мало могу да се опирем, моји ми направише штап и ја пођох са њима, а они су ми носили пушку.

Мало касније, пошто сам ојачао, отишли смо на Крново у близини Никшића. Одлучили смо да предузмемо неку акцију.

Сачекали смо једну групу швапских војника. Било их десет и један официр. Тјерали су нешто у Шавник на запрежним колима. Официр је јахао на коњу, а војници су били посједали на двоје кола. На-

правили смо засједу и када су наишли опалисмо плотун изнад њихових глава. Нијесмо хтјели да пуцамо у њих, плашећи се да се Швабе не свете становништву.

Одмах су се предали. Узели смо им оружје. Официру смо узели пиштољ, сабљу и коња.

Баш у том тренутку наиђе једна група сељака из Бијеле. Како је у колима било брашно, шећер, кафа, вино... рекли смо сељацима да узимају шта им треба.

Из швапских пушака повадили смо затвараче и вратили им их назад. Муницију смо им узели, јер нам је требала. Некима смо узели и ципеле, јер је наша обућа била лоша. Војници су били Румуни, а официр Мађар. Официра смо стријељали, а војнике пустили да иду у Никшић.

Појахали смо пет швапских коња и кренули пут Јаворја.

Идућег дана убили смо четири коња да их Швабе не би користиле. Дали бисмо их сељацима, али они нијесу смјели да их узму, јер су били нумерисани, а нама нијесу требали. Официрског коња, пошто је имао седло, користили смо неколико дана, а послије га дали једном сељаку који живи далеко у планини, али смо га упозорили да коња крије да га Швабе не виде."

Комита Раде Ашанин

Јатак Милева Кршикапа снимљена послије рата у позоришном костиму

15.

Сјећање Милије Станића из Новог Београда:

„Био сам у то вријеме дијете од седам- осам година и многи догађаји дубоко и неизбрисиво су ми се урезали у сјећању. У Ускоцима су се у почетку у шуме одметали појединци, али су се ускоро почеле формирати комитске групе, па и чете, тако да је ускочки крај био један од најпознатијих по комитовању. У Боану је било врло јака аустро-угарска постаја. Одатле су полазиле потјере. Сјећам се, свакодневно су се могле видјети дуге колоне швапских војника.

У мом крају готово није било куће из које неко није отишао у комите, па су крвопролиће и паљевине била свакодневна појава. Швапске освете биле су жешће и безосјећајније од турских којих се народ по злу сјећао.

Мој ујак Вукосав Микић био је један од најчувенијих комита у том крају. Једне вечери он је заноћио са својом групом у Тимару. Раздијелили су се по колибама и кућама. Неко их је, изгледа, одао па Швабе у току ноћи опколише куће гдје су они спавали.

У једном тренутку двојица швапских војника упадоше у кућу гдје је спавао Вукосав. Био је изузетно снажан човјек, четрдесетих година, имао је зелене очи које су знале да сијевну, промијене боју и постану црне. Том приликом живот му је спасла његова зачуђујућа снага. Када су војници упали није било више времена да се дохвати пушка. Морао је голим рукама на њих. У мраку је настало рвање. У једном тренутку Вукосав успије да обојицу војника подухвати мишицама испод грла. Његова снага одлучила је ову неравноправну борбу. Несрећним швапским војницима све је било узалуд. Из смртног загрљаја челичних мишица комите Вукосава нијесу успјели да се извуку. Обојица су мртви клонули на под.

Сви комити су те вечери успјели да побјегну.

Касније су питали Вукосава како задави два човјека голим рукама. Он је одговорио:

— Шта вам је људи? Лако је пилад давити, мука је, што рече Старина Новак, на страшном мјесту постојати.

Такви су то били људи, јунаци. И мој ујак Вукосав гледао је те ноћи „страшну уру пред очима“, а послије је од свега правио шалу.“

16.

Свједочење бившег комите Милоша Дрљевића:

„Немоћни да похватају комите, швапске власти почеле су да хапсе и интернирају њихове породице.

Ухапсише 10 жена. Међу њима је била супруга Ђура Дрљевића, који је са Милинком Влаховићем отишао у Србију, звала се Белица — Беја. Ухапсили су и супругу комите Грубана Радовића. Затворише их у Манастиру Морача. Ту су преноћиле, а ујутру су их извели да их тјерају у интернацију, у логор. Ја и Грубан Радовић заузмемо бусију између Црквина и Колашина, код мјеста званог Добра вода. Швабе

се полако повлаче, а жене се брзо снађу и почну да бјеже на нашу страну. Швабе су раниле једну дјевојку Радовића.

Иако су је тада ослободили, Белица Дрљевић је нешто касније одведена у логор.

У јесен дође војска у нашу кућу у Жирце. Ухапсише мог оца Мираша, Бјелицу — Беју и њено петоро дјеце. Најмлађи Саво (у овом рату био генерал и народни херој) имао је само двије године. Заплијенили су све: овце, краве, волове, свиње, кокошке, сир, кајмак..."

17.

Већина најпознатијих комита, поготову комитских четовођа, који су изгубили животе у току три године аустроугарске окупације, нијесу страдали од непријатељских потјера. У врлетима Црне Горе потјере су готово биле беспомоћне, па су они најпознатији комити који су окупаторима највише сметали хватани и убијани уз помоћ домаћих издајника.

У Васојевићком крају издајници су сплели своју подмуклу мрежу за четовођу Милоњу — Баја Крцића.

Милоња Крцић био је један од оних официра из Васојевића који су послије бјекства генерала Радомира Вешовића успјели да умакну општој рацији и хапшењима. У планини Голеш формирао је своју комитску групу у којој су били: његов отац Јевто, брат Милан, други брат Љубо, студент, Нико и Стефан Јокић, Радисав, Радомир и Никодин Кочановић и један комита из породице Милачић.

Генерал Радомир Вешовић боравио је у шуми под заштитом ове комитске групе.

Милоња Крцић изузетно је сметао окупаторским властима. Окупатор је за његово убиство нудио знатну суму новца, па су се нашли издајници који су учинили оно што швапске потјере нијесу биле у стању.

Мрежа око комитског четовође Баја Крцића плетена је изузетно вјешто и перфидно. У брашну које су комити добили из једног млина у Мурину нађено је писмо:

„Бају Крцићу, Голеш.

Зовем те да дођеш под хитно кући. Рајко је тешко болестан. Шваба је́ све опљачкала и понијела. Александра и Раку су мучили. Мучили су и Илију.

Наста"

Када је писмо стигло са Крцићем се налазила и група генерала Радомира Вешовића. Писмо је први прочитао Крцић, потом генерал Вешовић, па бивши министар Милосав Раичевић, потом професор Јагош Вешовић, па је даље кружило из руке у руку.

Крцићевом одласку у село, Вешовић се успротивио, јер му је било сумњиво. Писмо је било сумњиво и Милоњиној браћи Милану и Љубу, али је он ипак одлучио да оде до своје куће и види шта се збива. Савјетовали су га да Лим не прелази преко моста, већ да негдје прегази, јер су се плашили засједе.

Са Крцићем су пошла два брата Јокића Нико и Стефан.

Храбро погинуо на лимском мосту: четовођа Милоња Бајо Крцић

Четовођа Ђорђије Крпикапа

Пред вече су стигли у Мурино и нигдје нијесу видјели швапске војнике.

Пошто је пала ноћ, одлучили су да преко моста на Лиму пређу на другу обалу. Када су стигли тачно на половину моста бљеснули су рефлектори. Тројица комита нашли су се на отвореном простору, осивијетљени и опкољени са обје стране.

Швабе су их позивале на предају.

Умјесто одговора тројица комита повадили су бомбе.

— Уррааа! — викнуо је Крцић и сва тројица су јурнула према непријатељу.

Готово истовремено грунуле су комитске бомбе и плотун из непријатељских пушака.

Комити су упркос плотунима успјели да дођу до краја моста. Ту су Бајо и Нико пали смртно погођени, а Стефан тешко рањен.

Те вечери рањен је и главни комитски јатак Милета Крцић. Он је чуо пуцњаву и ноћу покушао да дође до моста, али је налетио на засједу. Успио је да се склони у жбуње и војници га нијесу пронашли.

Од комитских бомби два војника су погинула, а три рањена.

Бајов отац Јевто и мајка Наста дошли су код моста. Швапски официр им је дозволио да узму тијела изгинулих комита, али им је забранио да их сахране на гробљу.

Поносна и храбра Црногорка Наста Крцић није пред Швабама хтјела да пусти сузу за изгубљеним сином. Пришла је да пољуби мртвог сина Баја и његовог друга Ника.

Без иједне сузе на образу почела је да нариче:

„Сине Бајо, од планине змају,
Твоја дјела нек се вјечно знају,
Да се твоји вазда с тобом диче,
Кад Лим крвав од Шваба протиче.
Часно живје, и погибе славно,
Са два друга, наша дична фало!"

Поручник и комитски четовођа Милоња-Бајо Крцић са двојицом комита упао је у клопку коју су му Швабе припремиле уз помоћ шпијуна ноћу између 8. и 9. јуна 1917. године.

18.

Топлички устанак имао је снажан утицај на црногорске комите. Сазнање да се и у Србији народ дигао против окупатора, дало им је нове подстреке и у шуме одвело оне људе који су се до тада колебали.

Поједине комитске групе из Црне Горе покушавале су да се кроз окупиране територије пробију до Топлице и повежу са устаницима.

Већ у пролеће 1917. године, Ђорђије Кршикапа је са својом групом дурмиторских комита прешао у пријепољски округ са намјером да се пробију до Топлице. Код Пријепоља су се сукобили са жандармима, убили тројицу, али су морали да се врате према Пљевљима. Код Пљеваља је ова група била разбијена, јер је наишла на аустроугарску војску.

У љето 1917. године и четовођа Вуксан Минић кренуо је да се придружи топличким устаницима са својом групом. Њима се на походу у Србију придружило пет Руса, ратних заробљеника, и један број српских војника који су послије повлачења српске војске остали у Црној Гори.

Ова група прошла је све до села Затона код Бијелог Поља без сусрета са војском или жандармима. Ту су откривени и нападнути, тако да се у Србију пробио само Вуксан Минић са још шест комита. Остали су се повукли у Црну Гору, јер су аустроугарске снаге биле знатне.

Минић је успио да прође преко иванградског округа, а затим преко Рожаја да се пробије до Блаца. Врло брзо успио је да се повеже са четом капетана Милинка Влаховића.

Капетан Милинко Влаховић са групом морачких комита кренуо је у јесен 1916. године према Румунији са намјером да се пребаци на румунски фронт, а одатле у Солун до српске војске. Од сељака на Копаонику сазнали су да је Коста Пећанац дошао из Солуна у Србију са намјером да организује устанак, па је група црногорских комита одлучила да не иде у Румунију, већ да се придружи Пећанцу.

Са Костом Пећанцем они су се састали 3. октобра 1916. године.

Група комита Милинка Влаховића одиграла је изузетну улогу у Топличком устанку, многи од њих налазили су се на челу устаничке војске, а Милинко Влаховић је командовао најјачим одредом — Јабланичким.

Вуксан Минић је успио да пронађе Милинка Влаховића. Међутим, није остао у Србији. Са Влаховићем се договорио да се врати у Црну Гору и покуша да заједно са осталим комитима организује устанак.

19.

Свједочење бившег комите Радојице Оровића:

„Грујица Чупић је био један од најдовитљивијих комита.

У Горњој Буковици направио је прави подвиг заједно са братом Симеуном, који је баш у јесен 1917. године ступио у комите. Сакупио је у Горњој Буковици доста ненаоружаних младића и дјевојака, било је чак и дјеце. Распоредио их је око швапске касарне, као да су сви заузели заклоне, а испред себе су држали мотке, као да држе пушке.

— Ја сам црногорски комита Грујица Чупић. Опкољени сте, излаза вам нема, боље да се предате.

Командант није одмах прихватио приједлог, али му је Грујица показао колико је „комита" по околним брдима. Када је командант видио да „пушка" вири из сваког грмена, одмах је одлучио да се преда.

Чупић је наредио да се све оружје сложи на једну гомилу, а онда је војнике постројио и наредио да се свуку. Одијела им је покупио, јер га ни комити нијесу имали. Оружје је подијелио народу, ко га је хтио.

Тек тада су Швабе схватиле шта се догодило, да су пред њима само двојица комита, али било је касно.

Онако полуголе, Грујица је швапске војнике упутио у Никшић, а на планинама је већ снијег увелико био нападао."

20.

У јулу 1917. године Вебер је смијењен с положаја генералног гувернера Црне Горе, а на његово мјесто дошао је Ханрик Клам — Мартинц.

Међутим, промјеном првог човјека Аустроугарска монархија није успјела ништа да промијени, јер никакве пријетње и репресалије нијесу могле да зауставе све јачи и организованији комитски покрет.

У септембру су окупаторске оружане снаге у округу колашинском имале више губитака, међу којима и два официра. Комити су 8. септембра 1917. године на путу Колашин — Матешево убили једног капетана.

Гувернер Клам — Мартинц издао је становништву округа колашинског наредбу:

„Данас 8. септембра о. г. напали су наоружани разбојници на главној цести кола у којима су била два Ц. и Кр. официра. Једног официра,

Комити из подгоричког краја: Андрија Вујотић, Миладин Чађеновић и један непознати комита

затим кочијаша, убили су и опљачкали. Ово поновно тешко злочинство захтијева најстрожију казну. Прије него се латим најстрожијих средстава позивам сво становништво колашинског округа најозбиљније да преда злочинце властима. Ако злочинци не буду до 16. септембра о. г. у рукама власти без икаквих ћу обзира наредити вјешање талаца и паљење кућа, јер су најдалекосежнији покушаји да се благошћу стане четовању на пут, остали — без успјеха."

Према процјени генералног гувернерства у септембру се у колашинском округу налазило око 120 комита.

Због све чешћих напада посадне трупе су у септембру појачане са још шест нових чета.

Др Новица Ракочевић пише да су аустроугарске оружане снаге, а посебно жандармерија, у току 1917. године у Црној Гори имале знатне губитке.

Комити су изводили акције у близини Ријеке Црнојевића, па и поред самог Цетиња, сједишта генералног гувернера, гдје је убијено више жандарма.

У децембру 1917. године Беч је обавијештен да се побољшање стања у Црној Гори не може очекивати док Врховна команда не одобри да се у ове крајеве доведу „квалификоване војне снаге".

21.

Пуриша Шћепановић из Међуречја у Ровцима, данас живи у Бојишитма код Бијелог Поља, био је комита без дружине. Сам је себи био четовођа. Понекад би се срео са неком комитском групом, али би са њима остајао сат-два, највише један дан и опет одлазио сам у шуме и пећине.

Није нападао швапске патроле. Сматрао је да су такви напади бесцильни, бесмислени и да становништву доносе само невоље.

— Комити су биле немилосрдне према издајницима, сјећа се Пуриша Шћепановић. Тако су, на примјер, комити убиле Секулу Зекова Влаховића из Роваца. Њега су Швабе поставиле за неког руководиоца, јер је сарађивао са њима. На раскрсници између Мораче и Роваца сачекали су га комити у засједи и убили. Швапска одмазда није изостала, иако није убијен њихов војник. Многе су послије тога из Роваца отјерали у логор.

— Међу комитима, сјећа се Пуриша, било је и оних који су у шуму отишли само због пљачке. Често су уцјењивали људе тражећи новац да их не убију. Неког Шћепановића, имена му се не сјећам, из Речана ови „комити" звјерски су мучили. Ставили су му ноге у огњиште и загрнули жаром, јер није хтио да им да новац.

22.

Комита Иван Ђорђијев Војиновић из Војиновића у Пиви примијети у љето 1917. године једну јединицу од 20 швапских војника. Склонио се брзо иза једног дрвета и почео да размишља шта да ради. Његови другови са којима је комитовао били су далеко. Војници су прила-

зили све ближе. Комита у тренутку одлучи да се послужи необичним лукавством.

Из торбе је извадио ваган (дрвена посуда за кајмак) и снажним гласом викнуо:

— Швабо! Опколила вас је чета комита! Положите оружје! Ако мрднете пуцаћемо.

Искочио је иза дрвета, а у рукама преметао ону дрвену посуду. Швапски војници су помислили да држи бомбу. Са војницима је ишао и један сељак, пандур, који им је превео шта комита каже.

Војници почеше да се међусобно згледају, али побацаше пушке. Успротиви се само један, али га остали натјераше да и он баци пушку. Иван је наредио пандуру да војнике добро повеже. Узео им је пушке, одјећу и обућу, а онда их повезане послао у касарну. Тек тада су швапски војници схватили да је то урадио само један комита.

Иван је позвао своје другове да однесу пушке и одјећу, а одмах затим пожурио да склони своју породицу, јер је знао да ће одмазда брзо доћи. И заиста потјера је брзо дошла његовој кући, али нијесу нашли никог, па су све запалили.

23.

Свједочења Рашка Милачића из Куча, који сада живи у Београду:

„Још од почетка окупације у селима братства Милачића сви мушкарци, повратници из рата, живјели су у илегалности. Сви су се крили по шумама и пећинама.

Ако су и долазили ближе кућама или били у чобанским колибама, постојао је уговорени сигнал: ако се појаве швапске патроле чобани би дозивали једни друге: „Ево стока ушла у штету". На тај сигнал сви су се склањали у шуме.

Ове наоружане групе нијесу се само скривале од потјера да не би отишли у интернацију, већ су имали задатак да штите становништво од окупаторског насиља.

Жандармеријска станица била је у Брскуту, на пола сата хода од наше куће, али су жандарми ријетко залазили у наше село.

Казнена експедиција прошла је кроз село два пута, али осим ситне дјеце и жена нијесу никог нашли. Када је наишла прва казнена експедиција, ја сам се сакрио у грмљу у близини куће и жандарми ме нијесу нашли."

24.

Свађе и неспоразуми међу комитима нијесу биле ријетке појаве. И животи су се понекад губили улудо, због доказивања првенства.

Један такав случај који је могао да има трагичне посљедице забиљежио је бивши комитски четовођа Вуксан Минић.

У Барама Бојовића, на Дурмитору, окупило се неколико комитских група. У једном тренутку комита Костадин Драговић пита Вуксана Минића:

— Шта мислиш Вуксане, ко је бољи јунак: Радосав Жижић, или Вуко Стојовић.

И један и други били су одиста чувени комити, али пргави по нарави, па је Драговић намјерно ћарнуо гдје су најосјетљивији.

Вуксан примијети шта Драго смјера, јер му је и намигнуо, али се уплаши чарке, па покуша да евентуално сукоб спријечи.

— Ти знаш Косто да су оба добри јунаци.

— Ама, да видимо шта они кажу? — опет ће Косто.

У том тренутку планула је горштачка нарав код комита. Обојица потегоше карабине један на другог.

— Ја сам бољи! — грми један.

— Нијеси, него ја! — неће други ни да чује.

Тренуци су одлучивали када ће планути пушке и улудо пасти главе. Близу 50 комита сједи около скамењено и гледа шта ће се догодити и чија ће пушка прва грунути.

У том тренутку, као да их је само провиђење послало, појави се сд Крнова војска. Вуксан Минић се мућевито снађе. Скочи и раздвоји двојицу ратоборних комита.

— Баталите свађу људи. Ево војска од Крнова иде, па да видимо ко је бољи јунак од вас двојице.

— Да видимо ко је бољи јунак! — завика Радосав Жижић и јурну према Швабама.

— Да видимо, вала! — повика и Вуко Стојовић, па јурну и он не дајући Жижићу да измакне ни за педаљ.

Остали комити видећи да ће обојица улудо изгубити главе дохватише пушке, па за њима.

Швабе су биле потпуно збуњене неуобичајеним комитским нападом. Нијесу имали времена готово ни пушке да поскидају са рамена, а већ их је половина била мртва. Они који преживјеше прве комитске плотуне побацаше пушке и подигоше руке у вис.

У овом нападу погинуо је комита Мирко Малишић. Његов брат Васо хтио је послије борбе да се туче са Вуком Стојовићем оптужујући га да је због свог јуначења крив за Миркову смрт.

— Ајде Косто, сад ти развађај ову двојицу, мени је доста било Радосава и Вука.

Успјели су некако да смире Васа Малишића, да се непотребно не пролива крв.

25.

Браћа Панто и Радоје Ласица, из села Грабовица код Шавника, комитовали су по Дробњаку у Ускоцима и нападали швапске патроле и њихове калаузе и шпијуне.

Једне децембарске ноћи 1917. године позва их на вечеру и конак њихов кум Симо Пејановић из сусједног села Годијели. Младићи, уморни од скривања пред потјерама по дубоком снијегу и промрзли у дугим вучјим ноћима једва су дочекали да се склоне и почну у старој кумовској кући са којом је кумство прекрштано више од сто година.

Тек што су отпасали и одложили оружје и раскомотили се око трпезе, на врата грунуше до зуба наоружане Швабе с пушкама на готовс. Несретњим младићима заприје кумовска чаша у грлу и све у тренутку схватише. Али, би касно, оружје се не могаше дохватити. Повезаше их тврдо и поведоше у Шавник.

Одмах сјутрадан, на вјешала. На Гојином брду Швабе су искупиле масу народа да присуствује страшном чину, да опомену како ће проћи сви они који раде противу царске силе. И данас се прича да ни прије ни послије веће жалости и срамоте у овом крају није запамћено. Млађем Радоју на цичи двапут је пуцао конопац и двапут су га пели на смртоносну „штицу".

Но, Швабама којима изгледа никада није било доста комитске крви, није била довољна Пантова и Радојева смрт. Након вјешања, дошли су у село Грабовицу и запалили њихову кућу. Нијесу се задовољили ни тиме него су у пламен бацили Риста Ласицу, тринаестогодишњег дјечака. Ојађена мајка није дозволила да изгуби и трећег сина, скочила је у ватру и извукла испечено и нагрђено дијете. Онда су се и Швабе коначно смиловале.

Са још двије млађе ћерке, Јелица је провела дугу и претешку зиму у једној стаји међу стоком, видајући Риста мелемима и јадикујући за Пантом и Радојем. А у прољеће, негдје у априлу мјесецу, крвничка рука стиже и Јелицу — у бијело подне неко је једноставно задавио у котару поред сијена и никада се није знало ко је то учинио.

Троје дјеце, троје сирочади, прихватила је њихова старија сестра Пејка удата у селу Расову у Ђурђевића Тари. Најамчила су и мучила се од немила до недрага, али издржала и побиједила.

(По казивању очевидаца и савременика овог догађаја, причу забиљежио Радивоје Ласица из Никшића).

26.

Из дневника Миладина Ђ. Контића, бившег комите који живи у Београду:

Док је крајем 1915. и почетком 1916. године црногорска војска одступала кроз Пјешивце бачено је много пушака, бомби и муниције. Ја сам скупљао бачено оружје и скривао га у шуми изнад села.

Већ крајем фебруара и почетком марта, значи много прије него је генерал Вешовић отишао у шуму, у Пјешивцима је организована прва комитска група под вођством професора Димитрија Премовића, српског војника поријеклом из Пјешиваца, који је остао у Црној Гори. Ја сам познавао његовог рођака Живка, који је такође био међу комитима, па сам му повјерио скровиште оружја. Желио сам да им се придружим, али ми нијесу дозволили пошто сам био млад. Рекли су ми да је боље да останем код куће да им будем јатак и да их снабдијевам храном и оружјем.

Убрзо су комитске чете у овом крају организовали браћа Радован и Митар Вучинић, потом Радојица Мишуров Никчевић из Стубице, Ристо Бошковић са браћом, Грујица Ускоковић и други. Тих дана у шуму је отишао и капетан Нишо Контић са браћом.

Комити су почели да нападају мање транспорте на путу Никшић — Подгорица.

Сеоски кмет Шоле мене пријави швапским властима. Патрола ме је ухапсила и одвела у никшићки затвор. На затворској капији дочека ме озлоглашени вакмајстор Перковић и ошину ме канџијом по леђима.

Затвор се налазио у дворишној кући Танасија Вучића. Било је пуно затвореника. Нађох и познанике: Крста Радова Никчевића и Ника Ћипранића из Жупе.

Послије шест дана постројише нас по двојицу у колони и поведоше у Подгорицу. Док смо пролазили кроз Пјешивце надао сам се да ће нас комити ослободити, али се они не појавише.

Преноћили смо у Подгорици, а ујутру нас одведоше до пристаништа Плавница на Скадарском језеру. Утрпаше нас у једну повећу крнтију којом су превозили стоку, а увече стигосмо у Скадар. Идућег дана смјестили су нас у логору Муриђани.

Ми горштаци навикли на чист ваздух и хладну воду грдно пострадасмо. У оним баруштинама би и жабе добиле грозницу, а ми се, већина, поразбољевасмо.

Лежао сам под шатором у потпуној несвјестици. Онако у несвјестици пребацили су ме у Скадар. Пробудио сам се у некој кући. Око мене је било много болесника, а многи су били и мртви. Мртве су повремено износили затвореници.

Од како су ме довели у логор размишљао сам о бјекству. После двадесет дана проведених у тој болници указа ми се прилика. Бијаше већ ухватио мрак када кувар поче да дијели вечеру. Био сам посљедњи у реду. Када сам дошао до саме капије, у том тренутку стражар са капије оде до казана са храном. Уграбих прилику и умакох преко капије...

Изнад свог села у Пјешивцима скривао сам се десет дана. Обишао сам скровиште оружја и подмазао једну пушку.

Једне вечери мајка ми рече да су дјеца у близини примијетила неке комите. Пожурих да их пронађем."

27.

Мушовића Ријека код Колашина 1917. године. Бакмајстор Масленко Мазало са пратњом пошао да тражи комите.

Бивши комитски јатак Марија Грујић се сјећа:

— Шта ћеш Мазало? — пита га моја мајка.

— Идем у Брегове код бабе Миње Лакићевић да јој тражим синове.

— Немој, вели му моја мајка, богами ћеш наопако низ ове стране доћ. Убиће те, они су зликовци.

— Неће, Раке, гром у коприве, каже Мазало.

Одоше. Не би мало — загрме. Плотуни. Ми закукасмо. Побише их, помислисмо.

Послије ми моја будућа свекрва Миња исприча да су дошле Швабе код ње. Мазало је пита:

— Баба!

— Шта ћете синови, одговори Миња.

— Дошли смо да се предају твоји синови.

— Немојте душе ви, убиће вас. Они ви се живи неће пустити. Моји су синови опаки. Немојте, молим вас.

Један је Шваба удари. Одоше преко неких ливада. Опколише један саврдак. Унутра били мој будући муж Вуле и брат му Вуко и Миле Шћепановић звани Гагула. Вуле опази Швабе па викну:

Трэнутак када целат намиче омчу на врат Павлу Лакићевићу

— Дижите се камен вам у дом, ево опколише нас!

Скочише они, кад неко на врата. Навалио да отвори, онај Мазало, а храбар је био кажу.

— Не овамо! Не овамо! — завика Вуле.

На вратима бијаше нека рупа, Мазало протури пушку кроз ону рупу, а Вуле потегни први, па право у цијев. Сломи му пушку. Вуко и Миле Гагула опалише за њим. Убише га.

Швабе почну да пуцају, а ови наши низ неку страну, па бјеж.

Вуле, прије но побјегоше из оног саврдака, скину Мазалу с руке златан прстен и с тим прстеном ме послије вјери.

Пошто ови наши побјегоше, дођоше други војници да донесу Мазала. Вуку га на неком ћебету низ ону страну. Донијѐше га у Ријеку Мушовића."

Послије убиства вакмајстора Мазала швапска патрола пође да ухвати Павла Лакићевића, оца двојице комита Вука и Вула. У то вријеме у Доњој Морачи живјела су двојица Лакићевића са истим именом: Павле Миков, отац комита Вука и Вула и Павле Миров. Швапска патрола ухватила је Павла Мирова Лакићевића, мислећи да је он отац комита који су убили Мазала.

Поносни горштак Павле Миров Лакићевић ни једном ријечју није показао да је дошло до забуне и да он није отац двојице комита. Мирно је допустио да га одведу у Колашин.

Ни на суђењу није проговорио.

Осуђен је на вјешала. Доведен је на Брезу код Колашина, мјесто гдје су Швабе вјешале све осуђенике. Павле је и даље ћутао.

На Брези се окупила маса људи, готово читаво становништво Колашина. Међу њима била је и Павлова супруга, синови и кћери.

Сви су ћутали и нијемо посматрали како Швабе вјешају погрешног човјека. Павлу, његовој супрузи, синовима и кћерима понос није дозвољавао да одају правог оца двојице комита.

Поп Мирон Меденица причестио је Павла Мирова Лакићевића и он се без ријечи попео на клупу. Џелат му је ставио омчу око врата.

Поп Мирон Меденица више није издржао. Притрчао је командиру чете и повикао:

— Господине! Молим вас, не вјешајте овог човјека! То није отац Вука и Вула Лакићевића. То је Павле Миров, а не Павле Миков.

Швапски командир је био присебан. Вјероватно је, гледајући нијема лица грађана Колашина, одмах схватио забуну и Павла Мирова Лакићевића скинуо са вјешала.

Поносни горштак је, исто онако мирно како се и попео на клупу, сишао са вјешала без ријечи.

Павле Миков Лакићевић налазио се у то вријеме у планини код оваца. Идућег дана је доведен у Колашин. Мирно без ријечи, заузео је своје мјесто на вјешалима.

28.

У село Брајковиће, у Гори Бусовачи, дође швапска патрола трагајући за комитима. Закуцаше на врата куће Јова Џаковића.

Претресли су кућу. Нашли су метке, које по швапским законима нико није смио да држи, па им је то био довољан разлог за злостављање, јер су на Јова одавно сумњали да је комитски јатак.

Тражили су да им каже гдје су комити, куда се крећу, гдје се крију и зимују, ко су остали јатаци у планинама.

Јово је ћутао.

Ударци су били све жешћи и тежи. Липтила је крв.

Тражили су да каже гдје су чувени комити Млађен Џаковић и Владо Змајевић.

Пријетили су му да ће живог на ватри пећи.

Све што је под страшним батинама Јово изговорио било је:

— Никаква нацијо!

Везали су га и потјерали из куће ударајући га и даље.

Одвели су га на један катун, око час пјешачења, па у кућу једног сељака наставили да га муче читаве ноћи.

Све је било узалуд. Јово Џаковић није проговорио ни једну ријеч.

Идућег јутра онако испребијаног повели су га према жандармеријској станици у селу Крш. На путу су га у једној шуми стријељали и површно затрпали земљом, а потом обавијестили породицу.

На сахрани Јова Џаковића његова мајка Стана је нарицала. Ова потресна тужбалица ушла је у збирку црногорских тужбалица, па из ње објављујемо одломак:

Кад у гори тебе нађох,
кад ти нађох нову кућу,
ја кукала крших руке,
па отурих студен камен,
па разгрнух црну земљу,
по подвукох празне руке
под ледену главу твоју,
извадих је испод земље!
Па ја сина исправила,
па му тражим грдне ране!
Док подигох злу кошуљу
све обојих крвљу руке!
Синуле ми на те мује
десну руку саломиле,
живо срце дохватиле,
живо срце разнијеле,
живо срце искочило!
Ја ти завих десну руку,
ја у прси срце вратих,
не би л' срце закуцало,
не би л' душу повратила,
не би л' јунак оживио,
не би л' с мајком говорио!
Хоће камен и стријелу!
Зло ти јутро мајци твојој!
Зло ти јутро кући твојој!

29.

Комитска чета браће Радовановић из Пипера често је навраћала у Вељe Дубоко. Радовановићи су у овом селу имали сестру удату у породицу Минић.

Једном дођоше Радовановићи код сестре, а неко јави Швабама. Убрзо војска опколи село.

Радовановићи су у селу имали кумове Пижурице, па један члан кумовске породице успје да им јави да је војска опколила читав крај.

Радовановићи пођоше у пробој.

Пробијајући се кроз опсаду осам брата Радовановића убише два војника, а Павле Радовановић у сукобу буде рањен.

До оца Лазара у Пипере стиже глас да су му свих осам синова изгинули у швапској опсади.

Прекаљени ратник из многих бојева не пусти сузу. Сусједи дођоше да изјаве саучешће, а он одби да прими саучешће говорећи:

— Нијесам ја синове упутио на свадбу, но у љути бој!

Убрзо до старог Лазара стиже права истина — јавише да су му сви синови живи.

Лазар изађе пред кућу и из свег гласа завика:

— Благо мени дјецо моја, моји соколови! Благо мени од сад до вијека!

30.

У новембру 1917. године комити Божо Марковић, Радован Гарашевић, Новица Мићуновић, Никола Мићуновић, Ђуро Тодоровић, Илија Лакићевић и Ђорђије Љубурић дођоше у село Рићане. Само што су стигли, сељаци им јавише да од Трубјеле иде једна чета аустроугарске војске и води везане сељаке, а на запрежним колима вози храну реквирирану од сељака.

Комити се договоре да западну у засједу и ослободе сељаке. Поставили су засједу у Рићанским рупама.

Кад војска наиђе, комити запуцаше. Комитима у помоћ притекоше сељаци из Штедима, Рићана, Бубрешка и Кусида.

Чим швабе видјеше да је комитима стигло појачање одступише према Крупцу. Комити и сељаци пођоше у потјеру за њима. Швабе су послије два сата борбе имале 15 мртвих и рањених.

Сељаци које су Швабе спроводили успјели су да побјегну.

Изненада је војницима стигло појачање, па су сада комити морали да се повлаче.

Пошто су комити отишли у шуму, Швабе су натјерали сељаке да њихове мртве и рањене пренесу до Моштанице, а одатле су их камионима одвезли у Никшић.

Команда у Никшићу, чим је обавијештена да су у овој борби учествовали и сељаци, одмах је извршила одмазду. Више становника ових села је ухапшено, а четворица су стријељана:

Митрополит Митрофан са аустроугарским војницима на Цетињу

Стријељани су: Мирко Гардашевић, Блажо Радовић, Радован Перовић и Јован Рогановић.

Остали похапшени сељаци отјерани су у злогласни логор Вуксан Лекић.

ШЕСТИ ДИО

Зло се трпи од страха горега;
ко се топи, хвата се за пјену,
над главом се надодају руке!

Његош

Бјекство генерала Радомира Вешовића у комите осудили су већина људи из бившег врха државе који су остали у Црној Гори. Они су одмах изразили своју лојалност аустроугарским властима, а улагали су доста напора да и црногорски народ остане лојалан окупатору.

Одмах по генераловом бјекству у шуму, на примјер, црногорски митрополит Митрофан посјетио је гувернера Вебера и изразио му „опште жаљење због мрског догађаја који се десио."

Митрополит је послије тога народу упутио општу посланицу. У њој се, између осталог, каже:

„Горњи злочин довео је наш народ у врло тежак положај, а мени као духовном пастиру, дао повода да се овдје, преко часног обојега реда свештенства, обратим мојој духовној пастви — драгоме ми народу црногорском — очински савјетујући га, да строго избјегава све што би га могло изложити штети и патњи.

Судбина Црне Горе биће у своје вријеме ријешена, и то вријеме народ треба да мирно и стрпљиво ишчека.

Да је бригадир Вешовић ово имао на уму, што је дужан био по свом чину и положају, не би онако изложио своју родбину, племе Васојевићко и цијелу Црну Гору.

Народ је наш исцрпљен и заморен дугогодишњим крвавим и тешким ратовима. Само безумници и несавјесни људи могу га сада уводити у нове патње и страдања. Таквим безумницима и смутљивцима, ако би их било, треба стати на пут и онемогућити њихове кобне намјере.

Стога нашему часноме обојега рода свештенству, наређујем, да народ у моје име савјетује, да строго избјегава све оно што би могло помутити његов мирни живот. Народу је дужност, да побожно и мирно живи, те да буде покоран властима.

Свештенство има народ упућивати да се свима силама посвети домаћему раду и послу, како би што боље поправили своје економско стање. Особито, пак, народ треба савјетовати да на сваки начин избјегава свако дјело и радњу, која би имала политички карактер и смјер.

Ја сам тврдо увјерен, да ће наш добри народ послушати ове моје архипастирске и очинске савјете, којима је једина сврха, да га сачувају од рђавих непријатеља и тешких искушења."

Народ, ипак, није послушао свог духовног пастира, па су шуме биле све пуније оних који нијесу могли да живе у ропству.

Митрополиту Митрофану и још неким угледним људима није одговарала појава комитског покрета рођеног у обичним народним масама. Комити су не само угрожавали привидни мир под окупацијом, већ су далекосежно угрожавали и интересе бивших народних вођа, па су они одлучили да се послуже лукавством како би овај покрет зауставили. Предложили су генералном гувернеру Веберу да прогласи општу амнестију за комите, надајући се да ће се они вратити својим кућама.

Гувернер Вебер прихватио је њихов приједлог и у септембру 1916. године прогласио општу амнестију за све комите осим за генерала Радомира Вешовића.

Лукави Веберов потез имао је одјека. Комитске групе из краја око Андријевице које је окупљао предсједник суда у пензији Зарија Вуковић, одлучиле су да преговарају са окружном командом у Колашину.

Крајем децембра 1916. године у кући комите Богића Војводића састали су се представници комита и окружне команде. У разговорима је учествовао читав штаб Зарије Вуковића, а из окружне команде мајор Лакерт, срески командант у Андријевици, цивилни комесар округа Милош Љесковац и војни судија Маћаревић.

Вуксан Минић у својим записима истиче да је на овом састанку договорено да комити који се врате кућама и предају оружје неће бити позивани на одговорност.

Како се сви комити нијесу предали, у јануару је у Мурину одржан још један састанак представника комита и среске команде из Андријевице. Представници комита били су: капетан Симо Николетић, поручник Милоња Крцић и поручник Бошко Ђуричанин, а од окружне команде поново Лакерт, Маћаревић и поручник Мирко Пеја.

Капетан Николетић са једном групом одлучио је да се преда, а поручници Крцић и Ђуричанин су одбили понуду.

Укупно су се у андријевичком срезу од 1. јануара до 15. фебруара 1917. године предала 134 лица са оружјем и 517 без оружја.

После ове велике предаје у округу колашинском у комитима је остало само 58 људи, од чега 32 из околине Андријевице и 25 из колашинског краја.

Послије масовне предаје комита у Васојевићима, они који су остали у шуми, нашли су се у изузетно тешком положају.

Комитски војвода Спасоје Јешов Љумовић пише у својим сјећањима да после велике предаје комита, Радомир Вешовић више није имао подршку у Васојевићима.

Аустроугарске власти нијесу бирале средства да се домогну генерала, па се обавјештајна служба свом снагом дала на посао. Вешовић са својом групом, која је иначе била потпуно пасивна и није долазила у сукобе са војском и жандармима, морао је свакодневно да мијења склониште.

У Васојевићима је против генерала Вешовића и бившег министра Раичевића, који се такође са њима налазио у комитима, организован прави покрет. На челу покрета били су свештеници, предсједници општина и чиновници. У марту 1917. године, чак, једна делегација из Васојевића посјетила је генералног гувернера Вебера и изразила му лојалност, на основу чега је он закључио да је Вешовићев политички утицај безначајан, али је ипак знао да предаја комита из Васојевића не значи и крај комитског покрета који се и даље ширио.

Без обзира на то што је Вешовић у Васојевићима изгубио повјерење, Вебер је знао да је његов улицај на комитски покрет у осталим крајевима Црне Горе огроман, па је одлучио да га се на сваки начин домогне.

На сцену сада ступа стари и добро познати аустроугарски шпијун у Црној Гори Филип Лукшић.

Лукшић је савјетовао Вебера да је најбоље рјешење, пошто генерала очигледно не могу ухватити, да се са њим ступи у преговоре.

Послије смјене гувернера на Цетињу у јулу 1917. године, нови гувернер Хенрик Клам — Мартинц је одлучио да Вешовића не хвата помоћу војске, него да га приволи на предају.

Почетком августа 1917. године из интернације су враћени војвода Гавро Вуковић и бивши министар Љубомир Бакић, обојица из Васојевића, да помогну у успостављању контакта са генералом Вешовићем. Њих двојица посјетили су гувернера на Цетињу и добили овлашћења да преговарају са свим комитима, укључујући и Вешовића. Гувернер је одлучио да помилује све комите који буду хтјели да се врате кућама, без разлике шта су учинили.

Рок за пријављивање био је 20. септембар 1917. године.

Вуковић и Вакић добили су писмене дозволе за слободно кретање по колашинском округу. На њихов захтјев таква пуномоћја издата су војводи Лакићу Војводићу, Јеврему Бакићу, Милу Дожићу и Марјану Вуковићу.

Делегација угледних Васојевића ступила је у контакт са Вешовићевим комитима. У међувремену у колашински округ долазио је митрополит Митрофан да помогне у успостављању контакта, а долазио је и сам гувернер.

До 20. септембра у Васојевићима се предало још 20 комита, тако да је Вешовић са министром Раичевићем остао готово усамљен.

Тачно 20. септембра војвода Гавро Вуковић и бивши министар Љубомир Бакић добили су од генерала Вешовића писмо:

„Прије два дана примио сам Ваше поштовано писмо, датирано 29. VIII текуће године.

Разумио сам и за хајку коју сте ви са друштвом подигли у народу против мене. Сав Ваш поступак као и писање изненађује ме, јер не сматрам да можете, Ви, да сте овлашћени учинити икакве олакшице народу од насиља аустријског од којег сам и побјегао у гору.

Дакле, ако имате овлашћења да можете преговарати за тачке које ниже наводим и доћи ћу у додир са Вама, иначе нећу никаквих преговора и састанака.

1. Да се ослободе сви, без разлике на чин и положај из ропства из Мађарске.

2. Да се поставе црногорске власти, судске и административне, у свој Црној Гори укључно са Скадром и околином.

3. Да се садашња њихова полиција из села укине и сва измијени, а нова према потреби постави од пола наших људи а друга половина аустријских.

4. Да се дозволи народу да изабере одбор који би управљао земљом а ја исти одговарам за сигурност и ред, а Гувернер да и даље остане као надзорна власт.

5. Да се амнестирају сви политички кривци и аболирају сви осумњичени за политичке кривце.

6. Да се у администрацији и у школама поврати ћирилица.

7. Да пошта и телеграф буду допуштени за приватну употребу, разумије се ћирилицом.

8. Да се учини накнада породицама невино убијених од стране полиције.

9. Да се учињене оштете наплате оштећенима.

10. Да се народу поврати 180.000 перпера неправилно наплаћених.

11. Да се мени и друштву исплати оштета и трошкови за ових 16 мјесеци и

12. Да се мени и мојој браћи поврати сав одузети новац, документи и ствари.

Тек кад би ови услови били примљени сматрао бих да је унеколико мени и мом друштву осигуран живот и слободно живљење у свом мјесту.

Ови услови морали би бити писмени, потврђени од Владе у Бечу и један такав примјерак предат Гувернеру а један мени."

Вешовић је Вуковића и Бакића обавијестио да, уколико добију овлашћења за преговоре, послије прихватања његових услова, дођу у недјељу 24. септембра на одређено мјесто.

Међутим, генерално гувернерство није прихватило услове генерала Вешовића.

Пошто је послије амнестије већина комита из Васојевића положила оружје, прваци овог племена упутили су генералу Радомиру Вешовићу писмо у којем га моле да се и он преда аустроугарским властима.

Ево тог писма:

„Радомире брате,

Андријевица, 4. IX 1917. г.

Судбоносни је дан данас за племе васојевићко, зато те оно позива да му се одужиш, да га спасиш!

Сјети се лијепе послушности племена на спрам тебе, сјети се славе и величине коју си добио са овим сада несрећним племеном.

Сјети се херојства које те диже у ред славних и дичних Васојевића; сјети се муке и отворених гробова до на крај свијета.

Племе је све то радило с поносом, с љубављу и без роптања. Оно је данас уз тебе и биће уз тебе. Данас је дошао час да ти племе послушаш и да му дођеш. Част, живот и понос сачувани су ти. Племе те жели, оно те хоће.

Дођи нам дични брате, послушај и спаси браћу своју од даље пропасти. Поред царског имаш и народни опроштај проткан силном и топлом љубављу која ће те пратити.

Поред свих херојстава што си учинио ово ће највише бити код племена твог.

Народ Васојевића:

Прото Јосиф Бојовић, прото Прокопије Вековић, поп Арсеније Поповић, поп Ђурђије Шекуларац, поп Рафаило Лепосавић, поп Алекса Поповић, поп Вогдан Вуковић, поп Велимир Протић, поп Светозар Шошкић, поп Обрад А. Радуновић, капетан Војин Оровић, капетан Стојан Вулевић, учитељ Стефан Бојовић, учит. Зарија Ђулафић, учит. Ј. М. Бабовић, учит. Симо Мијовић, учит. Милан Поповић, учит. Урош Лекић, учит. Богић Војводић, учит. Милован Милошевић, учит. Митар Вукићевић, учит. Гавро Поповић, учит. Љубомир Б. Лабовић, учитељ Милосав Васојевић, учит. Велимир Шошкић, учит. Ђоко Фатић, поп

Андрија Поповић, Вукајло Војводић, Милоња Бабовић, Милија Цимбаљевић, Радуле Вукић, Новица Кењић, Арсо Рмуш, Мираш А. Вукашиновић, Милун Ћулафић, Марко Ћулафић, Илија Шошкић, Арсеније Мијовић, Радомир Лабан, Гаврило Ђорђевић, Арсо Арсенијевић, Радуле Бојовић, Драгиша Бојовић, Вукашин Бојовић, Драгоје Ј. Ђекић, Зарија Марјановић, Радисав Ћулафић, Милош Мактиновић, Радосав Војиновић, Ђоле Ђоровић, Павле Марсенић, Раде Поповић, Лека Кнежевић, Миленко Гојковић, Марко Стаматовић, Никола Бандовић, Павле Рачић, Јован З. Вукић, Радош С. Мартиновић, Велиша М. Ђукановић, Ђоко Вукић, Томица Ивановић, Гаврило С. Маријановић, Милош Перовић, Лека Лекић, Богдан Маријановић, Милија Вуксановић, Томица Јојић, Лука Мартиновић, Павле Ј. Бакић, Рад. Мил. Николић."

Војвода Гаврило Вуковић и бивши министар Љубомир Бакић нијесу успјели да приволе генерала Радомира Вешовића на предају, али су зато својом дјелатношћу привољели још 27 васојевићких комита да положе оружје, тако да је од неколико стотина комита у овом крају остало само 18.

Цивилном комесару на Цетињу Вуковић и Бакић доставили су имена комита који се нијесу предали и саопштили мјеста у којима се они најчешће крећу.

Васојевићки прваци наставили су са покушајима да у свом крају обезбиједе мир. Чак су били спремни да се заједно са аустријским властима оружјем супротставе комитима из других крајева уколико се на овом терену појаве.

У условима када су се васојевићки прваци енергично супротставили комитском покрету, Вешовићу није било ни мало лако да опстане на овом терену. Истовремено, није се одлучио да пређе у неки други крај Црне Горе и прикључи се другим комитским групама, иако су га оне жељно очекивале због његовог угледа као бившег војног министра.

Вешовић је дошао на идеју да се преко Албаније пребаци у Грчку и предружи српској војсци.

Крајем љета 1917. године, почео је припреме за одлазак у Грчку. Позвао је неколико комита на планину Виситор, али су се ту дуго задржали да би пронашли водича, па су на пут кренули доста касно.

О овом путовању Саво Оровић, у то вријеме потпоручник, је записао:

„Крајем љета 1917. године добио сам поруку од Вешовића да се прикључим његовој групи, која ће да покуша пријећи преко Албаније на солунски фронт. Ја сам тај позив радо прихватио, пребацио се у Нахију и нашао Вешовића с друштвом у планини Виситор више Мурина. Ту у логору смо подуже остали тражећи водича за пут преко Албаније. Најзад се нашао неки Лука Милачић, који је раније служио код богатог Албанца на Брег Мати (10 километара јужно од Љеша) Деде Дарашевића, и са његовом стоком надизао на пашњаке по Виситору, а који ће нас одвести к њему да нам омогући даљи пут.

И почетком новембра исте године Вешовићева комитска група кренула је са Виситора у овом саставу: Радомир Вешовић, генерал и

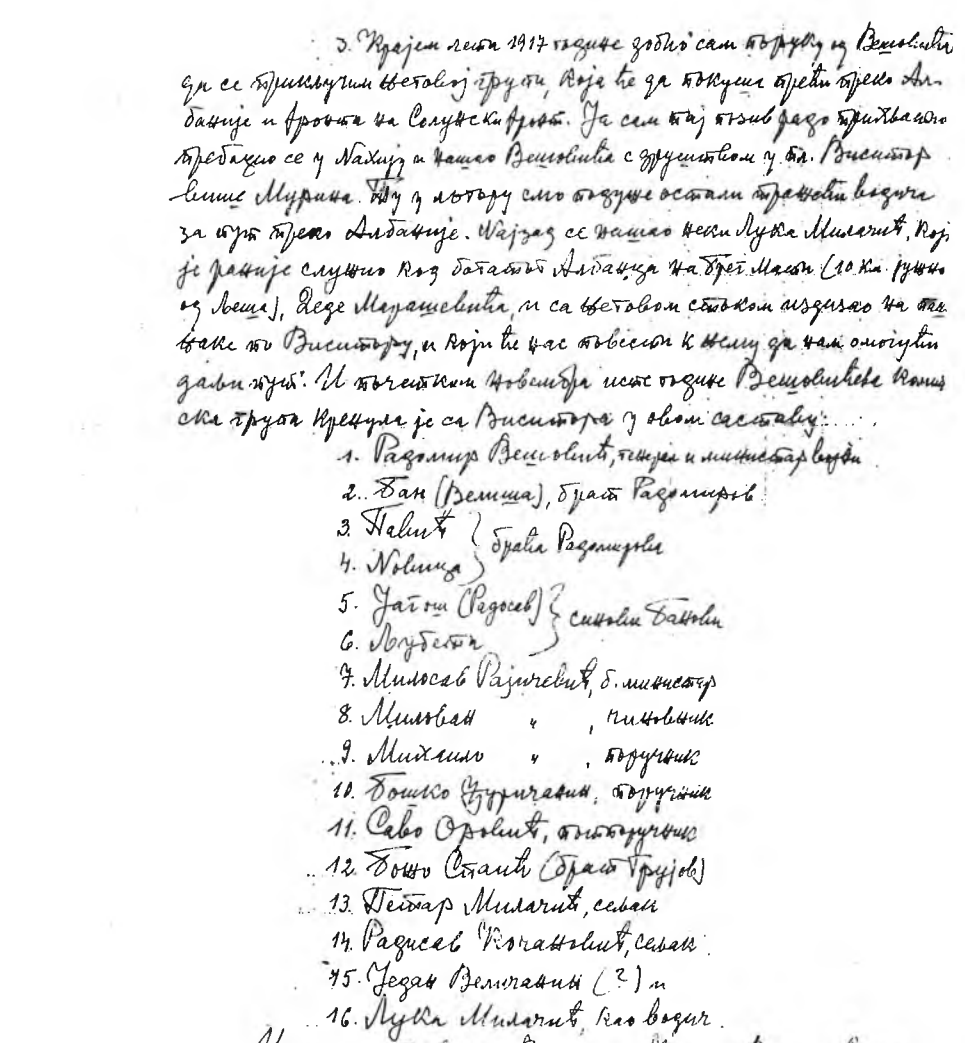

Факсимил писма Сава Оровића

министар војни, Бан (Велиша) брат Радомиров, Павић и Новица, браћа Радомирова, Јагош и Љубета, синови Банови, Милосав Рајичевић, бивши министар, Милован Раичевић, чиновник, Михаило Раичевић, поручник, Бошко Ђуричанин, поручник, Саво Оровић, потпоручник, Божо Спаић, Петар Милачић, сељак, Радисав Кочановић, сељак, један комита из Велике и Лука Милачић, као водич.

Ишли смо правцем: Виситор-Кути-Вукли-Селца-Рапша-Копалик--Врака (црногорско село код Скадра) — газ на Дриму (источно од Бардањола) — Брег Мета, гдје смо стигли око 15. новембра и остали код Деде Марашевића 12 дана, уживајући традиционално гостопримство и бесу албанску, премда је био аустрофил. Овако дуго смо чекали док је нашао сигурну пратњу, а онда смо се превезли на једној дереглији преко ријеке Мате и наставили пут преко Албаније сјеверно од Тиране и Елбасана, док смо дошли близу планине Јабланице, тако да нам је остајало још само двије ноћи марша па да стигнемо циљу. Али, најједном паде велики снијег и пратња даље не смједе ићи да нас потјера по трагу не стигне, па смо морали да се вратимо натраг на Брег Мату код Марашевића, који је жалио наш неуспјех, али и био готов да нас свакако пребаци преко Аронта.

У међувремену се сазнало за револуцију у Русији. То је поразно утицало на Вешовића, изгубио је вјеру у побједу Савезника, а с тим и присуство духа, па се одлучио на повратак у Црну Гору и предају окупатору. С том његовом кобном одлуком сложили су се сви осим мене и Бошка Ђуричанина са његова два-три друга. Али је Вешовић и њих приволио да пођу с њим, а само сам ја остао противан враћању, и нарочито, предаји. Због тога је дошло до оштре препирке између Вешовића и мене, али су остали другови посредовали и спријечили сукоб и тако су се сви вратили у Васојевиће те предали окупатору, а ја сам остао сам у Албанији..."

Бошко Ђуричанин у својим записима каже:

„Албанци су према нама били врло рђаво расположени. Почели су да нас изазивају на свађу и уцјењују.

Вође које нам је дао Марашевић нијесу даље могли да нас воде. Тражили смо друге, давали сав новац који смо имали код себе и све оружје, али ништа није помогло. Водиче нијесмо могли наћи.

Међу нама било је обољелих и неспособних за даље кретање. Храну нијесмо могли нигдје набавити. Понекад смо по два дана јели само букови жир. Обућа и одјећа била нам је потпуно пропала, потргана од албанске драче.

Морали смо се вратити назад гладни и изнемогли. Пратило нас је рђаво вријеме. Гажењу ријеке и баруштина није било краја, а нарочито од Брег Мате до Скадра.

Јужно од Скадра срели смо се с жандармеријском патролом. Пуком срећом није нико ни погинуо ни рањен. Исте вечери по сваку цијену морали смо прећи Дрим и до зоре стићи у село Враку. Успјели смо да прегазимо Дрим и право је чудо како се нијесмо потопили.

Потпуно мокри и изнемогли, послије три дана гладовања, дошли смо у Враку код Скадра. Био је 3. децембар 1917. године. Код нас је дошао игуман скадарски Виктор и рекао нам да је у Русији избила револуција, и да је Италија изгубила битку на Капорету.

Морално утучени наставили смо пут преко Проклетија и послије три дана дошли у Липовицу, сјеверно од Гусиња. Ту смо се раздвојили у мање групе ради лакше исхране.

Генерал Вешовић је са једном групом пошао према Андријевици, а ја са осталима према Плаву."

Сам Вешовић, послије рата на суђењу, о разлозима који су га навели на предају рекао је:

„Уз то гласови о руској револуцији и о побједама Централних сила на Западном фронту, које ми сељаци доношаху у шуму, представљаху потпуну психичку депресију у моје стално душевно стање. У том моменту, када сам имао код себе најмање и физичке и психичке отпорне снаге, атакирали су ме моји земљаци, који стајаху у служби непријатеља. То није нико мањи него митрополит пок. Митрофан Бан, генерал Лакић Војводић, који је данас свједок у овом процесу против мене, и Љубомир Бакић предсједник оне велике Народне скупштине у Подгорици и данашњи предсједник црногорског Врховног суда (Великог суда) у истом мјесту.

Први баци анатему на свакога који ме ма чим помогне или не пријави аустријским властима гдје сам кад то дозна; а друга двојица будући моји саплеменици, са успјехом развијаху агитацију у мом племену против мене, доказујући народу да сам ја мојим бављењем у шуми, узрок свих злочина које аустријске власти врше над народом. Агитовати тако против мене значило је онемогућити ме у шуми, у којој сам могао живјети благодарећи само наклоности народа према мени."

Крајем 1917. године генерални гувернер Клам-Мартинц поново је позвао комите да положе оружје, обећавајући да се према њима неће предузимати казнене мјере. Рок амнестије био је 21. јануар 1918. године.

Генерал Радомир Вешовић вративши се из Албаније успоставља прве контакте са аустроугарским властима у Андријевици.

Окружна команда из Колашина послала је гувернеру телеграм у којем су били и Вешовићеви услови за предају.

Вешовић је захтијевао:

1. Гарантовање живота њему са друштвом и ослобођење лица осуђених због њих.

2. Повратак одузетог му новца и накнада штете у коњима и сијену као и накнада штете његовом друштву.

3. Исплата њему с друштвом плата док су били у шуми. Вешовићу на рачун круна 12.000 — које је имао годишње док је био на служби у Скадру за вријеме државног живота Црне Горе.

5. Остављање на миру свих лица која су са Вешовићем била у вези.

6. Ослобођење нижих војних чинова, војника до чина наредничког, али не официре, више чиновнике, народне посланике и политичке личности уопште."

Генерално гувернерство обавијестило је окружну команду у Колашину да прихвата Вешовићеве услове.

О повратку генерала Вешовића из Албаније и његовој намјери да се преда брзо се пронио глас у комитским групама по Црној Гори.

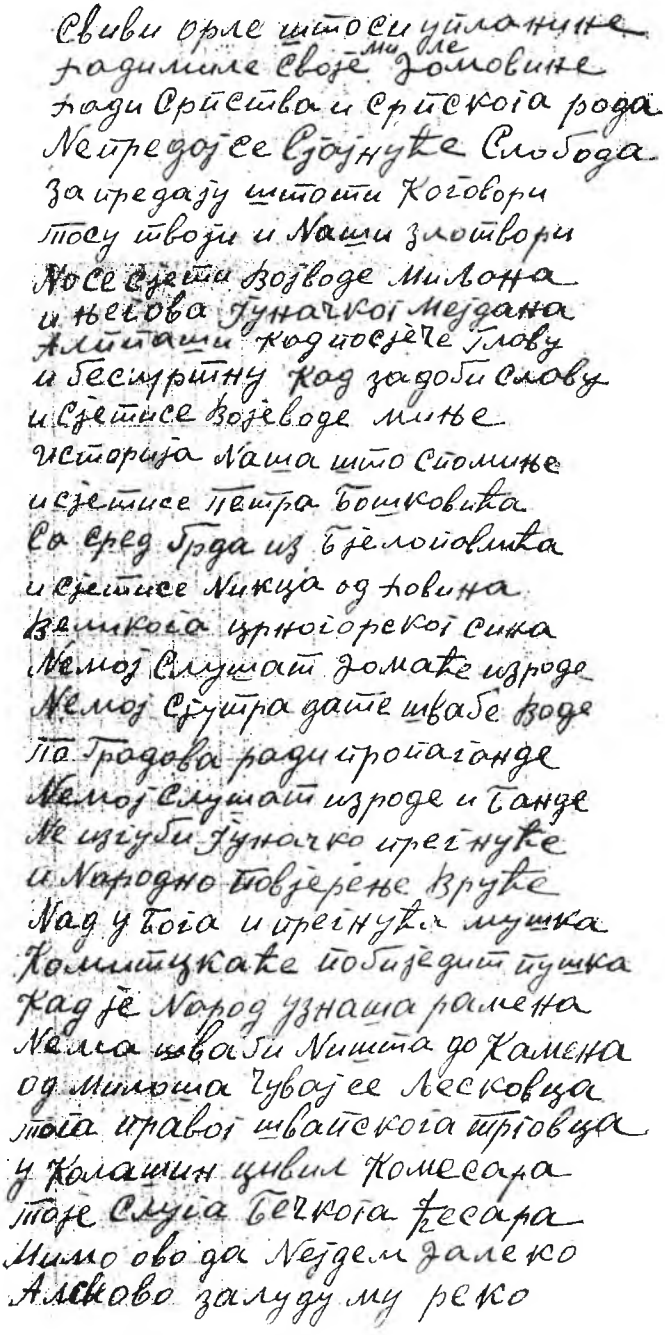
Свиви орле што си уплашене
Радимиле своје Мирославе
Роди Срби сва и српскога рода
Не предај се бојнуте Слобода
За предају штости Коговори
Тосу твоји и Наши злотвори
Ко се сјети војводе Милона
И његова Дунавског међана
Алиташи код посјече главу
И бесмртну код задоби славу
И сјетисе војеводе Мише
Историја Наша што спомене
И сјетисе Петра Бошковића
Са среч Брда из Брђелојевића
И сјетисе Никца од Јовина
Великога црногорскога сина
Немој слушат домаће изроде
Немој слушат Србина да шкоде
Па Градова ради пропаганде
Немој слушат изроде и Танде
Не изгуби Дунавско прегнуте
И Народно повјерење врлуте
Над у Бога и прегнута мушка
Комитацке побиједит пушка
Кад је Народ узнаша раменна
Нема шваби Ништа до Камена
Од Милоша чувај се Лесковца
Тога правог шваћанског трговца
У Колашин цивил Комесара
Тоје слуга Бечкога Цесара
Мимо ово да Нејдем далеко
Алсково залуду му рекао

Писмо Спасоја Љумовића генералу Вешовићу

Спасоје Љумовић је записао да су због Вешовићеве намјере да се преда комити са народом држали и зборове.

У новембру 1917. године, записао је Љумовић, у Гостиљу је одржан збор око 60 комита којем је присуствовало око 400 људи. На збору је закључено да се борба води до краја, а да се генералу Радомиру Вешовићу упути писмо које би га охрабрило да издржи до краја и да се не преда.

Спасоје Љумовић задужен је да напише писмо, а за курира који ће генералу однијети писмо изабран је перјаник Мијајло Макочевић. Љумовић је писмо писао у стиху, десетерцу, тако да се не би могло открити коме је намијењено, уколико швапске власти ухвате курира.

Спасоје Јошов Љумовић је од ријечи до ријечи у својим сећањима записао писмо које је упутио генералу Вешовићу:

„Сиви орле што си у планине,
ради своје миле домовине,
ради српства и српскога рода,
не предај се сјајнуће слобода!
За предају што ти ко говори,
то су твоји и наши злотвори,
но се сјети војводе Миљана
и његова јуначког мејдана.
Алипаши кад посјече главу
и бесмртну кад задоби славу
и сјети се војеводе Миње,
историја наша што спомиње
и сјети се Петра Вошковића
са сред брда из Бјелопавлића
и сјети се Никца од Ровина
великога црногорског сина.
Немој слушат домаће изроде,
немој сјутра да те Швабе воде
по градове ради пропаганде,
немој слушат изроде и банде.
Не изгуби јуначко прегнуће
и народно повјерење вруће.
Над и Вога и прегнућа мушка,
комитска ће побиједит пушка.
Кад је народ уз наше рамена,
нема Шваби ништа до камена.
Од Милоша чувај се Љесковца,
тога правог швапскога зликовца,
у Колашин цивил комесара,
то је слуга бечкога Ћесара.

Макочевић је успио да пронађе генерала Вешовића и да му уручи писмо, али, како је записао Љумовић, вратившеи се није охрабрио комите, јер се Вешовић није предомислио.

Љумовић о повратку курира пише:

„Сви смо једногласно рекли:

— Он је готов! Свршено је с њим!"

Генерал Радомир Вешовић са својом комитском групом у којој је био и министар Раичевић предао се на нову 1918. (по старом календару). Укупно се са њим предало још 20 комита. У шуми је једини остао Вошко Ђуричанин, који је те зиме имао 3 друга.

Др Новица Ракочевић о предаји генерала Вешовића пише:

„Предаја генерала Вешовића и министра Раичевића, као и њихова пасивност у току осамнаестомјесечног одметништва, не може се ничим правдати. Они су могли прећи и код других комитских чета, које су то радо очекивале. Разлога није било за њихову предају. Становништво из Горњег Полимља, андријевачки срез, поручивало је министрима да ће их чувати без обзира на репресалије."

Бошко Ђуричанин, бивши комитски четовођа:

„Зако Вуковић био је старији човјек, предсједник суда и добар човјек, али не и војник. Уколико сам га разумио, њему је више било стало да сачува више људи од интернације, него да створи и организује комитске чете, јер се бојао репресалија на народу од окупатора.

Између Вешовића и Раичевића било је разлика, колико сам чуо из њихових разговора: ако успијемо прећи у Грчку — куда да се иде. Вешовић је намјеравао да се иде краљу Николи, а Раичевић да се иде на Солунски фронт.

Зашто су се предали Вешовић и Раичевић, то тачно не могу да објасним. За предају Вешовића био је ангажован велики број људи и са високим положајима од Цетиња до Васојевића. За Раичевића знам да је био стар и болестан и хтио је на прву амнестију да се преда, једини услов је био да остане кући..."

Био сам присутан када се Вешовић предао код Андријевице. Нијесам се са њим слагао. Он је учинио грубу и неопростиву грешку, јер би већина црногорског становништва радо пристала на нове жртве и нове казне само да је он хтио да остане међу комитима."

Иако је приликом припремања устанка 1916. године генерал Вешовић официрима говорио о уједињењу са Србијом он је ипак био присталица краља Николе, што се види и из неспоразума које је имао са министром Раичевићем. Богумил Храбак пише (Борба између црногорског двора и српске владе око образовања црногорске војске и око добровољаца — Историја XX века) да је и у иностранству краљ Никола имао огромно повјерење у Вешовића. У августу 1916. године црногорски обавештајац Јоко Поповић покушао је да се пробије у Црну Гору са писмима италијанске краљице генералу Митру Мартиновићу и Радомиру Вешовићу, али није успио. И током 1917. године црногорска емиграција око краља Николе покушавала је да успостави контакт са Вешовићем преко Албаније.

Како краљу Николи комитски покрет у Црној Гори није одговарао, могуће је да је основни разлог предаје генерала Вешовића управо то, мада доказа о успостављању контакта између краља и Вешовића нема.

Предајом генерала Радомира Вешовића, по мишљењу аустроугарских власти, комитски покрет је осакаћен. Окупатор је вјеровао да ће

војном офанзивом почетком 1918. године уз помоћ Вешовићеве пропаганде успјети да ликвидирају опасну герилу у Црној Гори.

Сам генерал Вешовић прихватио је најсрамнију улогу која му је могла бити додијељена: ишао је од града до града, од села до села и своје дојучерашње другове комите позивао на предају.

Вешовић је по Црној Гори путовао аутомобилом у пратњи неколико аустроугарских виших официра и са знатном оружаном пратњом.

Комитски војвода Спасоје Јашов Љумовић у својим записима каже да је генерал Вешовић обишао Андријевицу, Беране, Колашин, Братоножиће, Подгорицу, Бјелопавлиће, Пјешивце и никшићку околину.

Комити су добили од аустроугарских власти гаранцију да слободно могу долазити на зборове на којима говори генерал Вешовић, па ако не буду хтјели да послушају генерала могу се „кад год хоће несметано вратити у шуму".

У неким градовима сусрети са бившим војним министром Црне Горе Радомиром Вешовићем организовани су попут свечаности. Такав један збор одржан је у Даниловграду. Окупаторске власти, како пише Јован Ћетковић у књизи „Ујединитељи Црне Горе и Србије", разаслали

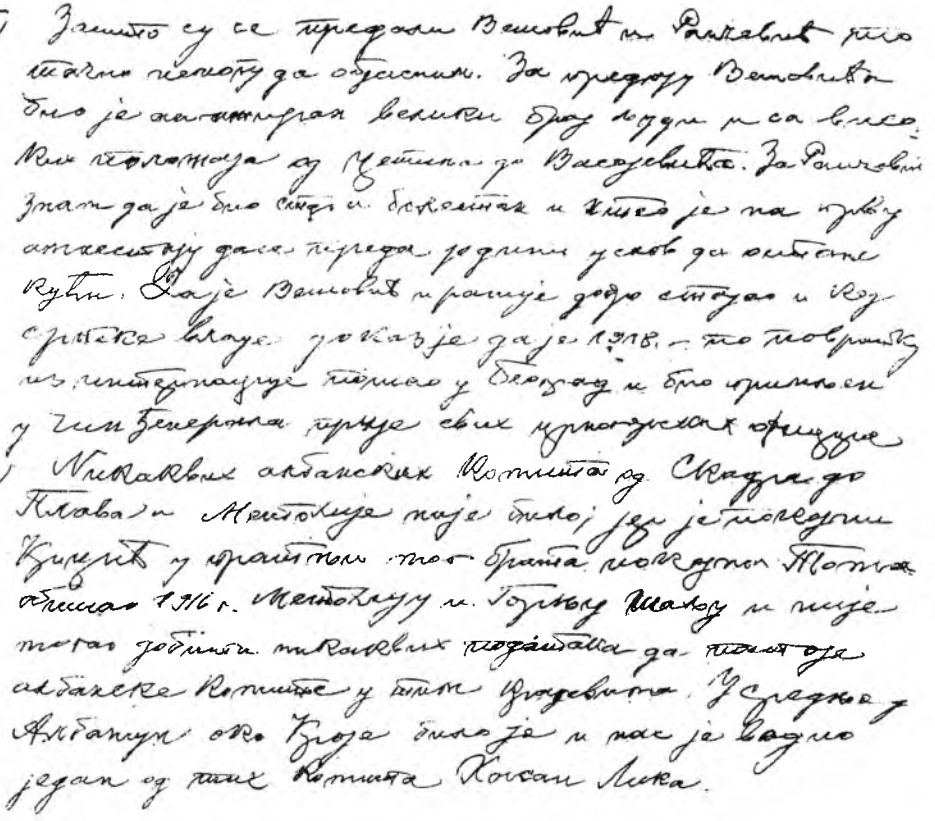

Факсимил писма комитског четовође Бошка Ђуричанина

су наредбе по Бјелопавлићима и позвали на овај збор све утицајне људе. Грађанима Даниловграда наређено је да се искупе испред скупштине, а на збор је дошло и неколико окупаторских официра.

Пред долазак генерала Вешовића направљен је шпалир од окупљеног становништва.

„Свак је заузео своје мјесто, пише Јован Ћетковић. С. једне стране војска, а с друге стране улице стоји заробљени јадни народ црногорски. Шпалир је направљен, све је готово и сад се чека. Официри већ нестрпљиво очекују и погледају дуж подгоричког друма. Сигурно чекају са те стране неког, али још никог нема, но ред се не квари, сви стоје укочено, чак се ни из хиљаду грла глас не чује. Дође десет сати, али још никог нема. Официри су сад постали сасвим нестрпљиви, па се два и два нервозно шећу дуж шпалира и са живом гестикулацијом расправљају међу собом.

Одједном звиждаљка даде знак и официри одмах полетјеше на своја мјеста. Већ се чује бректање аутомобила од Подгорице и мало не би, па ево једног теретног, пун је солдата. Ево и другог аутомобила с војницима. Одједном ево и један луксузни који се заустави на улазу у варош. Свак је сад упро поглед онамо. Види се како из луксузног аутомобила искачу официри, а међу њима и један цивил, коме ови официри чине необичне комплименте. Док ови људи мало протегоше ноге, пред кафану стигоше још два аутомобила од Подгорице — пуни војника. То је била њихова заштитница. Сад одједном сва та господа крену к народу. Брзим кораком примичу се ови непознати и ненадни гости, а пред свима онај цивил. Он је у халбцилиндру и црном одијелу. На бради му стрчи неколико дугачких и ријетко усађених длака. Лице бакарне боје, ваљда је преплануло, те сад изгледа црно-жуто. Има дивљи јогунасти поглед којим стријеља, омиче напријед и поздравља масу која га дочекује. Приђе и заустави се пред котарским заповједништвом, док се шпалир без икакве команде побрка."

Човјек у цивилном одијелу био је бивши војни министар Црне Горе генерал Вешовић, који је десетак дана прије тога напустио своје другове у шумама и предао се окупатору.

Окупљеном народу генерал је одржао говор:

„Браћо Црногорци, ево ме опет међу вама, послије двогодишњег растанка. Ни ја, а мислим ни ви, нијесте се надали да ћемо се већ гледати, поготову не сад, али судбина је тако хтјела. Благодарећи несравњеној милости цара и краља Карла, ево ме опет међу вама. Ево ме међу вама, код вас и с вама, послије мог двогодишњег пустог и лудог лутања кроз шуме. Ја сам, занесен мојом махнитошћу и лудом главом, убио једног ваљаног официра царске војске. Послије сам се покајао, али је то било доцкан, пошто су власти убиле мог брата и узеле крв за крв. Ја знам да вас је овај мој поступак много коштао, али шта ћете, може свако погријешити.

За мном су се повели и многи неразборити црногорски момци и усијане главе, дижући по свим крајевима Црне Горе оружје против царске војске, са лудим надањем да ће наше зарђале пушке сатријети силну војску бечког ћесара, чији се побједоносни барјаци вију на зидинама Петрограда и пред вратима Париза, а да и не говорим о шаци Србијанаца,

која је кушала опријети се сили царској, а још мање, браћо моја, о нама, који нити смо моћни, нити имамо разлога да се бунимо.

Није ово Турчин, него брат хришћанин, под чијом моћном заштитом живи толико народа, па неће лоше бити ни нама.

Вас буни, може бити, што Црна Гора није нигда била покорена до сада, али сад је тако Бог наредио. Наш јуначки барјак је пао, и не слушајте оне махните главе које се заносе лудом памећу и лажу вас само и упропашћују. Ништа они не могу добити са њиним зарађеним пушкама, осим зло за вас.

Ви видите и сами да су нас бивши савезници потпуно оставили и издали. Није њима стало за нас, они се већ ни сами не могу бранити. Вјерујте ми да све што можемо добити нећемо добити на пушке и сабље, већ на конференцији мира.

Ја сам дошао лично да вас замолим и савјетујем да се оставите ћорава посла, па онда да преко вас замолим ваше залутале синове, браћу и рођаке који су у шуми, да се мирно предаду, а ја ћу код власти настојати и заузети се да се досадашња кривица опрости."

Ово су биле ријечи бившег министра војног Црне Горе, некада великог и чувеног јунака који је знао усправно да стоји на бојишту док око њега фијучу непријатељска зрна, човјека који је некада својом храброшћу умио да поведе у незадрживи јуриш хиљаде Црногораца.

Маса окупљеног свијета у Даниловграду нијемо је ћутала и слушала. Само је по неко једва проциједио: „Тако је".

Окупљени свијет се одједном ускомеша. Кроз гомилу се проби један коњаник, приђе не сјахавши до генерала и рече:

— Господине министре, комитски војвода Видо Ђуровић, који се са својим четницима налази у Ђуриоцу, послао ме је и наредио да вам предам ово писмо и да вам кажем: ако не дођете у Ђуриоц у року од по уре, он ће, вели, ударити на варош са свим његовим четницима.

Коњаник поздрави генерала, окрену коња и оде.

Јован Ћетковић пише да се у Ђуриоцу окупила велика маса свијета. Сви су дошли да виде чувеног комитског војводу и бившег генерала.

„На средини бијаше постављен сто, а око њега сједе: с једне стране ђенерал Радомир Вешовић у друштву седам-осам швапских официра, а позади њих стоји неколико војника у ставу борбене приправности; с друге стране стола сједи војвода Ђуровић, лијеп, млад, развијен. Он има неки орловски поглед и отмен изглед. На њему одора српског официра, но без знакова, и док други комити носе капе од вучје и јагњеће коже, он носи капу српског сокола. Два реденика фишека укрштају му се на прсима, а о појасу висе му двије „крагујевчанке". По лијевој руци је рањен, па је опружио на столу, док је десном пригрчио уза себе карабин. Позади њега су четири комите, стоје четири вука са црним брадама до појаса, и држе танке пушке на став приправности, па наспрам себе стријељају погледом Швабе и чувају свога војводу.

Пуно је народа, војске и комита — све се измијешало. Око цијеле гомиле опасан је кордон војске, па око њих опет четници који опрезно мотре на све стране. Има их, рекло би се више од стотину, из свих крајева Црне Горе" — записао је Јован Ћетковић.

И на овом скупу генерал Радомир Вешовић почео је да говори као у Даниловграду.

Посматрач и на овом скупу био је Јован Ћетковић, па је о сусрету бившег војног министра и комитског војводе записао:

„Прича, а зној га пробија. Ђуровић од муке и једа зелени, и врпољи не на столици, али без ријечи слуша и он и његови четници док овај заврши. Али кад при крају Вешовић рече: „Српски је барјак разбучен, пао је, и не дигосте га ви са вашим захрђалим пушкама", онда Ђуровић плану и као разјарен лав јекну, скачући на ноге:

— Доста више!

И док Вешовић сједе, он отпоче:

— Господо, господине ђенерале, Радомире Вешовићу, или како хоћеш! — Двије су године како тирјански хабзбуршки ланац стеже двије до јуче слободне српске краљевине. Издаја краља Николе и његових министара, довела вас је, браћо Црногорци, у овај положај и не слушајте више шта вам они причају! Лажу вас кад кажу да је српски народ пропао! Он ће побиједити помоћу наших славних и великих савезника. Браћо, држите се јуначки, а ми ћемо с вама и уз вас бити све док извојујемо нашу побједу и док долете српски бијели орлови да рашчупају гадне швапске црне гавранове.

— Молим вас не вријеђајте, имајте у виду гдје се налазите и пред ким говорите! — упаде Вешовић.

— Ја се налазим у својој кући, у својој земљи, а драго ми је да говорим истину у брк непријатељима! Ја сам имао стрпљења да слушам ваше бљувотине и лагарије читав сат, па сад слушајте и ви мене!

И он је са идеалним заносом говорио даље, — онако како српски ваља и требује. Напосљетку је пријешао и на четовање Радомира Вешовића, на њихово међусобно договарање за организовање четника, па је завршио овим ријечима:

— Ти нас издаде, продаде себе за новац! Ја не жалим тебе, иди без трага ти глава! Жалим само што се преко тебе брука наш понос, што тебе жилосног војног министра Црне Горе, воде данас Аустријанци по црногорским пазарима као мечку и праве од тебе циркус.

Вешовић се од једа иронично смјешкао и захваљујући му на бесједи подиже шешир. На ово Ђуровић додаде да његов плаћени говор неће упалити у Бјелопавлићима, нити ма гдје друго гдје он доспије."

Послије овако оштрих ријечи Вида Ђуровића поведен је разговор о евентуалној предаји комита и условима за предају.

И тај разговор записао је Јован Ћетковић:

„Можете ви, господо, обећавати златна брда, можете мамити и лагати, али више нема лудих да вам вјерују. Познајем ја добро вашу швапску политику и ваше часне ријечи. Не вјерујем ја ни вашем цару, не вјерујем од вас ником ништа. И од наших преговора нема ништа, нити може бити говора о каквој предаји док год не видимо интерниране Црногорце повраћене кућама, док год не платите сву штету коју сте причинили народу, и тек онда могли бисмо, можда, разговарати, а до тада мира међу нама нема — до истраге ваше или наше! Но да баталимо тај разговор, па да идемо да не замрчемо — свак на своју страну. Сад ће, мислим, присијети и по чаша ракије, поручио сам за њу да вас по-

частим — знате српски је обичај не пуштати госта гладна и жедна из куће. Господина Вешовића не водите више да нам бесједи, јер га народ добро познаје.

Док је Ђуровић говорио један четник се узврпољио, па се пробије кроз масу напријед, види се да хоће нешто да каже, да се и он чује, и док се мало примаче, он изненада викну:

— Погрешка је, господине, што ми нијесмо одавно утукли и краља Николу и све његове министре, па овога данас не би било!

— Хвала ти на бесједи! — одговори му Вешовић.

— Хвала — не хвала, ово је овако, господине Вешовићу!

Овај се састанак сврши на овом. Вешовић и аустријски официри у пратњи војске одоше у Подгорицу, а Ђуровић и четници замакоше кроз луг, па даље ка Гарчу и Прекорници. Свак на своју страну."

Генерални гувернер Црне Горе Клам — Мартинц није се лако мирио са неуспјехом пропагандних зборова генерала Радомира Вешовића у Даниловграду и Ђуриоцу, па је мисија бившег министра војног настављена.

Нови пропагандни збор организован је у Спужу, иако је прије збора у Даниловграду један скуп у Спужу већ прошао без икаквих ефеката.

Међутим, ни комити нијесу сједили скрштених руку. Видо Ђуровић, којем су комити и народ дали име војводе, одлучио је да се енергичније супротстави Вешовићу, па је у помоћ позвао познатог црногорског револуционара Брацана Брацановића.

Брацановић је од почетка аустро-угарске окупације тијесно сарађивао са комитима, а посебно са Видом Ђуровићем, јер су били пријатељи од раније.

У чланцима које је у „Борби" објавио о Брацану Врацановићу, Јагош Јовановић, забиљежио је и дијалог између њега и генерала Радомира Вешовића на пропагандном збору у Спужу:

— Зашто сте дозволили да вас Аустријанци воде по Црној Гори као мечку на ланцу, господине генерале? — упитао је Брацановић.

— Да бих спасао народ од насиља и зла, мирно је одговорио Вешовић.

— А зар вјерујете окупатору? — упитао је Брацановић. — зар му можете вјеровати? Зар се не стидите да под окупаторском заставом учите народ да буде покоран, а одметнике да савијају шију?

— Не води ме Швабо, него идем по народу добровољно да скратим зло у које је ушао народ мојом кривицом и мојим одметањем — одговорио је генерал. Можда је све касно да се зло прекрати, јер га има исувише, али осјећам дужност да закумим Богом сваког Црногорца да одложи пушку док се велики не искрве и Германи не однесу побједу — завршио је генерал Вешовић покуњено.

— Ти пророкујеш побједу Германа, кукавни генерале — прекорно је упао Видо Ђуровић. Уплашио си се својој биједној глави, то је разлог, а не народно питање. Народ те некад сматрао храбрим војсковођом, а сад си на ланцу окупатора који води да срамотиш Црногорце.

— Нијесам се уплашио животу, Ђуровићу, него искрено тежим миру и мирном раду на домовима, — покушао је генерал да се правда.

— Ево до чега може да се спусти некада добар човјек и патриота — обрати се Брацановић народу који је слушао разговор. И ово нас увјерава да старим нашим властодршцима не можемо вјеровати, него се морамо борити колико против Шваба, толико и против оних који су нам до сада главаровали. Морамо се борити да народ буде свој господар у својој земљи.

Мајор Јозеф Мирчек се нервозно шетао по пољани и махао рукама да би прекратио вику и псовку. Обраћајући се Брацановићу рекао је:

— Ви морате бити мирни. Дозволили смо комитима да дођу и говоре шта хоће у току данашњег дана, док траје наша гарантија, а цивили то не могу да користе.

— Свако може од нас да каже шта хоће, без обзира да ли је одметник или не — одлучно се успротивио Брацановић.

— Нама не треба ваша ријеч и ваша гарантија — додао је Видо Ђуровић. Ми вама не вјерујемо, него вјерујемо само своме оружју и своме народу који нас помаже. Ми са вама преко оружја разговарамо. Због тога, мајоре, држите језик иза зуба док вам не буде касно!

Брацан Брацановић је сматрао да Вешовићева пропаганда, а и сама предаја, може оставити одређени утисак код народа, па је комитима предложио да генерала заробе и присилно врате у шуму. Међу комитима било је доста оних који су подржавали његову идеју, али се на крају од тога одустало, јер су се комити уплашили да ће окупаторске власти извршити одмазду над недужним становништвом.

Тако је Вешовић наставио своју турнеју упутивши се према никшићком крају.

Због у Мокрој Њиви данас се сјећа бивши комита Радован Вучинић:

„Ми смо на преговоре дошли из Козје пећине, из Зле Горе у Мокру Њиву. Дошли смо у кућу чувеног црногорског јунака Новака Рамова.

Вешовић нам каже да је он увидио да је наша акција пропала и да ће Аустрија и Њемачка побиједити, па да се ми вратимо кућама, а он нам гарантује да ником ништа неће бити.

Каже му Живко Премовић:

— Господине Вешовићу, ја мислим да сте ви примили бар педесет хиљада те сте се предали.

— Јесам, каже генерал, господине Премовићу, дали су ми педесет и једну и одвише жену.

Овом скупу присуствовао је бивши комита Андрија Радуловић. У његовим сјећањима о овом догађају записано је да је Живко Премовић рекао генералу Радомиру Вешовићу и ово:

— Ти си генерале, као министар војни, предао непријатељу црногорско оружје које пет стотина година није укаљано. Зашто сте то урадили знате ти и остали у влади. Нека вас срамота буде! Налазиш се у шуми ево двије године. Од тебе смо очекивали да нам будеш вођа, да нас боље организујеш за борбу против окупатора. А ти си се умјесто да нас водиш скривао по манастирима код калуђера. А сада си се предао, иако се Аустрија налази на ивици пропасти. Воде те као мечку од града до града, нека те срам буде.

Радован Вучинић прича да су се комити покајали што на овом збору нијесу убиле генерала Вешовића.

Таква идеја наредних дана јавила се у више комитских чета. Како су мишљења међу комитима била подијељена од убиства генерала Вешовића се одустало.

Бивши комита Благота Вујовић из Никшића, написао је о предаји генерала Вешовића:

„Предаја генерала Вешовића непријатно је одјекнула код свих комита у нашим крајевима. Али, никаквог дејства ни утицаја није имала на даљи рад комита. У округу никшићком ни један комита се није предао на издајничку интервенцију Вешовића.

Његове зборове и нападе на комите народ и комити су схватили као неку врсту лукаве издаје, схватили су га као издајника купљеног од окупатора.

Послије тих зборова и Вешовићевих напада на комите, код њих је остала снага да се и даље боре за слободу.

Предаја Вешовића прошла је кроз уши народа и — умрла.

Вешовић је нападао комите да су пљачкаши. А ја питам: која је то војска до сада постајала коју није народ хранио?

Колико је мени познато, Вешовићеви говори имали су једино извјесног утицаја у брдима и Васојевићима."

Вешовићева акција претрпјела је потпуни неуспјех, па су га аустроугарске власти крајем јануара конфинирале у Грац.

Окупатор је сада могао да схвати да су сви закључци како комитски покрет у Црној Гори држи генерал Вешовић били погрешни. Вешовић више није био у шуми, али су шуме биле пуније комита него у вријеме док је и он био тамо.

Др Новица Ракочевић о Вешовићевој улози у првом свјетском рату закључује:

„Тако је генерал Вешовић за непуне двије године направио три непромишљене и неопростиве грешке. Прво, као министар војни, а тиме и један од најодговорнијих функционера државне управе, одлучио се са осталим министрима на капитулацију и издао војсци наредбу да положи оружје. Друго, непромишљено је и неопрезно радио на припреми устанка, када је за то било најмање услова и изгледа на успјех, и својим непромишљеним актом — убиством једног аустријског официра — изазвао брзу интервенцију аустријских власти и тиме онемогућио сваку каснију озбиљнију борбу црногорског народа засновану на широј основи. Треће, предао се у вријеме када је комитски покрет узимао шире размјере, умјесто да заједно са њима настави борбу и стави се на чело тог покрета. Умјесто да то уради, он пропагандом настоји да и остали комити слиједе његов примјер."

Иако је акција са генералом Вешовићем претрпјела потпуни крах, окупаторске власти нису одустале до намјере да комите приволе на полагање оружја. Посебно им је било стало да на полагање оружја приволе најугледније комите као што је био Видо Ђуровић, па су га поново позвали на преговоре.

Ђуровић је добио понуду да на преговоре дође у Подгорицу. Уз позив за преговоре, како пише Јагош Јовановић, комитски војвода добио је понуду да заједно са црногорским комитима оде у Швајцарску.

Ни Ђуровићу ни осталим комитима, наравно, није било ни на крај памети да напусте своју земљу, јер нијесу ни узимали оружје у руке да би живјели у туђој земљи, али је Видо ипак дошао на преговоре у Подгорицу.

Сусрет аустро-угарских официра и чувеног комите одржан је у ондашњем дуванском монополу. Око зграде монопола скупио се читав град. Сви су жељели да виде храброг комиту.

Преговори, наравно, нијесу дали никакве резултате. Ђуровић није одустајао од захтјева које је поставио на збору у Ђуриоцу. Када су преговори завршени аустроугарски официри су схватили да су позивом Виду Ђуровићу да дође у Подгорицу комитима само направили услугу, јер су улице биле пуне свијета, што је значило да ће Ђуровић и његови комити само добити на популарности. Због тога су захтјевали да Ђуровић из зграде монопола изађе тајно. Он је схватио шта тишти окупаторске официре па је рекао:

— Док ми је ова „крачица" у рукама Видом Ђуровићем не може нико командовати. Ви, господо, пазите свога посла, а ја ћу да прошетам Подгорицом, кад ми се већ пружила таква прилика.

Комитски војвода изашао је на данашњу Улицу слободе са пушком у рукама, пиштољем и бомбама око паса и морно прошетао градом. Свијет га је са дивљењем поздрављао.

Радован Вучинић, бивши комита (сада живи у Тивту) — такође се сјећа преговора са Швабама:

„Једном смо послије предаје генерала Вешовића ишли на преговоре са Швабама. Састали смо се у двору краља Николе код Никшића. Нас четири-пет комита било је на преговорима, а цивил комесар швапски био је из Босне.

Сједимо и преговарамо, а ја видим они све „снимају". Видим да ће нас похватати, па се досјетим:

— Господине комесаре, ми видимо да је наша акција пропала и од тога нема ништа. Но било би добро да ми одемо свако код својих и да се са њима договоримо о предаји, па да све ово престане. Нијесмо ми отишли у шуму да уништимо Аустрију и Њемачку, ми знамо да то не можемо, но смо се дигли против наших шпијуна и ваших зликоваца да штитимо наш народ.

Комесару се приједлог допаде и ми одемо. Мало касније му се јавим телефоном и кажем:

— Неће нико да се преда, па предузимајте шта хоћете.

Дао сам му одговор иако се нијесам видио ни са ким из моје групе, јер сам добро знао да нико није за предају, а на преговоре смо и отишли само онако, да видимо шта Швабе мисле.

Нешто касније док смо били у Злој Гори у неким Козјим пећинама, добили смо писмо од швапског команданта. Послао нам је писмо по Новици Вујачићу у којем поручује да се предамо или одемо из земље.

Ми команданту одговоримо: „Не будали, но чини што знаш. Идите ви, ово је наша земља, па ћемо се за њу борити.

Било нас је у тим пећинама дванаест.

Послије тога чујемо пси лају доље од Никшића, од Кочана. Ми баш ставили месо да се кува. Посласмо двије патроле да виде шта се догађа. Дође патрола од Кусина:

— Ево, веле, војска!

Дође и патрола од Завраца.

— И отуда војска, веле.

Кренула на нас три батаљона: један од Кусина, други од Борове главе, а трећи с друге стране. Запуцаше они. Опколише нас, али се ми пробисмо кроз оне гудуре и јарчине. Нијесу нам ту могли ништа, ту се сам ђаво не би снашао осим нас.

Одатле одосмо у Херцеговину. Били смо тамо 17 дана. Никада то не могу заборавити. Тих мука у животу нијесам имао. Пуних 17 дана нијесам опанке скинуо, нијесам људски заспао нити се одморио. Нигдје никог не познајемо, не знамо ко нам је пријатељ, а ко непријатељ. Послије 17 дана вратисмо се. Било нам је лакше, знали смо гдје смо."

Група комита из околине Подгорице

Комити из Бара у Доњој Морачи: Радуле И. Ћировић и Мијат П. Лакићевић

Комитски војвода Видо Павићевић

СЕДМИ ДИО

Ко издао, браћо, те јунаке
који почну на наше крвнике
спопала га брука Бранковића,
часне посте за пса испостио,
гроб се његов пропа на та свијет!

Његош

1.

Ни масовне предаје васојевићких комита, ни пропаганда генерала Радомира Вешовића нијесу могли да зауставе нагло ширење комитског покрета у Црној Гори почетком 1918. године. Чак, стиче се утисак да су ови догађаји још више убрзали покрет за ослобођење.

За све вријеме окупације до тада комити нијесу били толико активни као у зиму 1918. године. Швапске постаје, жандармеријске станице и војни транспорти нигдје нијесу били сигурни. Комити су се појављивали свуда, а када их је војска тражила готово их није било нигдје.

На подручју Бјелопавлића крајем 1917. године и почетком 1918. године, појављивало се неколико комитских чета, на чију је организацију изузетно јак утицај имао један од најпознатијих комитских четовођа у Црној Гори Видо Ђуровић. Због њихове активности аустроугарске власти су у више наврата одводиле становништво у интернацију, а посебно породице комита. У децембру 1917. године и јануара 1918. године, из овог краја одведено је у интернацију 68 лица, од којих су 28 били чланови комитских породица. Међу интернираним било је 30 жена и дјеце.

Цивилни комесар за Црну Гору обавијестио је у јануару министра спољних послова Аустроугарске да се стање у Црној Гори толико заоштрило, да ће се неке области морати „забиљежити као побуњеничке", јер су комити свакодневно нападали официре, жандармеријске станице, војне транспорте.

И команда жандармерије извјештавала је да није у стању да се супротстави комитима и тражила је појачање. Само у току јануара комити су 70 пута напали жандарме. У борбама са комитима погинуо је један поручник, два кадета, девет жандарма један полицајац и 14 цивилних лица у служби полиције. Истовремено, 23 жандарма су рањена, а 150 разоружано.

Команда Групе В за Балкан саопштила је 24. јануара да се комити у округу никшићком убрзано организују по угледу на српске четнике. Комити су заузели жандармеријске станице Ханову код Грахова и Пишће у Пиви, а посада станице Крстац код Никшића приморана је на повлачење. Команда за Босну и Херцеговину упутила је због дејства комита један батаљон из Котора као појачање у Никшић.

Комити су код Никшића напали једно пољопривредно добро и заплијенили велику количину стоке, а затим три војна транспорта са животним намирницама разоружали.

У Никшић су поново упућена војна појачања из Босне и Херцеговине, око два батаљона, а затим је из Албаније упућен у Црну Гору један батаљон војника.

Комити су у овим крајевима напали још низ војних постаја и жандармеријских станица. Док би војска успјела да поврати неку жандармеријску станицу, комити би већ идућег дана заузели нову, тако да је аустроугарска Врховна команда наредила да се на овом подручју предузме озбиљнија акција за чишћење терена од комита.

Аустроугарске трупе кренуле су крајем јануара 1918. године из Билеће, Требиња и Автовца према Никшићу са намјером да се обрачунају са комитима, али их нигдје нијесу нашле.

Колико су се аустроугарске војне власти налазиле у тешкој ситуацији најбоље говори извјештај генерала Саркотића, заповједника за Босну и Херцеговину, који је 31. јануара 1918. године упутио Врховној команди:

„Ваша екселенција је вјероватно разабрала из односног службеног извјештаја да се у Црној Гори примјећује опасно кретање банди. У вези са заузимањем неколиких у извјештају већ поменутих, свакако слабих жандармеријских станица у Црној Гори, морам у допуни тога саопштити, да је покрет захватио посебице црногорска подручја, која граниче непосредно са Херцеговином, а особито округ Никшић, околину Шавника, а да је код Жабљака једно јаче одјељење кажњеничког корпуса, у борби са бандом претрпјело осјетљив пораз. Може се сигурно надати да ће, као посљедица наређеног појачања наших граничних станица и окупљања већих снага војске бити могуће да се спријечи продор бандитирања на нашу територију, те посебно да се спријечи и евентуално прикључивање нашег становништва бандама.

Ни војне власти у округу колашинском нијесу имале ништа мање невоља у јануару 1918. године.

Чете дурмиторских комита под вођством четовођа Ђорђија Кршикапе и Бошка Бојовића са око 80 бораца прешле су преко планине Синьавине и дошле у кањон ријеке Таре у општину Пољa. Успјели су да разоружају жандармеријске станице у Пољима, Бистрици, Гојаковићима и Добриловини.

Окружна команда из Колашина упутила је у кањон Таре војна појачања, двије чете војника, Румуна, које су како у својим записима каже Вуксан Минић, послије краће борбе положили оружје.

Због успјеха у сукобу са жандармеријом и војском број комита се повећао, па их је било око 150.

Поред борби у кањону ријеке Таре, како пише Минић, комити су у близини Мојковца разоружали једну војну јединицу од 120 војника, тако да су војне власти морале да пошаљу у помоћ специјалне јединице „Штрајхцуг“ које су комити приморали да се повуку у Синьавину.

У овим борбама погинуло је 25 комита.

Тих дана жандармеријска станица у Жабљаку послала је извјештај „да се читаво тамошње становништво налази у устанку, да је опредијељено бандама и добро наоружано“.

Током јануара и фебруара у дурмиторским врлетима вођене су непрестане борбе са комитима.

Комити су напали и жандармеријску станицу у Међуречју, јужно од Манастира Мораче.

На Црквини, код Колашина, дошло је до оштре борбе између жандармеријског одјељења појачаног са 50 албанских добровољаца, и комита. Погинула су двојица комита, а рањених је било више. Број погинулих жандарма није познат.

Невоље са комитима имале су и војне власти у Херцеговини. Готово свакодневно комитске чете упадале су у ове крајеве, нападале жандармеријске станице, транспорте хране и војску.

У фебруару су комити опет били најактивнији у округу никшићкоме, посебно на Дурмитору, гдје су оружје у шаке узели и они који нијесу били чланови комитских чета.

Средином фебруара на Дурмитор су упућене јаке војне снаге, па су неке комитске чете биле принуђене да пређу у Босну на подручје Фоче. На Дурмитор су упућене и специјалне јединице „Штрајхцуг" које су водиле оштре борбе са комитима. У Никшић је у фебруару дошао и сам генерални гувернер Клам-Мартинц, јер је стање заиста било критично за војне власти.

На Крнову су комити из Мораче, Жупе и Бјелопавлића под вођством четовође Светозара Радовића напали одјељење гонећег одреда са 85 војника. Комита је било само 22, а успјели су да убију или ране 50 војника и да заробе 35.

Казнена експедиција убила је због овог напада 30 сељака из села Лукова.

Одмах затим, одмазду су извршили и комити у Жупи никшићкој уништили одјељење од 15 жандарма.

Војне власти су опет извршиле одмазду и стријељале 50 сељака из села Драговољића. Како је записао Вуксан Минић стријељан је и свештеник Милован Поповић, а општина Жупа је новчано кажњена.

Аустроугарска Врховна команда дошла је до закључка да војне снаге у Црној Гори нијесу довољне да зауставе комитске покрет, због тога је спроведена нова организација војних јединица.

Жандармерија је појачана са 900 нових људи. Формирани су батаљони војника-ловаца.

2.

Окупатор је 1917. године кулуком градио пут од Билећа и Требиња према Никшићу. Наши сељаци одвођени су на кулук у Врањановиће и Осјечаницу. Тамо су скапавали од глади, радећи, под бичем, тешке физичке послове. Добивали су порцију вруће воде у којој је скувана сточна репа. Видећи неизбјежну смрт, сви се договоре и једне ноћи напусте Осјечаницу, па дођу у Мужевице. Тако је, у ствари, у Осјечаници почела Мужевичка буна. Жандарми су се одмах за њима дали у потјеру. На Буску су их пресрели Мужевичани, са комитима, који су зимовали у Мужевицама. Убили су два жандарма, а једнога ранили. Остали су се дали у панично бјектсво. То је било негдје при крају 1917. године.

У Мужевачкој буни учествовали су сви мушкарци који су „могли пушку понијети":

Средња генерација — војни обвезници: РАДОВИЋИ: синови Марка Ђоковића: Илија и Саво; МИЉАНИЋИ: синови Петра Стеванова: Васиљ, Глигор, Никола, Обрен и Лука; синови Саве Симова: Јаков и Алекса; синови Марка Симова: Ристо, Косто и Јаков; синови Зека Радова: Митар, Јаков и Гојко; синови Кара Јокова: Јаков и Крсто; синови Окице Јокова: Симо, Машан и Јован; синови Лазара Савина: Марко и Ђоко; Јеврем Ђоков, Лазар Стеванов, Радован Стеванов, Новица Пајов.

Млада генерација: РАДОВИЋИ: сини Марка Ђокова Симо, МИЉАНИЋИ: синови Стевана Лазарева: Аким, Алекса и Видак; синови Зека Радова: Јефто и Стеван; Симо Петров, Тодор Јованов, Трипко Спасојевић, Никола — Туро Живков. Старија генерација: МИЉАНИЋИ: синови Сима Мирова; Сава и Марко; синови Стевана Мирова: Петар и Спасоје; Живко Савин и Зеко Каров.

Колико сам касније, као ђак забиљежио учествовало је и 11 комита са стране (вјероватно да их је било и више, јер су појединци имали своје групе):

Ђуро Тодоровић, Живко Банићевић, Обрен Лалић, Марко Лалић, Ђорђије Ераковић, Митар Ковачевић, Милован Миловић, Радован Вучинић, Крсто Докнић, Јован Тодоровић и Обрен Килибарда.

Знало се да непријатељ неће мировати, па је спроведена служба извиђања и обавјештавања. Направљен је план одбране села, а у оквиру тога одбране сваке куће. Борци су распоређени тако да бране своју кућу не нарушавајући општи план одбране. Главни удар непријатеља очекивао се од Трепача према Буску, где је распоређена главнина одбране. Нијесу занемарени сектори према Врелима, Коњиштинама и на западу према Горњим Дубочкама.

Обавјештајци су извјештавали да је у Никшићу пуковник Хосподарац ставио у приправност свој „штрајхцуг", као и да су околним жандармеријским станицама стигла појачања гдје су примијећена неуобичајена кретања непријатеља.

Уочи другог дана борбе дошао је из Бирча младић Алекса Благојев Миљанић, са поруком од његове мајке Ђурђе, да се Швабе прикупљају у Бирчу и да преко Дубочака иде за Мужевицу. Тадија Алексин Огњановић из Поткоља, послао је жену Анету и сестру Јежу, са писмом у коме поручује: „Од Црног Кука, преко Горњих Дубочака, сјутра крећу Швабе на Мужевицу. Спали и даље извијести. Тадија". Јеврем Ђоков Миљанић, из Букорова дола, спровео је Алексу до Гарина катуна, гдје је био штаб одбране. Са собом је понио и Тадијину поруку Илији. Наређена је евакуација заосталог живља из села према збјеговима. Била је јака зима са уповршеним снијегом, који је достизао и по два метра. Из Букорова дола евакуација је извршена у Тисе, код Манитуре. Тамо смо „славили" Јованђан, 20. јануара 1918. године. Жене су нам дале кришку суве пршуте загријане на ватри и по грумен скорупа и сира. Западни дио села евакуисан је у збијег на Јеловици, у пећину Столовачу. Источни и сјеверни дио села евакуисан је у збијег у Ритогама.

Од раног јутра почеле су да грме пушке на све стране. Колона аустријске војске кретала се од Горњих Дубочака — „црногорским путем". Код Ћеткових долина скренула је лијево избивши изнад Букоровог дола, са намјером да избије на Кипин и овлада Златном страном. Куће Вукосава и Пија Стојанова бранили су Коста Марков и Радован Стеванов. Јача патрола свратила је са иута и запалила кућу и шталу Пија Стојанова. Дочекали су их Косто и Радован, па пошто су једнога ранили у главу, остали су се повукли за главнином. Косто и Радован су успјели да угасе ватру у кући. Кућу Марка Симова бранили су Ристо и Јаков из Млађеновине, уједно отварајући ватру на колону која је избила изнад Букорова дола. Јеврем Ђоков, са групом комита, дочекао је убитачном ватром, потпомогнут ватром са Млађеновине, аустријску

колону на бријегу изнад Букорова дола и међу швабама направио покољ. Патроле су у Букоровом долу запалиле двије куће и три штале. Не испунивши задатак, да овлада Кипином, колона се у нереду са мртвима и рањеним повукла према Мужевицама. Браниоци су на вријеме стигли да у кућама угасе ватре. Кад смо се увече вратили на згариште још су ватре тињале. Тајна спремишта у шталама жалосно су зјапила, а из њих се осјећао мирис нагоријелог жита и хране.

Сјутрадан, непријатељ је још јачим снагама поново напао из правца Врела, Буска и Коњштина. Опет је морао да се бори за сваку кућу и да пали оно што је остало читаво од јуче. Пред вече је доспио до куће сердара Марка Ђокова. У њој су изгорјеле многе реликвије, а као најглавније: Турски фермен из 15. вијека издат Милисаву Миљанићу да сагради цркву у Клењу — Дучића поље и сабља паше Миљевине, коју је књаз Данило даровао чувеном сердару Ђоку Радову Миљанићу.

Једна колона се кретала и од Врела, кроз Думову љут и избила код Јеловог дола, изнад куће сердара Марка, настојећи да браниоцима пресјече одступницу према Гарином катуну. У огорченој борби, код Јеловог дола рањен је Симо Марков у обје ноге, а Обрен Лалић у стомак. Послије 12 дана је умро.

Из Никшића смо обавијештени да су Швабе имале мртвих и рањених 40 војника.

Послије неколико дана, наишле су јаке непријатељске колоне „црногорским путем". Борби није било.

Непријатељ је дао проглас да се народ из збјегова врати својим домовима, давши чврсту ријеч да неће бити одмазде. Кад су људи почели да се враћају, вршен је на њих притисак да кажу гдје се крије Илија са осталим комитима. Саслушавани су безброј пута да кажу да ли су учествовали у борби и гдје су им пушке. Нико ништа није признавао. Сви су изјавили да су пушке предали у Никшић. Срећа што су Швабе имали поименичне спискове о предаји оружја, што је провјеравано у Никшићу. Није се нашао издајник.

У прољеће 1918. године снијег је био готово окопнио. Једне вечери у нашу кућу банула је непозната војска. Сви смо у страху поустајали. Напољу се чуло да неко тјера стоку. Упао је наоружан, млад висок момак. Представио се као Никола Терзић из Невесиња. Довео је, вели херцеговачке комите и дотјерао турски плијен. Питао је оца:

— Јеси ли ти Марко Симов Миљанић?

— Јесам одговорио је отац, пошавши му у сусрет да се рукује и пољуби. Ви сте Терзићи из Миљанића. Благо мени кад си ми у кућу дошао. Швабо ће брзо пропасти!

У то га је мајка тргла за одјећу, примијетивши да је превара.

Швабе су га шчепале и извукле из куће. Пред кућом су га ставили на највеће муке. Ни гласа није пуштао, само је викао:

— Не знам гдје је Илија ни гдје се крију комити. Оружја у мојој кући нема, предали смо га у Никшићу. Ни ја ни нико мој није учествовао у борби.

Остао је да лежи сав у крви. На питање гдје су му синови и мал, одговорио је:

— Ту више куће у Млађеновини.

Наређено му је да одмах пошаље по синове да дођерају мал.

Послао је кћер Крстињу. У то је свануло. Браћа су стигла са стоком. Војници су похватали десетак најбољих оваца, поклали их и у казане ставили месо да се кува.

Војском је командовао вакмајстор Марко Ковалко. Пришао је Марку и питао га колико има синова:

— Имам три, одговорио је отац.

— Знам ја за њих, но имаш ли ти и четвртог сина.

— Он је дијете (1910), одговори му Марко.

— Тај ми треба, рече вакмајстор, наредивши оцу да ме зове.

Позваше ме. Вакмајстор ме, премрлог од страха, ухвати испод руке и поведе испод куће према уљанику. Застаде скину бунду, па је прострије по земљи. Сједе окренут леђима према кући, а мени нареди да сједнем према њему. Са прозора из куће дају ми браћа знак метнувши кажипрст преко уста.

Вакмајстор извади из џепа некакве пакетиће „у злату и сребру". Разви их и понуди ми да једем. Кажем му да не знам шта је то и да тако нешто нијесам никада ни видио ни јео. Одговорио је да је то нешто најљепше на свијету намијењено само дјеци. И даље ме нуди, а ја му одговарам да то ни за живу главу не бих јео. Одлама парчад и почиње да једе. Опет ме нуди, а ја упорно одбијам. Смије се узимајући да једе час из једног час из другог пакетића.

Поче ме питати кад су Илија и Саво били код наше куће. Мени пред очима искрсава слика из прошле ноћи, кад су Илија и Саво код нас вечерали држећи пушке преко кољена.

— Никада Илија и Саво нијесу били у нашој кући, одговарам му. Отац би их сјекиром убио да се појаве. Они су нам село запалили и оставили нас без ичега.

Вакмајстор се смије. Па ме поче питати гдје су оставили пушке отац и браћа и јесу ли били у борби. Одговарам му:

— Ни отац ни браћа немају пушке. Предали су их у Никшићу. У борби нијесу учествовали.

Ја стварно нијесам знао ће су пушке сакривене.

Извади такулун пун зелених новчаница, па ме нуди да све узмем и да ће ми дати још, колико год хоћу, само да му кажем истину.

Поче да ми пријети да ће ми све у кући побити, кућу запалити, а мене оставити самога да ме вуци растргну.

— Можеш урадити шта год хоћеш, ја не умијем ништа рећи што није истина.

Устаде намргођен и пође кући, а ја за њим премро од страха. Пред кућом узе пушку од војника и опали у вис.

Ја шмугнем у кућу гдје ме браћа шапатом упиташе јесам ли што признао. Ништа, одговорим им, и опет изађем пред кућу.

Поче војска са предстража да пристиже. Подијелише приспјело месо. Кад су били готови са јелом, постројише се.

Вакмајстор нареди да војска креће. Четири шуцкора, са бајонетима на пушкама, поведоше оца који је посртао одупирући се на двије тољаге. Вакмајстор одвоји двије краве са теладима које остави, а за остали мал нареди да га браћа и сестра тјерају у Демињаче, крај Црног Кука.

Прије него што су пошли, браћа Стеван и Крсто Огњановић пришли су казанима са месом и са кутлачама покупили и посљедњи комад напунивши ранце телећаке.

Марко је спроведен у Билећу гдје је три мјесеца чамио под волтом. Вратио се у току љета, као живи костур, али са зараслим ранама.

Касније је вакмајстор наредио да сви сељаци, са стоком, љетују у Доњим Дубочакама и на Буску, како не би по планинама долазили у додир са комитима. Овце су нам се поразбољевале и почеле да крепавају. Јели смо њихово изуђено и осушено месо, јер друго, сем млијека нијесмо имали. Свако чељаде добило је на тијелу неки биљег — рану, која је постепено зарасла, остављајући трајан ожиљак.

У најтежим мукама народ је своме селу пјесму пјевао:

„Мужевице село мало,
од крви си сво црвено.
Људима си и јунаком
од давнина насељено.
А сад си, к'о никада,
швапском крви натопљено.
Што си тако замишљено?
У помоћ ти брзо хита,
храбра чета од комита.
Прогнаћемо швабе мрске
и шуцкоре, Турке дрске.
Уздигнута чела стани,
слободом се увијек храни,
Наступиће сретно време,
збацићемо швапско бреме.
Свануће нам ведри дани,
ово ће се звати — ЛАНИ.

(Записао Ђорђије Марков Миљанић)

3.

Веома мало комита изван Васојевића подлегло је аустро-угарској и Вешовићевој пропаганди и положило оружје. Они који су то урадили схватили су убрзо да су преварени, али је већини било касно.

Један од оних који су се и предали био је комита Радован Гудовић. Запис и гусларску пјесму о његовој предаји написао је прије 70 година народни пјесник Машан Ашановић.

Гудовић се предао цивилном комесару округа колашинског Милошу Љесковцу.

Народни пјесник о томе каже:

„На записник Љесковац га пита
Јеси ли се наживио мајци,
Казуј право ко су ти јатаци,
На то хајдук ријеч бесједио:
Ми нијесмо на записник дошли,
Но на ријеч некаквога цара,

А нијесмо знали да нас вара.
Што ме питаш ко су ми јатаци,
Непознати наши су конаци,
Скупимо се неколко јунака,
Хранимо се мрвом из торбака,
Којему је пушка зарђала,
Ону баца, па другу од цара".

Радован Гудовић успио је да побјегне из тамнице у Колашину, прескочивши бодљикаву жицу и да преплива Тару. Међутим, улетио је право у засједу и био рањен. Рањен је дошао у Морачу код свог побратима Ђорђија Вујисића. Домаћи издајници и овог пута су ступили на сцену и пријавили окупаторским властима гдје се Гудовић крије.

О оном што се касније збивало свједочи Микна Вујисић, сестра морачких комита Ђорђија и Ивана Вујисића:

„Дан прије Радовановог доласка моја браћа Ђорђије и Иван налетјели су на швапску засједу и раздвојили се. Радован и Ђорђије одоше тог дана кући Мурата Ристова у Полице да се распитају зна ли ко шта о Ивану.

Само што су ушли у кућу и сјели око ватре, Швабе опколише кућу. Њих двојица скочише да бјеже, али Радован видје да онако рањен неће далеко, па вели:

— Ја не могу Ђорђије с тобом, но ти бјежи на доњу, а ја ћу на горњу страну, да се барем ти пробијеш.

Како је Радован отворио врата дочекао га је плотун. На мјесту је остао мртав.

Кућа је била чатмарица, неомалтерисана, кроз зидове се могло видјети, па од плотуна намијењених Радовану погинуше и двије дјевојке које су се у кући затекле. Остадоше домаћин и Ђорђије. Мало касније један метак погоди и домаћина. Ђорђије се борио читаве ноћи. Непрестано је мијењао мјеста, пуцао час с једног, час с другог краја куће, тако да Швабе нијесу могле да прођу.

Комита Ђорђије Вујисић

лазио се син његовог брата. Молио је непријатељског официра да пусти младића, а да он стане на његово мјесто. Непријатељском официру требало је доста времена да схвати захтјев овог Црногорца. Збуњен, избуљених очију, гледао је у Ускоковића као да је видио привиђење.

— Ово само Црногорци могу! — рекао је зачуђени швапски официр и дозволио Петку Ускоковићу да стаие уз зид умјесто свог братанца Крста.

Радојица Војиновић брзо је обавијештен о покољу који су Швабе направиле.

Храбри четовођа ријешио је да освети недужне људе, или да погине. Поступио је по старим витешким црногорским законима.

Са својих 12 другова позвао је команду аустро-угарског гарнизона у Никшићу на двобој.

Изненађен оваквом дрскошћу командант Никшића послао је на ову комитску групу иста она два батаљона која су у Жупи починила покољ.

Микоња Костић је записао да се борба између комитске групе и два непријатељска батаљона водила од зоре до мрака.

Комити су убили око 30 аустро-угарских војника и још толико ранили, а имали су само једног рањеног друга.

Већина комита одмах послије убиства Ферјанчића разишла се из Жупе никшићке. Много касније сазнали су шта се све догодило. Међу онима који су отишли био је и Божо Головић.

Ево његовог свједочења:

„Кад убише Ферјанчића, комите заумиле да су Шваби дошле главе. Једна група, нас седам-осам око Радосава Жижића, кренусмо тих дана пут Ускока да причамо о слободи у Жупи и не слутећи какве ће јаде Шваба начињети одмах иза тога. Прегазисмо преко планина, снијег, сила божја, али се уповршичио и тревиле се лијепе дневи. У ноћ се спуштисмо у Милошевиће и одлучисмо да припуцамо на швапску постају, тек да се гласнемо и прочистимо цијеви до пушака. Ујутро чујемо да је вакмајстор Браун исте ноћи са свим војницима побјегао у Шавник.

Нас то осоколи па одлучисмо да ударимо и на постају у Боану. Окупише се и ускочки комити на челу с Мигом Кршикапом. У први мрак опколимо касарну. Миго и још неколицина рупише унутра кад тамо: свира грамофон, вечера постављена на трпези — од Шваба ни трага ни гласа. Неко их обавијестио о нашој намјери и они се разбјежали, умакли к Шавнику, немали кад ни вечерати...

Одатле одосмо уз Крњу Јелу. Сјутри дан се тучисмо са швапском патролом. Изби однекуд из Семоља. Препуцасмо се мало. Ја сунух уз један поток и набасах право на двојицу, сакрили се иза једне кладе и уперили пушке право на мене. Видим, гине се и нема се куд, па викнух: баци оружје! Њима испадоше пушке из руку и исправише се бојажљиво. Румуни, мојом срећом, а они су ти били никаква војска: чим запуца, они одлажу оружје. Била је за њих и једна пјесма: „Дај ми хљеба, ево ти гевера, ја сам Румун, православна вјера..."

Једноме виси некакав жути крст и медаља на прсима. Мени се оно нешто допада и узех му. Дадох им пушке и потјерах их пред со-

бом. Те радости кад ме видјеше да водим заробљенике! Радосав Жижић скочи да ми честита, посилио се посебно што сам од Никшића и из његовог друштва...

Из Крње Јеле се дигосмо уз Сињавину. Полако, од колибе до колибе, од стаје до стаје. Ето један дан некакво момче из Поља, рече да је студент, и каза нам да је у Пољима на чардаку Кргушића има некакво истурено швапско одјељење, раскомотило се и не снијева о комитима, лако их разоружати.

Нема чекања. На ноге. Једна група око Миливоја Рубежанина оде пут Шаранаца, а ми остали пут Поља. Ђорђије Кршикапа са једном групом није да нападамо ноћу, боји се преваре и засједе, а ми остали напријед — нема чекања. Пред нама Милош Чечовић, — бијаше то јуначина. Онај младић побјегао пред нама да се не би што посумњало, а ми се забавили о чуду — не знамо гдје је чардак Кргушића. Пред једном кућом затекосмо некаквог старца, изишао да унесе дрва, те ми му шаку на уста, па пред нама да калаузи.

Пред кућом нема страже. Стражар се забавио нешто на одаку, пушку прислонио уз довратак, уграбисмо му је, па Милош, Перо Миковић и ја рупимо у топлу собу пуну војника, раскомоћених и безбрижних, сједе око тавулина и о нама одиста не мисле колико о лањском снијегу.

Милош брекну на њемачком да ко не мрдне. Они послушно склопише руке. Пристигоше и остали. Истјерасмо их напоље и претресосмо до коже. Једном Мађару нађосмо нож у рукаву. Прилијеписмо му два-три „силета" (шамара). Поведосмо их одатле на дно Поља у кућу Митра Смоловића. Ту вечера сватовска. Имамо пара доста, нашли код Швабе, куписмо једнога овна те сви заједно вечерасмо и ту коначисмо.

Ујутро измијењасмо са Швабама ко је имао слабо одијело или обућу и пустимо их да с миром иду за Колашин, а на преговоре позвасмо вакмајстора Беленгију из главне постаје у Пољима. Дође. Ми тражимо да се преда, или ћемо напасти постају да ниједан не умакне жив. Он рече да ће нам за једно два сата послати одговор. Лукави Швабо, смотрио, зар, нашу снагу, па нам умјесто одговора послао фишек, а зрно му офарбао црвеном бојом. Значи — нема предаје него зуб за зуб...

Одустадосмо од напада на Беленгију. Мало нас да ударимо на жицу и утврду. Преко Гојаковића одосмо у Бистрицу. Ту дуго остадосмо. Имамо пара, а и народ нас лијепо пази. Дође код нас и калуђер Јефтимије Гломазић, весељак и говорција, баста му и попити. Наговорисмо га да и он крене с нама. Дође послије и група шаранских комита са Грујицом Чупићем на челу.

Једног дана примијетисмо Швабу. Вата косе и чувике да нас опколи, али Грујица Чупић са Шаранцима уграби прије Швабе ждријело Спиридуш, једини излаз према шаранским планинама, а нас један Босанац, Нећељко Викторовић, који се ту у Вистрици однекуд био склонио, изведе преко Велике горе изнад Добриловине и избисмо на шаранске планине. Ту се сретосмо са Бошком Бојовићем и Јеленом Шаулић. Бијаше са њима и Нико Велашевић и још друштва, али се од нас једна

група ипак одвоји и преко Малинска крену пут Жупе. На путу нам се однекуд придружи и Радован Бећировић. Робовао мој побратим годину дана по Њемачкој и некако се жив вратио, али опет не мирује него шуму на очи па у хајдуке.

У Жупи јади и чемер, нема се куд, пустош. Већ прољеће и ми одлучисмо да се уз Коњско, преко Млијечнијех брда вратимо пут Ускока. То нас умало све главе не кошта.

Митар Перушић нам донесе једно јагње да поједемо у колиби Јакова Требјешанина. Таман ми одатле кренули, кад ево војске, крца са сваке стране. Неко обавијестио постају у Буану, одатле у Манастиру Морачи, Драговића Пољу, Шавнику, Дубоком, опколили нас са сваке стране.

Погибе нам ту Шоро Рогановић и Милутин Јовановић и бог зна бисмо ли иједан умакли да у неко доба одједном не замагли те се војска врати и ми се извукосмо. Ђуро Јовановић, Милутинов брат, био лакше рањен у ногу и оде увече кући у село Ивање код Вуковика. Опази га неко од шпијуна и убише га исте ноћи. Кући оде и Радош Матијашевић из Ораха — Луковски крај, те и њему шпијуни дођоше главе. Неки му побратим из Пиве послије дошао, те двојицу, на које је сумњао да су му издали побратима, поклао.

Тако се послије растуримо. Мој побратим Радован послуша пропаганду генерала Вешовића те се предаде. Осудили га на три године робије, али срећом ни швапска не пуца до зоре, и њима убрзо дође црни петак.

Морам рећи да су моју породицу и мене спасиле комшије јер нико није проказао да сам у шуми. . ."

8.

Свједочење бившег комите Митра Браковића, сада ратног војног инвалида из Никшића.

„Јефто Гајов Ераковић из Бањана био је комитски четовођа. У фебруару 1918. године дође са групом изнад свог села Долова у Голом Брду, па како је боловао од ишијаса остави другове у шуми, а он оде кући да „напари" леђа.

Када је Јефто отворио врата, мајка Цвијета налазила се поред огњишта. Троје мале дјеце је спавало, а супруга Мара била је отишла код брата под планину Његош.

Мајка се сину обрадовала, али је и страх ухватио. Има шпијуна, плаши се, одаће неко Јефта.

И заиста, у поноћ бануше Швабе на врата, читав вод.

— Дај пиштољ! — викну Јефто мајци.

— Хоћу, ако ћеш се осветит — рече Цвијета и додаде му пиштољ.

Швабе провалише врата. Јефто успије да сакрије пиштољ испод кошуље. Војници га спопадоше за мишице, псују му бога комитског. Узеше пушку и фишектаре, а руке му свезаше конопцем. Кад га изведоше из куће Цвијета притрча и загрну га шињелом, како се пиштољ не би видио.

Док су га водили, Јефто је успио да се ослободи конопца на рукама, али је и даље држао руке иза леђа, као да је свезан. На километар

од куће чекала је војска са рефлекторима и Јефта одах поставише на стрелиште.

Куцнуо је задњи тренутак да нешто уради. Јефто искористи тренутак непажње швапских војника, извади пиштољ и поче да пуца у вод за стријељање. Двојицу је убио на мјесту а двојицу ранио. Остали војници преплашени нијесу ни покушали да скину пушке са рамена, већ су одмах легли на земљу. Јефто то искористи и поче да бјежи.

Док су се збуњене Швабе снашле, комитски четовођа је већ далеко одмакао. Када су појурили за њим било је већ касно. Швапски официр је видећи кораке у снијегу схватио да је тог човјека немогуће стићи, па је одустао од потјере.

За одмазду Швабе су из Јефтовог села отјерале у логор 15 људи. Сви су се вратили из логора живи послије ослобођења."

9.

У врху листе вакмајстора зликоваца осуђених на смрт од комитског суда налазио се и колашински вакмајстор Беленгије.

Немилосрдно је тиранисао становништво Колашина и околине. Бивши комита Радојица Оровић прича да је Беленгије окупио око себе групу од 25 Арнаута готово нигдје без њих није ишао, а био је страх и трепет за цио колашински крај

Како су га комите осудиле на смрт, чекале су згодну прилику да пресуду изврше, јер то уз његову пратњу није било једноставно.

Комити су од командира жандармеријске станице Наглића из Штитарице сазнали да ће Веленгије без својих 25 телохранитеља изаћи из Колашина. Поставили су му засједу у Муклом Виру у близини Колашина. За извршење овог задатка одређени су Радосав Жижић, Мирослав Кршикапа и Раде Ашанин.

Радојица Оровић прича да су комити и у том тренутку могле да се увјере о каквом се човјеку ради.

Беленгије је наишао у пратњи само једног војника. Поред пута један чобанин чувао је овце. Силник прије чобанину, скиде му капу с' главе и баци је

— Иди узми је, вели Беленгије чобанчету.

Несрећни чобанин крену према капи, уплашен, скупио се некако, а све се осврће према вакмајстору. Кад се чобанин сагнуо да подигне капу, вакмајстор га је покосио уз маузера.

Ово је у комитима изазвало страшан гњев. Нијесу успјели да се обуздају и да на зликовца пуцају из засједе, већ су у бијесу искочили на пут и јурнули према вакмајстору. Зулумћар је покушао да пуца на њих, али су комити били бржи.

Војник који је пратио вакмајстора није ни покушао да скине пушку с рамена. Мирно је посматрао шта се збива, па су га комити пустили да оде.

Веленгије није био само тиранин према мјесном становништву. Немилосрдно је мучио и аустро-угарске војнике, па је и међу њима био омрзнут. Управо то је спасило животе таоцима Мирашу Ракочевићу и Милошу Вуксановићу.

Пошто су комити пустили војника да оде, нијесу му чак ни пушку узели, а имали су на себи швапске униформе, команда у Колашину је закључила да су озлоглашеног вакмајстора убили њихови војници да би га се ослободили.

10

И Мојковац је имао по злу чувеног вакмајстора. Био је то Иван Крапеж, по звјерствима готово раван Беленгији из Колашина.

И овај вакмајстор ликвидиран је уз помоћ једног аустроугарског војника. Војник Недељко Викторовић, поријеклом из Босне, знао је куда се вакмајстор Крапеж креће и када је без пратње. Крапеж је често навраћао у кафану Павла Даниловића из Подбишћа. Викторовић и Даииловић су се договорили са комитом Блажом Радовићем из Бјелопавлића да сачекају Крапежа и да га убију.

Сачекали су га у засједи када се враћао из кафане.

Аустро-угарски војник Недељко Викторовић је одмах послије убиства вакмајстора Крапежа потражио комите и придружио се групи у којој је био Радојица Оровић.

Комити су знали да за убиство вакмајстора сљеди одмазда над недужним становништвом мојковачког краја. Одлучили су, сјећа се Радојица Оровић да не сједе скрштених руку.

Ова комитска група, којој се придружио Викторовић, послала је команди гарнизона у Колашину писмо у којем је командант обавијештен да Ивана Крапежа нијесу убили комити већ њихов војник и упозорили команданта да оставе на миру Подбишће. Било је наиме, предвиђено да се Подбишће спали и постријељају таоци. Такође, комити су запријетили да ће бранити Подбишће до посљедњег човјека.

Како је утврђено да је војник Викторовић нестао, команда у Колашину је повјеровала да комити нијесу убили вакмајстора, па се од одмазде над становништвом Подбишћа одустало.

11.

Четовођа Спасоје Тадић из Пиве са својим комитима запријетио је Роси Кецуновић са Дурмитора да не врбује дјевојке по селима за провод вакмајстора, цуксфира и официра.

Роса је убјеђивала комите да јој је неко тешко подвалио. Комити су се, међутим, добро обавијестили о њеном послу и утврдили да се она упушта у љубавне теревенке и подвођење лакомислених дјевојака.

Комитски суд осудио је Росу на страшну казну одсјечен јој је нос, па је тако вођена кроз села, да сви виде како пролазе издајници свога народа.

Комити су казниле и Тану Ђуричанин, жену чувеног четовође Бошка Ђуричанина из Васојевића, који се није предао са генералом Вешовићем. Утврђено је да Бошкова жена Тана сарађује са Швабама, а

код ње је често навраћао вакмајстор Прша Тана је издала четовођу Баја Крцића, који је убијен из засједе.

Комити Бошка Ђуричанина осудили су Тану на смрт и она је стријељана.

12.

Више комитских група из Црне горе прелазило је или се покушавало да пређе у Србију. У вријеме топличког устанка многи црногорски комити жељели су да помогну устаницима, а касније су прелазили у Србију ради повезивања са српским четницима.

Један такав поход у Србију организовали су Владо Змајевић и Милош Чечовић.

Овај поход комита завршио се катастрофално. Окупаторске власти у Бијелом Пољу и Пљевљима брзо су преко своје шпијунске мреже сазнали да је ова комитска група прешла преко Таре. На мјесту званом Црвена Локва комити су упали у засједу.

Готово нико није преживио.

Милош Чечовић је тешко рањен успио да се примакне Тари, одакле су га спасили браћа Станишићи. пренијели у своју кућу и лијечили.

И Владо Змајевић, иако тешко рањен, успио је да се пробије кроз обруч и сам пребаци преко Таре. Није, међутим, успио и да преживи.

Ни хроничари тога времена, ни савременици тих збивања не знају како је окончао живот чувени комита Владо Змајевић.

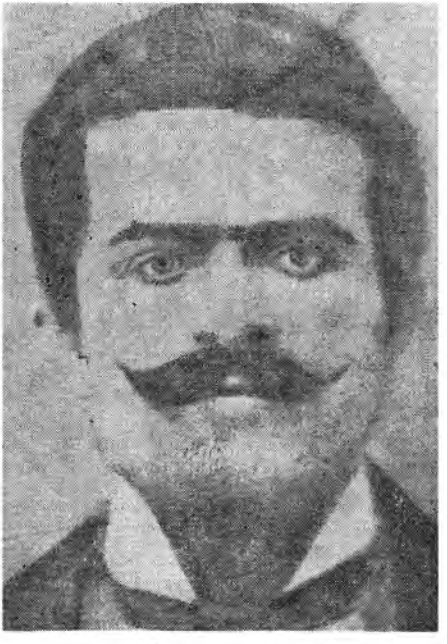

Четовођа Владо Змајевић

Према једној верзији, био је смјештен у једној колиби у Шарранцима и ту је лијечен. По народу се причало да је са собом имао три кесе златника. Једног јутра умјесто колибе освануло је згариште. Није утврђено да ли је пожар изазван несрећним случајем, или је подметнут.

По другој верзији Змајевић се лијечио у једној пећини села Шљиванско. Неко га је открио и на превару убио.

По трећој верзији рањени комита убијен је и опљачкан на обали Таре, а затим бачен у ријеку.

13.

Како је записао бивши комитски четовођа Вуксан Минић међу комитима налазио се и један калуђер. Био је то Јефтиније Гломазић из Пиве, иначе калуђер у манастару Добриловина.

Јефтимије је за вријеме црквених празника говорио становништву о тешкој ситуацији у коју је запала Црна Гора и о потреби да се окупатору пружи оружани отпор.

Дјелатност калуђера Гломазића убрзо су запазиле окупаторске власти. Додуше, овај калуђер већ је био на њиховој црној листи јер је још послије окупације Босне и Херцеговине дјеловао против Аустроугарске монархије.

С једним водом војника Швабе су напале манастир у Добриловини у којему су у том тренутку била два калуђера, поред Гломазића био је још и Вићентије Грбовић.

Калуђери су били наоружани и храбро су се бранили. Вићентије је погинуо, а Гломазић је успио да се пробије. Отишао је у свој родни крај Пиву и придружио се комитима.

Гломазић је заједно са познатим четовођом Спасојем Тадићем организовао јаку комитску групу која се борила у Пиви, источној Херцеговини и источној Босни.

Посебно је запажена активност ове комитске групе на ликвидирању шпијуна и окупаторских сарадника, а немилосрдно су се обрачунавали и са комитима пљачкашима.

14.

Стано Лакић и Јован Јововић издвоје се 1918. године из групе жупских комита и пођу у Бјелопавлиће, јер је Стано имао да заврши неке послове код Кула Лакића.

Јован остане у Покривеници, а Стано оде код Јовановог оца Тиодора. Одатле по једном момку пошаље писмо кмету Ристу Лакићу. У писму му је наредио да донесе окупаторску пушку.

Кмет се досјети, па оног момка наговори да писмо однесе у Слатину неком вакмајстору Ђуру. Овај је одмах извјестио вакмајстора Тесловића у Мартинићима, па су заједно са жандармеријом пошли у Лаће и опколили Тиодорову кућу.

Позвали су Стана да се преда, али је он одговорио мецима.

Потом је вакмајстор Тесловић тражио да Стано из куће пусти фамилију заједно са Тиодором.

Из куће су сви изашли осим Стана и Тиодора који није хтио да остави госта.

Борба се водила читаве ноћи.

Ујутру су у кући изгорјели и Стано и Тиодор.

(Записао Вуксан Минић, бивши комита)

15.

У августу 1918. године група комита склонила се у једну колибу у близини села Недојна. Неко их је проказао аустроугарској војсци, која их је опколила и напала.

Комити су се бранили неколико сати, тако да војници нису успијевали да прију. Борбу су чули становници Недојна, па једна група сељака узме пушке и пође у помоћ комитима. Војска је морала да се повуче пошто се нашла у унакрсној ватри, а погинула се четири војника.

Аустријским властима неко је потказао сељаке који су помогли комитима, па су, како пише у својим записима Вуксан Минић, сви осуђени на стријељање.

Савић Жарковић и Вукоман Жарац успјели су да побјегну са стрелишта, а Бојо Шарац, Вукосав Шипчић, Мило Шипчић и Јоле Војиновић су стријељани.

16.

Из записа комитског четовође Благоте Вујовића из Никшића:

„Становништво никшићког краја непрестано се комитима жалило на предсједника никшићке општине Вука Кривокапића. Он је некада био народни посланик у влади краља Николе, па је доведен из интернације и постављен за предсједника општине. Становништво Никшића жалило се да су многи због Вука отјерани у логор.

Вуко готово нигдје није ишао сам. Непрестано га је пратила швапска патрола, а пред кућом у Кочанима је стајала стража.

На комитском састанку одлучено је да се Вуко ликвидира.

Комитска група Благоте Вујовића дала се у потјеру за предсједником општине. Комити су сазнали да ће једне вечери отићи у кућу Тола Никчевића на Моштаници, па су увече опколили кућу.

Те вечери је био потпуни мрак. Вуко и Толе су примијетили да се око куће нешто догађа. Толе је кроз подрумска врата изашао из куће. Комита Перо Абрамовић из Кочана, иако је био близу, није могао добро да види. Помислио је да је Вуко Кривокапић, па је пуцао у њега. Убио га је на мјесту.

Перо је убрзо схватио забуну, пришао осталим комитима и објаснио им шта се догодило.

Комити су напустили засједу и отишле за Будош. Међутим, од одлуке да сарадника окупаторских власти Вука Кривокапића казне нијесу одустајали. Распитивали су се куда се креће, тражили згодну прилику да изврше пресуду комитског суда.

Комити су успјели да сазнају да Вуко сваког понедељка у 10 часова одлази код команданта Никшића. Одлучили су да га убију или ухвате.

За извршење овог задатка одређени су четовођа Благота Вујовић и комите Божо Марковић и Новица Мићуновић.

Поставили су му засједу између Вуковог моста и жељезничке пруге. Комити су овог пута имали среће; предсједник општине ишао је без пратње. Њима је то изгледало чудно, помислили су да можда војници иду иза њега, па су запуцали изнад главе предсједника. Како се нико није појавио, ухватили су предсједника и одвели га у Будош.

У Никшићу је брзо откривено да је предсједник општине отет па су за комитима кренуле потјере. Кренула је војска из постаје у Кочанима, Рађанима, Стражевини и Брађанима. Комити су успјели да умакну.

На збору комита одлучено је да се одреди комитски суд који ће да испита свједоке, становнике никшићког краја, па да се послије на основу прикупљених доказа суди Вуку Кривокапићу. У истражни суд одређени су Благота Вујовић, Митар Кривољевић, професор, и Ђорђије Маковић.

Ова тројица комита обилазили су становнике никшићке околине да прикупе доказе о дјелатности Кривокапића. Сви су се на њега жалили, али нико није хтио да потпише изјаву да га треба стријељати.

Комити су због тога одлучиле да Кривокапића не стријељају. Он је остао са њима све до ослобођења, као затвореник, а послије су га пустили.

17.

Чим је наступило љепше вријеме у марту 1918. године окупаторске војне власти предузеле су велике акције чишћења терена од комита у Црној Гори.

Прва акција чишћења предузета је у никшићком округу, а швапске власти су закључиле да се комитима придружује све већи број становника.

У Никшићу се у то доба налазио и командант гонећег одреда „Штрајхцуг" пуковник Хосподарац.

Из извјештаја команде Групе Б за Балкан види се да су борбе са комитским четама вођене свакодневно.

Чишћење је предузето и у дурмиторском крају, гдје су, такође, борбе биле свакодневне.

Према аустроугарским подацима у борбама од 8. до 25. марта 1918. године убијено је око 35 комита, а 16 заробљено.

Многе комитске чете биле су тих дана принуђене да се пребаце у Херцеговину. Тако се у околини Билеће појавило неколико комитских чета са око 200 бораца, а око Требиња вођене су жестоке борбе са црногорским комитима.

И поред свих напора генералног гувернерства Црне Горе да комитски покрет ликвидира прије правог пролећа, борбе су настављене и у априлу у свим крајевима.

Борбе у мају су биле још жешће, јер су услови и за комите и за гонеће одреде били повољнији.

Према извјештају цивилног комесара за Црну Гору само у првој половини маја убијена су 484 комита а 147 заробљено, док се 251 добровољно предао.

Ако би се рачунали швапски подаци о броју погинулих и ухваћених комита у јануару, фебруару, марту и априлу, испало би да је комитски покрет у Црној Гори до маја готово ликвидиран, јер је према њиховим подацима убијено неколико стотина комита.

Истина је, међутим, била другачија!

Иако су током пролећне офанзиве на комите 1918. године окупаторске власти слале са Цетиња у Беч извјештаје о масовном уништавању комита, врло брзо су морале да признају да комитски покрет не само што није уништен, већ да се проширио.

Током јуна, војска, жандармерија и гонећи одреди имали су више сукоба са комитима у готово свим крајевима Црне Горе.

У јулу, сукоби постају још жешћи. Једна група од 11 комита на путу Никшић-Грахово, на Божуровом Брду, напала је из засједе два камиона пуна швапских војника. Послије краће борбе војници су положили оружје, а имали су неколико мртвих и рањених. Међу рањенима био је и један аустријски пуковник. Комити су војницима узели оружје и одијела и пустили их.

На планини Кому комити су напали једно геодетско одјељење јачине 50 војника са једним официром. Погинула су два војника, рањено је 12, остали су разоружани.

На путу Спила-Грахово комити су у августу уништили два аутомобила, убили једног војника, а пет ранили.

У близини Даниловграда нападнут је војни транспорт, убијен је један официр и 11 војника, а више рањено.

На граници никшићког и колашинског округа комити су убили 12, а ранили 9 војника.

Због све чешћих напада комита генерално гувернерство је у првој половини јула затражило да се из 19. корпуса који се налазио у Албанији упуте четири батаљона као појачање. Истовремено, заведене су оштре репресивне мјере. Таоци су узимани све масовније.

Најчешће су у таоце узимани мушки чланови из породица комита или њихови рођаци. У случају напада комита Швабе су стријељале најприје чланове породица, или рођаке комита.

Чак, из страха од напада комита на војне транспорте, команда цетињског округа почела је да узима таоце из свих мјеста кроз која транспорт пролази.

Ни те мјере застрашивања комита и становништва нијесу помогле. У септембру, комитски покрет се просто распламсава.

Цивилни комесар за Црну Гору закључио је „да је комитски покрет узео опасне размјере", а окружна команда из Колашина извијестила је генерално гувернерство да се „борбе воде на све стране."

У Црну Гору у другој половини септембра стиже још 2.800 жандарма.

Не постоје тачни подаци колике су војне снаге 1918. године биле ангажоване у Црној Гори. Према подацима од којих је дошао др Новица Ракочевић, већ 1. априла 1918. године на територији Црне Горе налазила су се 25.283 војника, подофицира и официра, 8.290 коња и 82 митраљеза. У Црној Гори било је смјештено и 18 батерија са 55 топова, од којих 49 тешких, 4 средња и 2 лака.

У борби против комита 1. априла 1918. године непосредно је било ангажовано близу 15 хиљада војника.

Аустријски генерал Хуно Керхаве записао је да је мала Црна Гора везивала више посадних трупа на својој територији него Србија која је по броју становника 3,5 пута већа.

У Црну Гору су, поготову 1918. године, стално морала да се шаљу војна појачања, иако је Аустроугарској у то доба сваки војник био драгоцјен на фронтовима. Већ у августу у Црној Гори се налазило између 40 и 45 хиљада војника.

Цетињске новине које су излазиле у вријеме окупације веома мало су писале о комитима. Повремено су то били написи којима се позивају комити да се окане узалудне борбе, али су њихови успјеси заобилажени.

Послије закључивања мира између владе Совјетске Републике и Централних сила „Цетињске новине" донијеле су један чланак под насловом „На раскршћу":

„Неколицина разбојника рабећи фразеологију у неповрат минулог идеалистичког доба, неће, регби, да схвати сву озбиљност времена, којем Црна Гора у сусрет иде. Задојивши грамзење за туђим иметком удобним плаштом усташког имена, у најсудбоноснијем часу, поведе се за политиком коју смо прво споменули. На мјесту тријезног размишљања, како да земљу са највећом користи по њу изведу из катастрофе, поставио је пљачку и убиство у темеље свога рада! Осрамотио часно и с части надалеко чувено црногорско име, а да домовини ни најмање не помогне, већ да јој у часу највеће потребе однемогне, а себе за навијек обружи и упропасти!

Махнитци жигосани од Лењина у великој Русији хоће да пркосе, тјерају лисицу само да не истјерају вука."

(Подаци из књиге др Новице Ракочевића „Црна Гора у првом светском рату")

ОСМИ ДИО

Пошто Балкан вас тама притиште
И српско се угаси огњиште,
Сви Словени изгубише наду,
Што робују Бечу на западу.
Србин не ће ни тада да клоне
Пред силама што га тако гоне,
Но поносно стао и пријети
Сили која про Европе лети.

Радован Бећировић

Комитски покрет у Црној Гори израстао је из слојева обичног народа. Број комита из грађанске класе био је занемарљив, њих неколико. Није био ни број интелектуалаца велики, иако су сви поријеклом из селâ.

Међу комитима се налазило 16 официра, 5 барјактара, 2 професора, 7 учитеља, 43 ђака разних средњих школа, 1 министар, 2 калуђера, 2 поштара, један племенски капетан, 2 перјаника, 6 чиновника, 67 подофицира, 6 водника народне војске и 8 бивших жандарма.

Сви остали, знани и незнани, комити били су из црногорских села. То значи да је герилски рат у Црној Гори водио народ, јер је њему најтеже и било да живи у швапском ропству.

Покрет се потпуно спонтано и појавио и развијао. Водиле су га народне вође, које су комити и народ звали четовођама, понекад харамбашама и војводама.

Иако већина није имала готово никакво школско образовање комити нијесу били искључени из политичких збивања у вријеме првог свјетског рата. Већина комита прихватила је идеју о уједињењу Црне Горе са Србијом.

Комити из колашинског краја први су као свој главни циљ, поред борбе за ослобођење, поставиле себи и задатак да се боре за уједињење. Идеја о уједињењу појавила се такође, већ од првог дана и код комита из Бјелопавлића и Дурмитора.

Крупан утицај на овакво опредјељење комита у Бјелопавлићима имао је комитски војвода Видо Ђуровић, а на опредјељење дурмиторских комита Бошко Бојовић, Спасоје Тадић, Матија Јакић, Никола Велашевић, Јован Брауновић (ђак из Србије), Никола Вучуровић из Херцеговине, Мирко Крстајић и Војислав Пекић.

Из осталих крајева Црне Горе најистакнутији поборници уједињења Црне Горе и Србије били су: Петар Бањовић, Радојица Никчевић, Радован и Митар Вучинић, учитељ Лазар Павићевић, Константин Драговић, Радуле Ђуричковић, Грујица Ускоковић, Ристо Баковић, Јован Гардашевић, Спасоје Љумовић и Светозар и Грубан Радовић.

У никшићком крају налазила се и група комита Косте Пећанца из Србије, а на уједињењу су посебно активно радили Алекса Николић и Ђорђе Перуновић.

Са идејом о уједињењу није се слагао незнатан број комита.

Комплетна политичка активност црногорских комита одвијала се на зборовима, или како су их понекад комити називали — конгресима.

Комитске групе окупљале су се на зборове и током 1917. године, али овај вид активности изузетно је био изражен током 1918. године.

У јануару 1918. године Видо Ђуровић је сазвао два збора у Копиљу и Радовчу. У Вијелим Рудинама код Чева одржан је збор комита којем су присуствовали и неки предсједници општина као и мноштво грађана.

И дурмиторски комити одржали су у јануару 1918. године већи збор у селу Пишчу у Пиви. На збор је дошла и велика маса народа. Калуђер Јефтимије Гломазић, иначе комита, служио је у цркви службу посвећену уједињењу, што је на све присутне оставило снажан утисак.

Истог дана Бошко Бојовић и Никола Вучуровић одржали су збор и у селу Врела код Жабљака, гдје је Вучуровић говорио окупљеном народу о уједињењу.

Крајем јуна на Дурмитору је одржан већи комитски збор којем су присуствовали представници комитских чета и из других крајева Црне Горе. Збор је усвојио резолуцију коју је написао комита Радован Томић, али како пише др Новица Ракочевић, ни оригинал ни препис ове резолуције није сачуван. Зна се само да је у резолуцији записано да је потребно бескомпромисна борба са окупатором до коначног ослобођења, и даље борба за уједињење Црне Горе и Србије.

Како је записао Вуксан Минић на овом збору формиран је и „Херцеговачки горски комитет", а за предсједника је изабран Радован Томић. Овај комитет обухватио је све комите са дурмиторске територије.

Назив „херцеговачки" како пише др Новица Ракочевић, комити су узели због тога што је дурмиторска област некада била у саставу Херцеговине и што се становништво са већег дијела ове територије више осјећало Србима-Херцеговцима него Црногорцима.

Др Новица Ракочевић даље истиче.

„Може се претпоставити да су поборници уједињења узели овај назив и из чисто политичких разлога. Наиме, овим се хтјело да се црногорска територија поцијепа одвајањем дурмиторске области од Црне Горе, како би се лакше спровело уједињење у случају да се у Црној Гори појави јака снага против уједињења."

Нови комитски збор заказан је за 10. јул 1918. године у селу Добриловини у кањону Таре.

На путу за Добриловину неке комитске групе састале су се у селу Липову, гдје им је мајор Сава Лазаревић, који се био вратио из логора Карлштајн, говорио о политичким борбама у логорима и акцијама за уједињење.

Збор у Добриловини трајао је два дана. Изабран је одбор који је припремио резолуцију. Резолуцију је писао комита Радојица Никчевић.

Др Новица Ракочевић пронашао је забиљешке једног комите у којима се налазе неке тачке ове резолуције:

„1. Да се продужи борба против окупатора до коначног истјеривања из земље и уједињења Црне Горе и Србије под династијом Карађорђевића.

2. Да се не дозволи повратак краљу Николи и његовој породици у Црну Гору.

3. Да се комитске групе појачају новим комитима и у датом моменту дигне општи народни устанак у Црној Гори.

4. Да се спријечи свака даља пропаганда враћених интерниираца за рачун краља Николе.

5. Да се настоји свим средствима на придобијању интерниираца за наш покрет, а предочити им да облик државе и њеног уређења оставља се по завршетку рада народу на опредјељење.

6. Да се одмах приступи ликвидацији шпијуна и непријатељских наоружаника, уколико их гдје има по селима за које ће се одредити тројке из сваке групе у свом рејону.

7. Да се спријечи даље пљачка народне имовине без пресуде.

8. Да се припреми кадар за преузимање власти по ослобођењу земље."

Како на збор у Добриловини представници неких комитских група нијесу дошли, нови збор заказан је за 20. јул у Штитову.

Из Добриловине многе комитске чете морале су да се пробијају борбом, јер су окупаторске власти обавијештене о овом скупу комита, па је према Добриловини кренула војска.

У Штитово је дошло много више комита. Према подацима Вуксана Минића присуствовале су сљедеће комитске чете или њихови представници: Светозара Радовића, Тодора Дуловића, Вука Лакићевића, Мирка Ћетковића, Саве Грујића, Радула Ђуричковића, Вуксана Минића, Вида Павићевића, Савића Ђуровића, Живка Томовића, Ђура Миковића, Милића Паровића, Вукосава Микића, Бошка Бојовића, Младена Цаковића и Радосава Жижића, а пивске комите представљао је калуђер Јефтимије Гломазић.

На овом скупу потврђена су опредјељења из Добриловине и усвојена резолуција која је имала око 30 тачака.

На скупу у Штитову посебно је наглашена потреба вођења енергичније борбе против пуштених интерниираца, присталица краља Николе, и оних који наговарају сељаке да узму оружје и да се боре против комита.

У политичкој активности комита др Новица Ракочевић у књизи „Црна Гора у првом свјетском рату" пише:

„Опредјељивање већине комита за уједињење било је прогресивно и оправдано. Међутим, они су то уједињење схватили као просто присаједињавање Црне Горе Србији под династијом Карађорђевића, што је била посљедица њихове политичке незрелости, заосталости друштвено-политичког развоја Црне Горе и прилика у којима су они дјеловали. На овакво њихово опредјељење утицали су слиједећи разлози:

1. У Црној Гори је већ од раније била проширена мисао о потреби уједињења народа Црне Горе и Србије у једну моћну државу, иако начин уједињења није био довољно јасан ни за све једнако прихватљив. Код већине народа у Црној Гори било је преовладало схватање да Црна Гора не може више самостално егзистирати.

2. Политичке борбе у предратној Црној Гори, незадовољство једног дијела народа режимом краља Николе, сиромаштво и економска неразвијеност земље (добар дио народа није могао осигурати средства за живот, па су многи морали да траже зараду ван земље). Од уједињења нове државе очекивале су се повољније могућности и за зараду.

3. Капитулација Црне Горе коју је народ схватио као тешку лагу и за коју је већина кривила краља Николу, као и за народну трагедију која је потом услиједила.

4. Став већине бивших функционера црногорске државе према комитима такође је утицао на опредјељење комита за уједињење. Већина њих је била убијеђена да од успостављања црногорске државе комити не могу очекивати никакву награду, већ само да могу бити узети на одговорност.

5. Оснивање Црногорског одбора за народно уједињење и одлуке донесене на Крфу, о којима су комити били донекле информисане.

6. Политичке борбе у логорима о питању уједињења, за које су комити дознали од репатрираних интернираца.

7. Утицај клубаша и омладинаца просрпски оријентисаних међу комитима, као и очекивање комита да ће у новој држави бити награђени за учешће у борби, а поготову ђаци и подофицири.

8. У Црној Гори се у оно вријеме није постављало национално питање. Црногорци су се сматрали дијелом српског народа. Појам „Црногорски народ" означавао је само регионалну припадност, а не националну, као што су на примјер Срби из других крајева названи Херцеговци, Босанци, Војвођани и слично.

9. Србија је територијално и бројчано била већа, а тиме и економски снажнија; уз то, њена војска, влада и династија под тешким условима напустили су земљу, изашли на Солун и продужили борбу, па су поборници уједињења сматрали за природно да Црна Гора буде уједињена са Србијом под династијом Карађорђевића.

До комита су допрли гласови, који су вјероватно потекли из аустроугарских команди, како се краљ Никола наводно оградио од комита, осуђујући њихов рад и називајући их бандама, па је и то донекле подгријавало и онако нагомилано незадовољство према краљу Николи и његовој околини."

На политичко опредјељење комита, свакако, доста утицаја имала је Србија. Неки од најугледнијих црногорских комитских вођа, као на примјер Видо Ђуровић, школовани су у Београду, па су били под великим утицајем Србије. Међу црногорским комитима било је и Србијанаца који нијесу успјели да се повуку са својом војском, као на примјер Алекса Николић, који је био четовођа, па су и они имали утицаја на политичку оријентацију комита. Најзад, и поред свих тешкоћа, црногорски и српски комити одржавали су међусобну везу. У топличком устанку, а касније међу српским комитима изузетно значајну улогу играли су Јован Радовић, Милинко и Тошко Влаховић који су из Црне Горе отишли да помогну топличким устаницима, па је и њихов утицај на црногорске комите био велики. Познато је, на примјер, да је Вуксан Минић са једном мањом групом комита успио да се пробије у Србију и састане са Радовићем и Влаховићем и да се потом врати у Црну Гору.

Комитски покрет у Црној Гори спонтано се појавио и никада није имао јединствено вођство и јединствену организацију. Многи угледни комити још првих дана покушавали су да комитске чете повежу, али већег успјеха нијесу имали.

Ни један комитски четовођа није имао толико угледа да би га чете из свих крајева Црне Горе прихватиле за вођу. Такав углед имао је једино генерал Радомир Вешовић, али је он, и поред више позива од комитских четовођа да се стави на чело покрета остао пасиван.

Нејединсто у комитском покрету Црне Горе, за разлику од комита у Србији који су имали јединствено вођство, доста је разумљиво када се знају друштвене прилике оног времена у овим крајевима. И државна и војна организација Црне Горе била је заснована на племенском принципу. И поред тога што највећи дио народа није признао одлуку краља и владе да војска положи оружје, међу овим људима ипак су само гла-

вари, односно високи официри имали довољно угледа и поштовања. Обични људи из народа који су се у овом рату уздигли до четовођа хајдучких чета и војвода, имали су угледа само у свом племену. Тако је престиж међу племенима, као и кроз читаву црногорску историју, и сада негативно утицао на комитски покрет и онемогућио му шири замах. Сигурно је да се међу комитима нашао било који од генерала црногорске војске који би био спреман да им се стави на чело, да би комити врло брзо били јединствени и да би их било много више.

Угледне комитске четовође биле су због тога принуђене да сазивају комитске зборове како би се акције појединих чета координирале, а покрет добио било какво јединство.

Још 1917. године јављале су се идеје да се изабере војвода свих комита, али како су се због непрестаних потјера комити из свих крајева тешко окупљали, војвода није изабран.

Из записа Спасоја Јошовог Љумовића из Пипера може се видјети да је војвода црногорских комита изабран тек 21. јула 1918. године на великом комитском збору у Штитову на Дурмитору.

Спасоје Љумовић пише:

„На том штитовском збору мене су једногласно другови комити поставили за војводу. Ја сам се трзао, пошто је ту било школованијих људи, па од њих да поставимо вођу, старјешину званога војводу. Они су на то једногласно рекли: ми га не бирамо по школи, но га постављамо по пушци!

Ја сам се друговима захвалио на њиховом великом другарском повјерењу. И ја сам се старао и трудио, и данас се трудим, да не изневјерим њихово велико повјерење.

Од њих сам тражио само двије ствари: прво — послушност, а друго — борбу до краја и ништа друго.

Они који су живи и данас ме ословљавају титулом. Хвала им!

У Штитову смо донијели одлуке да се ликвидирају: из Мораче Милош Меденица, из Роваца Веко Влаховић, из Пипера Мило Мијајилов Вучинић, а из Бјелопавлића Богић Радовић и Андрија Станковић.

Ја сам ту одлуку одложио. Већ кад ме поставише за војводу, да и ја као нови главар донесем неку уредбу, ја речем: ако је лош Милош Меденица, добри су Моračани, ако не ваља Веко Влаховић, добри су Ровчани, ако не ваљају Вогић Радовић и Андрија Станковић, добри су Вјелопавлићи, ако не ваља Милош Вучинић, добри су Пипери. Ако погине њином иницијативом који наш друг комита, имамо их кад побити."

Избор војводе ипак није имао неког већег утицаја на јединство покрета, јер су комитске чете и даље самостално дејствовале.

У недостатку централне команде комитски зборови су одиграли пресудну улогу у развоју покрета, јер су неке комитске чете показале велику активност у извршавању задатака усвојених на зборовима.

Тако су, на примјер, после збора у Штитову, гдје је одлучено да се комитски покрет омасови и обаве припреме за подизање општенародног устанка, многе комитске чете активно радиле на реализацији овог задатка. Неке чете су пошле у крајеве у којима комита није било да формирају нове комитске чете. Тако је једна чета средином августа из Пипера отишла у Црмницу, па према Крајини и Ријеци Бојани. Међу-

Заједно и у комитима: супружници Ксенија и Спасоје Љумовић

тим, ова чета била је приморама да се убрзо врати, јер народ у овом крају није био расположен да диже устанак.

Ипак, у већини крајева црне Горе комити су имали потпуну подршку народа, па је активност комитских група на припремама за подизање устанка имала резултата.

Такође, комити су имали пуно успјеха у ометању нормалног функционисања окупаторских власти. Институције и органи које је окупатор поставио у Црној Гори озбиљно су током 1918. године били угрожени, а у неким мјестима и потпуно онемогућени. Комити су наговарали сељаке да не плаћају порез, када би долазили порезници, они су им се супротстављали, а било је случајева да су нападали порезнике и отимали прикупљени новац.

У многим крајевима комити су од учитеља тражили да у школама употребљавају ћирилицу. О томе је цивилни комесар са Цетиња обавијестио и Беч. Судови, такође, нијесу могли нормално да функционишу, јер су комити на зборовима одлучили да позову судије да напусте судове, па многи од страха нијесу смијели да се баве овим послом.

Општинске управе, такође, нијесу могле нормално да функционишу. Многи предсједници општина нијесу нигдје смјели да крену без јаке војне пратње, јер су се налазили на комитској листи осуђених на смрт.

Како у књизи „Црна Гора у првом свјетском рату" пише др Новица Ракочевић, генерално гувернерство је почетком 1918. године схватило да, не може разбити комитски покрет, па је настојало да за борбу против комита придобије и домаће становништво. То су предлагали и најутицајнији људи из бившег врха црногорске државе. До већег ангажовања домаћег становништва у борби против комита дошло је у марту 1918. године, а до масовнијег примања оружја од аустријских власти дошло је у посљедња три мјесеца окупације. То је, закључује др Ракочевић, била посљедица страха од репресалија и утицаја неких угледних људи.

Свакако на ово је доста утицаја имала и активност присталица краља Николе којима опредјељење већина комита за уједињење није било непознато. Они су у комитима видјели највећу опасност за поновни повратак династије Петровића у Црну Гору, а окупаторске власти, опет, имале су свој интерес да присталицама краља Николе пруже подршку, јер Аустроугарској свакако није одговарало стварање велике Југославије.

Ипак, примање оружја од окупатора за супростављање комитима није узело шире размјере, осим у неким општинама. Највише становника примало је оружје у цетињском округу, али су у пружању помоћи окупатору били ипак колебљиви. У јуну 1918. године, због повећане активности комита, становништво неких крајева само је тражило оружје од аустроугарских власти, „да заштите себе, мјесто и своје племе". Највећи број становника тражио је оружје из Загарача, Загреде и Цуца. У Загарачу је уз помоћ наоружаног становништва убијен чувени комитски четовођа Јован Тодоровић.

Један број пушака примили су и сељаци неких села у даниловградском, никшићком и андријевичком срезу.

У овим крајевима сељаци су примали оружје најчешће из страха од комита пљачкаша, односно из страха од разбојничких група које

су се представљале као комити, било да би пљачкали, било да би комитском покрету наносили политичку штету и крњили му углед међу становништвом.

Наоружани сељаци учествовали су у борбама против комита заједно са аустроугарском војском, или су били водичи, али самостално нијесу дјеловали.

Ипак, у односу на број сељака који су одбили да приме окупаторско оружје за борбу против комита, број оних који су то учинили је занемарљив. Вјековни слободарски дух и традиције нијесу дозвољавали, чак и онима који на комите нијесу радо гледали, да се из руку окупатора прими оружје, јер је народ то сматрао националном издајом.

У пролеће 1918. године многе комитске чете усвојиле су правилнике, што је такође био значајан напредак у организацији комитског покрета.

Једини оригинални правилник сачувао је бивши комита, иначе касније правник, Војислав Пекић.

Правилник је сачињен 29. априла 1918. године у селу Савковићи код Чачка, када се Пекић са својом групом комита налазио на путу за Топлицу. Ова група ,наиме ,била је пошла у Србију да се повеже са српским четовођама.

Правилник гласи:

„Правилник кретања друштва Херцеговачког горског комитета.

За извршење својих циљева друштво се може кретати по свим мјестима где живи српски елемент по доље израђеним статутима правилника,

Чл. 1. Друштво има свога вођу чија је дужност, уколико му је могуће, старати се да своје друштво снабдије са обућом и одјећом и уопште са свијем најнужнијем потребама које мора имати четник, али разумије се вазда на поштен и оправдан начин, а никада против друштвених начела.

Чл. 2. Вођа према својим друговима мора бити искрен и никада не смије намјерно и очигледно са животом других свој да сачува.

Чл. 3. Вођа мора и једини има право са свим звваничним друговима, другим друштвима, појединим особама преговарати и о друштвеним стварима третирати...

Чл. 4. Вођа мора према својим друговима бити непристрасан при одређивању послуге.

Чл. 5. Он одређује четнике на послугу, даљину путовања, вријеме почивања, и уопште све покрете друштва.

Чл. 6. Четници морају међу собом бити везани са љубављу и искреношћу, и морају пазити да један другог не вријеђају:

Чл. 7. Четници се морају покоравати наређењима и одредбама свог вође и без поговора вазда извршавати наређење.

Чл. 8. Дужност четника је да пази да што може тачније извршава наређења свог вође и то само онако како му се нареди.

Чл. 9. О друштвеним стварима гдје нема вође четник не смије ништа говорити, већ то мора вазда оставити свом старјешини.

Чл. 10. Гдје се налази вођа, без дозволе четник не смије о друштвеним стварима никада да говори већ вођа има право одмах да му одузме ријеч и да га казни казном којом за сходно нађе.

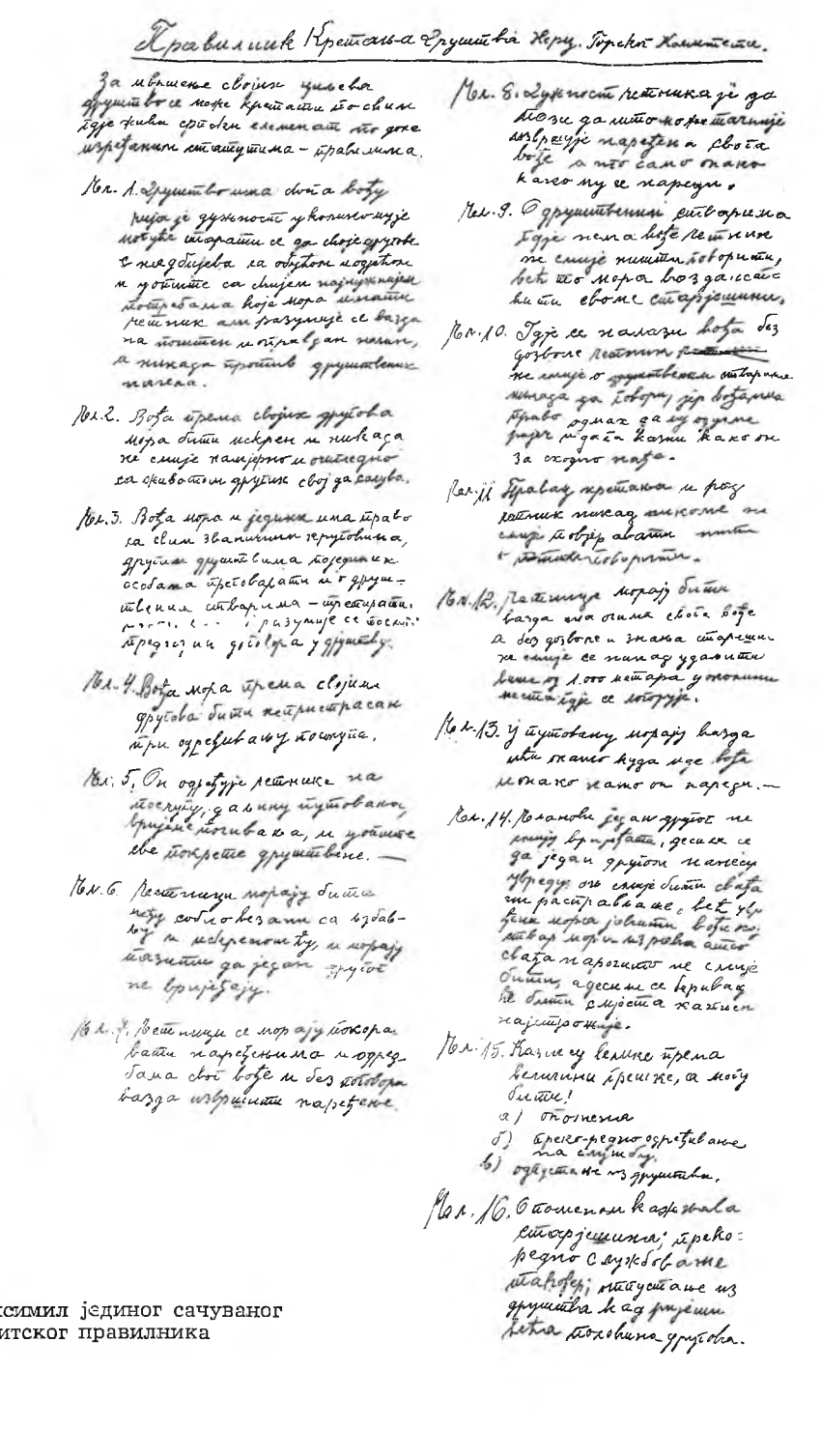

Правилник Кретања Друштва Жер. Горског Комитетом.

За мањење својих циљева друштво се може кретати по свим оне живи српски елемат по доле изречених чланцима – правилника.

Чл. 1. Друштвена вођа вођу ради је дужности у комплексу моћи обилазити се да своје другове с надзирева на обичном поздрављу и упитне са свим најнужнијим потребама која мора имати чланик али разуме се важа на почетку и крају састанка, а никада против друштвених начела.

Чл. 2. Вођа према својих другова мора бити искрен и никада не смије напрасно и опходно са оклевањем другим свој дарагу.

Чл. 3. Вођа мора и једнак има право са свим званичним друговима, другим друштвима поједина особама преговарати и о друштвеним стварима – трговати, [illegible] разуме се боски предсједника дозвола у друштву.

Чл. 4. Вођа мора према својим другова бити непристрасан при одређивању послуга.

Чл. 5. Он одређује чланике на послугу, даљину путовања, пријем почивала, и упитне све покрете друштвене. —

Чл. 6 Чланици морају бити међу собом везани са љубављу и међусобно, и морају казнити да један другог не вријеђају.

Чл. 7. Чланици се морају покоравати наређењима и одредбама свог вође и без говора вазда извршити наређење.

Чл. 8. Дужност чланика је да пази да што прије чланци обављају наређења вође а што само онако како му се наређено.

Чл. 9. О друштвеним стварима није члана вође чланик не смије ништа говорити, већ то мора вођа да исправи своме супарзнику.

Чл. 10. Гдје се налази вођа без дозволе чланик не смије о друштвеним стварима ништа да говори, јер вођа има право одмах да му одузме ријеч и да га казни како он за сходно нађе.

Чл. 11 Правац кретања и рад чланик никад никоме не смије говорити, нити о њима говорити.

Чл. 12. Чланици морају бити вазда на окупу своје вође а без дозволе и знања старешине не смије се ником удаљити више од 1.000 метара у непознате крајеве гдје се налазе.

Чл. 13. У путовању морају вазда имати знање куда иде вођа и како и како ће наређ. —

Чл. 14. Односно једнак другог не смије вријеђати, десик се да један другом нанесу увреду он није дужан свађа расправљање већ у свим мора увијек вођа исправити мирно и мирна.

Чл. 15. Казне су велике према великим кривицама, а могу бити:
а) опомена
б) грешно-редно одређивање на службу.
в) одузеће из друштва.

Чл. 16. О опомени каже старјешина; грешно-редно службе старјешине; одузеће из друштва надређени чланова.

Факсимил јединог сачуваног комитског правилника

Чл. 11. Правац кретања и рад четник никада никоме не смије повјеравати нити о истом говорити.

Чл. 12. Четници морају бити вазда на очима свога вође, а без дозволе и знања старјешине не смију се никада удаљити више од 1.000 метара у околини мјеста гдје се логорује.

Чл. 13. У путовању морају вазда ићи онамо куда иде вођа и онако како он нареди.

Чл. 14. Чланови један другог не смију вријеђати, деси ли се да један другом нанесу увреду, не смије бити свађâ ни расправљања, већ се увијек морају јавити вођи који ствар мора изравњати. Свађа нарочито не смије бити, а деси ли се, кривац ће бити смјеста кажњен најстрожије.

Чл. 15. Казне су велике према величини грешке, а могу бити:

а) опомена

б) прекоредно одређивање на службу

ц) отпуштање из друштва.

Чл. 16. Опоменом кажњава старјешина, прекоредно службовање такође, отпустом из друштва кад ријеши већа половина другова.

Да ће све дружности вође извршавати, све по овдје израђеном правилнику, ја тврдим мојим лично ручним потписом.

Војислав Пекић

Да ће све дужности вође извршавати, све по овдје израђеном правилнику тврдимо нашим личним потписима:

Новак Милићевић, Никола Вучуровић, Јован Брауновић Милисав Влагојевић, Милован Даниловић, Јагош Крејовић, Тодор Мастиловић.

Борби комита у Црној Гори и Србији велики значај придавали су и савезници, па су, чак, са комитима успјели да успоставе и контакт.

Томас М. Џонсон у књизи „Америчка обавјештајна служба за вријеме првог свјетског рата" пише:

„База капетана Воске налазила се близу Падове. Али, он је практички стално службено путовао, и то не само тамо гдје је било безопасно. Једном је из Швајцарске донио часовник у чијем је механизму било урезано име мјеста и датум предстојећег сусрета с Јужним Словенима. Тај му је часовник „продао" неки Чех у једној јувелирској радњи. Тако је капетан Воска са неколико чланова своје групе прелетио авионом фронт и упутио се у Босну. Ноћу, пошто су се неопажено спустили, они су се у позадини аустријског фронта састали са групом бораца за југословенску независност. То су били ветерани српске војске, који су, послије заузећа Србије 1915. године живјели као дивљаци по шумама. Надајући се у ослобођење своје отаџбине, они су неуморно водили партизански рат против Аустријанаца. Сељаци околних села служили су им као курири и обавјештаџи. Прикупљени подаци давали су се за вријеме сусрета с капетаном Воска. Као награду за то, авион капетана Воска снабдио их је не само лецима и пропагандом, него и вијестима о њиховим блиским који су се налазили у српској војсци, а исто тако и храном. „Још мало храбрости", говорили су, им. „Ускоро ће доћи Американци".

ДЕВЕТИ ДИО

Нестало је гробља око цркве
По шестину у јвдан копамо.

Његош

Осиромашено и изгладњело становништво Црне Горе пред крај аустроугарске окупације стигла је још једна невоља страшнија од глади и свих казнених експедиција.

Шпањолска грозница, како је народ назвао „шпањолка" однијела је за неколико мјесеци више живота него све три године рата. Ова опака болест почела је да хара по црногорским селима у августу 1918. године и да по кућама оставља праву пустош. У неким планинским селима лешеви умрлих данима су стајали по кућама, јер више живих није било да их сахрањују.

Колико је ова чудна и опака болест однијела живота, никада није тачно утврђено. Забиљежен је, на примјер, податак да је само у августу 1918. године у никшићком округу од шпанске грознице умрло 1,5 одсто становништва.

За све вријеме аустроугарске окупације Црном Гором су харале заразне болести. До појаве шпанске грознице најраспрострањеније болести биле су пјегави тифус, трбушни тифус, туберкулоза, дизентерија, маларија и сифилис. Маларија је владала у барском крају и околини Скадарског језера.

Изгладњело становништво није лако могло да се одупре овим болестима, па је жртава било много, Ипак, број умрлих од свих заразних болести био је незнатан у односу на помор који је направила шпанска грозница.

Бивши ратник и комита Јово Бакић прича да су дани кад је харала шпанска грозница били страшнији од дана које је провео у логорима и на најкрвавијим бојиштима.

— Пиштала су гробља по Црној Гори сваког дана, сјећа се Јово Бакић. Није било села из којег се није чула кукњава и лелек. Била је то куга, а не грозница. У колашинском крају оставила је праву пустош по селима. Због изузетно јаког комитског покрета у околини Колашина швапске репресалије биле су врло честе. Мало је градова у Црној Гори гдје је у току окупације толико људи објешено и стрељано као у Колашину, али је шпанска грозница однијела четири пута више животâ него што је погинуло у рату. Било је дана када су гробља постајала тијесна, када није било мјеста за нове гробове, па је по двоје сахрањивано у једном гробу. Сјећам се ,на примјер, да је гимназиста Михаило Дрљевић умро заједно са својом сестром, па су заједно сахрањени у једном гробу.

— Чудна је то била болест — прича даље Јово Бакић. Ја сам је преболио. Сви комити из групе у којој сам се ја налазио захвати „шпањолка". Били смо у једној колиби изнад Бара Морачких. Ја сам једини мало могао да устајем, а остали су били толико болесни да нијесу били у стању да се покрену. Преживјели смо захваљујући једном старом ратнику, паметном Нову Радулову Меденици. Сазнао је да смо сви болесни, и знао нам је скровиште, па је једног дана закуцао на врата. Помислисмо да су Шввабе и да је готово, јер нијесмо били у стању да се бранимо. Он се јави. Познао сам му глас, па отворих врата.

— Но моји јунаци, шта је са вама? — пита Ново.

— Стрико Ново, велико зло. Сви смо се поразбољевали — кажем му ја.

— Не бој се синко, ништа неће бити. Све ће бити добро ако Бог да.

Извади из џепа боцу и чашу. Свима нам је насуо по једну чашу ракије.

— Сада лезите — вели нам.

Сједио је мало код нас, попушио чибук дувана, па одлазећи рече:

— Сјутра ујутру опет да попијете из ове боце по једну чашицу. Ја ћу рећи твојој мајци Љубици, окрену се он мени, да пошто-пото нађе сурутке и да донесе да пијете.

Сутрадан моја мајка донесе сурутке коју смо пили.

Стари Ново Меденица сам је спремио лијек којим је лијечио болесне комите. Измљео је бијели лук, линцуру и најљућу паприку, ставио у боцу ракије, оставио да то одлежи преко ноћи, ујутро ракију проциједио и ова група комита је то пила као лијек. Одиста, сјећа се Јово Бакић, нико од њих није умро.

Иначе у Морачи је од шпанске грознице умро познати комитски четовођа Светозар Радовић са братом Драгишом и још неколико другова. Од ове болести умро је и четовођа Милош Чечовић из Ускока који је у марту 1916. године из никшићког затвора ослободио похватане комите и таоце.

Ова болест се, сјећа се Јово Бакић, манифестовала кроз високу температуру. Због недовољног образовања и заблуда отишло је много живота.

Бивши комитски јатак Марија Грујић такође се добро сјећа ове опаке болести:

Комити из Мораче сахрањују друга умрлог од „шпањолке“

— Постајало је у народу увјерење да болеснику који има високу температуру не треба давати воду. Старе жене су нам забрањивале да болеснима дамо и једну кап воде. Чини ми се да су због тога многи непотребно поумирали. Изнад Мушовића Ријеке била се разбољела једна група комита. Лежали су у пећини. Ја сам им сваког дана, крију̇ући од старијих жена, доносила воду и сви су преживјели. Сви други које је захватила ова болест а воду им нијесу давали, поумирали су.

Окупаторске власти користиле су невољу која је снашла становништво Црне Горе и комите да се обрачунају са герилцима. Данонођно су уз помоћ домаћих издајника претраживали шуме и пећине тражећи обољеле комите који више нијесу били у стању ни да бјеже ни да се бране .Многи, које никакве потјере свих ранијих година нијесу успијевале да ухвате, убијени су због тога што их је оборила ова опака болест.

Ова болест савладала је и чувеног четовођу из Жупе Никшићке Радојицу Војиновића, који је неколико мјесеци прије тога ухватио и стријељао вакмајстора Ферјанчића.

Бивши комита Радојица Оровић сјећа се овог догађаја:

— Радојица Вујиновић се заједно са братом Милошем и комитима Јагошем Мушикићем и Милованом Ђуричковићем разболио од „шапњолке“. Склонили су се у једну пећину у Прекорници изнад Моракова. Нашли су се издајници који су на њих довели швапску потјеру. У борбу са Швабама Милован је погинуо, а Мушикић и Ђуричковић су успјели да се пробију. Радојица, сломљен болешћу, није ни покушао да се пробије, али се јуначки бранио. Видећи да му нестаје муниције, активирао је бомбу и ставио је испод себе. Бомба је затајила. У пушци је имао само још један метак. Позвао је Швабе и рекао да хоће да се преда. Када се на улазу пећине појавио први војник, испалио је у њега посљедњи метак и одмах послије тога умро.

Ипак, ни потјера за болесним комитима нијесу окупаторским властима донијеле неки значајнији успјех у борби против гериле у Црној Гори. Чак, комитски покрет почео је почетком јесени нагло да буја, јер су до Црне Горе дошле прве вијести о пробоју Солунског фронта.

ДЕСЕТИ ДИО

Бјеше облак сунце ухватио
бјеше гору тама притиснула,
пред олтаром плакаше канђело,
на гусле се струне покидале,
сакриле се виле у пештаре,
бојаху се сунца и мјесеца,
бјеху мушка прса охладњела,
а у њема умрла свобода,
ко кад зраке умру на планину,
кад утоне сунце у пучину.
Боже драги свијетла празника!
како су се душе прађедовске
над Цетињем данас узвијале!
играју се на бијела јата
како јата дивних лабудова
кад се небом ведријем играју
над образом свијетла језера.

Његош

Док комитске чете у Црној Гори на све стране нападају војне патроле, постаје и транспорте, Српска влада и Врховна команда обављају посљедње припреме за брзо ослобађање Србије и Црне Горе.

У књизи „Србија и солунски фронт" др Петар Опачић пише да је постало јасно, пошто је пробијен Солунски фронт, да ће аустроугарске снаге бити приморане да напусте Албанију и Црну Гору. То је омогућавало италијанским трупама и присталицама краља Николе да бродовима или дуж албанске обале стигну у Црну Гору прије српских трупа и тако спријече уједињење Црне Горе и Србије. Због тога су на брзину предузете мјере да се онемогући улазак Италијана и краља Николе у Црну Гору, а становништву Црне Горе омогући да се изјасни за уједињење.

И црногорски одбор за народно уједињење доста касно почео је припреме за повратак у земљу. Припреме за повратак почеле су 19. септембра, али је одбор остао у Паризу све до 3. октобра. У међувремену, како пише др Опачић, организовано је пребацивање присталица уједињења у земљу.

Министар војни Србије, генерал Михаило Рашић ,саопштио је 29. септембра генералу д'Епереу да је наступио тренутак да се охридски одред, који је био под командом француске Источне армије, ојача и упути у Котор. Главни командант је прихватио овај приједлог.

И предсједник српске владе Никола Пашић убрзавао је припреме за улазак у Црну Гору. У телеграму који је 3. октобра примљен у Солуну, он захтјева да се у Црну Гору, поред охридског одреда и свих Црногораца у српској војсци, упути још један одред састављен од бораца Југословеиске дивизије.

У депеши Николе Пашића се, између осталог, каже:

„Не губите ни час. Да се што брже спреме одреди да продру у Црну Гору и подигну народ на устанак, да отјерају слаба аустроугарска одјељења, прогласе уједињење Црне Горе са Србијом и изаберу привремену управу. Треба радити брзо да се предухитре Италијани, који се такође спремају да уђу у Црну Гору и у име краља Николе узму управу над земљом у своје руке. У том циљу треба што прије посјетити Призрен и Пећ гдје се још увек налази бугарска управа и отуда ући у Црну Гору".

Министар војни, генерал Рашић, предложио је да операцијама у Црној Гори руководи генерал Божидар Јанковић, али је на приједлог Николе Пашића одређен генерал Милош Васић. Генерал није хтио да прихвати ту дужност, пошто је та операција била слабо припремљена.

Коначно је за команданта одређен пуковник Драгутин Милутиновић. Он је о овој операцији имао исто мишљење као и генерал Васић, али је дужност прихватио на наваљивање војводе Живојина Мишића и регента Александра.

Пред полазак из Скопља, како пише др Опачић, пуковника Милутиновића примио је регент Александар и рекао му да при раду у Црној Гори не буде мека срца, јер по сваку цијену треба спријечавати долазак краља Николе. Такође, Александар је наредио Милутиновићу да прије Италијана узме Скадар и да га не пушта из руку. Овом приликом регент Александар обећао је пуковнику Милутиновићу генерални чин, додајући да га је „и раније заслужио".

Иако је генерал д'Епере изашао у сусрет српским жељама, од плана да српске трупе уђу у Црну Гору преко Албаније морало се одустати, јер је на основу париског споразума о подјели интересних сфера, Алабанија препуштена Италији. Тако је овај српски одред 14. октобра повучен из Тиране, а у град су ушле италијанске трупе.

Српска врховна команда убрзала је припреме за улазак у Црну Гору. Пуковник Драгутин Милутиновић стигао је 23. октобра у Пећ и формиирао штаб. Под командом је имао Други југословенски пук у чијем саставу су се налазила три батаљона, 3 брдске батерије, један вод коњице и један батаљон добровољаца — укупно 3.800 људи, 850 коња и 12 брдских топова. У састав овог пука ушао је већи број црногорских официра, добровољаца и чиновника. Под команду пуковника Милутиновића стављени су и комити Косте Пећанца и француски „црногорски одред" који је у свом саставу имао један ловачки батаљон, коњички ескадрон и брдски полудивизион од двије батерије. „Црногорски одред" имао је 1.500 људи 678 коња и 8 брдских топова. Од ових трупа образован је одред под називом „Скадарске трупе".

Скадарске трупе кренуле су из Пећи у двије колоне: главна преко Плава низ Цијевну на Скадар, а помоћна колона преко Берана и

Командант Јадранских трупа пуковник Драгутин Милутиновић

Андријевице на Подгорицу. Војвода Мишић је наредио да се заузме Скадар, подигне устанак и ослободи Црна Гора уз помоћ устаника, а тиме штити лијево крило савезничких армија.

Војвода Мишић је посебно нагласио да се трупе морају са посебном пажњом односити према становништву Црне Горе и да не смије доћи до борбе између српских трупа и Црногораца, макар се радило и о присталицама краља Николе. Одред треба тако да се постави, нагласио је Мишић, да на своју страну привуче и оне црногорске трупе које би евентуално биле организоване од краља Николе и Италијана и да искористе неповјерење Црногораца према Италијанима ради компромитовања сваке њихове акције. Војвода Мишић је команданту одреда пуковнику Милутиновићу скренуо пажњу да води рачуна о осјетљивости Црногораца, о њиховој племенској организацији, да спријечава пљачку и освете и да популарише грађанску једнакост у Србији. Пуковника Милутиновића овластио је да саопшти комитима да ће добити плате, а народ помоћ у храни чим се заузме барска лука. Такође ,војвода Мишић је наредио да нову власт организују сами Црногорци, да виде „да ми нисмо дошли да владамо Црном Гором".

Српска врховна команда под притиском савезника морала је да одустане од заузимања Скадра, јер је према споразуму било предвиђено да Скадар окупирају дијелови француских, британских и италијанских јединица. Одреду пуковника Милутиновића промијењено је име у Југословенске трупе, а главнина снага упућена је према Подгорици, Цетињу и Котору.

Српска врховна команда послала је према Црној Гори доста слабе снаге јер је рачунала на масовни устанак народа.

Четовођа Бошко Ђуричанин

Крајем септембра 1918. године на основу понашања аустроугарске војске и жандармерије у Црној Гори могло се осјетити да су моћној монархији кола кренула низбрдо. Потјере нагло престадоше да јуре за комитима по горама црногорским, а бахати вакмајстори се примирише. Престаде њихов зулум над напаћеним становништвом.

Побједници са солунског фронта незадрживо су марширали према сјеверу. Зулумћари су сада знали да дан када ће црногорске комите уз помоћ народа и савезничких трупа кренути у коначни обрачун са њима више није далеко, па су постали мањи од маковог зрна.

Патриотски оријентисани официри и војници југословенског и словенског поријекла који су били у служби моћне Аустроугарске монархије свих ранијих година док је трајала окупација кришом су сарађивали са комитима достављајући им изузетно значајне информације. Те јесени 1918. године имали су прилику да својим пријатељима комитима саопште најжељенију информацију, ону коју готово три године очекују: Солунски фронт је пробијен!

Ускомеша се Црна Гора. Комитске чете као да добише крила. Много прије него је пуковник српске војске Драгутин Милутиновић 23. октобра дошао у Пећ да организује трупе за поход у Црну Гору, плануше пушке осветничке да крваве главе истјерају мрског окупатора из земље и сперу љагу са црногорског оружја.

Поред Милоње Ваја Крџића који јуначки погину на лимском мосту, имао је васојевићки крај још једног витеза који у вријеме предаје генерала Радомира Вешовића не хтје да баци оружје и погне главу. Комитски четовођа Бошко Ђуричанин дочекао је слободу у шуми са пушком у руци.

Кад се приближавала јесен 1918. године, овај неустрашиви горски хајдук предосјећао је да се дан коначног обрачуна приближава. Због тога се заједно са својом комитском дружином припремао за тај одлучујући тренутак.

У својим записима Бошко Ђуричанин каже:

„Негдје око 1. октобра 1918. године код села Улетина у андријевичком срезу дође код мене један аустријски поручник, по народности Чех, имена се не сјећам, у пратњи предсједника полимске општине Милије Ђулафића. Поручник ми је саопштио каква је ситуација на фронту. Од тог тренутка био сам стално на опрези. Спремио сам план и проглас, када дође тренутак да само дам знак за узбуну и да устане све што може оружје до носи. Направио сам план за напад на све жандармеријске станице и посаде у овом крају.

Ипак, нијесам очекивао да ће тај тренутак тако брзо доћи, иако се код жандармерије и војске осјећала велика попустљивост.

Моја мрежа за обавјештавање функционисала је беспријекорно. Већ 12. октобра обавијештен сам да је око 8 часова изјутра примијећена једна швапска колона. јачине једног батаљона, како се са превоја на Чакору спушта према Полимљу. Истог јутра, посматрачи задужени да мотре на жандармеријску станицу у Полимљу јавише ми да се у станици осјећа нека чудна ужурбаност и да жандарми, по свему судећи, обављају припреме за евакуацију.

Процијенио сам да је тренутак великог обрачуна стигао!

Дао сам знак за узбуну!

Четовођа Бошко Ђуричанин (у другом реду са шапком и дурбином око врата) послије предаје генерала Вешовића формирао је нову комитску групу

Истог трена посебно одабрани курири разлетјеше се са прогласом по Васојевићима са позивом „да се диже мало и велико".

Чим је дат знак за узбуну задужени за кидање телеграфских и телефонских веза обавили су свој посао.

Прикупи се народ. али углавном ненаоружан. Први задатак, значи, био је да се са мојим четницима докопам оружја и муниције и наоружам голоруке усташе".

Четовођа комитски Бошко Ђуричанин показао је у тим тренуцима да је прави ратник и велики стратег. Са својим комитима и устаницима запосио је излаз из клисуре Сутјеске источно од Андријевице, куда је швапска колона морала проћи. Истовремено се потрудио преко своје обавјештајне мреже да командант аустроугарске колоне добије извјештај о фантастичном броју комита и наоружаног народа који га чекају у клисури. Швапски командант је обавијештен да комити посједују и топове и друга техничка војна средства и да швапска колона не може проћи ни по цијену највећих жртава.

Заплашен овим извјештајем аустроугарски командант није се усудио ни да приђе клисури, већ је послао преговараче.

Бошко Ђуричанин о томе пише:

„Парламентарима сам поставио услове да положе оружје. Командант је, вјерујући да другог излаза нема, прихватио моје услове и положио оружје. Случај је хтио да то буде на оном истом мјесту гдје је

у јануару 1916. године, Полимски батаљон Горњовасојевачке бригаде положио оружје пред швапским силама. Сада су са мојим четницима били исти ти војници који 1916. године овдје бацише своје пушке пред непријатељске ноге.

„Поново су их узели од истог непријатеља!"

Непријатељски батаљон, заробљен у Полимљу, имао је 627 бораца са пушкама, 4 митраљеза и све жандарме из станице од Пећи до Андријевице.

Проглас и позив комитског четовође Бошка Ђуричанина, народ васојевачког краја масовно је прихватио. Сви који су могли пушке да носе прихватили су позив за устанак.

Истог дана када је код клисуре Сутјеске разоружан непријатељски батаљон, око 18 часова комити уз помоћ устаника разоружали су у Андријевици касарну у којој се налазио један батаљон од 600 војника, један вод пионира и један возарски ескадрон. Такође су у току дана разоружане све жандармеријске станице до превоја на Трешњевику.

Током ноћи Ђуричанин је издао заповијест капетану Миљану Јојићу да са устаницима из општине Краља запосједне и не пушта ни по коју цијену превој на Трешњевику.

Најстаријем војном старјешини у Беранама Милу Саичићу, Ђуричанин је послао заповијест да са групом комита из Шекулара и наоружаним устаницима разоружа швапску посаду у граду. Саичићу је речено да у помоћ позове Милосава Раичевића, Милана Поповића и браћу Јоксимовић. Посада у Беранама ,око 800 војника, положила је оружје већ првог октобра.

Истог дана Ђуричанин шаље курира у Колашин да успостави везу са комитима из овог краја и да им саопшти шта се догађа у Васојевићима. Такође, колашинским комитима упућено је упуство за напад на посаду у Колашину и даље дејство у правцу Бијелог Поља и Подгорице.

Преко Трешњевика у правцу Матешева упућен је капетан Јојић са Микетом Милићевићем.

Већ увече 13. октобра на територији беранског и андријевичког среза није било ни једног аустроугарског војника под оружјем. Комити су у Андријевици и Беранама поставили своју власт.

Наоружани устаници у Васојевићима организовани су по јединицама на територијалној основи, како се одувијек организовала црногорска војска.

О устанку у Васојевићима обавијештен је и командир српских четника Коста Пећанац који се налазио и Пећи. Он је о овоме званично обавијестио команданта скадарских трупа пуковника Драгутина Милутиновића.

За команданта свих устаничких јединица у Васојевићима изабран је стари војвода из овог краја Лакић Војводић. Бошко Ђуричанин са својим јединицама кренуо је потом према Плаву и Гусињу.

Становништво плавског и гусињског краја нерадо је све вријеме окупације гледало на комите, па су понекад заједно са швапским потјерама организовали праве хајке на њих. И сада, када се народ васојевићког краја дигао на устанак, запријетила је опасност од оружаног сукоба.

О томе Бошко Ђуричанин пише:

„Истог дана, 13. октобра, почели су се окупљати Арнаути и припремати да нападну незаштићена српска села, да их пале и опљачкају. Поред опасности од Арнаута, из Пећи сам добио извјештај да се од Дечана преко Богићевице креће једна њемачка бригада у правцу Плава.

На основу оваквих извјештаја одлучио сам да са четницима и усташама из Андријевице одмах кренем у правцу Плава. На путу за Плав стигло ми је неколико извјештаја да се војвода Коста Пећанац налази у Метохији са својим комитима. Ова вијест знатно је подигла морал код мојих четника и усташа, јер су везу са српским комитима дуго очекивали.

У ноћи између 13. и 14. октобра зауставиле су нас страже муслимана и Арнаута код плавског језера. Преко својих људи успио сам у току ноћи да успоставим везу са вођама муслимана из Плава и Гусиња. Они су пристали да нам се придруже у борби против њемачке бригаде."

Комити и устаници заузели су Плав 14. октобра. У граду је постављена власт, а комити и устаници су кренули према Гусињу. У 14. часова заузето је и Гусиње, а за непријатељском бригадом су кренуле патроле.

У току ноћи између 14. и 15. октобра Ђуричанин је извршио реорганизацију комитских и устаничких чета. Формирао је 5 чета са 50 до 60 људи. За командире чета постављени су: командир народне војске Вукајло Лабан, учитељ Милош Поповић, Новица Поповић и муслимански првак Шелко Куртић, а главнином од 100 комита и устаника командовао је сам Ђуричанин.

Патроле послате за непријатељском бригадом донијеле су обавјештење да је чело непријатељске колоне заноћило у Гроп-зези код извора ријеке Цијевне, а зачеље у Будачу код извора ријеке Грнчара.

Ђуричанин је одлучио да са својим четама нападне непријатељску бригаду са бокова и зачеља. Напад је планиран за 15. октобар у зору. Чете су по најтежем терену морале да марширају неколико сати. Како је у току ноћи читав крај захватила олуја, чете су на своја одредишта стигле тек око 8,30 часова изјутра, а непријатељска бригада је већ кренула, тако да су комити и устаници наишли само на заштитнице.

Као заштитница бригади остао је један батаљон са митраљеском четом, па су комити и устаници кренули у напад око 9 часова. За пола часа борбе Ђуричанин је са својим четама успио да пресјече одступницу овом батаљону, па је непријатељ у Будачу положио оружје. Борба се наставила са зачељем колоне на превоју Пределац, који су Швабе упорно браниле. Око 12 часова Пределац је освојен, па су комити и устаници наставили да гоне непријатеља према Гроб-зезе и Селицу и долини Цијевне. Борбе су вођене до касно у ноћ.

У овим борбама заробљен је један батаљон са око 300 војника и 17 официра. Комити и устаници пронашли су по гудурама и потоцима 15 мртвих војника и 27 рањених које су пренијели у Плав на лијечење. Ни један комита није погинуо а од устаника је погинуло 6, а 8 је рањено.

„Изјутра 16. октобра — пише Бошко Ђуричанин — вратили смо се у Гусиње и организовали власт. Идућег дана сахранили смо погинуле, а заробљенике одвели у Плав. Све заробљенике послао сам 18. октобра у Пећ. Вријеме од 20. до 24. октобра провео сам у Плаву и

околини смирујући народ. Разбуктале се страсти за осветом према свима онима који су сарађивали са окупаторима.

У Плав је 24. октобра стигао 2. југословенски пук под командом потпуковника Гргура Ристића. Са својом комитском четом ставио сам се на располагање команданту пука. Моји комити и ја ушли смо у његов састав. У операцијама од Плава према Скадру са својом комитском четом и једним водом коњице обављао сам улогу извиђачког одјељења."

Како у књизи „Уједињење Црне Горе и Србије" пише др Димитрије Вујовић у команди Скадарских трупа у Пећи упућени су чланови Црногорског одбора за народно уједињење из Солуна, а убрзо је стигао и Јанко Спасојевић, члан Црногорског одбора из Париза.

У Пећи је формиран такозвани Централни извршни одбор за уједињење Србије и Црне Горе. У овај одбор изабрани су: Св. Томић, Петар Косовић, Јанко Спасојевић и Милисав Раичевић.

Чланови Централног одбора, пише др Вујовић, стигли су у Андријевицу 21. октобра и одмах ступили у контакт са виђеиијим људима овог краја.

Већ 23. октобра у Андријевици је одржан збор на којем је затражено уједињење Црне Горе и Србије. На основу захтјева на овом збору, идућег дана су Томић, Спасојевић и Косовић написали проглас свим Црногорцима, у којем је поред осталог писало:

„Метохија и обадвије васојевићке нахије прихватиле су браћу ослободиоце као своју дјецу, придружиле се њима, помогле им да ослободе овај крај од непријатеља, примиле идеју општег нашега уједињења и већ прогласиле уједињење Србије и Црне Горе.

Браћо Црногорци,

Позивамо и вас као и своје саоточаствеиике да прихватите идеју народног уједињења као што су то већ учинили сви Срби Хрвати и Словенци, и да прокламујете уједињење Србије и Црне Горе као што смо ми то учинили и тиме испунили давнашњу српску жељу и завјетни сан наших предака."

Овај проглас потписала су 32 најистакнутија представника Васојевића.

Идућег дана сличан збор одржан је и у Беранама.

Вијест о устанку у Васојевићима и приближавању српских трупа брзо се проиијела црногорским планинама. Био је то за све комитске чете очекивани сигнал да енергично ударе на војне постаје и жандармеријске касарне.

Војници некада моћне Аустроугарске монархије који су прије три године бахато, као и сви окупатори, умарширали у црногорске градове и села у паничном страху бацили су пушке и бјежали према Босни и Херцеговини, бојећи се освете народа који су толико дуго тиранисали.

Међутим, исто као што је почетком 1916. године завојевача изненадио храброшћу и ратном вјештином у мојковачким горама, тако га је сада, побијеђеног и уплашеног, народ Црне Горе изненадио племенитошћу. Иако су се конопци на вјешалима још љуљали, иако су гробови многих родољуба још били свјежи, народ Црне Горе није враћао истом

мјером. Или су војнике предавали српским трупама које су пристизале, или су их пуштали да иду својим кућама.

На удару гњева народа нашли су се само швапски зулумћари и домаћи издајници.

Комити из колашинског краја уз помоћ народа ослободили су Колашин 15. октобра. Генерално гувернерство са Цетиња саопштило је тог дана да се јединице из ових крајева повлаче према Бијелом Пољу под сталним нападима комита, а да су одјељења у Колашину разоружана, а војници пуштени да иду. Чете колашинских комита уз помоћ наоружаних сељака на Црквинама су разоружали једну јединицу од 350 војника.

И дурмиторски комити кренули су у енергичну акцију уз помоћ устаника. За неколико дана читаво дурмиторско подручје је било ослобођено. Комитске чете ојачане устаницима су се потом подијелиле. Неки су преко Мојковца и Левер Таре пошли према Санџаку, други према Никшићу, а трећи у правцу Фоче, Автовца и Гацка.

Комити су у том налету ослободили Мојковац гдје је заробљено 40 војника, потом Шаховиће гдје је заробљено 50 војника, убрзо је ослобођено Бијело Поље, Пљевља и Бојанићи. На Метаљци је заробљено 5 официра и 20 војника послије оштре борбе.

Неки комити ове групе вратили су се са војводом Јованом Радовићем који је дошао из Србије, а други су наставили операције према Дрини.

Комитске чете Вошка Бојовића и Спасоја Тадића заузеле су Горанско на херцеговачкој граници. Према аустријским извјештајима ове комитске чете бројале су око 250 људи. Такође, према аустријским извјештајима на Дурмитору су носили пушке сви способни мушкарци.

Црногорски комити и устаници наставили су операције преко Дрине и успјели да ослободе Чајниче, Горажде и Рогатицу, гдје је заробљено 350 војника и официра. У борбама око Фоче комити су заробили један батаљон са 52 официра и 852 војника. Убрзо су стигле јединице Друге српске армије, па је комитима наређено да напусте ослобођене градове, што је међу многима изазвало огорчење. Неке чете су ипак продужиле да гоне аустријску војску у повлачењу, па су разоружале посаде на Јелачу и Калиновику.

Ту су се завршиле операције комита из сјеверног дијела Црне Горе. Војвода Јован Радовић наредио је свим четама црногорских комита да се врате у Црну Гору и ставе на располагање Кости Пећанцу.

Бивши комита Јово Бакић из Мораче, живо се сјећа дана када је народу Црне Горе поново стизала слобода:

„Читава моја комитска група лежала је у једној колиби обољела од шпанске грознице. Кад сам чуо да се Швабе повлаче, иако још нијесам потпуно оздравио, не издржах и кренух према Колашину, иако нијесам био сигуран да је град већ слободан. На Црквинама нађох групу од 38 аустријских војника без оружја. Вјероватно су га бацили, или су негдје били разоружани. Они се узнемирише када ме видјеше. Само дан раније пуцао бих у њих и убијао их, а сада сам их гледао готово сажаљиво. Колико сам ја знао њемачки, објасних капетану да не треба да се плаше, јер су сада ратни заробљеници.

Повео сам их према Колашину. На улазу у варош дочека ме маса свијета.

— Добар дан, браћо и сестре — повиках ја.

— Добра ти срећа — одговорише ми у глас.

— Срећна вам слобода! — повиках ја опет.

— Хвала! Живио! — чули су се повици из масе заједно са громогласним аплаузима.

— Браћо и сестре, ја водим ове заробљенике у касарну. Нека пође неко са мном.

Пошао је Сава Ракочевић. Оставили смо заробљенике у касарни, па се вратили међу окупљени народ. Сава и ја предложисмо да се организује народна власт. Из масе повикаше да им не треба нико.

Збор комита на Брези у ослобођеном Колашину

— Нека Јанко Дрљевић врши дужност обласног управитеља, а Сава Ракочевић нека буде шеф полиције — повикаше из гомиле окупљеног народа.

Тако је у Колашину организована привремена народна власт.

Послије два дана стигао је са својим комитима војвода Јован Радовић. Са њим је било 10—12 комита. Стигао је изненада, па га народ није дочекао. Мени јавише да је дошао и ја му изађох у сретање.

Сјутрадан је Јован Радовић са једног балкона одржао кратак говор окупљеном становништву Колашина:

— Браћо моја, Црногорци! Нас је 1916. године издала црногорска влада, краљ Никола је отишао у Скадар, Препуштени смо били сами себи. Свако је ишао на своју страну, да се сналази како зна и умије. Страдали смо и гинули. Сматрам зато, да такви људи више не могу да остану у Црној Гори и да управљају земљом. Зато ћемо ми, и омладина

и грађани, кренути да створимо ново друштво и да нашу Црну Гору ујединимо са Србијом!

Његов говор народ је примио са одобравањем и поздравио снажним аплаузима."

Пошто је читав сјеверни дио Црне Горе ослобођен, неке комитске и устаничке чете кренуле су да прогоне непријатеља према Подгорици. Међутим, како је обавијестио команду скадарских трупа војвода Лакић Војводић, устаници су заустављени на Вјетернику, па је тражио помоћ у митраљезима и муницији.

Командант Другог југословенског пука наредио је Јовану Радовићу да са дијелом својих чета из правца Гусиња нападне положаје на Вјетернику.

Борбе на Вјетернику почеле су 17. октобра. За аустроугарске трупе овај положај био је од стратегијског значаја, јер је омогућавао повлачење трупа из Албаније. Због тога је Вјетерник брањен знатним војним снагама и наоружањем. Аустријанци су бројно били надмоћнији, а и знатно боље наоружани. На овом положају налазила се и елитна јединица „Штрајхцуг" пуковника Хосподарца.

Савременик ових догађаја Рашко Милачић, који данас живи у Београду, свједочи о збивањима око Вјетерника:

„Почетком октобра 1918. године падаше киша са сусњежицом. Сједимо у кући око ватре. Ту је стриц Драгић, а касније дође и стриц Милош. Нешто шапућу. Долази и Марко Буљарић, дођоше неки сељаци, пристигоше и комити.

Одједном, пуче пушка у селу.

Чу се потом, како стари кмет завика усред ноћи:

— Шта је то? Немојте да пуцате, јер ноћас долази „штрејцуг"! Све ће да побију и попале, но бјежите у планину!

Неко му довикује да се он не брине, но нека се склони и не галами.

У нашој кући се те ноћи није спавало. Једни одлазе, други долазе. Напољу се чује дозивање.

Када сам ујутру остао — нигдје никог. Узмувале се жене, излазе на једну страну и погледају према Лијевој Ријеци. На Голом брijегу снијег забијелио. Виде се неки људи како претрчавају од жбуна до жбуна.

Одједном — запуца!

Наши су поставили засједу и заробили жандарме који су хтјели да се пребаце у Лијеву Ријеку, а потом у Подгорицу. Међу заробљеницима био је и вођа патроле који је убио Јевта Петрова. Њега је одмах убио Јевтов брат Марко. Остале под стражом спроведоше у Брскут и затворише у школи.

Послије ове акције сви су отишли у Лијеву Ријеку да на Вјетернику затворе пролаз аустријским трупама.

Пресрели су један непријатељски одред и разоружали га, а оружје подијелили новопридошлим устаницима.

На Вјетернику је успостављен фронт. Швабе су довеле трупе са артиљеријом. Да би деморалисали комите тукли су гранатама куће у братству Милачићима, Дубајама и Крушевом долу."

Најјачи отпор у Црној Гори тих дана Швабе су пружиле баш на овом положају. Устаници су се добро организовали. Вјетерник су нападали: Васојевићка бригада Лекића Војводића, комите и устаници из Брскута и устанички батаљони из Куча, Братоножића и Пипера, а од 19. октобра и десна колона другог југословенског пука.

Иако боље наоружане, аустроугарске јединице нијесу одољеле притиску комита, устаника и српских војника па су се повукле са Вјетерника према Подгорици 28. октобра.

У борбама на Вјетернику заробљена су 4 официра и 100 војника.

Истог дана када су Аустријанци напустили положај, у Лијеву Ријеку ушла је колона Другог југословенског пука потпуковника Светислава Симовића. Овој колони били су се придружили Љеворечки, Братоножићки и Полимски батаљон. Краљски батаљон вратио се из села Пелев Бријег да спроведе заробљенике у Андријевицу.

Мало је градова у чијој околини се пролило толико крви као што је Никшић. На зидинама овог града стајале су главе и највећих црногорских јунака, али су зато Турци у њему вјековима живјели у страху.

Готово да нема стопе земље у крајевима око Никшића која није заливена људском крвљу.

Потомци чувених црногорских хајдука масовно су отишли у планине и у доба аустроугарске окупације, па је непријатељ у Никшићу, који је у то доба имао само три хиљаде становника, био приморан да држи посаду од 3.500 војника.

Историја се опет поновила: освајач је био у Никшићу, а комитске чете у околним планинама. И овог пута црногорски комити, попут својих дједова у доба турске владавине, направили су један од највећих подвига за све вријеме окупације, освајајући Никшић.

Професор Јован Радовић, комитски војвода, по наређењу команданта Јадранских трупа преузео је команду над комитским четама у Црној Гори од Косте Пећанца који се вратио у Андријевицу.

Послије борби на Вјетернику Радовић је са својим комитима стигао гонећи непријатеља до Никшића. Ту су му се придружиле комитске чете мајора Саве Лазаревића, Спасоја Тадића и Бошка Бојовића.

Борба за ослобођење Никшића ушла је у историју ратовања. Комити Јована Радовића уз помоћ устаника из околине приморале су на предају десетак пута бројније и много боље наоружане аустроугарске војне снаге. Заробљено је 86 официра, 95 подофицира и 3.505 војника.

У извјештају који је послао команданту Јадранских трупа пуковнику Милутиновићу, Јован Радовић каже да је при нападу на Никшић под командом имао само 40 четника — комита, „међу којима је био као четник одушевљени храбри мајор Сава Лазаревић, који је послије доласка четника из Србије ослободио Колашин, Манастир Морачу, Шавник и област до Бијелог Поља и Берана и састао се са комитима из Србије у Андријевици."

Радовић даље истиче „да су се сви четници показали као прави Обилићи, а на првом мјесту равних себи нијесу имали четовођа Бошко Бојовић и Спасоје Тадић, који су извршили величанствену организацију за уједињење ових крајева са српском државом и Југославијом и извршили заклетву над укрштеним бајонетима."

Командант Јадранских трупа пуковник Милутиновић похвалио је успјех комитског војводе Јована Радовића и изразио му пуну захвалност за ослобођење Никшића. У својој наредби пуковник Милутиновић, између осталог, каже: „Ово предузеће извршено је тако лепо и тако смело да му нема равне у историји партизанског рата“!

Пошто су непријатељске снаге положиле оружје, а комитске чете ушле у Никшић, у граду је настало опште народно весеље. У центру града заиграли су коло становници Никшића заједно са својим ослободиоцима комитима и устаницима из околине.

Радовић је у Никшићу поставио власт. За предсједника општине поставио је цивила — правника, а сви остали у општинској управи били су из редова комитске интелигенције.

Радовић је у извјештају написао:

„Створили смо праву комитску државу, али је каваљерски уређена на правој демократској основи.“

Пуковник Милутиновић је војводи Јовану Радовићу издао наређење 5. новембра 1918. године да са својим комитским четама и устаничким јединицама настави напредовање преко Херцеговине у правцу Билеће. Тамо је кренуо капетан Милинко Влаховић са својим комитима и из Билећа наставио према Дубровнику.

Комитском четовођи Благоти Вујовићу војвода Јован Радовић је издао сљедећу наредбу:

„Четовођи Благоти Вујовићу, Никшић.

Крените са својим четницима и устаницима за Велимље, Црквице, Вилусе — Грахово и даље, да тамо нападнете и разоружате непријатеља.

Војвода Лакић Војводић

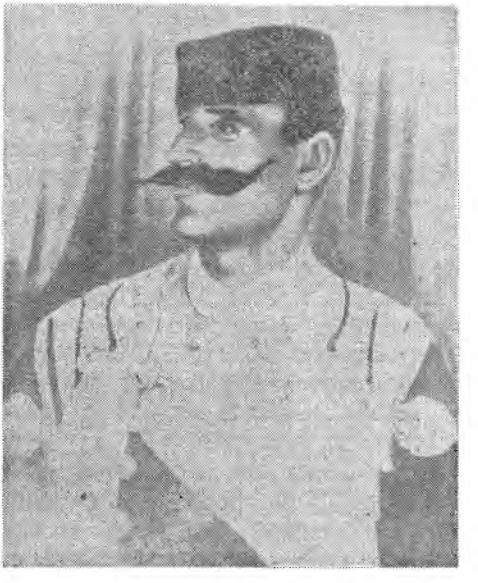

Комита Трипко Зековић

Отрован у Сарајеву: војвода Јован Радовић

Један од најмлађих комита Оташ Лакушић

Заробљенике спроводите са четницима, актом, а ви даље продужите. Ухватите везу са Ковачевићем и Бањовићем.

Наоружавајте способне устанике од 18—40 година оружјем које отимате од непријатеља.

Командант одреда и устаничких група

Војвода Ј. Радовић"

Истог дана војвода Радовић је четовођи Вујовићу послао још једну наредбу:

„Одмах узмите своје четнике и наоружане устанике и с њима пођите за Липово Поље да поможете нашим четама да разоружате непријатеља. Ако неће наоружани сељаци поћи с тобом, разоружајте и дајте пушке онима који хоће да се боре. Непослушне вежи и спроведи мени на даљи поступак.

Ово да се учини најхитније, јер је потребно да очистимо земљу од непријатеља."

Пошто је издао заповијести и издао распоред даљих борби, војвода Јован Радовић је кренуо са својим комитима према Сарајеву.

Четовођа Благота Вујовић са својим комитима и устаницима одмах је кренуо да изврши наређење.

О свом походу кроз Херцеговину четовођа Влагота Вујовић је записао:

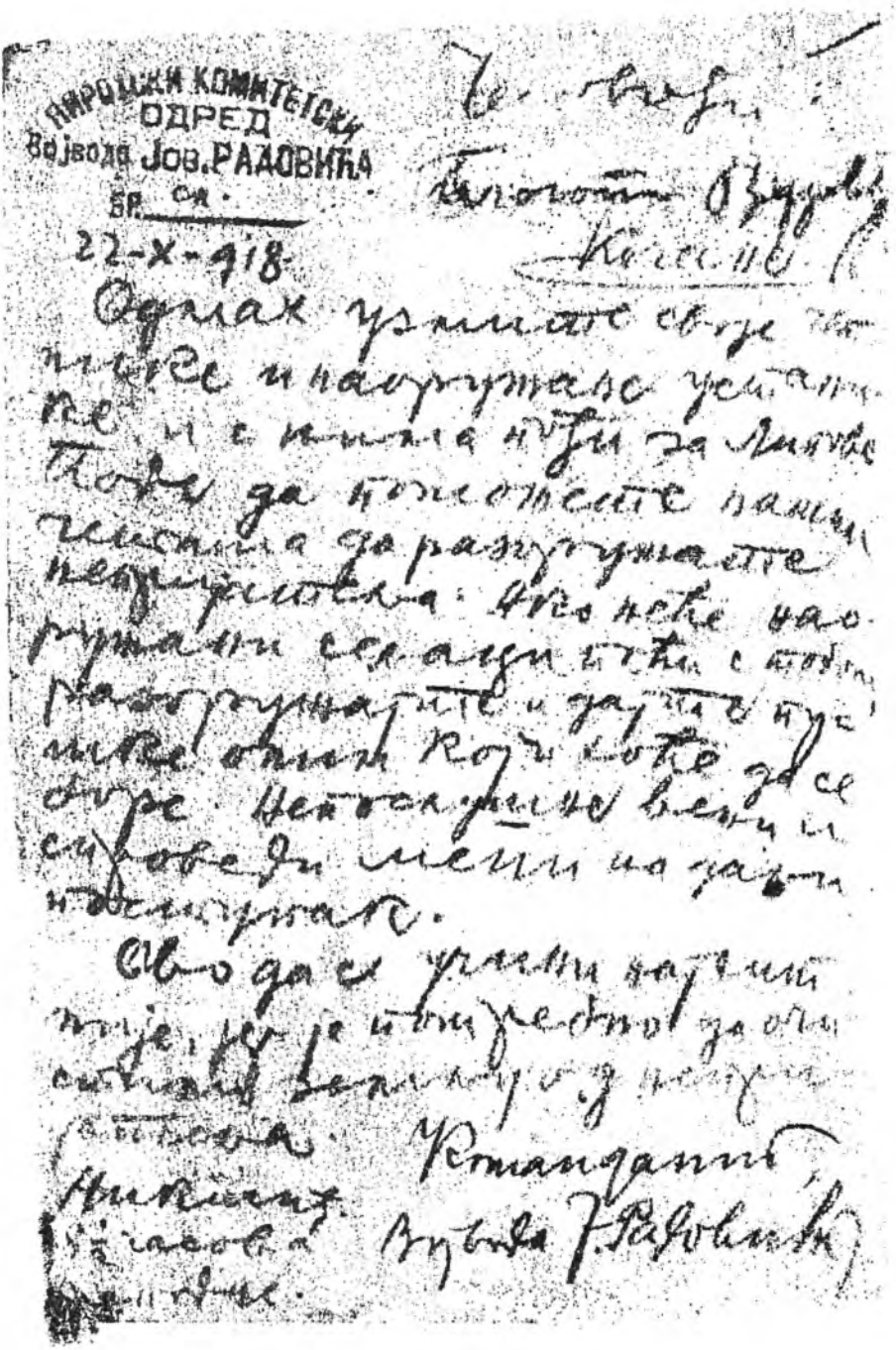

Факсимил наредбе војводе Јована Радовића четовођи Благоти Вујовићу

„Чете комита напредовале су на све стране по Херцеговини. Билећа је била ослобођена када сам ја стигао са својом четом. Комитске чете кренуле су даље, према Требињу, Невесињу и Гацку.

Ја сам са мојом четом разоружао жандармеријску станицу у Зминцу код Љубиња, Љубиње смо заузели послије опсаде од 24 часа.

Приликом уласка наше јединице у град, носили смо црногорску заставу, настало је опште народно весеље. Становништво нам је приредило невиђени дочек: организована је парада ђака, попова у одеждама, народа, држани су говори, у цркви је служена служба и молитва за добродошлицу прве слободне црногорске војске која први пут послије Косова слободно улази у град Љубиње.

Пошто сам успио да у граду успоставим ред, поставио сам за предсједника општине Пера Ћоровића. Када смо сазнали да су заузети градови Требиње, Мостар и Сарајево, ја сам се са својом јединицом вратио и улогорио између Требиња и Билеће.

Тих дана почеше да стижу интернирци из Болдгосана и других логора."

Прослављени комитски војвода професор Јован Радовић умро је у Сарајеву одмах по ослобођењу овог града. За његову смрт везане су многе тајанствености.

Јован је дошавши у Сарајево одсјео у Хотелу „Европа". Нашли су га мртвог у соби заједно са пратиоцем Рашом Поповићем. Војвода Степа Степановић наредио је да се образује истражна комисија која је извршила увиђај. Потом је војвода Степа Степановић извијестио Врховну

Дочек српске војске и црногорских комита у Мостару 1918. године — на челу је Алекса Шантић

команду да постоји велика вјероватноћа да је Јован Поповић отрован, али то не може са сигурношћу да се тврди.

Бивши комита из Доње Мораче Јово Бакић прича нам да су постојале јаке сумње да је војвода Радовић отрован, а да је у то умијешан и познати цивилни комесар колашинског округа за вријеме окупације Милош Љесковац, који се, такође у то вријеме налазио у Сарајеву.

— Пошто је Јован отишао из Колашина ми смо организовали чете и пошли према Пљевљима. На договору о кретању за Пљевља био је и судија Саво Меденица. Прије поласка он је свратио код Мила Дожића да се, наводно, поздрави.

У Пљевљима нам је поручник Александар Ђурић рекао да му помоћ не треба и да је боље да се вратимо у Колашин, јер ћемо тамо више помоћи. Саво Меденица се одвојио од нас. Пошао је за Лапово, па потом у Сарајево. У Сарајеву је и он одсјео у Хотелу „Европа", а како сам чуо у истом хотелу налазио се и Милош Љесковац.

Јован Радовић је сахрањен на гробљу у Сарајеву, а послије сахране Саво Меденица се вратио у Морачу. Одмах по доласку у Морачу Саво је убијен, или је извршио самоубиство. Прво се била пронијела вијест да је извршио самоубиство, мада је то свима у Морачи било сумњиво.

Сумњало се да је у убиство Јована Радовића умијешан и Мило Дожић, који је по ослобођењу Подгорице постављен за предсједника суда. Брат Јованов, Саво Радовић, такође комита у Топлици, придружио се српској војсци, ишао је све до аустријске границе, а по ослобођењу се вратио у Морачу. По Морачи се била пронијела вијест да је Мило умијешан у убиство војводе Јована Радовића. Сава готово и није свраћао кући, него је отишао у Подгорицу. Распитао се за Дожића и сачекао га испред зграде суда.

— Јесте ли ви Мило Дожић? — питао је Сава.

— Да, ја сам Мило Дожић.

Сава је извадио револвер и на мјесту га убио. Одатле је отишао у полицију и пријавио се. Осуђен је на дугогодишњу робију.

Ипак, смрт великог комитског војводе, команданта свих комитских чета у завршним операцијама за ослобођење Црне Горе, Јована Радовића до краја није освијетљена.

Црногорски комити су у другој половини октобра 1918. године са великим одушевљењем нападали и гонили деморалисане аустроугарске јединице. Иако комитски покрет за све вријеме окупације није имао јединствено и организовано вођство, па ни устанак није организован из једног центра, наоружани народ помогао је комитским четама у свим крајевима Црне Горе.

Док су се на Вјетернику жестоко борили комитске чете и устанички батаљони, пушке су пуштале у свим крајевима Црне Горе. Комити су успјели да стигну и на саму црногорску обалу, гдје им је, такође, народ притекао у помоћ, па су у другој половини октобра борбе вођене око Улциња, Бара и Будве.

Српска врховна команда је на интервенцију савезника промијенила Скадарским трупама назив у Јадранске трупе и промијенила њихов правац кретања одустављи од заузимања Скадра. Због тога је команданту

скадарских трупа упућено наређење да у Скадар не шаље Други пук, већ само једну чету која ће служити као кадар за образовање устаничких чета.

Међутим, како команда скадарских трупа није имала другу везу са Другим пуком осим пјешачке, ово наређење није на вријеме стигло команданту пука, па је он продужио према Скадру.

Из ратног дневника Љубомира Јанковића из Велике Реке код Вучитрна, борци 2-гог југословенског пука:

„16. октобар (28. по новом календару): Маршујемо од села Брице и излазимо на Скадарско језеро, окрећемо лево за Скадар и долазимо до Кастрата. Ту смо закончили. Једна чета је упућена да заузме варошицу Тузи.

17. октобар: Киша и магла. Маршујемо од Кастрата према Скадру. Аустријанци су заузели положаје испред града. Дочекаше нас ватром. Одмах смо поставили батерију у борбени положај и испалили неколико граната на град да демонстрирамо снагу. Артиљерија потом обустави паљбу. Наређено је да се у варош пошаље парламентар са задатком да тражи предају како би се избегло даље бомбардовање града.

На преговоре пође један поручник са трубачем. Од команданта је затражио да преда варош. Командант се запрепастио схвативши да Скадар нападају Срби. Није му било јасно како су Срби доспели до Скадра. Збуњен и уплашен изашао је из зграде команде, сео у аутомобил и побегао преко Бојане у правцу Бара. Поручник је видевши да командант побеже наредио трубачу да свира: „II пук напред!"

Како смо били на самој ивици вароши, одмах смо кренули напред. На средини вароши заробили смо колону која је почела да бежи према Тарабошу и Бару.

18. октобар (30. по новом календару): Свети Лука. Киша. Батерија доби наређење да промарширa кроз Скадар — град Мрњавчевића. Око подне пуковник Гргур Ристић нареди да пјешадија изврши прелаз чамцима преко Бојане, јер су на другој страни остала три батаљона Босанаца. Чим су чамци кренули преко Бојане на њих је осута митраљеска ватра, па су морали да се врате. Ја сам по наређењу мог командира одмах почео да гађам касарну на другој обали Бојане и положаје одакле су дејствовали митраљези. Испалио сам око 100 граната. Непријатељ је имао много жртава, а два митраљеска гнезда су уништена. После топовске ватре поново су преко Бојане кренула два чамца и без икаквих сметњи прешла реку. Непријатељ се предао."

При освајању Скадра 2. југословенски пук заробио је око 4.000 војника и официра и заплијенио велике количине оружја и ратне опреме. Дијелови пука, заједно са црногорским устаницима, како пише др Петар Опачић, прешли су Скадарско језеро и угрозили позадину 47. дивизије на падинама Тарабоше, послије чега је повлачење аустроугарских снага иза државне границе постало неминовно. Већ 2. новембра непријатељски гарнизон на Цетињу понудио је предају српским трупама.

На подручју између Скадарског језера и Јадранске обале, комити су уз помоћ једног броја становника напали жандармеријске станице и војску која се повлачила. Комити нијесу дозволили аустроугарској војсци да са овог подручја извуче ратни материјал. Борбе су између двије

[illegible] Архиђакона је обукао
даље радове а нарочито је
[illegible] наређивао и бодрио
Владиком да храбро
Крвнодавном браћу, бодрећи
Као [illegible] се [illegible]
[illegible] што је и учинио.

— Међу тим [illegible] ђаци
[illegible] Као [illegible] и [illegible]
[illegible] бодрећи их и [illegible]
[illegible] сада среће овде [illegible]
[illegible] из [illegible] и сео у [illegible]
[illegible] горело бојак и [illegible]
Бара, На то је [illegible]
[illegible] Наређује [illegible]
[illegible] „II [illegible]"

Када је [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] Крвавом. Наређ [illegible]
[illegible] и На среду [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] Коњу је [illegible]
[illegible] и [illegible]
[illegible] [illegible]

18. Св. Луке, Ђаци, [illegible]
[illegible] Крв. Сладар је [illegible] [illegible]
[illegible]", [illegible]
[illegible] Наређује [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

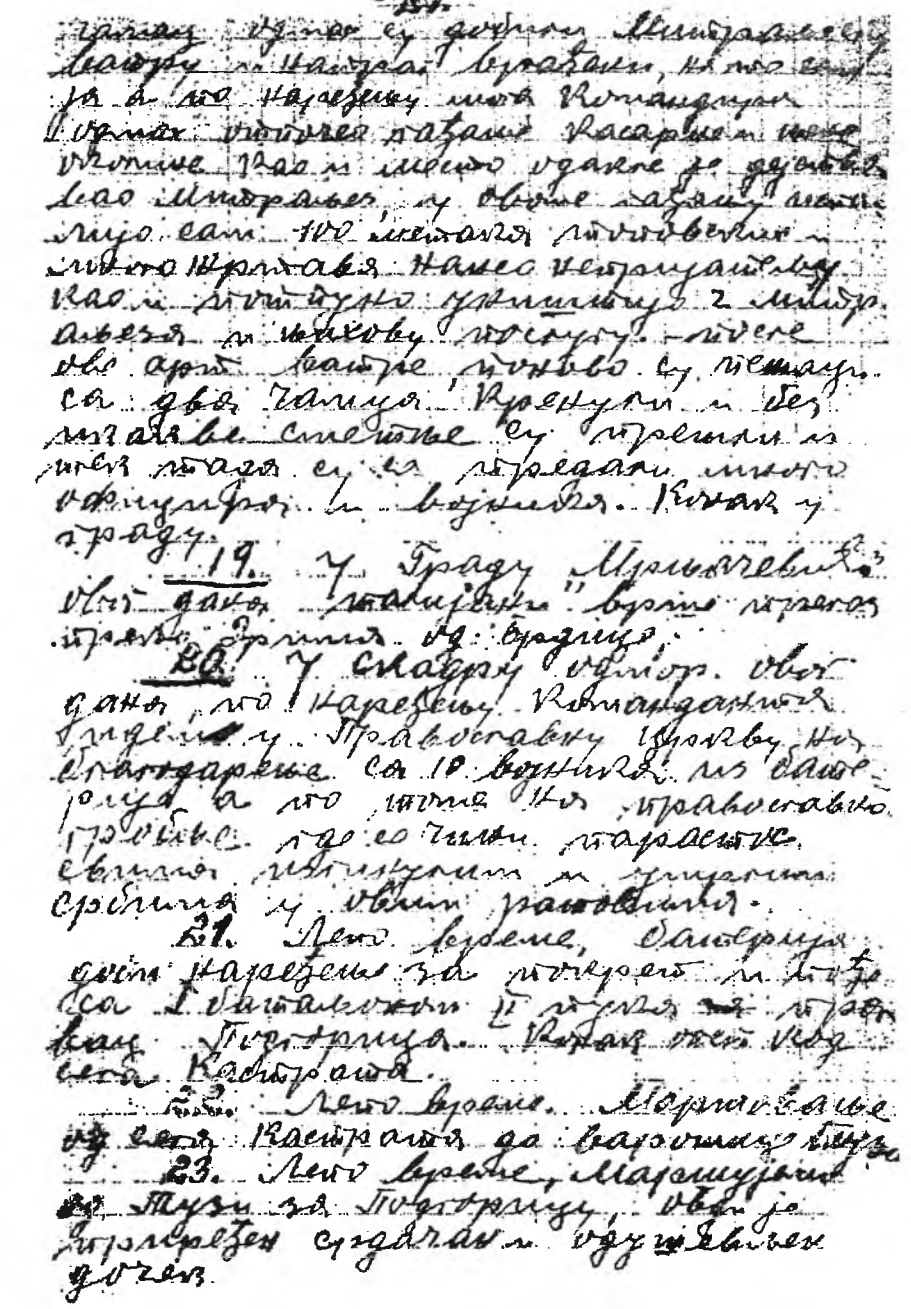

Факсимил дијела ратног дневника Љубомира Јанковића

обале вођене на Крутама, Печурици, Каменичком мосту, Доброј води, Волујици и Церовцу. Комити су у овим борбама заробили и четири топа. Савезничким трупама омогућено је да се у Бар искрцају без губитака.

Оштре борбе вођене су и у околини Подгорице. Са Кокаричке горе један батаљон Аустријанаца био је приморан да се повуче. Код Златице, на пет километара од Подгорице, груписало се око 500 комита, а источно од њих положаје је заузело око 1.500 устаника.

Најјаче војне снаге у Црној Гори окупатор је држао у Подгорици. У овом граду налазила се цијела 81. дивизија, 19. и 20. бригада.

Иако су знали какве војне снаге су концентрисане у Подгорици, комити су напали овај град.

Јован Ћетковић у књизи „Ујединитељи Црне Горе и Србије" пише да су становници овог краја чујући топовску канонаду схватили да је окупатору куцнуо задњи час.

Јован Ћетковић пише:

„Рано ујутру пробудила ме је топовска рика. Опет покрај Подгорице...

Изађох да опет посматрам бојну долину у којој јутрос ври као у казану. С часа на час паљба постаје све јача, па опет јењава, да се поново огласи још јача и још страшнија.

Подне је прошло а око Подгорице паљба не престаје. Живи обруч опсадника све тјешње стеже Подгорицу из које се бране посљедњи остаци Аустроњемачке армије. Сунце се већ клони западу и његови коси зраци шаљу посљедњу свјетлост онима који ће ноћас заспати вјечним сном пред вратима Подгорице.

Одмах по смирењу сунца стиже једно чобанче од Ситнице и јави нам да се од Љешкопоља примиче селу велика војска са топовима и осталом ратном опремом. Били смо на чисто да то не могу бити наши, већ то морају бити непријатељске чете које се повлаче. Знали смо да их гоне наши, знали смо да одступају, да бјеже главом без обзира, али смо се плашили да ови одреди који бјеже не направе русвај при пролазу. Једино им је још остао пролаз преко Цетиња, куда већ неколико дана одступају непријатељске колоне, док су сви остали кланци и пролази били похватани од комита и нових устаника.

Изађосмо да погледамо гдје је та војска, и док стигосмо на осматрачницу, главни друм који води кроз село од Подгорице уз нахију, поцрње од густине збијених редова непријатељске војске. Примакосмо се да их посматрамо, да што боље видимо како изгледају. Стадосмо прикривени уз пут, да гледамо каква је сад војска бечког ћесара, која негда бијаше силна и поносна. Овдје је читав батаљон, пред којим јашу сфицири још са неким дрским поносом, иако им на мраморном лицу јасно видите да су сатрвени, да су пропали. За њима се једва вуку у побрканом реду снуждени војници, многи нарамују, али чини нам се њих није сатро толико душевни бол, колико умор и глад."

Швапска колона о којој пише Јован Ћетковић зауставила се на једном брду у близини Подгорице.

„Паде мрак и разастрије свој црни вео над овим уплашеним селом. Наше су куће прилично ушорене, близу једна друге. Ноћас се свјетлост не види ни у једној. Све је утрнуло. Ништа се не чује, као да

живе душе у овоме селу ноћас нема. Све је просто премрло од страха. Чује се само лавеж паса, док се непријатељске ватре распирују на брду...

Сваког часа очекујемо када ће нас зло наћи од оних који већ виде своју пропаст и који могу, у манитом бијесу, да искале над нама, над незаштићеним робљем свој јад и огорчење...

Рано ме је пробудио бахат војничких цокула. Не бјеше добро ни свануло кад у кућу грунуше, један за другим 7—8 непријатељских војника. Чим уђоше стадоше звијерати по кући, па не говорећи ни ријечи, отпочеше да претурају ствари, да врше преметачину...

Не прође неколико минута док у сусједовој кући настаде запомагање...

Кад ми стигосмо, нађосмо прави русвај: све испретурано и просуто — брашно, маст, сир, јаја, кајмак, вино, ракија. Све се то гази и просипа по кући, док се несрећне жене отимају са швапским војницима. Гладни војници, па неки ждеру месо, неки кајмак, неки пију ракију, док други трпају у торбе...

Није прошло ни пола сата, па опет кроз читаво село наста јаук, лелек и запомагање. Гладни као звјерови, солдати насрћу свуда...

Цио дан трајала је ова страшна отимачина и грабеж кроз село. Једни одлазе и пењу се к логору, носећи пуне торбе, док други силазе и настављају посао првих, носе оно што је овима остало. Дрека и псовка пијаних солдата једнако се мијешају са лелеком и запомагањем жена и дјеце."

Битка за Подгорицу трајала је три дана. Поред комита у борби за ослобођење Подгорице учествовали су: Полимски батаљон са 36 бораца, Љеворечки са 250 бораца, Братоножићки, Кучки и Пиперски батаљони, чији се број бораца не зна. Са комитима и устаницима у овој борби учествовале су и јединице Другог југословенског пука.

Комитски војвода Спасоје Јошов Љумовић о ослобођењу Подгорице је записао:

„Ја сам са мојим друговима на Тријебчу заробио чету Шваба која је осигуравала одступницу другим јединицама, иако су имали и митраљез. Заробљенике сам предао господину ђенералу Машану Божовићу.

Ја сам први са мојим друговима комитима ушао у Подгорицу. Јахао сам коња Кулина којег сам отео Швабама.

Везиров мост у Подгорици Швабе су непрестано бомбардовале и нико се није усуђивао да га пређе. У том тренутку сјетио сам се Ђерзелез Алије, чувеног турског јунака, како је нађеривао хата на Дунав приликом освајања Мађарске. Помислим тада: „Срамота да он има више смјелости од мене", па нећерам коња на Везиров мост. Велим: ако погинем, причаће се! Ако не погинем — причаће се!

Гледала је то маса народа, а о томе се дуго послије причало.

Кад сам ушао у Подгорицу одржао сам народу говор са балкона општинске зграде о уједињењу Црне Горе и Србије. Говорио сам и о томе да не треба пљачкати.

Од Подгорице продужио сам даље да гоним Швабе ка Ријеци Црнојевића. И ту сам са балкона општинске зграде држао говор. Послије смо кренули за Цетиње, па до Крсца на Његушима.

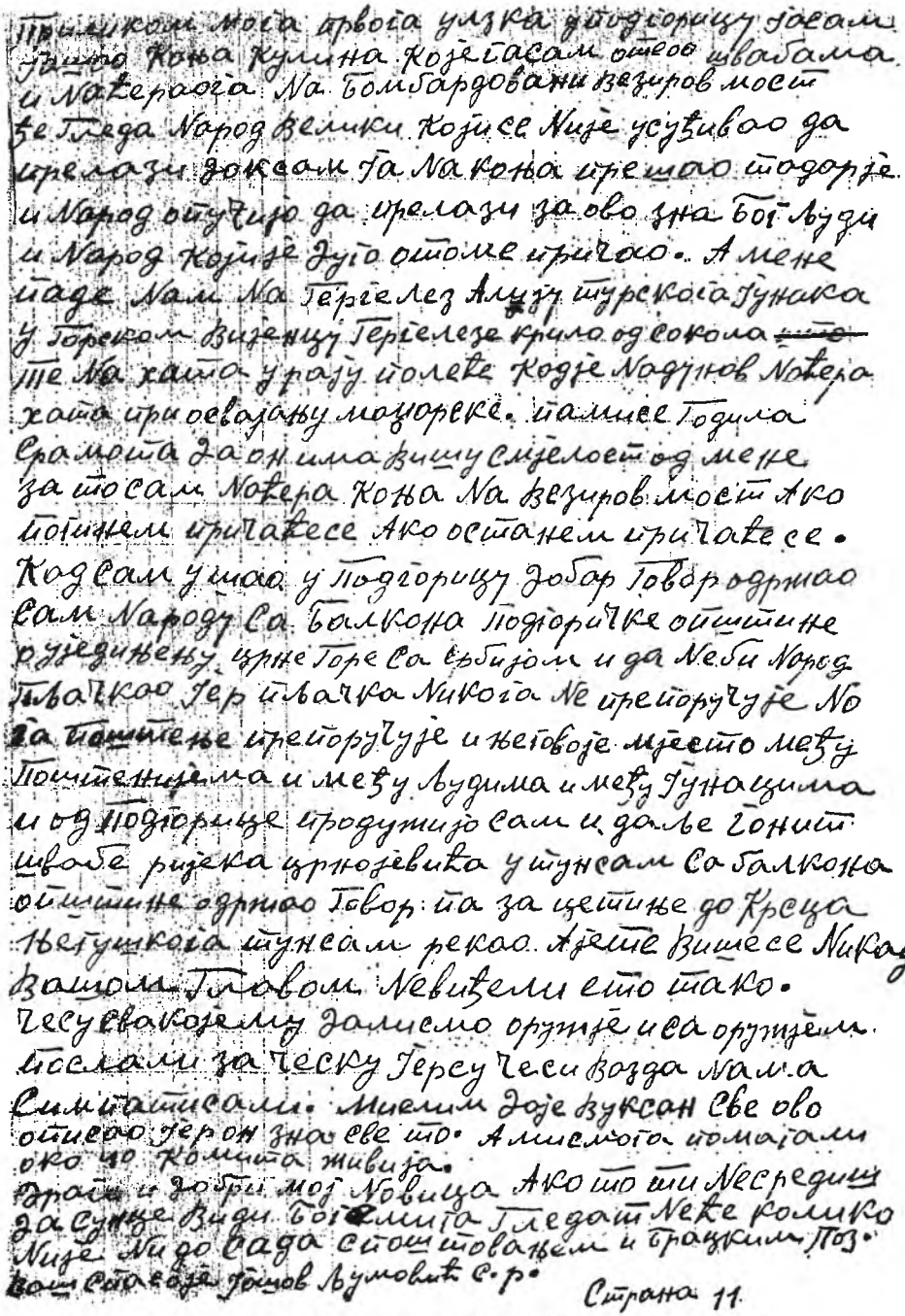

Факсимил дијела записа војводе Спасоја Љумовића

Ту сам рекао Швабама: „Идите, више се никада вашом главом не видјели!"

Чесима смо дали оружје и са оружјем их послали кући, јер су они нас вазда симпатисали..."

У борбама за ослобођење Подгорице заробљено је 8 официра, више од 300 војника, 2 топа, 20 митраљеза и много пушака и муниције. У повлачењу, Аустријанци су уништили магацине са храном и порушили мостове на Морачи.

Јединице Другог југословенског пука које су учествовале у овој борби имале су 10 рањених, а црногорски устаници неколико мртвих и доста рањених. Губици аустроугарских трупа били су знатно већи. Повлачећи се, Швабе су у Подгорици оставиле велики број рањеника.

Генерално гувернерство почело је још 5. октобра са припремама за напуштање Цетиња. Генерални гувернер Клем-Мартинц кренуо је са Цетиња 13. октобра, а убрзо је кренуо и земаљски цивилни комесар. Како у књизи „Црна Гора у првом свјетском рату" пише др Новица Ракочевић, повлачење аустроугарске војске изазвало је велики страх код једног броја грађана. У паници су били они који су се налазили у служби окупатора и бивши државни функционери, присталице краља Николе .Они су се плашили да ће прије него стигну савезничке трупе комити и омладина, присталице уједињења, над њима извршити освету.

Већ првих дана октобра ови грађани и бивши функционери упозорили су Генерално гувернерство на могућност освете и тражили заштиту аустријске војске до доласка савезничких трупа.

У име групе грађана Цетиња Филип Јерговић је преко посланика Ота тражио да један аустријски батаљон остане на Цетињу до доласка трупа Антанте, а да ће они гарантовати да батаљон неће бити одведен у заробљеништво.

Ота су 21. октобра, пред сам полазак за Цетиње, посјетили Јово Поповић и Маршал двора Саво Рамадановић и упозорили га да пријети опасност од анархије, а посебно да су у опасности људи у које је окупаторска власт имала повјерења и присталице краља Николе. Тражили су да се уз помоћ аустроугарских снага формира домаћа жандармерија која би „штитила варош од терора комита".

Међутим, ни Оту ни властодршцима у Бечу више није било стало до ситуације на Цетињу, па је ноћу 4. новембра увече делегација грађана на челу са митрополитом Дожићем дошла у Подгорицу. Од команданта Другог југословенског пука тражили су да на Цетиње пошаље једну чету. Идућег дана на Цетиње је стигла једна чета, а дан касније и главнина пука, која је наставила наступање према Котору.

Комитске чете, заузимајући поједина мјеста у Црној Гори нијесу ништа препуштале случају. Одмах је организована власт и дочек српских јединица.

Ево и једног документа који о томе говори:

„На састанку одржаном дне 21. овог мјесеца између четника, група Гнијеви До, и изасланства одбора за одржавање реда и мира би споразумно закључено да:

1) Чим аустријске трупе — а по могућности и прије, напусте град, уђу четници и у потпуној сагласности и споразуму на заједничку од-

говорност предузму све потребне мјере за потпуно одржавање реда и мира и очување личне безбједности.

2) У овој земљи има криваца, како на највише мјесто па и на најниже, и то не од окупације него и много раније, те је мишљења да се кад наступе нормалне прилике сви предаду суду, јер је сада у немогућности да то учини.

3) Питање о некаквом наоружању општинске полиције само по себи отпада, те ће се само побиљежити неколико људи, који ће бити стављени на расположење одбору и четницима кад уђу у град ако то буде потребно.

4) Четници ће стојати у Доњем Крају — на најближем мјесту. Улазак у варош извршиће договорно са четницима осталих група. По овоме ће се сами четници споразумјети и начин уласка утаначити — а одбор за ред и мир извијестити претходно.

Управни црногорски Централни комитет: Драгутин Драговић, свр. матурант, Ј. Р. Гргуровић, гимназијалац, Божо Пејовић, Павић Кековић, Спасоје Р. Ђуричковић, Владо С. Мартиновић, М. Ђуричковић, ђак гимназије, Миљан Вујотић, Андрија Л. Радуловић, Мирко Драговић, Константин Драговић."

У ослобођеним грногорским градовима вођена је жива активност око изјашњавања за уједињење Црне Горе и Србије. Још и прије доласка Јадранских трупа у неким градовима сазивани су зборови на којима се народ изјашњавао о уједињењу.

Министар бивше црногорске владе Милосав Раичевић који је сада именован за начелника беранског округа сазвао је збор на којем је тражено да се овај округ присаједини Србији.

Систематски и организовано на овом послу почело се радити послије доласка Јадранских трупа.

У неким градовима одржаване су праве манифестације посвећене уједињењу. Такве манифестације, на примјер, одржане су: у Подгорици одмах по уласку комитских чета и Јадранских трупа, а 21. октобра сличне манифестације одржане су на Цетињу, иако су се у граду још налазиле аустроугарске трупе. Омладинци Цетиња формирали су такозвани Одбор организоване омладине. Овај одбор издао је још 23. октобра проглас у којем се каже:

„Народе,

Нема више поданика, већ само слободних грађана! Скоро три године паћеничког и незаслуженог робовања под туђинским јармом, довели су нас до потпуног увјерења, да су они управљачи, у чијим је рукама била судбина јуначких и поносних кршева црногорских, својим радом против српских идеала, учинили да црни вео обавије поносни барјак и рђа почине на оружје црногорско. Гријех је то, који до неба вапије, гријех је то који покајања нема. Њих куну сјени палих витезова на чијим гробовима не горе кандила и воштанице, већ остају оскрнављени туђом ногом и издајом, њих ће народ оптужити, који их је већ и проклео.

Данас када се родило ново сунце слободе, која је искупљена милионима људских живота и цио културни свијет објавио личну и скупу слободу, те дао потпуну могућност за уједињење раздвојених братских народа, овим дајемо јасног и одлучног израза својим најсветијим осје-

ћањима и слободној вољи: Србија и Црна Гора уједињене имају ступити у нераздвојну и јединствену државну заједницу нашега троименог народа: Срба, Хрвата и Словенаца на начелима демократије."

Омладински одбори формирани су и у другим градовима Црне Горе.

Централни извршни одбор написао је у Беранама 25. октобра правила за избор посланика за Скупштину Црне Горе која би се изјаснила о уједињењу.

У правилима се каже:

„Да би и најширим народним масама омогућио рад на овоме крупном народном послу, овај Одбор на својој сједници од 25. октобра ов. г. бр. 32 ријешио је да се 6. новембра ов. г. изврше избори народних посланика за Велику народну скупштину у цијелој Црној Гори.

Изабрани народни посланици састаће се 11. новембра ов. г. у Подгорици да одлуче о будућем државотворном положају Црне Горе и да изаберу стални Народни извршни одбор који ће даље радом руководити и рјешење Скупштине у дјело приводити.

Свака капетанија у Старој Црној Гори бираће по два народна посланика а сваки срез, у новим крајевима, бираће по три посланика. Вароши које имају испод пет хиљада становника, а на име: Бар, Улцињ, Колашин, Беране и Бијело Поље бираће по једног народног посланика а вароши, које имају преко 5 хиљада становника, а на име: Цетиње, Подгорица, Никшић, Пљевља, Пећ и Ђаковица бираће по два народна посланика.

Избор народних посланика извршиће се јавним и посредним гласањем на овај начин. Капетаније ће на јавним зборовима изабрати по 10 повјереника, срезови по 15, а варошке општине (мање) по пет односно по 10 повјереника на дан 4. новембра ов. г. Повјереници ће се из цијелог округа састати 6. новембра ов. г. у свом окружном мјесту и на општој сједници поименичним гласањем изабраће посланике за цио округ. Пуномоћје повјереницима издаваће капетани, односно срески начелници и предсједници варошких општина, а потписаће писари општински, односно срески секретари. Пуномоћје народним посланицима издаваће окружни одбори састављени од три члана и то: начелника округа, односно обласног управитеља, предсједника окр. суда и предсједника општине дотичног окр. мјеста...

За народног посланика може бити изабран сваки пуноправни грађанин ,који има 25 година старости, а није осуђиван за бешчасна дјела. Има право и дужност да бира повјеренике и народне посланике сваки пуноправни грађанин који није осуђиван за бешчасна дјела.

Сва окр. начелства, односно обласне управе нека настану да се у свему по горњим правилима изврше избори народних посланика за Вел. Нар. скупштину."

Правила су упућена свим окружним начелницима и обласним управитељима. Официри и војници Црногорци који су били у српској војсци обилазили су градове и пропагирали уједињење.

У Колашину је одржан народни збор на којем је усвојена прокламација о уједињењу, а потписали су је сви истакнути људи тога краја, међу којима и Мило Дожић, предсједник Црногорске народне скупштине и бригадир Милош Меденица.

Сличан збор одржан је и у Подгорици.

Др Димитрије Вујовић у књизи „Уједињење Црне Горе и Србије" пише да је на Цетињу одржан збор свих грађана у присуству команданта југословенске војске. На збору су осуђени представници старог режима. На збору је изабран одбор у који су ушли: Гаврило Дожић, митрополит, изабран за предсједника одбора, Љубо Гломазић, судија изабран је за секретара, а за чланове др Нешко Радовић, љекар, Милан Атанасијевић, адвокат, Спасоје Пилетић, начелник министарства и Александар К. Матановић, предсједник суда. Овај одбор издао је проглас народу Црне Горе у којем се истиче да је дошло ослобођење и да се свуда изражава жеља за уједињењем, па себични интереси не смију бити изнад општих, „зато треба онемогућити све покушаје који угрожавају бољу будућност и ићи путем који „Води у срећну и велику отаџбину Југославију".

За избор повјереника за окружни скуп на Цетињу постојале су двије листе. На бијелом папиру налазила се листа кандидата присталица уједињења, а на зеленом листу њихових противника. Од ових листа касније су настали називи „бјелаши" и „зеленаши".

За Велику народну скупштину било је изабрано 165 посланика:

Саво Церовић, члан великог суда, др. Душан Матановић, адвокат, Крсто Раичковић, апс. приправник, Јован Станковић, учитељ, Митрополит Дожић, Јован Ћетковић, учитељ, Спасоје Пилетић, нач. мин. ун. дјела, Михаило Божовић, свршени правник, Вуко Пулевић, свршени филозоф, Филип Павићевић, учитељ, Петар Поповић, секр. обл. суда, Арсо Петровић, секр. обл. суда, Стеван Гошовић, матурант, Мираш Радоњић, писар обл. суда, Димитрије Грујић, учитељ, Поп Никола Симовић, Радован Бошковић, секр. суда Душан Групковић, студент права, Марко Савићевић, чиновник, Др Станко Радовић, марвени љекар, Милош Јовановић, апсол. правник, Живко Павићевић, апсол. правник, Лазар Дамјановић, адвокат, Саво Фатић, адвокат, Ново Вучинић, учитељ, Ника Ујкић, тежак, Милан Ненезић, управник банке, Спасоје Радуловић, бив. народни посланик, Василије Дракић, учитељ, Филип Мајић, свештеник, Ристо Вујановић адвокат, Зарије Вуковић, предсједник суда, у пензији, Јанко Спасојевић, бив. министар, Велимир Јојић, свр. филозоф, Љубо Бакић, бив. министар, Саво Спасојевић, секретар мин. соц. послова, Радоје Николић, геометар, Новица Поповић, учитељ, Љубо Вуксановић, адвокат, Божидар Томовић студент права, Јагош Вешовић, професор, Саво Пауновић, племенски капетан у пензији, Ристо Јојић, суплент, Томица Ивановић, студент права, Марко Ћулафић, тежак, Ново Вугделић, чин. Главне контроле, Др Јаков Зарубица, љекар, Серафим Царић игуман, Саво Вукојевић, свештеник, Дервиш Шећер-Кадић, окружни муфтија, Омер Бег Селановић, судија обл. суда, Милан Бајић, апсол. правник, Хамди Бег Хасанбеговић, посједник ,Митар Обрадовић, суплент, Алекса Бајић, трговац, Махмут Бег Мановић, судија Општинског суда, Прокопије Шиљак, учитељ, Сава Драговић, бив, судија, Илија Мандић, плем. капетан у пензији, Јово Лазаревић, трговац, Милош Радовић, учитељ, Милан Терић, свршн. ђак тргов. академије. Павле Жижић, учитељ, Новица Шћепановић, апсол. студент филозофије, Влагоје Селић, општ. судија, Никола Булатовић, учитељ, Мишо Драшковић, земљорадник, Марко Ракочевић, апс.

студент филозофије, Мирко Вујисић, свештеник, Богдан Бојовић, секретар првост. суда, Томо Полексић, матурант, Станко Обрадовић, свештеник, Љубо Церовић, писар обл. суда, Радован Томић, учитељ, Радуле Јауковић,, секретар вел. суда, Марко Даковић, адвокат, Косто Пејовић, адвокат, приправник, Иво Вукотић, адв. приправ. Гавро Комненић, пошт. чин. Никола Ковачевић, учитељ, Иво Копривица, свешт. Миљко Булајић, учитељ, Косто Љешевић, свештеник, Новак Ковачевић, судија, Мирко Симовић, настојник грађ. Милош Брајовић, учитељ, Глиша Лаловић, банкар чинов, Стеван Николић, студент, Вукан Ћуровић, сврш. правник, Љубо Павић, посједник, Јово Бајовић, предсјед. општине, Крсто Станишић, земљодјелац, Милан Вукотић, чиновник, Грујица Ускоковић, земљорадник, Данило Радоичић, чинов, Миро Гломазић, учитељ, Мирчета Головић, свештеник, Јово Радовић, свештеник, Митар Вишњић, земљодјелац, Илија Гвозденовић, учитељ, Никола Клисић, учитељ, Михаило Ивановић, судија, Душан Поповић, студент права, Др. Блажо Лекић, свр. правник, Петар Лукић, чинов., Митар Иличковић, трговац, Петар Хајдуковић, свештеник, Васо Новаковић, студ. права, Сава Дивановић, банкар. чинов. Суљо Петовић, земљорадник, Урош Марић, апотекар, Јован Хајдуковић, чиновник, Љубо Гломазић, адвокат, Др Нешко Радовић, љекар, Видо Милошевић, консул, Перо Врбица, шеф држ. рачуноводства, Војвода Стево Вукотић, бив. обласни управитељ, Лука Вукотић, адвокат приправник, Блажо Беговић, учитељ, Живко Драговић, држ. савјетник, Петар Мијановић, свештеник, Крсто Радуловић, свештеник, Митар Вукчевић, држ. правобранилац, Др. Милутин Лопичић, љекар, Стево Јовићевић, банк, чинов. Јован Дапчевић, ђакон, Никола Марковић, учитељ, Васо Ђурановић, учитељ, Марко Кнежевић, суплент, Перо Калуђеровић, учитељ, Милосав Раичевић, бив. минис., Богдан Обрадовић, учитељ, Тома Јоксимовић, учитељ, Прокопије Вековић, протосинђел, Љубомир Поповић, инжењер, Нико Цемовић, судија, Александар Бојовић, учитељ, Кирило Балшић, свештеник, Никола Мићовић, ст. права, Андро Станић, трговац, Радосав Јоксимовић, писар капетаније у пенз., Милић Поповић, срески капетан у пензији, Вукајло Девић, учитељ, Милан Поповић, учитељ, Мило Деловић, судија, Милош Поповић, учитељ, Александар Поповић, предсједник општине, Назим Бег Махмутбеговић, велепосједник, Михаило Димитријевић, трговац, Љубомир Кујунчић, трговац, Муса Сеидула, трговац, Миливоје Милетић, свештеник, Камбер Дема, земљорадник, Величко Лазаревић, земљ., Дашко Хреза, свештеник, Никола Јовићевић, свештеник, Јевто Поповић, предс. окр. суда, Крсто Јаблан, судија, Мехмет Зећирага, велепосједник и Мустафа Јајага, земљорадник.

Накнадно су изабрани били Др. Секула Дрљевић, адвокат и Мило Дожић, државни савјетник.

Посланици изабрани у Велику народну скупштину представљали су све друштвене слојеве Црне Горе, па је у том погледу ова скупштина била репрезентативнија од свих претходних.

Док су црногорски градови ослобађани од непријатеља, били су се пронијели гласови о могућности искрцавања краља Николе у Црној Гори. Овога су се плашили и неки чланови Црногорског одбора за народно уједињење. Др. Новица Ракочевић у књизи „Црна Гора у првом свјетском рату“ пише да је Јанко Спасојевић по свему судећи имао нам-

јеру да искористи Косту Пећанца и његове четнике за обрачун са краљем Николом, па је због тога на молбу пуковника Милутиновића војвода Мишић опозвао Пећанца из Црне Горе.

Истовремено је пуковник Милутиновић команданту Другог југословенског пука чије су се јединице налазиле у приморју послао сљедећи наређење:

„Ако би наступио случај да се црногорски краљ Никола искрца ма у којем пристаништу, у којем има наше посаде, командир посаде биће дужан да се одмах пријави краљу Николи, и да му саопшти да ће за даље његово путовање тражити инструкције од претпостављених старјешина.

Док не добије те инструкције, за које ће се одмах најбржим путем и обратити, командир посаде имаће задатак да спријечи даље путовање краља Николе. При овоме, разумије се, има поступати са свим дужним обзирима и с великим тактом, пренагљености и неразмишљености биле би од велике штете."

Краљ Никола је одиста од самог одласка из Црне Горе размишљао о повратку. Боравећи у иностранству покушавао је да формира посебну јединицу црногорске војске састављену од Црногораца и добровољаца који су одступили заједно са Србијанцима. Због тога су, како пише Богумил Храбак, црногорски двор и Српска влада водили жесток дипломатски и обавјештајни рат. Искусном предсједнику српске владе Николи Пашићу намјере црногорског суверена нису могле промаћи. Било је јасно да ће се и идеја о стварању Југославије тешко спровести уколико краљ Никола успије да се врати у Црну Гору.

Иако су шансе биле незнатне, послије пробоја солунског фронта краљ Никола је уз помоћ Италијана обављао припреме за повратак. Почетком октобра црногорски пријестолонасљедник Данило налазио се у Италији и, како пише Храбак, врло хитно радио на припремама за дизање устанка у Црној Гори. Црногорски двор надао се да ће имати успјеха у ријечкој, катунској и црмничкој нахији, а бојао се бивших херцеговачких племена и области Пиве, Дробњака, Рудина, Грахова, Ваљана, Жупе, Никшића и Мораче. Васојевићи су били потпуно отписани. Краљ Никола је тада, наводно, за Васојевиће рекао: „Ништа не рачунам на оне васојевићке Турке, јер су они на новац лакоми, а Александрова и Пашићева кеса је сада од моје тежа".

Средином октобра краљ и Влада су се спремали да се врате у Црну Гору, с тим да се прво смјесте у Драчу. Нову владу требало је до образује Петар Пламенац.

Краљ Никола није покушао да се искрца на црногорску обалу, али су Италијани имали намјеру да се умијешају у изборе за Велику народну скупштину. За вријеме избора на Цетињу, како пише др Димитрије Вујовић, из Котора је према овом граду кренуо један одред Италијана. Међутим, ову италијанску јединицу близу Цетиња пресреле су присталице уједињења и приморали је да се врати у Котор.

Једна италијанска војна јединица кренула је из Котора према Цетињу 10. новембра. Са њима су се налазили и амерички официри. Били су заустављени у Дубровнику. Послије дужег разговора са једном делегацијом присталица уједињења италијански војници и официри су

Саво Церовић, предсједник

враћени у Котор, а амерички официри су дошли на Цетиње. Др Вујовић пише да је српска Врховна команда ово протумачила као покушај да се утиче на резултате избора и да се „зеленашима" пружи помоћ. Та сумња, додаје Вујовић, има основа јер су „зеленаши" уложили протест због враћања Италијана испред самих врата Цетиња.

Посланици Велике народне скупштине окупили су се на прво заседање у Подгорици 11. новембра у 9 часова. Заседање је као привремени предсједник отворио поп Никола Симовић, најстарији послаиик.

За предсједника Скупштине потом је изабран Саво Церовић, члан великог суда, за првог потпредсједника адвокат Лазар Дамјановић, а за другог потпредсједника адвокат Саво Фатић, а за секретаре Љубомир Вуксановић, Радован Бошковић, Лука Вукотић, Новица Шћепановић, Михаило Јовановић и Милан Бајић.

За говорницу је потом изашло неколико дискутаната који су говорили о разлозима за уједињење Црне Горе и Србије, а затим је изабран одбор за израду нацрта скупштинске резолуције.

У одбор су изабрани: Митрополит Дожић, Милосав Раичевић, Јанко Спасојевић, Михаило Божовић, Мирко Вујисић, Јевто Поповић, Др. Зарубица, Муфтија Шећер-Кадић, Назим Бег Махмутбеговић, Богдан Бојовић, Ново Ковачевић, Љубо Гломазић, др. Нешко Радовић, Живко Драговић, свештеник Хајдуковић, свештеник С. Вукојичић, ђакон Дапчевић, Крсто Рајичковић, Радуле Јауковић и Ристо Јојић.

Одбор је са нацртом резолуције изашао пред Скупштину 13. новембра.

Саво Фатић, други подпредсједник

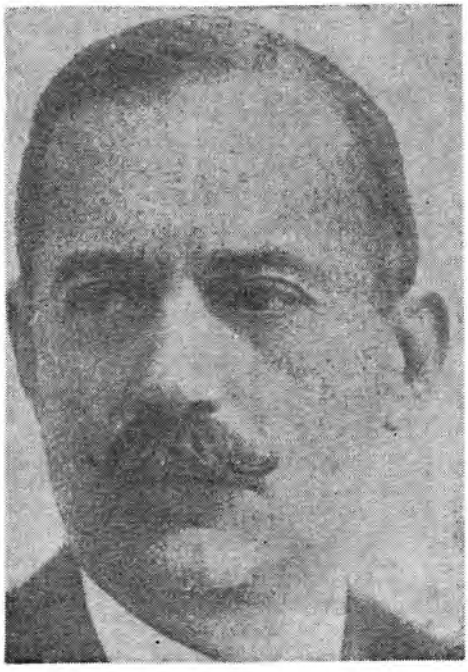

Спасоје Пилетић, члан Извршног одбора

Ристо Јојић, члан Извршног одбора

Лазар Дамјановић, члан Извршног одбора

Нацрт резолуције прочитао је пред посланицима извјестилац одбора Јевто Поповић.

У резолуцији се каже:

„Одлука Велике Народне скупштине српског народа у Црној Гори, донешена на сједници од 13. новембра 1918. године у Подгорици.

На основу истакнутог начела самоодређења народа, које је прихватило и прокламовао као услов будућег свјетског мира апостол човјечанства предсједник Сједињених Сјеверноамеричких Држава г. Вилсон, а усвојиле га наше велике савезнице и пријатељице Енглеска, Француска и Италија, Велика Народна Скупштина у Црној Гори, изабрана слободном вољом народном и окупљена у Подгорици 11. новембра т. год. да се у питању своје земље опредијели, изјављује:

1) Српски народ у Црној гори једне је крви, једног језика и једних тежњи, једне вјере и обичаја с народом који живи у Србији и другим српским крајевима; заједничка им је славна прошлост, којом се одушевљавају, заједнички идеали, заједнички народни јунаци, заједничка патња, заједничко све што један народ чини народом.

Кад је у средњем вијеку формирана српска држава под династијом славних Немањића, одмах у почетку њеног стварања српски народ у границама данашње Црне Горе ушао је у састав њен и за све вријеме њеног трајања (око 200 година) играо у њој важну улогу.

Пред најездом турском пала је та наша држава и српски народ допао ропства. За вријеме робовања чињени су очајни покушаји у народу да се ропства ослободи, и дизати ради тога, више пута, народни устанци који су у крви угушивани. У томе је српски народ у Црној Гори предњачио и успио, да у својим кршевима заснује гнијездо слободе и ослободи се турског ропства, и од тада његове тежње и његови идеали били су: ослобођење и уједињење цијелог српског племена, то је био његов вјековни сан.

Почетком XIX вијека устају Срби и Србији под витешким Карађорђем, ослобађају се турског јарма и ударају темељ данашњој Србији. Од тада Срби из Србије и из Црне Горе раде увијек заједнички на заједничком идеалу: ослобођењу и уједињењу српског народа. Вођени су ради тога ослободилачки ратови, проливено море српске крви, увијек заједнички. Али успјех је био свакада мали. Турска је још увијек била толико моћна да сама осујети наше ослобођење и уједињење, а уз то је у том послу имала искреног помагача, вјековног непријатеља нашега народа, подмуклу Аустроугарску, која је свагда гледала у нашем успјеху свој неуспјех, у нашој срећи своју несрећу, у нашем јединству свој распад.

На Берлинском конгресу, послије крвавог рата, који су водиле Србија и Црна Гора помагане братском Русијом, за ослобођење и уједињење својих саплеменика, Аустроугарска је успјела да нам осујети и одузме све плодове те борбе, да приграби себи двије класичне српске области, Босну и Херцеговину, у којима је пукла прва пушка за ослобођење, да између Србије и Црне Горе у Новопазарском Санџаку, насељеном компактном масом српског живља, остане и даље турска власт, а уз њу Аустрија и Турска заједнички чувају да се Србија и Црна Гора не уједине, да и покушај за то онемогуће.

Балкански рат имао је такође циљ: ослобођење и уједињење српства. Србија и Црна Гора као двије сестре, ушле су заједнички у рат, пролијевајући доста крви и постигле знатне резултате: велики дио нашега народа био је ослобођен турске власти и присаједињен Србији и Црној Гори. Нестало је тада и оног појаса који их је дотле раздвајао, и народ је живо настао да оствари своју завјетну мисао: уједињење, али томе су стали на пут династички интереси и наш вјековни непријатељ Аустроугарска, која је била ријешена да чак и мачем спријечи наше уједињење. Стога нас је напала и тиме изазвала свјетски рат узевши као изговор за тај рат убиство аустроугарског пријестолонасљедника у Сарајеву. Цио наш народ зна да би нас Аустоугарска напала и да није било тога убиства, и да се она за тај напад, још прије тога убиства, журно спремала.

2) Економски интереси Црне Горе нераздвојно су везани за Србију и остале српске крајеве. Одвојена од њих, а при том по самој природи земљишта најсиромашнији крај, можда, у цијелом свијету, она не би имала никакве услове за самостални живот, она би била унапријед осуђена на смрт. Нама је добро познато како је и до ропства аустроугарског било тешко живјети у Црној Гори, и да је велики дио наше радне снаге био принуђен да одлази у Америку, да у тешким радовима тамо зарађује насушни хљеб и шаље својима на дому. Послије овог рата у којему је непријатељ опљачкао и одузео нашем народу све до голе душе, оставио га без игдје ичега, опстанак Црне Горе као засебне државе постао је још више немогућ.

3) Политички интереси, такође, изискују уједињење. Поред велике уједињене Југославије, какав би биједан политички значај имала малена, слаба, сиротна Црна Гора, мислимо није потребно истицати.

Дакле, сви наведени разлози рјечито говоре да је једини спас нашег народа у уједињењу. Уједињење или смрт данас је општи поклич који одјекује широм наше земље. Уједињење тражи цијелокупни српски народ у Црној Гори. Уједињење — то не жели и неће једино црногорска династија. Она сматра да је то уједињење противу њених интереса, а они су јој увијек били пречи од интереса цијелог нашег народа. Покушавало се да се и она склони да у овом великом питању народне будућности изађе на сусрет жељи свога народа, предочавано јој је да би јој ту жртву народ обилатно наградио, али то није помогло. Садашњи представник те династије краљ Никола најизразитији је тип крутог апсолутисте. За све вријеме његове владавине, а за њега као и за Луја XIV важила је догма од које нигдје одступао није, изражена у познатој реченици: Држава сам ја!

И капитулација Црне Горе, којом је бачена љага на вјековима славом овјенчано црногорско оружје, дјело је његово. Предао је свој народ у ропство, против народне воље, горе и срамније него што је било турско, и све учинио да осим њега нико не умакне том ропству.

Не знајући ко ће бити побједници у овом великом рату, оставио је у ропству и једног свог сина, да помоћу њега одржава везе с Централним силама и тиме се осигура у случају њихове побједе, а сам је побјегао, направио се мученик кога је — како је то он сам изричито говорио — цио народ напустио, издао и предао се непријатељу, а он једини,

вјеран Савезницима, успио да избјегне. То би му ваљало у случају побједе наших савезника над Централним силама. Међутим у нас је добро познато да он овај рат никада није ни водио искрено, о чему постоји довољно доказа.

Кад је послије окупације код Црногораца, у земљи и ван ње, настављен покрет за ослобођење и уједињење, аустроугарске власти су одлучно устале против тога, јер су агитовале за краља Николу, ширили и распростањивале листове, који су о његовом трошку излазили у Француској и Швајцарској, дакле, свим средствима радиле су за сепаратизам Црне Горе и интересе краља Николе.

Док су Црногорци патили и страдали у најстрашнијем ропству за које историја зна, док су мучени, убијани, вјешани и срамоћени на све могуће начине, какве је једна перфидна и покварена држава могла да измисли, дотле је краљ угодно живио у Паризу. Он никад ништа није учинио да нашем мученичком народу олакша судбину. Он никад није у јавности подигао глас и протествовао против нечовјечног поступања и истрјебљења које је Аустроугарска вршила у нашој земљи. Очевидно, он се чувао да се не би замјерио својој пријатељици Аустроугарској, да тиме не би лично што изгубио, док о народу није ни мислио на водио рачуна.

На основу свега изложеног, Српска Велика народна скупштина у Црној Гори, као вјерни тумач жеља и воље цјелокупног српског народа у њој, вјерна историјским предањима и завјетима својих предака, који су се за њих вјековима херојски борили — једногласно поименичним гласањем одлучује:

Посланици Велике народне скупштине снимљени у Подгорици 26. новембра 1918. године

1. Да се краљ Никола I Петровић — Његош и његова династија збаци са црногорског пријестоља,

2. Да се Црна Гора с братском Србијом уједини у једну државу под династијом Карађорђевића, те тако уједињена ступи у заједничку отаџбину нашег троименог народа Срба, Хрвата и Словенаца.

3. Да се изабере Извршни народни одбор од 5 лица који ће руководити пословима, док се уједињење Србије и Црне Горе не приведе крају.

4. Да се о овој скупштинској одлуци извијести бивши краљ Црне Горе Никола Петровић, Влада Краљевине Србине, пријатељске споразумне силе и све неутралне државе."

Послије читања резолуције и дискусије посланици су се појединачно изјашњавали. Свих 162 присутна посланика су се изјаснила за резолуцију.

Када се је изјаснио посљедњи посланик (прозивани су по азбучном реду) сви су устали и клицали уједињењу и новој држави Југославији.

Потом су телеграмски о одлуци Скупштине обавијештени краљ Петар I Карађорђевић, Српска Народна Скупштина, Влада Краљевине Србије, окружна начелства у Црној Гори и вјерске заједнице.

У телеграму Српској Народној Скупштини се каже:

„Предсједнику Српске Народне Скупштине
Господину Ђоку Врашанцу — Београд.

Велика Народна Скупштина Српског Народа у Црној Гори на данашњој сједници од 13. овог мјесеца једногласно је збацила краља Николу и његову династију с црногорског пријестола и прогласила потпуно уједињење Црне Горе са Србијом под јуначким и демократским краљем Петром I Карађорђевићем. С радошћу хитамо да извијестимо Народну Скупштину о овом историјском часу, срећни што су патње нашег народа уродиле давно ишчекиваним уједињењем.

Предсједник Саво Церовић — Секретар Љубом. Вуксановић."

У телеграму који је упућен окружним начелствима у Црној Гори се каже:

„Свим окружним начелствима.

Велика Народна Скупштина на свом састанку од 13. ов. м-ца, донијела је одлуку којом је краљ Никола и његова династија свргнута са пријестола Црне Горе и прокламовано уједињење Србије и Црне Горе под династијом Карађорђевића. Изволите ово објавити у вашем подручју."

Сјутрадан је у Подгорици поводом проглашења уједињења одржана велика свечаност. Испаљен је 101 топовски метак, а народно веселье трајало је читав дан.

Идућег дана, 15. новембра, одржана је сљедећа сједница Скупштине на којој је изабран Извршни Народни Одбор. У овај Одбор изабрани су: војвода Стево Вукотић, Марко Даковић, Лазар Дамјановић, Спасоје Пилетић и Ристо Јојић.

Овај одбор је до идуће сједнице, 16. новембра, сачинио програм рада и пропратно писмо које је упућено у Београд.

Програм који је Скупштина прихватила гласи:

1. Успостава једног поретка ради осигурања личне и имовне безбиједности и потпуно сузбијање безвлашћа. У ту сврху тражимо од Скупштине овлашћење да можемо постављати, премјештати и суспендовати од службе у интересу исте.

2. Стварање организације полицијске, судске и војне власти,

3. Организација самоуправне власти.

4. Успостава комуникације и саобраћајних средстава и хитне помоћи за прехрану народа.

5. Привремено финансирање и стварање новчаних средстава за постизање циљева створених новим стањем.

6. По могућности успостава једне и приватне наставе.

7. Спровођење у земљи одлуке Велике Народне Скупштине о уједињењу Црне Горе са Србијом под краљем Петром I Карађорђевићем.

8. Успостава службеног листа,

9. Додјељивање десет народних посланика Извршном Народном Одбору."

На крају сједнице одлучивано је и о имовини бившег краља Николе. После жучне расправе међу посланицима — правницима Скупштина је усвојила одлуку:

„1. Да се сва покретна и непокретна имовина бившег краља Николе Петровића — Његоша и његове династије у Црној Гори конфискује у корист народа.

2. Да се за свагда забрани улазак у нашу земљу пређашњем краљу Николи Петровићу — Његошу, а тако и свима члановима његове династије."

Ову одлуку својеручно су потписали сви посланици.

Вишедневно засиједање Велике Народне Скупштине тиме је било завршено.

СПИСАК КОМИТА, УЧЕСНИКА ПОКРЕТА

Захваљујући бившем комитском четовођи из Бјелопавлића Вуксану Минићу, од заборава су сачувана многа имена комита. Вуксан Минић, послије другог свјетског рата пуковник, када се пензионисао уложио је више година у прикупљању података о комитима и њиховим борбама. Он је записао и имена и основне податке за више од хиљаду комита које објављујемо

Аутори

КОМИТИ ИЗ ВАСОЈЕВИЋА

1. Министар рата — бригадир РАДОМИР ЛУКЕ ВЕШОВИЋ, рођен 1872. године. Завршио војну школу у Италији у другој класи црногорских питомаца. Постао мајор прије балканских ратова и командант горњовасојевичке бригаде у ратовима 1912—1914. године. Произведен у чин бригадира новембра 1912. године у Ћаковици. Учесник у балканским ратовима 1912—1913. године. Командант регрутских класа у Ћаковици од априла 1914. до августа 1914. године. У првом свјетском рату командант старосрбијанског одреда црногорске војске од 1. августа 1914. до октобра 1915. године. Октобра 1915. године постао је министар рата Црне Горе до 21. јануара 1916. године.

2. Министар-адвокат МИЛОСАВ РАИЧЕВИЋ, завршио правни факултет, министар у влади 1907—1908. године припадао клубашима и бомбашима, осуђен на робију и затворен, а 1912. године сви ови политички затвореници амнестирани су и упућени у своје ратне јединице народне војске. Милосав је из затвора прешао у Пећ и бавио се адвокатуром. Учествовао у сва три рата до 21. јануара 1916. године.

3. Капетан СИМО НИКОЛЕТИЋ, завршио официрску школу на Цетињу, постао официр у ратовима 1912—1916. године. Био је капетан, командир чете у бригади Вешовића. У краљевини Југославији био је мајор.

4. Поручник МИХАИЛО РАИЧЕВИЋ, завршио официрску школу на Цетињу. Учествовао у ратовима 1912—1916. године. У краљевини Југославије био је капетан у пензији.

5. Поручник ВОШКО ЂУРИЧАНИН, завршио подофицирску школу у Србији, а официрску школу на Цетињу. У ратовима 1912—1918. године, командир чете и четовођа. У Краљевини Југославији капетан I класе. Заробљен у априлском рату 1941. године. Други свјетски рат провео у њемачком заробљеништву, а потом живио у Загребу.

6. Поручник МИЛОЊА-БАЈО КРЦИЋ, завршио официрску школу на Цетињу, постао официр, командир чете у ратовима 1912, у мају 1917. године погинуо.

7. Професор др ЈАГОШ ВЕШОВИЋ, ратник 1912—1918. године, завршио педагошки и филозофски факултет. По првом свјетском рату докторирао на књизи „Племе Васојевићи.“ Био је професор богословије на Цетињу.

8. Потпоручник САВО ОРОВИЋ, ступио у официрску школу на Цетињу 1906. године, а отпуштен 1909. године. У НОВ постао генерал-пуковник.

9. БАЦО КОЧАНОВИЋ, учествовао у ратовима 1912—1917. године; погинуо у Доњој Рженици.

10. РАДОСАВ КОЧАНОВИЋ, учествовао у ратовима 1912—1916. године, погинуо у Мурској Ријеци.

11. Наредник СТЕВАН ЈОКИЋ, учествовао у ратовима 1912—1917. године, погинуо у Доњој Рженици.

12. Ратник НИКОЛА ЈОКИЋ, рањен у Доњој Рженици 1917. године .Од ове ране је и умро.

13. МИЋА РАЈКОВИЋ, учесник у ратовима 1912—1916. године.

14. МИЛАН ЦИМБАЉЕВИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године. Погинуо.

15. МИРО ЛЕПОСАВИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године. Погинуо.

16. НИКОЛА ВУЛИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године. Погинуо.

17. ЂУРО ЈЕВРИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године. Погинуо.

18. РАДОЈЕ ЈЕВРИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године. Погинуо.

19. МИХАИЛО ТУРКОВИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године. Погинуо.

20. НОВО РАЈКОВИЋ, учесник у ратовима 1912—1916. године. Погинуо.

21. ЗАРИЈА МИЛОВИЋ, учесник у ратовима 1912—1916. године. Погинуо.

22. ЛЕКО ШЋЕКИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. г одине. Убијен из засједе 1919. године.

23. ПЕТАР ПЕШИЋ, учествовао у ратовима 1912—1918. године.

24. ОТАШ ЛАКУШИЋ, учесник у ратовима 1914—1918. године.

25. МИЈАТ ЛАКУШИЋ, учесник у ратовима 1914—1918. године.

26. ИВАН ПАВИЋЕВИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године.

27. ЈОВАН ЈЕЛИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године.

28. ИВАН ЈЕЛИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године.

29. РАДОМИР РАЧИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године.

30. ВЕЛИМИР ЗЕКОВИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године.

31. РАДОМИР ЗЕКОВИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године.

32. ЉУВО НОВАКОВИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године.

33. БЛАЖО МИЛОШЕВИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године. У бившој југословенској војсци потпоручник.

34. МИЛО ЛАКУШИЋ, учесник у ратовима 1912—1918. године.

35. Ратник РИСТО МАШОВИЋ, учесник у ратовима 1912—1917. године, погинуо у Трешњевику.

36. РАДУЛЕ РАКОВИЋ, учесник у ратовима 1912—1917. године. Погинуо.

37. Домаћица ЉУБИЦА МИЛОВИЋ, ратник од 1916—1918. године. Рањена 1918. године.

38. Ватаљонски барјактар ВЕЛИМИР ШЋЕКИЋ, рањен 1917. године, ухваћен и одведен у заробљеништво.

39. РАДОСАВ ШЋЕКИЋ, ратник од 1912—1917. године.

40. НОВИЦА ЗЕЧЕВИЋ, учесник у ратовима од 1912—1918. године.

41. Хајдук ПЕТАР АЗАЊАЦ, погинуо 1917. године, у Азањи, издајом.

42. Хајдук РАДОСАВ КОВАЧЕВИЋ, осуђен на вјешала 1917. године.

43. НОВИЦА ДУЈОВИЋ, ратник од 1912—1918. године. Погинуо на Вјетернику.

44. МИЛО ГОГИЋ, ратник од 1912—1918. године. Погинуо на Вјетернику.

45. БОГИЋ БОРИЧИЋ, ратник од 1912—1918. године. Погинуо на Вјетернику.

46. РАШО ПОПОВИЋ, ратник од 1912—1918. године. Био у одреду војводе Јована Радовића у топличком устанку. Отрован у Сарајеву 1918. године, заједно са Јованом Радовићем.

47. БАЈО МИКЕТИЋ, ратник од 1912—1918. године, био у одреду Јована Радовића у топличком устанку.

48. РАДОШ МИЛИКИЋ, ратник од 1912—1918. године. Зеленаш, убили га жандарми.

49. РАДОМИР ЛАШИЋ, ратник од 1912—1918. године.

50. МИЛОВАН ПОПОВИЋ, ратник од 1912—1918. године.

КОМИТИ ИЗ ВАСОЈЕВИЋА, КОЈИ СУ СЕ ВРАТИЛИ КУЋАМА ЈАНУАРА 1917. ГОДИНЕ

1. ЗАКО-ЗАРИЈА ВУКОВИЋ, предсједник обласног суда,
2. МИЛИЋ ЈОВОВИЋ, ратник од 1912.
3. МИХАИЛО ЦИМБАЉЕВИЋ, ратник од 1912.
4. МИЛОЊА БАБОВИЋ, ратник од 1912.
5. ВУКАЈЛО БАБОВИЋ, ратник од 1912.
6. ВУКИЋ ВАБОВИЋ, ратник од 1912.
7. ПЕТАР БАБОВИЋ, ратник од 1912.
8. ЂОКО БАБОВИЋ, ратник од 1912.
9. САВО БАБОВИЋ, ратник од 1912.
10. ВУКАДИН БАБОВИЋ, ратник од 1912.
11. РАДОМИР БАБОВИЋ, ратник од 1912. године
12. ВУКО БАБОВИЋ, ратник од 1912. године
13. ЈАГОШ БАБОВИЋ, ратник од 1912. године
14. МАКСИМ ВУЧЕЉИЋ, ратник од 1912. године
15. ВУКАДИН ВУЧЕЉИЋ, ратник од 1912. године
16. БОГДАН ВУЧЕЉИЋ, ратник од 1912. године
17. ТОДОР ЈОВОВИЋ, ратник од 1912. године
18. БОГИЋ ЈОВОВИЋ, ратник од 1912. године
19. МИРАШ БАКИЋ, ратник од 1912. године
20. РАДОСАВ ВУЈОВИЋ, ратник од 1912. године
21. ЂОКО ФАТИЋ, ратник од 1912. године
22. НИКОЛА ФАТИЋ, ратник од 1912. године
23. БОГДАН ФАТИЋ, ратник од 1912. године
24. РАДОШ ФАТИЋ, ратник од 1912. године
25. МИЛОШ ФАТИЋ, ратник од 1912. године
26. ИВАН ФАТИЋ, ратник од 1912. године
27. СТАНИША ФАТИЋ, ратник од 1912. године
28. АКСО ФАТИЋ, ратник од 1912. године
29. Учитељ ВУКАЈЛО ВОЈВОДИЋ, ратник од 1912. године
30. БОГИЋ ВОЈВОДИЋ, учитељ, ратник од 1912. године
31. МИЛИЋ ВОЈВОДИЋ, ратник од 1912. године
32. ЉУБО ВОЈВОДИЋ, ратник од 1912. године
33. ВЛАДИМИР ВОЈВОДИЋ, ратник од 1912. године
34. ПАНТО МИШОВИЋ, ратник од 1912. године

35. СИМО МИШОВИЋ, ратник од 1912. године
36. МИХАИЛО ВЕЋОВИЋ, ратник од 1912. године
37. МИРАШ БЕЋОВИЋ, ратник од 1912. године
38. БОГДАН ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
39. МАРКО КОЧАНОВИЋ, ратник од 1912. године
40. МИХАИЛО ЂЕКИЋ, ратник од 1912. до јануара 1917. године. Рањен је 1916. године.
41. САВО МИШКОВИЋ, ратник од 1912. године
42. РАДОМИР ПЕРКОВИЋ, ратник од 1912. године
43. ЂУКАН ТУРКОВИЋ, ратник од 1912. године
44. ЂОКО ТУРКОВИЋ, ратник од 1912. године
45. МАРТИН ТУРКОВИЋ, ратник од 1912. године
46. ЛАКИЋ САВОВИЋ, ратник од 1912. године
47. МИТАР САВОВИЋ, ратник од 1912. године
48. ТРИФУН САВОВИЋ, ратник од 1912. године
49. МИЛОШ НОВОВИЋ, ратник од 1912. године
50. ЈОВАН ЂУКИЋ, ратник од 1912. године
51. ВУКИЋ ЂУКИЋ, ратник од 1912. године
52. НИКОДИН КОЧАНОВИЋ, ратник од 1912. године
53. СИМО РАДАНОВИЋ, ратник од 1912. године
54. ИВАН ТУРКОВИЋ, ратник од 1912. године

Имена око 300 комита из Васојевића који су се из шуме вратили кућама, нијесу записана.

КОМИТИ ИЗ ВАСОЈЕВИЋА; КОЈИ СУ СЕ ПРЕДАЛИ СА ГЕНЕРАЛОМ ВЕШОВИЋЕМ КРАЈЕМ 1917. ГОДИНЕ

1. БАНЕ ВЕШОВИЋ, ратник од 1912. године
2. Чиновник ПАВИЋ ВЕШОВИЋ, ратник од 1912. године
3. Чиновник НОВИЦА ВЕШОВИЋ, ратник од 1912. године
4. ЉУБЕТА ВЕШОВИЋ, ратник од 1912. године
5. МИЛОВАН РАИЧЕВИЋ, ратник од 1912. године
6. ЈЕФТО КРЏИЋ, ратник од 1912. године
7. МИЛАН КРЏИЋ, ратник од 1912. године
8. ЉУБО КРЏИЋ, ратник од 1912. године
9. РАДОМИР КОЧАНОВИЋ, ратник од 1912. године
10. РАДИСАВ КОЧАНОВИЋ, ратник од 1912. године
11. МИТА САВИЋ, ратник од 1912. године
12. ПЕТАР МИЛАЧИЋ, ратник од 1912. године
13. БОЖО ЂУЛАФИЋ, ратник од 1912. године
14. ДРАГИША ЛАБАН, ратник од 1912. године
15. ТОМО ЂУРИЧАНИН, ратник од 1912. године
16. ВУКМАН ЂУРИЧАНИН, ратник од 1912. године
17. РАДОМИР ЂУРИЧАНИН, ратник од 1912. године
18. РАДУЛЕ ЂУРИЧАНИН, ратник од 1912. године
19. ВУЧКО ЂУРИЧАНИН, ратник од 1912. године
20. КОСТАДИН ЂУРИЧАНИН, ратник од 1912. године
21. ВОЈИН РАЈКОВИЋ, ратник од 1912. године

22. ЛУКА КАРАЦИЋ, ратник од 1912. године
23. МИЛИСАВ ЛЕКИЋ, ратник од 1912. године
24. ПУЛЕ РМУШ, ратник од 1912. године
25. МИЛИЋ ДАШИЋ, ратник од 1912. године
26. МИЛУН ПОПОВИЋ, ратник од 1912. године
27. РАДОСАВ ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
28. ТОДОР ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
29. ЉУБО ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
30. МИЛИСАВ ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
31. МАРКО ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
32. МИЛИВОЈЕ ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
33. БОГИЋ ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
34. БОЖО ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
35. ВУКАЈЛО ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
36. МИЛАН ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
37. ВУЧЕТА ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
38. ЂУРО ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
39. МИЛОШ ВУЛИЋ, ратник од 1912. године
40. БАЈО МИЋОВИЋ, ратник од 1912. године
41. МИЛОШ СТАНИЋ, ратник од 1912. године
42. РАДОСАВ ФАТИЋ, ратник од 1912. године
43. МИЛОШ ФАТИЋ, ратник од 1912. године.

КОМИТИ ИЗ ВЕЛЕСТОВА

1. РАДОВАН ТУРЧИНОВИЋ, предао се 1918. године, а потом стријељан.

2. МИЛУТИН ТУРЧИНОВИЋ, младић од 17 година пошао у комите; рањен на Симуњи 1917. године. Комити су га склонили у Гарач и јавили његовој мајци која се о њему старала. Неко га је потказао, ухваћен је и стријељан.

КОМИТИ ИЗ ВЈЕЛОПАВЛИЋА

1. Четни барјактар РАДОЈЕ ПЕРОВИЋ, учесник у ратовима од 1912. године до 1918. године

2. Добровољац МИЛИЋ ПЕРОВИЋ, дошао из Америке у I свјетском рату. Рањен 1918. године.

3. Добровољац ЈАКОВ МИНИЋ, припадао је клубашима и бомбашима, осуђен, побјегао у Америку, а вратио се у току првог свјетског рата.

4. Добровољац БОШКО МИНИЋ, најмлађи ратник у ратовима од 1912. до 1916. године.

5. Добровољац ВУКСАН МИНИЋ, ратник од 1912—1918. године.

6. Добровољац ВУКО СТОЈОВИЋ, дошао из Америке.

7. Добровољац ВИДО БАТРИЋЕВИЋ; дошао из Америке.

8. Добровољац МАШАН САВЕЉИЋ, дошао из Америке. У марту 1918. године дошао код свога кума Риста Челија са Милошем Новако-

вићем. Жандарми из Мартинића напали су их у кући. Обојица су погинули.

9. Учитељ ИВАН САВЕЉИЋ, ратник од 1912—1918. године. Као комитски четовођа рањен је у Конавлима 1918. године.

10. Учитељ ПУНИША САВЕЉИЋ, ратник у оба балканска рата и I свјетском рату. Комитски четовођа.

11. РАДОМИР Савељић, артиљерац у ратовима од 1912—1916. године. Погинуо на Радовчу 1918. године, због издаје.

12. Матурант ВИДО ЂУРОВИЋ, ратник добровољац у ратовима црногорским и српским, рањен на Мачковом камену 1914. године и у Обзовици 1917. године. Био је четовођа. Погинуо је фебруара 1918. године у кући Радована Калезића. Убио га бивши комита Милован Радовић, којега су убили комити Вуко Стојовић и Савић Ђуровић.

13. ЛАЗАР ЂУРОВИЋ, водник народне војске у ратовима од 1912. године. Рањен на Обзовици 1917. године.

14. Наредник САВИЋ ЂУРОВИЋ, подофицир стојеће војске, ратник од 1912. године.

15. Добровољац МИЛОШ ЂУРОВИЋ, учествовао у I свјетском рату, бис је таоц у Даниловграду одакле је побјегао 1918. године. Погинуо је у Ђуриоцу 1918. године.

16. МИТАР ЂУРОВИЋ, ратник од 1912. године. Комита у одреду војводе Косте Пећанца, а у прољеће 1918. године, пришао црногорским комитима.

17. ЖИВКО ПРЕЛЕВИЋ, ратник од 1912. године. Рањен 1918. године и заробљен.

18. ПЕТКО ЈОВОВИЋ, ратник од 1912. године.

19. СТАНКО ЈОВОВИЋ, ратник од 1912. године.

20. ЈАГОШ ЈОВОВИЋ, ратник од 1912. године. Погинуо 1918. године.

21. КРСТО ЈОВОВИЋ, ратник у ратовима од 1912. године. Погинуо у Вукотици 1918. године.

22. ИЛИЈА ЈОВОВИЋ, ратник од 1912. године. Погинуо 1918. године.

23. РАДЕ СЕКУЛИЋ, артиљерац, ратник од 1912. године. Рањен у борби под Сађавцем маја 1918. године. Није хтио да се преда, па је замолио комиту Марка Шањевића да га убије. Остали комити су се предали.

24. Добровољац — ђак, СТАНО ЛАКИЋ, учесник у ратовима од 1912. године. Са Јованом Јововићем издвојио се 1918. године, од групе жупских комита и пошао у Бјелопавлиће. Јован је остао у Покривеници, а Стано је отишао у Лаће код оца Јованова Тиодора Нешкова. Војници су опсадирали Тиодорову кућу и позвали Стана да се преда. Он је одбио. Вакмајстор Тесловић је наредио да Тиодор и фамилија изађу из куће. Тиодор је пропустио фамилију, а он је остао са Станом. Борба се водила цијеле ноћи. Обојица су изгорјели у кући.

25. Добровољац БОШКО ЛАКИЋ, рањен 1918. године, а на Цетињу на бадњи дан 1918. године, погинуо је за уједињење Црне Горе и Србије.

26. Четни барјактар МУСА ЛАКИЋ, дошао је из Америке о свом трошку за вријеме турског рата и узео барјак од сина Илије.

27. ИЛИЈА ЛАКИЋ, барјактар у рату до доласка оца Мусе. Комита до краја 1918. године.

28. Наредник ВИДО ПАВИЋЕВИЋ, у ратовима као артиљерац од 1912. године. Био четовођа, рањен у Горњој Морачи.

29. Гимназијалац МИРКО МАЛИШИЋ, добровољац у ратовима од 1912. године. Погинуо на Лукавици 1918. године.

30. ВАСИЛИЈА МАЛИШИЋ, ратник добровољац од 1912. године.

31. Гимназијалац ЈОВАН ГРГУРОВИЋ-МАЛИШИЋ, добровољац ратник од 1912. године, син четног барјактара Радула.

32. Матурант МИТАР ШАРАНОВИЋ, добровољац у ратовима од 1912. године.

33. ПЕРО ШАРАНОВИЋ, борац од 1912. године, интерниран у Аустрију. Побјегао 1918. године и пришао комитском покрету.

34. РАДЕ ЖУЊИЋ, добровољац, ратник до краја. Погинуо фебруара 1918. године у Релези.

35. РАДИВОЈЕ МАРТИНОВИЋ, ратник од 1912. године.

36. Санитетски наредник ЉУБО ДАМЉАНОВИЋ, ратник од 1912. године. Комитски четовођа до ослобођења.

37. Наредник ДРАГО ДАМЉАНОВИЋ, ратник од 1912. године. За вријеме окупације био у таоцима, а 1918. године побјегао и пришао комитском покрету.

38. ЈОВАН КАЛЕЗИЋ, ратник у ратовима од 1912. године. Ухваћен у Лекићима 1917. године и стријељан у Подгорици.

39. Извиђач МИЛОШ КАЛЕЗИЋ, ратник од 1912. године. Погинуо у Грбавици 1917. године.

40. МИХАИЛО РАДОВИЋ, ратник у ратовима од 1912—1916. године. Комита са Видом Ђуровићем у групи Прелевића, Грујића и Ракочевића до новембра 1917. године, када се издвојио и дошао у Бјелопавлиће, формирао једну групу која се кретала по Ђуриоцу и Косовом Лугу. Осумњичен је да је учесник у погибији Вида Ђуровића. Комитски суд, чији је он био члан, осудио га је на смрт. Стријељан је на Бијелој Рудини 1918. године.

41. МИЛОВАН РАДОВИЋ, ратник у ратовима од 1912. године. Комита од фебруара 1918. године, када је убио комиту Вида Ђуровића. Убили су га комити Вуко Стојовић и Савић Ђуровић.

42. РАДОЈЕ РАДОВИЋ, ратник у ратовима од 1912. године. Комита од јуна 1918. године када је ухваћен на спавању, одведен у кажњенички завод, покушао да бјежи, али је убијен.

43. МИРОЈЕ РАДОВИЋ, добровољац у ратовима од 1912. године. Комита од јуна 1918. године, када је ухваћен на спавању са братом Радојем, одведен у казнени завод, покушао да бјежи, али је убијен.

44. МИЈАЈЛО ЈОВАНОВИЋ, ратник у ратовима од 1912. године. Рањен 1918. лијечио се код куће, у селу. Пошао је поново у комите. Наишао је на аустријску заседу и погинуо.

45. МИТАР ЈОВАНОВИЋ, ратник у ратовима од 1912. године, погинуо заједно са Мијајлом 1918. године.

46. СПАСОЈЕ ЈОВАНОВИЋ, ратник у ратовима од 1912. године. Био у одреду војводе Косте Пећанца до краја 1917. године, када се вратио у Црну Гору и прикључио црногорским комитима.

47. АНДРИЈА ПАВЛИЧИЋ, ратник у ратовима од 1912. године.

48. ПЕРО ПАВЛИЧИЋ, ратник у ратовима од 1912. године.

49. МИЛОВАН ПАВЛИЧИЋ, ратник у ратовима од 1912. године.

50. ПИГО ИКОВИЋ, ратник у првом свјетском рату. Погинуо 1918. године.

51. НИКОЛА ВЕЛАШЕВИЋ, водник добровољац из Америке у ратовима од 1912. године. Комитски четовођа, рањен 1917. године.

52. Санитетски наредник НИША ДОМАЗЕТОВИЋ, у санитетској служби у ратовима од 1912. године. Погинуо на Загреди 1918. године.

53. МАРКО БОШКОВИЋ, ратник од 1912. године.

54. Калуђер ВЛАДИМИР ПАВИЋЕВИЋ, комитовао у групи Марка Бошковића, заробљен, умро од батина.

КОМИТИ ИЗ БЈЕЛОПАВЛИЋА, ЗАРОБЉЕНИ У ГОСТИЉУ ДЕЦЕМБРА 1917. ГОДИНЕ

1. СИМО БАБИЋ, учесник у ратовима
2. ТОДОР БАБИЋ, учесник у ратовима
3. ЈОКИЦА БАБИЋ, ратник
4. СПАСОЈЕ БРАЈУШКОВИЋ, добровољац из Америке
5. РАКО БРАЈУШКОВИЋ, добровољац у ратовима
6. СТАНКО БРАЈУШКОВИЋ, ратник
7. ЖИВКО БРАЈУШКОВИЋ, ратник
8. КЕКА МИНИЋ, ратник
9. Извиђач ЈАГОШ МИНИЋ
10. Добровољац СТОЈАН МИНИЋ
11. Водник МАРЧИН МИНИЋ, замјеник командира чете у ратовима.
12. МИЋА ЛАЈОВИЋ, ратник
13. ВУЛЕ ЛАЈОВИЋ, водник у ратовима
14. КРСТО ФИЛИПОВИЋ, добровољац, дошао из Америке
15. ВИДАК ФИЛИПОВИЋ, ратник
16. ДРАГО ФИЛИПОВИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ БЈЕЛОПАВЛИЋА, ЗАРОБЉЕНИ МАЈА 1918. ГОДИНЕ

1. ФИЛИП САВЕЉИЋ, ратник. У прољеће 1918. године случајно ранио Вука Стојовића у руку а Спасоја Љумовића у ногу. Потом се прикључио овој групи.

2. МИЛОШ ПАВИЋЕВИЋ, артиљерац у ратовима.

3. МАРКО ШАЊЕВИЋ, ратник од 1912. године

4. Наредник ЈОВО ЈОВОВИЋ, митраљезац у ратовима од 1912. године. Борац за уједињење.

5. Матурант СТЕВО ЈОВОВИЋ, ратник, добровољац.

6. НЕШКО ЈОВОВИЋ, наредник у ратовима од 1912. године.

7. САВО ЈОВОВИЋ, гимназијалац, добровољац у ратовима.

8. МАРКО ЈОВОВИЋ, ратник — добровољац.

9. МАРКО П. ЈОВОВИЋ, ратник.

10. Гимназијалац ЈОВАН Т. ЈОВОВИЋ, добровољац — ратник.

11. БАЦО ЈОВОВИЋ, добровољац ратник.

12. Гимназијалац ЖИВКО ЈОВОВИЋ, ратник.

13. ЈОВАН В. ЈОВОВИЋ, ратник од 1912. године.

14. НИКОЛА ЈОВОВИЋ, ратник од 1912. године. Рањен 1918. године за уједињење.

15. Матурант ЂОРЂИЈЕ БРАЈОВИЋ, ратник од 1912. године.

16. ЈОВАН П. БРАЈОВИЋ, ратник од 1912. године.

17. Гимназијалац ЈАГОШ КАЛЕЗИЋ, ратник од 1912. године.

18. Гимназијалац МИЛОВАН ПЕРОВИЋ, добровољац у ратовима. Ухваћен 1917. године и затворен у Пивари у Никшићу. Побјегао је 1918. године.

19. Домаћица МИЛЕНА ЧАГОРОВИЋ

КОМИТИ ИЗ БАНДИЋА

1. БОШКО — МУСА ВУКОВИЋ, ратник. Рањен 1917. године у Грбавчима. Вакмајстор Лончаревић у Горњем Загарачју затворио је његовог оца, попа Петра, и браћу у жандармеријску станицу и поручио Бошку да ће их све стријељати ако се не преда у року од 10 дана. Бошко је дошао у Загарачје и вакмајстор је пустио оца и браћу, а њега стражарно упутио у затвор на Цетиње.

2. Позадинац матурант БЕГОВИЋ ЂУРО из Бандића

КОМИТИ ИЗ БАРА

1. Гранични жандар САВО РАСПОПОВИЋ 1914. године је заробљен и одведен у логор, а 1916. године побјегао је и пришао групи Вида Павићевића.

КОМИТИ ИЗ БЈЕЛИЦА

1. Ратник ЈАГОШ ПОПИВОДА

2. Ратник ДРЕКАЛЕ ПОПИВОДА

3. Ратник ВУКО ПОПИВОДА, рањен је 1918. године

4. Ратник САВО ВУЈОВИЋ

5. ЈАНКО МИЛИЋ, ратник и племенски капетан погинуо у борби у Бјелицама 1918. године.

6. АНДРИЈА МИЛИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ БАЈИЦА

1. ВЛАДИМИР МАРТИНОВИЋ, у ратовима митраљезац, комитски четовођа.

КОМИТИ ИЗ БРАТОНОЖИЋА

1. МИЈАТ ПАВЛИЧИЋ, ратник

2. МИЛУТИН ПАВЛИЧИЋ, ратник

3. Ратник САВО ГРУЈИЋ, био је четовођа комитски.

4. Ратник ДАМЉАН ГРУЈИЋ, умро од „шпањолке“ 1918. године.
5. МИЛОШ ГРУЈИЋ, ратник; убио га је неко из засједе 1919. године.
6. ЈОВАН БЕЛОЈЕВИЋ, ратник, умро од шпањолке 1918. године.
7. ТОМАН БЕЛОЈЕВИЋ, ратник, умро од шпањолке 1918. године.
8. Наредник МИЛАН БЕЛОЈЕВИЋ, ратник.
9. БЕЛАН СЕКУЛОВИЋ, ратник, погинуо у Прекобрђу 1918. године.
10. АНДРИЈА ВУЈОТИЋ, ратник
11. ПЕРИША ВУЈОТИЋ, ратник
12. МИРО ВУЈОТИЋ, ратник
13. МИЉАН ВУЈОТИЋ, ратник
14. МИЛАН ВУЈОТИЋ, ратник
15. Потпоручник МИЛАДИН ЧАЋЕНОВИЋ, завршио подофицирску школу у Подгорици, постао потпоручник 1915. године.
16. РИСТО ЧАЋЕНОВИЋ, ратник
17. АНДРИЈА ЧАЋЕНОВИЋ, ратник
18. КОМНЕН ЧАЋЕНОВИЋ, ратник, погинуо као зеленаш 1919. године.
19. РАДОСАВ МИРКОВИЋ, ратник. Погинуо као зеленаш 1919. године.
20. РАДЕ РАДОЈЕВИЋ, ратник
21. МИЛОВАН РАДОЈЕВИЋ, ратник
22. РАДОВАН ГУДОВИЋ, ратник, погинуо на Вјетернику 1918. године.
23. РАДОСАВ СТАНИШИЋ, ратник, погинуо на Вјетернику 1918. године.
24. РАДОВАН ЂУКИЋ, ратник
25. МАРКО БЕШОВИЋ, ратник
26. ДУШАН МИЛАЧИЋ, ратник
27. ДАВИД МИЛАЧИЋ, ратник
28. ВЕЛИМИР МИЛАЧИЋ, ратник
29. БЛАЖО МИЛАЧИЋ, ратник
30. ЛУКА МИЛАЧИЋ, ратник
31. Матурант ЂОРЂЕ МИЛАЧИЋ, ратник
32. Наредник МИЛОВАН МИЛАЧИЋ, телеграфиста у ратовима
33. НОВАК МИЛАЧИЋ, ратник
34. ПЕТАР ДАРМАНОВИЋ, ратник, погинуо 1918. на Вјетарнику.
35. РАДОЊА ДУРКОВИЋ, ратник. Погинуо је на Вјетернику 1918. године.

КОМИТИ ИЗ БАЊАНА

1. Ратник ЖАРКО РАДОВИЋ
2. Наредник ИЛИЈА РАДОВИЋ, четовођа
3. САВО РАДОВИЋ, ратник
4. СИМО РАДОВИЋ, ратник. Рањен 1918. године.
5. Домаћица АНЂА РАДОВИЋ, мајка комита Радовића
6. СИНЂА РАДОВИЋ, дјевојка, сестра комита Радовића
7. ЈОКА РАДОВИЋ, дјевојка, сестра комита Радовића. (Ово је по-

родица мајора сердара Марка Радовића, команданта вучедолске бригаде који је умро 1918. године у логору).

8. Матурант ПЕТАР БАЋЕВИЋ, комитски четовођа. Волио је да се зове и војвода.
9. РИСТО БАЋЕВИЋ, ратник, умро од „шпањолке“ 1918. године
10. ФИЛИП БАЋЕВИЋ, ратник умро од „шпањолке“ 1918. године
11. БАЋО БАЋЕВИЋ, ратник умро од „шпањолке“ 1918. године
12. СПАСОЈЕ ПЕРОВИЋ, ратник
13. ОБРЕН КИЛИБАРДА, ратник, рањен 1918. године, умро од ране
14. ВОЈО КИЛИВАРДА, ратник
15. НИКО КИЛИБАРДА, ратник
16. ЈЕФТО КИЛИБАРДА, ратник
17. ДАМЈАН КИЛИБАРДА, ратник
18. ЈОВАН ШУПИЋ, ратник
19. БОЖО ШУПИЋ, ратник, погинуо на Утесу 1918. године
20. ЈЕФТО ЗЕЧЕВИЋ, ратник
21. БОЖО ПАПИЋ, ратник. Рањен на Јелечу 1918. године
22. ЈЕФТО ПАПИЋ, ратник
23. ПАВЛЕ ПАПИЋ, ратник
24. МАРКО БЈЕЛИЦА, ратник
25. РАДЕ БЈЕЛИЦА, ратник, рањен на Зијеву 1918. године
26. БЛАЖО БЈЕЛИЦА, ратник, у комитима четовођа
27. ЈАКОВ БЈЕЛИЦА, ратник
28. АКИМ БЈЕЛЕТИЋ, ратник. Погинуо у борби за уједињење 1918. године.
29. АЛЕКСА БЈЕЛЕТИЋ, ратник. Рањен на Капавици 1918. године.
30. ЛАЗАР БЈЕЛЕТИЋ, ратник, рањен 1918. године, а погинуо код Невесиња 1918. године.
31. НОВИЦА БЈЕЛЕТИЋ, ратник. Погинуо као зеленаш 1919. године.
32. БОЖО ВУЈОВИЋ, ратник. Умро од шпањолке 1918. године.
33. КОСТО КОПРИВИЦА, ратник. Рањен на Капавици 1918. године.
34. ТРИПКО КОПРИВИЦА, ратник
35. КРСТО КОПРИВИЦА, ратник
36. ЈЕФТО КОПРИВИЦА, ратник
37. ЈЕФТО ЕРАКОВИЋ, ратник
38. САВО ПАПИЋ, ратник
39. АЛЕКСА ЂУРКОВИЋ, ратник
40. ЖИВКО ВАНИЋЕВИЋ, ратник
41. ЛАЗАР КОМНЕНИЋ, ратник
42. БОЖО ШУТОВИЋ, ратник. Погинуо на Ковачу 1918. године.
43. КРСТО ПЕРИШИЋ, ратник. Погинуо у Голији 1918. године.
44. ЈЕФТО ОРБОВИЋ, ратник. Погинуо на Сутјесци 1918. године.
45. КРСТО ОРБОВИЋ, ратник
46. РИСТО ОРБОВИЋ, ратник
47. ТОМО МИЉАНИЋ, ратник
48. Перјаник МИТАР МИЉАНИЋ, рањен у Босни 1915. године
49. СТЕВАН МИЉАНИЋ, ратник
50. ВАСИЉ МИЉАНИЋ, ратник
51. ЂОРЂЕ КОСАНОВИЋ, ратник

52. Наредник НИКОЛА ПАПИЋ, погинуо у Љубињу 1917. године

53. МИТАР ВУКОШЕВИЋ, ратник. Погинуо у Црквицама Гатачким, 1918. године.

54. ТОДОР ПАВИЋЕВИЋ, ратник. Погинуо у Црквицама Гатачким, 1918. године.

55. КРСТО БЈЕЛИЦА, ратник. Погинуо у Мужевици 1918. године.

56. ПЕТАР ВУЈОВИЋ, ратник. Погинуо у Брезовику 1918. године, због издаје.

57. РАДОВАН ЈАРАМАЗ, ратник

58. МИРКО АЛЕКСИЋ, ратник. Рањен 1918. године. Склоњен у пећини, али га је неко издао. Ухваћен је и стријељан.

59. ВАСО АЛЕКСИЋ, ратник. Рањен 1918. године.

60 .МИТАР АЛБИЈАНИЋ, ратник

61. РАДЕ ЖДРАЛЕ, ратник

62. ПЕТАР ТОМАНОВИЋ, ратник

63. ОБРЕН ЛАЛИЋ, ратник. Погинуо у Мужевици 1918. године

64. АКИМ ГАЈИЋ, ратник. Рањен 1918. године. Из братства Миљанића у многим комитским борбама учествовали су: Миљанић С. Живко, Миљанић С. Спасоје, Миљанић Н. Новица, Миљанић К. Крсто, Миљанић У. Симо, Миљанић К. Зеко и Миљанић З. Митар. Митар је убио вакмајстора Илију Бахића, великог зликовца који је батинао и стријељао народ у Бањанима.

КОМИТИ ИЗ ГРАХОВА

1. ДУШАН ВУЈИЧИЋ, ратник. Погинуо код Невесиња 1918. године.

2. Професор МИТАР КОВАЧЕВИЋ, учествовао у ратовима и комитима до ослобођења.

3. МАРКО КОВАЧЕВИЋ, ратник. Погинуо у Кривошијама 1918. године због издаје.

4. АЋИМ МИЛОВИЋ, наредник у ратовима. У комитима био четовођа.

5. ДУШАН МИЛОВИЋ, ратник

6. ОБРЕН МИЛОВИЋ, ратник

7. МИРКО МИЛОВИЋ, ратник

8. ИЛИЈА МИЛОВИЋ, ратник

9. МИЛОВАН МИЛОВИЋ, ратник. Погинуо на Грахову 1918. године, од аустријског жандара Гојка Даковића који га је преварио на вјеру и убио.

10. ГОЈКО ВУЈИЧИЋ, ратник. Погинуо у Бањанима 1918. године.

11. ДУШАН ВУЈИЧИЋ, ратник

12. ДРАГО ЈАНИЧИЋ, ратник. Рањен у борби за уједињење 1919. године. Умро од ране.

13. МАРКО ШАРАЦ, ратник. Рањен у Кривошијама 1918. године заједно са Марком Ковачевићем, али је побјегао и склонио се у Цуце код породице Кривокапић.

КОМИТИ ИЗ ГОЛИЈЕ

1. ЈОВАН ГРОЗДАНИЋ, ратник. Погинуо у Јелечу 1918. године.
2. ЂУРО ПУРОВИЋ, ратник. Рањен 1918. године у Борачу.
3. АКИМ ГАЈИЋ, ратник
4. ПЕРКО ВУЧЕТИЋ, ратник
5. МАРКО КАНКАРАШ, ратник
6. ЈОВАН КАНКАРАШ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.
7. СПАСОЈЕ ГРОЗДАНИЋ, ратник. Погинуо у Доњем Зијеву 1918. године.
8. МАШАН КАНКАРАШ, млађи, ратник
9. МАШАН КАНКАРАШ, старији, ратник
10. КОЈО КАНКАРАШ, ратник
11. ЈАГОШ СТАНОЈЕВИЋ, ратник. Ухваћен због издаје и стријељан 1918. године.
12. РАДОЈЕ МИЛОШЕВИЋ, ратник
13. ДАНИЛО ПЕТРОВИЋ, ратник. Погинуо у Трепчи 1918. године.

КОМИТИ ИЗ ДОБРИЛОВИНЕ

1. МИЛЕНКО ЂУРИШИЋ, ратник
2. ЈАГОШ СМОЛОВИЋ, ратник. Погинуо у Пољима 1918. године.

КОМИТИ ИЗ ДРОБЊАКА

1. МАТИЈА ЈАКИЋ, ратник. У комитима четовођа.
2. ЈОВАН ЈАКИЋ, ратник
3. МУШО ТОМИЋ, ратник
4. Наредник ПАВЛЕ СРДАНОВИЋ, ратник
5. ЉУБО ЖУГИЋ, ратник
6. МИЛИЋ ЈАЊИЋ, ратник
7. МИЈАЈЛО ЈАЊИЋ, ратник. Погинуо у борби за уједињење 1919. године.
8. НАХОД ЈАЊИЋ, ратник. Рањен 1917. године, а предао се 1918. године са генералом Вешовићем. Стријељан 1919. године.
9. НЕШКО КАРАЦИЋ, ратник
10. ДИМИТРИЈЕ КАРАЦИЋ, младић, комита. Рањен 1917. године и ухваћен. Пошто је био непунољетан осуђен је на 15 година добије.
11. Наредник ГРУЈИЦА ЧУПИЋ, ратник
12. СИМЕУН ЧУПИЋ, ратник
13. ВОЈИСЛАВ ПЕКИЋ, матурант ратник
14. Учитељ РАДОВАН ТОМИЋ, био је интерниран 1916. године. Побјегао је и прикључио се комитима. Сазвао збор дурмиторским комита 1918. године и формирао одред од око 250 комита и назвао га „Комитски херцеговачки одред.“ Посланик подгоричке Скупштине за уједињење Црне Горе и Србије.
15. ВИДАК ЂУКИЋ, ратник
16. УРОШ ВУКОВИЋ, ратник

17. КИЋО ШАРОВИЋ, ратник
18. ПЕТАР ЂУРИЋ, ратник
19. ПАНТО ЛАСИЦА, ратник. Ухваћен 1917. године због издаје, предат аустријским властима и стријељан.
20. РАДОЈЕ ЛАСИЦА, ратник ухваћен и стријељан заједно са Пантом.

КОМИТИ ИЗ ЖУПЕ НИКШИЋКЕ

1. РАДОЈИЦА ВОЈИНОВИЋ, ратник, у комитима четовођа. Погинуо 1918. године под Прекорницом због издаје.
2. МИЛОШ ВОЈИНОВИЋ, ратник. Био интерниран у Аустрију одакле је побјегао и прикључио се комитима. Погинуо у Прекорници 1918. године.
3. НИКОЛА ВОЈИНОВИЋ, ратник. Рањен 1918. године.
4. МИХАИЛО ВОЈИНОВИЋ, ратник
5. ЈАГОШ МУШИКИЋ, ратник. Рањен 1918. године у Прекорници.
6. ПАВЛЕ ЂОКОВИЋ, ратник
7. РАДОВАН ПЕКОВИЋ, ратник. Рањен у Жупи 1918. године и у Вишњама — (Ровци) гдје је погинуло његових 10 другова комита. Он је рањен побјегао; код Лукавице га је срела аустријска војска; ту је погинуо.
8. ЖИВКО ПЕКОВИЋ, ратник
9. МИТАР НИКОЛИЋ, ратник
10. Ратник МИЛОШ НИКОЛИЋ, рањен на Крнову 1918. године
11. КИЋУН МИРЈАЧИЋ, ратник
12. ВУКОТА МИРЈАЧИЋ, ратник
13. Перјаник ВАСИЛИЈЕ БОЈОВИЋ
14. Наредник БЛАГОТА БОЈОВИЋ, ратник. Погинуо у Рисом Долу 1918. године.
15. СИМЕУН БОЈОВИЋ, ратник
16. Наредник МИЛОВАН БОЈОВИЋ, ратник
17. РАДОЈЕ БОРОВИНИЋ, ратник
18. ВАСО КОСТИЋ, ратник
19. МИЛИНКО КОСТИЋ, ратник
20. ПАВЛЕ КОСТИЋ, ратник
21. РАДОЈИЦА ЂОКОВИЋ, ратник
22. НОВИЦА ДРЕКАЛОВИЋ, ратник. Погинуо у Ивању 1917. године.
23. БОШКО МАРОЈЕВИЋ, ратник
24. АЛЕКСА ЂИЛАС, ратник

КОМИТИ ИЗ ЗАГАРАЧЈА

1. Наредник ЈОВАН ТОДОРОВИЋ, артиљерац. У комитима четовођа. Жандармерија у Загарачју уплашена од овог четовође није терорисала становништво. У кући Бошка Кековића убио га је његов друг, комит, Бајо Ђуричковић. Послије Јованове погибије вакмајстор у Загарачју Лончаревић стријељао је четири таоца, а потом затворио све комитске породице.

2. Ђак РАДУЛЕ ЂУРИЧКОВИЋ, ратник. Рањен 1918. године, на Пониквици.

3. МИЛОВАН ЂУРИЧКОВИЋ, ратник

4. Наредник КОНСТАНТИН ДРАГОВИЋ, у комитима четовођа

5. Десечар МАРКО ДРАГОВИЋ, ратник

6. Ђак ПАВИЋ КЕКОВИЋ, ратник.

7. БЛАЖО КЕКОВИЋ, ратник. Погинуо 1917. године на Ресну.

8. БОГДАН КЕКОВИЋ, ратник. Рањен на Ресну, ухваћен и стријељан 1917. године.

9. РАДЕ ЛАКИЋЕВИЋ, ратник. Рањен на Ресну; ухваћен и стријељан 1917. године.

10. ГОЛУБ РАИЧЕВИЋ, ратник. Пришао зеленашком покрету и погинуо 1920. године.

11. РИСТО РАИЧЕВИЋ, ратник. Пришао зеленашком покрету и погинуо 1919. године.

12. АНДРИЈА ЂУРИЧКОВИЋ, ратник

13. ЛАЗАР ЂУРИЧКОВИЋ, ратник

14. Ђак МИЛУТИН ЂУРИЧКОВИЋ, ратник

15. ФИЛИП ЂУРИЧКОВИЋ, ратник. Погинуо на Пониквици 1918. године.

16. СПАСОЈЕ ЂУРИЧКОВИЋ, ратник

17. ЗАВИША ЂУРИЧКОВИЋ, ратник

18. СПАСОЈЕ ЂУРИЧКОВИЋ (млађи), ратник

19. Четни барјактар МИТАР ЂУРИЧКОВИЋ. У комитима четовођа.

20. НИКОЛА ЂУРИЧКОВИЋ, ратник

21. БАЈО ЂУРИЧКОВИЋ, ратник. У комитима до прољећа 1918. у групи четовође Јована Тодоровића. Послије убиства Јована Тодоровића, крио се по шумама, а касније пришао зеленашком покрету и погинуо.

22. Наредник ГАЈО ДРАГОВИЋ, ратник

23. Матурант ДРАГУТИН ДРАГОВИЋ, ратник. Погинуо у Котору 1918. године

24. Водник ИЛИЈА ДРАГОВИЋ, ратник

25. Ђак ДУШАН ДРАГОВИЋ, ратник

26. Водник ВУКСАН ДРАГОВИЋ, у ратовима и комитима до ослобођења.

27. Наредник ИЛИЈА ИВАНОВИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ ЈЕЗЕРА

1. Наредник МИРО КРСТАЈИЋ, ратник, у комитима четовођа

2. ВУКОЛА КРСТАЈИЋ, ратник

3. ДРАГУТИН КРСТАЈИЋ, ратник

4. МИЛИВОЈЕ КРСТАЈИЋ, ратник

5. ЛУКА КОВАЧЕВИЋ, ратник. У комитима четовођа.

6. ЈОКО КОВАЧЕВИЋ, ратник. Погинуо на Пирлитору 1918. године.

7. ФИЛИП КОВАЧЕВИЋ, ратник

8. МИЛОШ КОВАЧЕВИЋ, ратник. Погинуо као зеленаш 1920. године

9. МИЛИНКО МАЦАН, ратник

10. МИЛОШ НОВОСЕЛ, ратник

11. ТАНАСИЈЕ ОБРАДОВИЋ, ратник. Интерниран 1916. у Аустрију. Побјегао је и дошао у Дробњак. Прикључио се комитима. Погинуо 1918. године у Језерима због издаје.

12. МИРКО ОБРАДОВИЋ, ратник

13. МИЛОВАН ЧУНОВИЋ, ратник

14. ВАСО МАРИЋ, ратник

15. АНТО НИКИТОВИЋ, ратник

16. НОВАК ЈЕШИЋ, ратник

17. ЈАГОШ КРЕЈОВИЋ, ратник

18. ТОДОР ПАВЛОВИЋ, ратник

19. ЈАКОВ ОСТОЈИЋ — МАГЛИЋ, ратник

20. САВО ЂУРЂИЋ, ратник

21. НОВАК МИЛИЋЕВИЋ, ратник

22. ЂОРЂИЈЕ МИЛИЋЕВИЋ, ратник

23. МИЛОВАН ДАНИЛОВИЋ, ратник

24. ИВАН ДАНИЛОВИЋ, ратник

25. ЈАГОШ ЂЕРКОВИЋ, ратник

26. ЈОВАН БРАУНОВИЋ, ратник

27. ЗЕКО СТИЈЕПОВИЋ, ратник у ратовима од 1875. године. Умро у 107. години живота.

28. МИЛАН З. СТИЈЕПОВИЋ, ратник

29. РАДОМИР — РАДОМАН З. СТИЈЕПОВИЋ, ратник

30. РАДОСАВ БЕЋКОВИЋ, ратник. Ухваћен рањен 1917. године и стријељан.

31. МИЛОШ СТАНИЋ, ратник

32. БОЈО МИРКОВИЋ, ратник

33. ГАЛЕ ШАМШАЛ, ратник

34. МАЛИША БЛАГОЈЕВИЋ — ДЕДАЈИЋ, ратник. Ухваћен, рањен 1917. и стријељан.

КОМИТИ ИЗ КОМАНА

1. МАРКО РАДУЛОВИЋ, ратник. Погинуо у Дубочици 1917. године.

2. МАРКО РАДУЛОВИЋ (старији), ратник. Погинуо у Даутовићима 1918. године.

3. ПЕТАР ПЕЈОВИЋ, ратник. Погинуо на необјашњен начин 1918. године.

4. Наредник АНДРИЈА РАДУЛОВИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ КУЧА

1. Поручник АРСО МИЛИЋ, завршио официрску школу на Цетињу, постао официр у ратовима 1912—1916. године. Погинуо због издаје 1918. године.

2. МИЈАТ МИЛИЋ, ратник. Погинуо у Орахову 1918. године због издаје.

3. ПЕТАР МИЛИЋ, ратник. Погинуо у Орахову 1918. године због издаје.

4. НОВО МИЛИЋ, ратник. Рањен 1918. године у Пиперима.

5. Добровољац АЛЕКСА МИЋКОВИЋ. Рањен 1918. године.

6. МИЛИСАВ МИЋКОВИЋ, ратник

7. Наредник МАРКО МИЋКОВИЋ, ратник

8. Наредник МИЛУТИН ИВАНОВИЋ, ратник

9. САВО ИВАНОВИЋ, ратник. Отишао је 1916. године, са групом капетана Влаховића у Топлицу. Погинуо 1917. године у Гајтану.

10. РАДОВАН ВУКСАНОВИЋ, четни барјактар. Вратио се кући 1917. године, са Вешовићем, али је одмах интерниран у Вуксанлекић. Умро у логору 1918. године.

11. Ђак МАРКО БИЉУРИЋ, добровољац у ратовима

12. Ђак ВАСИЛИЈЕ СПАХИЋ, ратни добровољац

13. Ђак ВИДАК РАДОЊИЋ, добровољац у ратовима. Био је четовођа.

14. НОВО РАДОЊИЋ, добровољац у ратовима

15. ВУЧИЋ РАДОЊИЋ, ратник. Комитовао са братом Новом; неко их је издао па су ухваћени. Жандарми су их побили док су их водили у касарну.

16. ВАСО РАДОЊИЋ, студент добровољац у ратовима. Предао се 1917. године.

17. Ђак МАРКО РАДОЊИЋ, комитовао са братом Видаком до ослобођења.

18. Учитељ ВУЈАДИН ВУЧЕВИЋ, ратник. Погинуо 1917. године због издаје.

19. НОВО ПАВИЋЕВИЋ, ратник, до новембра 1917. године. Погинуо у Пиперима.

20. ВЕЉО МИЈОВИЋ, ратник

21. МИЉАН ПОПОВИЋ, ратник. Погинуо на Медуну 1918. године

22. САВО ВУЈОШЕВИЋ, ратник

23. МИЛИВОЈЕ ВУЈАДИНОВИЋ, ратник

24. ЂУРО ЦАМОВИЋ, ратник. Погинуо на Стравчима 1917. године.

25. МИЛОВАН РАШОВИЋ, ратник. Предао се 1918. године.

26. Матурант БОЖО СПАХИЋ, ратних комитовао у групи генерала Вешовића. Вратио се кући пошто нијесу могли прићи у Грчку.

27. РАДОЈЕ ПРЕЛЕВИЋ, ратник, ухваћен на превару, доведен у Подгорицу, објешен 1917. године.

28. МАРКО ПРЕЛЕВИЋ, ратник, ухваћен са братом Радојем. Поп Мојсије Симовић издао му крштеницу да је млађи од 20 година, па је осуђен на робију.

29. ЂОРЂИЈЕ ПРЕЛЕВИЋ, ратник

30. ВУЛЕ ПРЕЛЕВИЋ, ратник. Рањен 1917. године.

31. ДРАГО ПРЕЛЕВИЋ, ратник

32. НИКОЛА ПРЕЛЕВИЋ, ратник. Убијен 1918. године.

33. ВУЧИЋ ПРЕЛЕВИЋ, ратник

34. ВУЈАДИН ПРЕЛЕВИЋ, ратник, убијен 1918. године.

35. ЗАРИЈА ПРЕЛЕВИЋ, ратник, убијен 1918. године.

36. Поручник МИЈАЈЛО ВУЈОШЕВИЋ, ратник, интерниран у Аустрију одакле је побјегао 1917. године, дошао у Куче и придружио се комитима.

КОМИТИ ИЗ ПОЉА КОЛАШИНСКИХ

1. Наредник МАНОЈЛО МИШНИЋ, ратник. Погинуо 1917. године због издаје.
2. БОШКО МАРЈАНОВИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ КОЛАШИНА

1. ВУКО ЛАКИЋЕВИЋ, ратник, носилац споменице и резервни капетан. Рањен је 1917. године.
2. Наредник ВУЛЕ ЛАКИЋЕВИЋ, ратник
3. НОВАК НОВАКОВИЋ, ратник
4. МИЛЕ ШЋЕПАНОВИЋ, звани Гагула Затарац, ратник
5. САВА ШЋЕПАНОВИЋ, ратник
6. БАЈО ГРУЈИЋ, ратник. Пришао зеленашком покрету и погинуо 1921. године.
7. МАТИЈА ГРУЈИЋ, ратник
8. ПЕРИША МИНИЋ, ратник
9. ВУКОСАВ МИНИЋ, ђак. У ратовима наредник. Умро од „шпањолке" 1918. године.
10. Племенски капетан МИРАШ СЕЛИЋ. У комитима четовођа. Умро од „шпањолке" 1918. године.
11. Наредник ЗАРИЈА МИРАША СЕЛИЋ, ратник. Умро од „шпањолке" 1918. године,
12. СТАНКО МРВОШЕВИЋ, ратник
13. Наредник РАДОШ БУЛАТОВИЋ, ратник. Био је четовођа.
14. ДРАГО БУЛАТОВИЋ, ратник
15. Дјевојка БУЛА БУЛАТОВИЋ, била у комитима са браћом Драгом и Радошем до ослобођења.
16. ИЛИЈА БУЛАТОВИЋ, ђак
17. ВУКАШИН БУЛАТОВИЋ, ратник
18. НИКОЛА БУЛАТОВИЋ, ратник
19. КРСТО НОВАКОВИЋ, ратник; учествовао у топличком устанку са капетаном Влаховићем. Погинуо 1917. године.
20. РАДОВАН БОШКОВИЋ, ратник
21. МИЛИВОЈЕ РАКОЧЕВИЋ, ратник
22. ПЕРО ШЋЕПАНОВИЋ, ратник
23. Мајор БЕЋО ЂУЛЕТЕ ВЛАХОВИЋ, официр у ратовима од 1851—1879. и 1912—1916. године. Рођен 1835. а умро 1935. године.
24. Капетан МИЈАЈЛО БЕЋА ВЛАХОВИЋ, завршио официрску школу на Цетињу. У ратовима командир чете. Погинуо 1918. године на Пивљану.
25. Санитет. наредник СТАНКО ВЕЋА ВЛАХОВИЋ, ратник. Погинуо на Гусару 1918. године.
26. Артиљ. наредник ВЕКО БЕЋА ВЛАХОВИЋ, ратник.
27. Чиновник ТАДИША БЕЋА ВЛАХОВИЋ, ратник
28. МИЛОШ ВЛАХОВИЋ, ратник
29. ЉУБО ВЛАХОВИЋ, ратник. Погинуо у Ријеци Мушовића на Ускрс 1918. године.

30. РАДОШ ВЛАХОВИЋ, ратник
31. ВЕЉО ВЛАХОВИЋ, ратник
32. ВУЛЕ ВЛАХОВИЋ, ратник
33. Поштар ВУКО ВЛАХОВИЋ
34. СТАНКО ВЛАХОВИЋ, ратник
35. БАЈО ВЛАХОВИЋ, ратник. Учествовао у топличком устанку 1917. године.
36. МИРКО ВЛАХОВИЋ, ратник, учествовао у топличком устанку 1917. године.

КОМИТИ ИЗ КОЛАШИНСКОГ ЛИПОВА

1. ЈОВАН ПУЛЕТИЋ, у првом свјетском рату крилаш — војна жандармерија
2. ШАЊО ПЕРОВИЋ, ратник, интерниран 1916. године. Побјегао из Мађарске 1918. године и придружио се комитима.
3. ВУКОСАВ ПЕРОВИЋ, ратник. Погинуо у Липову 1918. године.
4. ИЛИЈА МИЛОШЕВИЋ, ратник
5. МИЛИЈА МИЛОШЕВИЋ, ратник
6. БЛАЖО МИЛОШЕВИЋ, ратник
7. ПАНТО МИЛОШЕВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.
8. Наредник ЂУРО РАОСАВЉЕВИЋ, у комитима четовођа
9. Мајор САВА ЛАЗАРЕВИЋ, официр у ратовима 1875—1879. године и у балканским ратовима. У првом свјетском рату командант жандармерије — крилаш. Био је интерниран 1916. године, али су у прољеће 1918. године аустријске окупационе власти ослободиле из логора Аустрије више официра који су били присталице краља Николе; он и командир Агица Лакић искористили су то да изађу из ропства.
10. Поручник ЈАГОШ ЛАЗАРЕВИЋ, завршио официрску школу на Цетињу. У ратовима био је командир чете. Био је интерниран са стрицем Савом, а са њиме се и вратио 1918. године.
11. Матурант ЈОВО ЛАЗАРЕВИЋ, ратник. Интерниран, дошао са стрицем Савом. Био је посланик велике подгоричке Народне скупштине за уједињење Црне Горе и Србије.
12. Студент СВЕТОЗАР ЛАЗАРЕВИЋ, ратник. Интерниран у Аустрији са стрицем Савом. Вратио се 1918. године.

КОМИТИ ИЗ ЉУБОТИЊА

1. БОЖИДАР ШАБАНОВИЋ, ратник. За вријеме окупације радио као слуга у жандармеријској станици на Љуботињу, а 1918. године убио вакмајстора и побјегао у комите.
2. ПЕТАР ПОПОВИЋ, ратник
3. СТАНКО МИЛАНОВИЋ, ратник
4. ДУШАН МИХАЉЕВИЋ, ратник. Пришао зеленашком покрету, погинуо 1920. године.
5. ВИДО ЂУРАШЕВИЋ, ратник. Погинуо у Церовцу 1918. године.

КОМИТИ ИЗ ГОРЊЕ МОРАЧЕ

1. ТОДОР ДУЛОВИЋ, ратник. У комитима четовођа. Пришао зеленашком покрету, погинуо 1923. године.

2. ПЕТАР ДУЛОВИЋ, ратник. Пришао зеленашком покрету са братом Тодором и погинуо 1923. године.

3. МИХАИЛО ДУЛОВИЋ, ратник

4. ВУКОТА ДУЛОВИЋ, ратник

5. Капетански писар МАШАН ВОЈВОДИЋ, у комитима четовођа. Умро од „шпањолке" 1918. године.

6. Чиновник КОМНЕН ДРАГОВИЋ, ратник

7. РАДОМИР КАДИЋ, ратник. Интерниран у Албанију одакле је побјегао и пришао комитском покрету.

8. МИЉАН-МИЋО МУЧАЛИЦА, наредник у ратовима. Рањен 1918. године на Лукову.

КОМИТИ ИЗ ДОЊЕ МОРАЧЕ

1. Професор ЈОВАН РАДОВИЋ, пиротски војвода у топличком устанку, а 1918. године примио команду комитских одреда од војводе Косте Пећанца. У Сарајеву је отрован 1918. године.

2. САВА РАДОВИЋ, брат Јованов, ратник. Учествовао у топличком устанку. У Подгорици убио је предсједника Великога суда Мила Дожића, сматрајући да је и он учесник у завери против Јована Радовића.

3. Раде Радовић, у ратовима био је у крилашима мајора Саве Батаре. Рањен 1917. године на Крнову.

4. Наредник ГРУБАН РАДОВИЋ, ратник. У комитима четовођа.

5. РАДУЛЕ РАДОВИЋ, ратник. Погинуо 1917. године у Долима Равањским.

6. Димитрије Радовић, ратник

7. Ђак СВЕТОЗАР РАДОВИЋ, ратник, у комитима четовођа. Рањаван 1917. и 1918. године. Умро од „шпањолке" 1918. године.

8. Учитељ ДРАГИША РАДОВИЋ, ратник. Комитовао са братом Светозаром. Умро од „шпањолке" 1918. године.

9. НОВИЦА РАДОВИЋ, ратник

10. МИЛОВАН РАДОВИЋ, ратник, погинуо у топличком устанку у Гајтану 1917. године.

11. Дјевојка ЈЕЛЕНА-ЈЕЛИСАВА РАДОВИЋ, сестра Светозарева и Драгишина. У комитима до ослобођења.

12. ЂУРО ДРЉЕВИЋ, водник у ратовима. Комита у топличком устанку. Рањен 1917. године. Носилац Обилића медаље.

13. Студент права МИЉАН ДРЉЕВИЋ, ратник. Комита у топличком устанку са братом Ђуром. Био је начелник штаба Централног комитског одреда војводе Косте Пећанца.

14. Ђак ВУКО ДРЉЕВИЋ, ратник. У комитима четовођа.

15. МИЛОШ ДРЉЕВИЋ, ратник. Био је и четовођа, рањаван три пута.

16. ПЕРО ЛАКИЋЕВИЋ, ратник. Рањаван у Жупи 1917. године. Умро од „шпањолке" 1918. године.

17. ЈАНКО ЛАКИЋЕВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године
18. МИЈАТ ЛАКИЋЕВИЋ, ратник. У комитима четовођа.
19. ЈОВИЦА ЛАКИЋЕВИЋ, ратник
20. МИЛИСАВ ЛАКИЋЕВИЋ, ратник. Комита у топличком устанку. Погинуо 1917. године.
21. ЛАКИЋ ЛАКИЋЕВИЋ, ратник. Погинуо у топличком устанку 1917. године.
22. МАШАН ЛАКИЋЕВИЋ, ратник
23. РАДУЛЕ ЋИРОВИЋ, ратник. У комитима четовођа.
24. ЈАГОШ ТОШКОВИЋ, ратник
25. ЈАНКО ЈАНКОВИЋ, ратник. Погинуо 1918. године, у Прекобрђу због издаје.
26. ВАСО ЈАНКЕТИЋ, ратник. Пришао зеленашком покрету. Погинуо 1919. године у Морачи.
27. РАДИСАВ ВУЈИСИЋ, ратник. Погинуо у Прекобрђу 1917. године
28. МИРАШ ВУЈИСИЋ, ратник. Погинуо у Прекобрђу 1917. године са братом Вељом.
29. ВЕЉО ВУЈИСИЋ, ратник. Погинуо 1917. године
30. ЂОРЂЕ ВУЈИСИЋ, ратник
31. Наредник ИВАН ВУЈИСИЋ, ратник, у комитима четовођа
32. Дјевојка ВИДОСАВА ВУЈИСИЋ, комитовала са браћом Иваном и Ђорђем.
33. МИЛИЈА РАКОЧЕВИЋ, ратник. Погинуо као зеленаш 1924. године.
34. МИЛОШ РАКОЧЕВИЋ, ратник. Погинуо као зеленаш 1924. године.
35. Ђак МИЛУТИН РАКОЧЕВИЋ, ратник
36. ВУЧИЋ РАКОЧЕВИЋ, ратник. Рањен у Морачи 1917. године. Од рана је и умро.
37. Дјевојка МИРУША РАКОЧЕВИЋ, комитовала са браћом Милијом, Милошем, Милутином и Вучићем
38. МИРО РАКОЧЕВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.
39. Наредник РИСТО РАКОЧЕВИЋ, ратник
40. ФИЛИП ПОПОВИЋ, ратник. Погинуо у Веруши, 1918. године због издаје.
41. БРАЦАН ПОПОВИЋ, ратник. Касније пришао зеленашком покрету и погинуо 1920. године.
42. Наредник ЂУРО РАКОЧЕВИЋ, ратник
43. Арт. наредник МИЛУН РАКОЧЕВИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ НИКШИЋА

1. БОЖО МАРКОВИЋ, наредник. У комитима четовођа.
2. ЛАБУД МАРКОВИЋ, ратник
3. ЂОРЂЕ МАРКОВИЋ, ратник
4. СТАНКО БАНИЋЕВИЋ, ратник
5. РАДОВАН ГАРДАШЕВИЋ, ратник
6. Наредник ЂОРЂИЈЕ ЛУБУРИЋ, ратник. У комитима четовођа.
7. МИЛАН ЛУВУРИЋ, ратник

8. ИЛИЈА ЛАКИЋЕВИЋ, ратник. Пришао зеленашком покрету и погинуо 1919. године.

9. НОВИЦА МИЋУНОВИЋ, ратник

10. ЛУКА МИЋУНОВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“,

11. Арт. наредник БЛАГОТА ВУЈОВИЋ, ратник. У комитима четовођа.

12. ПУНИША ВУЈОВИЋ, ратник

13. ПЕРО ВУЈОВИЋ, ратник. Погинуо 1918. године у околини Никшића.

14. МАРКО АБРАМОВИЋ, ратник

15. ПЕРО АБРАМОВИЋ, ратник. Убијен у свађи 1918. године.

16. Наредник ОБРЕН БОЖОВИЋ, ратник

17. ПЕРО БОЖОВИЋ, ратник

18. ПАЈО БОЖОВИЋ, ратник

19. ПЕЈО ЂУКАНОВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.

20. ГОРЧИН ЂУКАНОВИЋ, ратник. Убијен у свађи 1918. године.

21. ЈАКОВ МИЛОШЕВИЋ, ратник

22. ПЕТАР МИЛИЋ, ратник

23. МИЛУТИН МИЛИЋ, ратник

24. ЂУРО АЦИЋ, ратник

25. КРСТО СТАНИШИЋ, ратник. У комитима четовођа. Посланик Скупштине у Подгорици 1918. године за уједињење Црне Горе и Србије. Погинуо 1919. године у борби против зеленаша.

26. МИЛОВАН МАКСИМОВИЋ, ратник. Интерниран 1916. године. Побјегао 1917. године из Аустрије и прикључио се комитском покрету.

27. БОЖО МАКСИМОВИЋ, ратник. Погинуо у Папратни до 1918. године.

28. ЂОРЂЕ ВУЈИЧИЋ, ратник. У комитима четовођа.

29. ИЛИЈА ВУЈИЧИЋ, ратник

30. ШПИРО РОГАНОВИЋ, ратник. Погинуо у Млијечним брдима 1917. године.

31. ЈОВАН РОГАНОВИЋ, ратник. Ухваћен рањен 1918. године и стријељан.

32. БАЈО РАДУЛОВИЋ, ратник. Погинуо 1918. године.

33. МИЛОШ НИКОЛИЋ, ратник. Погинуо 1918. године.

34. ЈАНКО ТОМАНОВИЋ, ратник. Погинуо у Товићу 1917. године, због издаје.

35. НИКОЛА МАТИЈАШЕВИЋ, ратник. Погинуо 1918. године код Никшића.

36. ЛУКА МИЛУНОВИЋ, ратник. Погинуо код Никшића 1918. године

37. БОГДАН ВУЈИЧИЋ, ратник

38. СПАСОЈЕ ВУЈИЧИЋ, ратник

39. ДУШАН ВУЈИЧИЋ, ратник. Погинуо 1918. године код Лукова.

40. ЂУРО КУЛАШ, ратник

41. АЛЕКСА ДРАШКОВИЋ, ратник. Погинуо у Зукви 1917. године.

42. ЂОКО БУРИЋ, наредник, у комитима четовођа. Погинуо у борби за уједињење 1918. године.

43. МИТАР БУРИЋ, ратник

44. ПАВЛЕ БУРИЋ, ратник

45. ПЕРО ТЕРИЋ, ратник. Погинуо 1918. године у Голим Брдима.

46. ФИЛИП ТОДОРОВИЋ, ратник. Погинуо у Товићу, 1917. године.
47. САВА ТОДОРОВИЋ, ратник. Погинуо 1917. године код Крнова.
48. Наредник БОЖО ТОДОРОВИЋ, ратник
49. БЛАЖО ТОДОРОВИЋ, ратник. Погинуо 1918. године.
50. Наредник ДУШАН АНДРИЋ, ратник
51. РИСТО ОДАЛОВИЋ, ратник. Погинуо 1918. године.
52. ВУКО МЕЂЕДОВИЋ, ратник. Погинуо на Пресјеку 1918. године.
53. МИЛАДИН КОВАЧЕВИЋ, ратник
54. СПАСОЈЕ ВУЈИЧИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ ОЗРИНИЋА

1. БОЖО ГОЛОВИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ ПОДГОРИЦЕ

1. Поштар ЈОВАН ПЕЈОВИЋ, погинуо на Гостиљу 1918. године.
2. ЛУКА РОГОШИЋ, у I свјетском рату био је крилаш у батаљону Саве Батаре у Метохији. Ухваћен је због издаје, одведен у Подгорицу и објешне 1917. године.

КОМИТИ ИЗ ПИПЕРА

1. Артиљерац БОГИЋ ЈОВОВИЋ, ратник. У комитима четовођа. Погинуо 1917. године на Синьавини.
2. Водник МИРКО ЋЕТКОВИЋ, ратник. Рањен 1918. године. Умро од „шпањолке“ 1918. године.
3. Предузимач ПЕРКО ЋЕТКОВИЋ, ратник. Убили су га зеленаши 1919. године код Спужа.
4. Перјаник МИЛОШ НОВАКОВИЋ. Рањен на Синьавини 1917. године. У фебруару 1918. године дошао Под Градину код Риста Челије са Машаном Савељићем. Потказани су, па их је ноћу напала жандармерија, борили се цијелу ноћ, док су имали муниције. Оба су рањени. Од ране је Машан умро. Жандарми су рањеног Милоша ухватили и стријељали.
5. ГАВРО НОВАКОВИЋ, ратник
6. Наредник РАКО ВУКОВИЋ, извиђач. У комитима четовођа. Умро од „шпањолке“ 1918. године
7. ИВО ВУКОВИЋ, ратник
8. Арт. наредник СПАСОЈЕ ЉУМОВИЋ, ратник
9. Домаћица КСЕНИЈА ЉУМОВИЋ, пошла је у комите са супругом СПАСОЈЕМ, борила се до ослобођења.
10. ПУНИША ДЕЛИБАШИЋ, ратник. Рањаван два пута. Умро од „шпањолке“ 1918. године.
11. МИЛИЈА БОШКОВИЋ, ратник. Погинуо на Синьавини 1917. године, кад су рањени Милош Новаковић, Никола Велашевић и Гаіо Јелић.
12. Добровољац БОГДАН ВУЧИНИЋ. Погинуо 1918. године под Сањавцем.

13. Ђак НИКОЛА МАРКОВИЋ, учесник у свјетском рату. Умро је од „шпањолке“ 1918. године.

14. ТОМАШ МАРКОВИЋ, ђак,учесник у свјетском рату. Пришао зеленашаком покрету. Погинуо у Мартинићима 1919. године.

15. ЂУРО РАДЕВИЋ, ратник у балканским ратовима, а у првом свјетском рату крилаш у батаљону Саве Батаре у Метохији.

16. Арт. наредник МАРКО ЈОВОВИЋ, ратник

17. БОГИЋ РАДЕВИЋ, ратник

18. Наредник БОЖИНА РАДОВАНОВИЋ, ратник. Вио је четовођа својих рођака.

19. БОШКО РАДОВАНОВИЋ, ратник

20. ПЕРУТА РАДОВАНОВИЋ, ратник

21. ПАВЛЕ РАДОВАНОВИЋ, ратник

22. СИНАН РАДОВАНОВИЋ, ратник

23. ЛАБУД РАДОВАНОВИЋ, ратник

24. ЂЕТКО РАДОВАНОВИЋ, ратник

25. НИКИЦА РАДОВАНОВИЋ, ратник

26. БОГДАН ДАКИЋ, перјаник краља Николе. Вратио се кући када и Вешовић. Одмах је интерниран у Вуксанлекић. Умро 1918. године.

КОМИТИ ИЗ ПЛАНИНЕ ПИВСКЕ

1. ВАСИЛИЈЕ ЖАРКОВИЋ, ратник. Био је четовођа.

2. ЛУКА ЖАРКОВИЋ, ратник. Погинуо на Челебићима 1918. године.

3. ИЛИЈА ДАВИДОВИЋ, ратник. Погинуо на Мештровцу 1918. године.

4. БОЖО ДАКИЋ, ратник. Погинуо на Мештровцу 1918. године.

5. МИЛОШ ДАКИЋ, ратник. Погиuуо на Мештровцу 1918. године.

6. ПЕТАР ДАКИЋ, ратник. У комитима четовођа.

7. СТЕВАН ДАКИЋ, ратник

8. КОЈО ДАКИЋ, ратник. Убили га у свађи комити Спасоја Тадића 1918. године.

9. ВУКАШИН ДАКИЋ, ратник

10. ЛАЛЕ БАЈОВИЋ, ратник, интерниран 1916. године. Побјегао из Аустрије, дошао на Дурмитор и прикључио се комитима. Погинуо на Недојну 1918. године.

11. МАЛИША БАТУРАН, ратник. Погинуо на Недојну 1918. године.

12. ДАНЕ ШИПЧИЋ, ратник. Погинуо на Мештровцу 1918. године.

13. НЕДЕЉКО ТРИПКОВИЋ, ратник. Погинуо на Поклечју 1918. године.

14. БЛАГОЈЕ ТРИПКОВИЋ, ратник. Рањен 1917. године, а погинуо на Милогори 1918. године.

15. Водник ЈАКОВ ТРИПКОВИЋ, ратник, у комитима четовођа.

16. МИРКО ДАЦИЋ, ратник. Погинуо на Штуоцу 1918. године.

17. МАТИЈА ШИБАЛИЋ, ратник. Погинуо на Мештровцу 1918. године.

18. КРСТО ШАРАЦ, ратник. Рањен 1918. године.

19. МАТИЈА ШАРАЦ, ратник

20. ПЕТКО ШАРАЦ, ратник
21. МИРКО БОЈАТ, ратник
22. ЋЕТКО БОЈАТ, ратник
23. ИВАН ЋЕТКА БОЈАТ, ратник
24. МИЛУТИН БОГДАНОВИЋ, ратник. Интерниран 1916. године. Побјегао из ропства и прикључио се комитима. Погинуо у Поклечју 1918. године.
25. МИЛУТИН БОГДАНОВИЋ, ратник. Погинуо на Поклечју 1918. године, због издаје.
26. ЈАКОВ БОГДАНОВИЋ, водник. У комитима четовођа.
27. СТЕВАН РАИЧЕВИЋ, ратник
28. ВОЈИН ТОНЧИЋ, ратник
29. МУЈО ТОНЧИЋ, ратник
30. ИЛИЈА ТОНЧИЋ, ратник. Рањен 1917. године у Дробњаку.
31. ПЕТАР ЈАНКОВИЋ, ратник
32. ТОДЕ ДАКИЋ, ратник
33. ЈОВАН ВРАНИЋ, ратник
34. САВО ГРУБАЧ, ратник
35. РАДОВАН ВОЈИНОВИЋ, ратник
36. ИВАН ВОЈИНОВИЋ, ратник
37. МИРКО ВРАНИЋ, ратник
38. МИЛУТИН ВРАНИЋ, ратник
39. МУЈО ВУКОВИЋ, ратник
40. СТЕВАН ВУКОВИЋ, ратник
41. ЈОКО РОВИЋ, ратник
42. МАТО МИТРИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.
43. НИКОЛА МИТРИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.
44. МАРКО МИТРИЋ, ратник. У комитима четовођа.
45. МИТАР ШИПЧИЋ, ратник
46. МИЛИЈА МУМИН, ратник
47. ИЛИЈА ТОНЧИЋ, ратник. Рањен 1917. године.
48. ПЕТКО ЧАВИЋ, ратник, крилаш. У комитима четовођа.
49. ВУКАШИН ТОНЧИЋ, ратник
50. НИКОЛА КУЛИЋ, ратник. Убијен.
51. РАДОЈЕ КУЛИЋ, ратник
52. РИСТО ЈОКАНОВИЋ, ратник, у комитима четовођа.
53. БРЕНКА РИСТА ЈОКАНОВИЋ, дјевојка. У комитима до ослобођења.
54. МИЈО ЈОКАНОВИЋ, ратник
55. ВУКАШИН РАДОВИЋ, ратник
56. ГРУЈИЦА ДУБЉЕВИЋ, ратник
57. САВО Г. БАЈАГИЋ, батаљонски барјактар у ратовима. Умро као комита 1918. године.

КОМИТИ ИЗ ЖУПЕ ПИВСКЕ

1. Наредник СПАСОЈЕ ТАДИЋ, ратник. У комитима четовођа.
2. МАРКО КЕЦОЈЕВИЋ, ратник
3. ЂОКО КЕЦОЈЕВИЋ, ратник
4. ДЕКА ТИЈАНИЋ, ратник

5. БЕЋКО БАЈАГИЋ, ратник. Комита и четовођа.

6. ТОМО ЛОНДРОВИЋ, ратник. Разоружала га група Спасоја Тадића и по кмету послали на Горанско, гдје је стријељан од окупатора 1918. године.

7. СТАНИША ЛОНДРОВИЋ, исто као и брат Томо, ликвидиран.

8. ТОДОР ТИЈАНИЋ, ратник. Рањен 1917. године у Мратињу.

9. МИЛИВОЈЕ СИМУНОВИЋ, ратник. Рањен 1918. године у Плућинама.

10. ЛАЛЕ ЦИЦМИЛ, ратник

11. БЛАГОЈЕ КЕЦОЈЕВИЋ, ратник

12. ИЛИЈА КЕЦОЈЕВИЋ, ратник

13. МИЛЕТА ПЕКОВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.

14. СПАСОЈЕ ПЕКОВИЋ, ратник

15. ПАВЛЕ БЛАГОЈЕВИЋ, ратник.

16. МИЛАН НИКОЛИЋ, ратник. Разоружао га Ђоко Бурић 1918. године.

17. САВО БЛАГОЈЕВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.

18. ЛАЗАР ГРГУР, ратник. Рањен на Казанцима 1918. године.

19. ВУКО ЈОВОВИЋ, ратник. Рањен 1917. године на Крушеву.

20. БЛАГОЈЕ РАДОИЧИЋ, ратник. Предао се 1917. године. Био у затвору до ослобођења.

21. Наредник РАДЕ ГЛОМАЗИЋ, завршио подофицирску школу на Цетињу.

22. Калуђер ЈЕФТИМИЈЕ ГЛОМАЗИЋ. Био је старјешина манастира у Добриловини.

КОМИТИ ИЗ ПЈЕШИВАЦА

1. Учитељ ЛАЗАР ПАВИЋЕВИЋ, ратник. У комитима четовођа. Погинуо у Боки Которској 1918. године,

2. Десетар БЛАЖО ПАВИЋЕВИЋ, ратник. Рањен 1917. године.

3. МАКСИМ ПАВИЋЕВИЋ, ратник

4. ПЕТАР ПАВИЋЕВИЋ, ратник

5. РАДОЈЕ ПАВИЋЕВИЋ, ратник. Погинуо у Товићу 1917. године због издаје.

6. ПЕТАР ПАВИЋЕВИЋ, ратник. Погинуо у Товићу 1917. године због издаје.

7. ВЕЛИША ПАВИЋЕВИЋ, ратник. Рањен у Јелечу и ухваћен. Поведен у Сарајево и лијечеи. Пред капитулацију Аустрије побјегао из Сарајева и дошао у Пјешивце.

8. ПЕРО ПАВИЋЕВИЋ, ратник. Рањен 1918. године на Пониквици.

9. КРСТО ПАВИЋЕВИЋ, ђак. Погинуо 1918. године код Никшића.

10. ПЕТАР КОНТИЋ, ратник

11. МИША КОНТИЋ, ратник. У комитима четовођа.

12. ЖИВКО КОНТИЋ, ратник

13. ИЛИЈА КОНТИЋ, ратник

14. БОШКО ВУКИЋЕВИЋ, ратник. Предао се 1917. године.

15. ЈОВАН ВУКИЋЕВИЋ, ратник. Интерниран 1916. године, побјегао из логора 1918. године. Погинуо код Вуковог моста 1918. године.

16. МИРКО ВУКИЋЕВИЋ, ратник. Интерниран. Побјегао из заробљеништва 1918. године. Погинуо код Вуковог моста.

17. МАРКО ШКУЛЕТИЋ, ратник. У комитима четовођа.

18. Наредник ЖИВКО ПРЕМОВИЋ, ратник. У комитима четовођа.

19. Наредник РИСТО БОШКОВИЋ, ратник. У комитима четовођа.

20. МИТАР ВОШКОВИЋ, ратник

21. ЛУКА БОШКОВИЋ, ратник

22. РАДУЛЕ БОШКОВИЋ, ратник

23. Наредник ГРУЈИЦА УСКОКОВИЋ, ратник. У комитима четовођа. Као добровољац дошао из Америке. Рањаван 1918. године. Био је посланик подгоричке Велике народне скупштине за уједињење Црне Горе и Србије.

24. БОШКО УСКОКОВИЋ, ратник. Рањен 1918. године. Умро од „шпањолке" 1918. године.

25. МИЈАТ УСКОКОВИЋ, ратник

26. МАКСИМ УСКОКОВИЋ, ратниик

27. Дјевојка МИЛОСАВА ПЕРУНОВИЋ, као гимназијалка отишла у комите. Рањена 1917. године. Била за уједињење Црне Горе и Србије. После рата је била учитељица.

28. Наредник ЂОРЂИЈЕ ПЕРУНОВИЋ, ратник, учествовао у топличком устанку.

29. РАДОВАН ВУЧИНИЋ, ратник

30. МИТАР ВУЧИНИЋ, ратник

31. НЕРО-ПЕРКО АНТОВИЋ, ратник. Погинуо у Бувавицама 1917. године.

32. ЈОШО БАЊЕВИЋ, ратник. У комитима четовођа. Неко га је потказао 1916. године да има оружје. Жандармерија га је ухапсила. На Цетињу је осуђен на пет година затвора и спроведен на издржавање казне у Подгорицу, али је успио да побјегне. Побјегао у комите и ратовао до ослобођења. Рањен 1918. године.

33. ЖИВКО НИКЧЕВИЋ, ратник

34. КРСТО Ђ. НИКЧЕВИЋ, ратник

35. КРСТО НИКЧЕВИЋ, ратник. Рањен 1917. године на Међеђем.

36. ЈЕРЕМИЈА НИКЧЕВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке" 1918. године.

37. МИЛОШ НИКЧЕВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке" 1918. године.

38. МИЛАН НИКЧЕВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке" 1918. године.

39. ЛУКА НИКЧЕВИЋ, ратник. Рањен 1918. године. Погинуо у Будошу 1918. године.

40. МИЛОСАВ НИКЧЕВИЋ, ратиик. Пришао зеленашком покрету и погинуо 1920. године.

41. ЂОРЂИЈЕ НИКЧЕВИЋ, ратник

42. ФИЛИП НИКЧЕВИЋ, ратник

43. ЈОШО НИКЧЕВИЋ, ратник

44. СТЕВО НИКЧЕВИЋ, ратник

45. НОВИЦА НИКЧЕВИЋ, ратник

46. ЛАЗАР НИКЧЕВИЋ, ратник. Рањен у Дуги 1918. године. Пришао зеленашком покрету, а из Гајета прешао у Америку.

47. РАДОЈИЦА НИКЧЕВИЋ, ратник, гимназијалац. У комитима четовођа.

КОМИТИ ИЗ РОВАЦА

1. Капетан МИЛИНКО ВЛАХОВИЋ, завршио официрску школу на Цетињу, постао официр у ратовима. Командант ровачког батаљона. Јуна 1916. године, организовао је групу ратника и пошао у Србију.

2. Професор ТОШКО ВЛАХОВИЋ, брат Милинков, студент Лајпцишког универзитета, ратник. У комитима тимочки војвода. Погинуо у Гајтану 1917. године.

3. НИКОЛА ВЛАХОВИЋ, ратник (зет Милинков и Тошков). Погинуо у Гајтану 1917. године.

4. Артиљерац РАДОВАН ВЛАХОВИЋ, ратник. Био је четовођа.

5. МИКО ВЛАХОВИЋ, ратник. Пришао зеленашком покрету и погинуо 1922. године. Припадао је пљачкашкој групи.

6. ПЕРОВАН ВЛАХОВИЋ, ратник

7. ТРИПКО ВЛАХОВИЋ, ратник

8. МИЛОВАН ВЛАХОВИЋ, ратник

9. МИЉАН БУЛАТОВИЋ, у ратовима извиђачки наредник

10. ВУКОСАВ БУЛАТОВИЋ, ратник. Погинуо у Смонику 1917. године због издаје.

11. Наредник ЋЕТКО БУЛАТОВИЋ, ратник

12. МИРКО ЈОВАНОВИЋ, ратник. Погинуо у топличком устанку 1917. године на Гајтану.

13. Поднаредник РАДОЈИЦА ВЛАХОВИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ РУДИНА

1. ОБРЕН МИЋУНОВИЋ, ратник

2. НИКОЛА МИЋУНОВИЋ, ратник

3. МИРКО МИЋУНОВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.

4. РАДЕ МИЋУНОВИЋ, ратник. У комитима четовођа.

5. ГАВРИЛО МИЋУНОВИЋ, ратник. Био је комитски четовођа.

6. СТЕВО МИЋУНОВИЋ, ратник

7. ПЕТАР МИЋУНОВИЋ, ратник

8. НОВИЦА МИЋУНОВИЋ, ратник. Рањен 1918. године у Јелечу.

9. Наредник НИКОЛА НИКОЛИЋ, ратник. Пришао зеленашком покрету и погинуо 1920. године.

10. ТОМАШ НИКОЛИЋ, ратник. Погинуо у Уздовачама 1918. године

11. МАРКО НИКОЛИЋ, ратник

12. СИМО НЕНЕЗИЋ, ратник. Погинуо на Симуњи 1918. године.

13. Водник МИЛОВАН НЕНЕЗИЋ, ратник. У комитима четовођа.

14. ДРАГО ЂУКАНОВИЋ, ратник. Погинуо на Симуњи 1918. године.

15. МАКСИМ МИЛИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.

16. ЛАБУД МИЛИЋ, ратник

17. ЂУРО ТОДОРОВИЋ, ратник

18. СТЕВО ТОДОРОВИЋ, ратник

19. ПЕТАР ВУЈОВИЋ, ратник. Погинуо у Брезовику 1918. године.
20. НИКОЛА ПЕШИКАН, ратник. Рањен у Дуги 1918. године због издаје.
21. ЛУКА ГАРДАШЕВИЋ, четовођа, ратник и комита. Погинуо у борби за уједињење 1919. године.
22. БОШКО ГАРДАШЕВИЋ, ратник
23. Наредник ЈОВАН ГАРДАШЕВИЋ, ратник. У комитима четовођа.
24. Наредник ЂОКО ГАРДАШЕВИЋ, ратник. У комитима четовођа.
25. НИКОЛА ГАРДАШЕВИЋ, ратник
26. ЂОРЂИЈЕ ГАРДАШЕВИЋ, ратник
27. БЛАГОЈЕ ГАРДАШЕВИЋ, ратник
28. Арт. наредник МАТО МАРКОВИЋ, ратник
29. Учитељ РАДОЈЕ РАДОЈЕВИЋ, ратник. Интерниран 1916. године. Побјегао из аустријског логора и пришао комитском покрету.

КОМИТИ ИЗ ЧЕВА

1. ЈОВАН ГАРДАШЕВИЋ, ратник. У комитима четовођа.
2. БЛАГОЈЕ ГАРДАШЕВИЋ, ратник
3. МИЛОВАН ДРАШКОВИЋ, перјаник краља Николе
4. ЛУКА ГАРДАШЕВИЋ, ратник
5. ВАСО ДЕЛИБАШИЋ, ратник
6. БОЖО ВУЈОВИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ ТРЕБЈЕСЕ

1. САВО ЂУРАШКОВИЋ. Погинуо у Вишњама 1918. године, због издаје.
2. ЈОШО ДРАШКОВИЋ, ратник. Погинуо у Вишњама 1918. године, због издаје.
3. ДРАШКО РАДУЛОВИЋ, ратник. Погинуо у Вишњама 1918. године, због издаје.
4. СПАСОЈЕ РАДУЛОВИЋ, ратник. Погинуо у Вишњама 1918. године, због издаје.
5. НИКОЛА ЋАЛИЋ, ратник. Погинуо у Вишњама 1918. године због издаје.
6. НЕЂЕЉКО ЋАЛИЋ, ратник. Погинуо у Вишњама 1918. године. због издаје.
7. СПАСОЈЕ ВУКОТИЋ, ратник. Погинуо у Вишњама 1918. године, због издаје.
8. НОВИЦА ВУКОТИЋ, ратник. Погинуо у Вишњама 1918. године, због издаје.
9. ЂУРО ЈОВАНОВИЋ, ратник. Погинуо у Ивању 1918. године, због издаје.
10. РАДОШ ЈОВАНОВИЋ, ратник
11. РАДОВАН ЈОВАНОВИЋ, ратник
12. МИЛУТИН ЈОВАНОВИЋ, ратник. Погинуо у Млијечним брдима 1917. године.

13. БОШКО АГРАМ, ратник. У комитима четовођа. Рањен 1918. године.

14. ЈОШО МАРТИНОВИЋ, ратник

15. ЈОВАН РОГАНОВИЋ, ратник. Рањен 1918. године, ухваћен и стријељан.

16. МИРКО ГАРДАШЕВИЋ, ратник. Рањен, ухваћен и стријељан 1918. године.

17. Официр ЂУРО МИКОВИЋ, пјешак никшићки. Пришао зеленашком покрету и погинуо 1919. године.

18. Ђак ДИМИТРИЈЕ ЂУРА МИКОВИЋ, у комитима до ослобођења.

19. ПЕРО ЂУРА МИКОВИЋ, ратник. Погинуо у Вишњама 1918. године, због издаје.

20. МИЛОСАВ ЂУРА МИКОВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке" 1918. године.

21. Дјевојка НОВКА ЂУРА МИКОВИЋ, комита до ослобођења.

22. СИМО МИКОВИЋ, ратник

23. НОВАК МИКОВИЋ, ратник

24. СТАНКО-САБАК ИВАНОВИЋ, ратник. Рањен 1918. године у Пиви.

25. МИЛАДИН ШУЋУР, ратник

26. МАРКО БОЈОВИЋ, ратник. Погинуо у Ивању 1918. године.

27. ЖИВКО БОЈОВИЋ, ратник

28. ДРАГУТИН РАИЧЕВИЋ, ратник

29. ДРЕКАЛЕ РАИЧЕВИЋ, ратник. Погинуо у Ивању 1918. године.

30. НОВАК ЂУРЂЕВАЦ, ратник

31. РАДУЛЕ ЂУРЂЕВАЦ, ратник. Погинуо у Вишњама 1918. године.

32. ВЕЉО ЂУРЂЕВАЦ, ратник. Рањен 1918. године.

33. МИЛОВАН ПАКИЋ, ратник. Убили га другови 1918. године.

34. АНДРИЈА КРИВОКАПИЋ, ратник. Погинуо у Вишњама 1918. године.

35. СПАСОЈЕ КРИВОКАПИЋ, ратник

36. КОНСТАНТИН КНЕЖЕВИЋ, ратник

37. Учитељ НОВИЦА КНЕЖЕВИЋ, ратник

38. МИЛАН КНЕЖЕВИЋ, ратник

39. МИРКО КНЕЖЕВИЋ, ратник

40. МИЛИСАВ КНЕЖЕВИЋ, ратник

41. НОВИЦА ДРЕКАЛОВИЋ, ратник. Погинуо на Ивању 1918. године.

42. БЛАГОЈЕ ВУКСАНОВИЋ, ратник

43. РАДОШ ЈОВАНОВИЋ, ратник. Погинуо у Прагу 1918. године.

44. МАЈО ВУЈОВИЋ, ратник и комита, пришао зеленашком покрету

45. АЛЕКСА ДРАШКОВИЋ, ратник. Погинуо у Зукви 1917. године.

46. ПАКО РАКОЈЕВИЋ, ратник

47. ПЕТАР МАЦАНОВИЋ, ратник. Због издаје рањен 1918. године, ухваћен и стријељан.

48. СЕКУЛЕ МАЦАНОВИЋ, ратник

49. АНДРИЈА ДРАГИШИЋ, ратник

50. РАДОШ МАТИЈАШЕВИЋ, ратник. Погинуо у Прагу 1918. године.

51. РАДОВАН МРВОШЕВИЋ, ратник. Погинуо на Пониквици 1918. године од домаћих издајника.

52. МИЈУШКО МРВОШЕВИЋ, ратник

53. ПЕРО НИКОЛИЋ, ратник. Погинуо у Вишњама 1918. године. У Вишње је довео војску учитељ Димитрије Булатовић.

КОМИТИ ИЗ ЦУЦА

1. ЛАЗАР ПЕРОВИЋ, ратник, добровољац из Америке. У комитима четовођа. Рањен 1918. године.

2. Наредник БОЖО ПЕРОВИЋ, ратник. У комитима четовођа. Рањен 1918. године.

3. РАДОВАН ПЕРОВИЋ, ратник. Рањен 1917. године.

4. БЛАЖО РОГАНОВИЋ, ратник. Пришао зеленашком покрету, погинуо 1919. године, приликом бекства из казненог завода.

5. СТАНКО БАНИЋЕВИЋ, ратник

6. ЈАГОШ ЂУРИЧИЋ, ратник

7. ЂОКО БИГОВИЋ, ратник

8. БЛАГОЈЕ РОГАНОВИЋ, ратник. Ухватили га домаћи издајници и предали аустријским властима. Стријељан 1918. године.

КОМИТИ ИЗ УЛЦИЊА

1. РАДИСАВ МИЛОВИЋ, ратник, у комитима четовођа
2. ВАСО МИЛОВИЋ, ратник. Рањаван 1916. године и 1917. године.
3. ТОДОР МИЛОВИЋ, ратник
4. ПЕРО КАПИСАДА, ратник
5. Предузимач ШАЛЕТА ИВАНОВИЋ, ратник
6. Шофер ПЕРО ПИЛЕТИЋ, ратник
7. ВАСО ВУЈАЧИЋ, ратник
8. МИТАР МАРТИНОВИЋ, ратник
9. НИКОЛА МИЛИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ ЦРМНИЦЕ

1. ИЛИЈА ВУКМАНОВИЋ, ратник. Погинуо у борби за уједињење 1919. године.

2. АНДРИЈА ВУКМАНОВИЋ, ратник

3. САВО Ђ. ВУКМАНОВИЋ, ратник. Рођаци су га присиљавали да се врати из шуме. Није хтио да се врати него се убио.

4. МАШО ЂУРАНОВИЋ, ратник. Погинуо у Црмници 1918. године.

5. ИВО ВОЈВОДИЋ, ратник. Убијен 1917. године.

КОМИТИ ИЗ ШАРАНАЦА

1. Наредник БОШКО БОЈОВИЋ, ратник. У комитима четовођа.
2. МАРКО БОЈОВИЋ, ратник
3. ВУКСАН БОЈОВИЋ, ратник

4. ЈЕЛЕНА ШАУЛИЋ, дјевојка. Комитовала са Бошком Бојовићем.
5. Ђак СТАНКО ШАУЛИЋ, ратник
6. Перјаник МЛАЂЕН ЏАКОВИЋ, био је и наредник у ратовима, а у комитима четовођа.
7. ВЛАДО ЗМАЈЕВИЋ, ратник. У комитима четовођа. У борби у Црвеним локвама рањен, али је склоњен негдје код Добриловине. Неко га је убио и бацио у Тару.
8. МАШО КНЕЖЕВИЋ, ратник. Погинуо у Црвеним локвама 1918. године.
9. МИДО КНЕЖЕВИЋ, ратник. Погинуо у Црвеним локвама 1918. године.
10. РИСТО КНЕЖЕВИЋ, ратник. Погинуо у Црвеним локвама 1918. године.
11. СТАНКО КНЕЖЕВИЋ, ратник. Погинуо у Међужвађама 1918. године.
12. ТОМА КНЕЖЕВИЋ, ратник
13. МИЛЕТА ШЉИВАНЧАНИН, ратник
14. БОЖО ШЉИВАНЧАНИН, ратник
15. МИЛОСАВ ШЉИВАНЧАНИН, ратник. Погинуо у Ускоцима 1918. године.
16. МИКО РАИЛИЋ, ратник. Погинуо од наоружаника Чичића у Шаранцима.
17. МИЛОВАН ОСТОЈИЋ, ратник. Погинуо од наоружаника Чичића у Шаранцима.
18. АКИМ ЗУКОВИЋ, ратник. Рањен 1916. године, ухваћен и стријељан.
19. НИКОЛА АНЂЕЛИЋ, ратник
20. ТОДОР ПАВЛОВИЋ, ратник
21. ЈОВАН ДАНИЛОВИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ УСКОКА

1. ЂОРЂИЈЕ КРШИКАПА, писар капетански. У комитима четовођа, убијен 1918. године
2. МИЛОСАВ КРШИКАПА, ратник. Убијен 1918. године
3. ПЕТАР-МИГО КРШИКАПА, ратник. Убијен у свађи.
4. МИРКО КРШИКАПА, ратник
5. РАДОВАН КРШИКАПА, ратник. Рањен у Липову 1918. године.
6. РАДЕ АШАНИН, ратник
7. НОВАК АШАНИН, ратник у ратовима и комитима. Рањен на Синьавини 1918. године.
8. ИЛИЈА АШАНИН, ратник
9. МОМЧИЛО АШАНИН, ратник
10. ЈАГОШ АШАНИН, ратник
11. РАДОСАВ АШАНИН, ратник
12. ПЕРИША АШАНИН, ратник
13. ДРАГИША АШАНИН, ратник
14. РАДОВАН АШАНИН, ратник. Убио га Миго Кршикапа, нехотично.

15. ВУКОСАВ МИКИЋ, ратник. У комитима четовођа.

16. РАДОСАВ МИКИЋ, ратник. Рањен у Санџаку 1918. године, а умро од „шпањолке“ исте године.

17. БОЖО МИКИЋ, ратник. Погинуо 1917. године.

18. РАДУЛЕ СТОЖИНА, ратник

19. НИКОЛА СТОЖИНА, ратник. У комитима четовођа. Рањен 1918. године.

20. ПЕТАР СТОЖИНА, ратник

21. СИМО СТОЖИНА, ратник

22. ГАЈО ЈЕЛИЋ, ратник, у комитима четовођа. Рањаван 1916. и 1917. године.

23. ДУШАН БИЈЕЛИЋ, ђак, ратник

24. МИЛОСАВ БИЈЕЛИЋ, ратник

25. МИЛАН КОТЛИЦА, ратник. Погинуо 1918. године, са Кршикапама.

26. САВО РУБЕЖАНИН, ратник

27. МИЛИВОЈЕ РУБЕЖАНИН, ратник, у комитима четовођа. Погинуо на Синьавини 1918. године.

28. ЖИВКО РУБЕЖАНИН, ратник. Погинуо на Синьавиии 1918. године.

29. Наредник МИЛИЈА РИСТИЋ, ратник, у комитима четовођа.

30. ТРИПКО ЗЕКОВИЋ, ратниик. У комитима четовођа.

31. МАРИНКО ЗЕКОВИЋ, ратник

32. ШУРКО ЗЕКОВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.

33. РАДОСАВ ЖИЖИЋ, ратник. У комитима четовођа.

34. МИТАР ЖИЖИЋ, ратник. Умро од шпањолке заједно са сином Радославом.

35. ЛАЗАР ГРДИНИЋ, ратник, умро од „шпањолке“ 1918. године.

36. Наредник ЈОВО ГРДИНИЋ, ратник. У комитима четовођа.

37. НЕЂЕЉКО ГРДИНИЋ, ратник

38. РАДОЈИЦА ГРДИНИЋ, ратник

39. НИКОЛА МАТИЈАШЕВИЋ, ратник. Погинуо код Никшића 1918. године.

40. МИЛОШ МАТИЈАШЕВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.

41. Крилаш МИЛОШ ЧЕЧОВИЋ, ратник. У комитима четовођа. Рањен у Црвеним локвама 1918. године. Умро од „шпањолке“ 1918. године.

42. ЈОВАН ЛОПУШИНА, наредник. У комитима четовођа, умро од „шпањолке“ 1918. године.

43. МИРКО КНЕЖЕВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године

44. БЛАЖО КНЕЖЕВИЋ, ратник. Умро од „шпањолке“ 1918. године.

45. ПЕТАР РОВЧАНИН — ГОЛОМАН, ратник

46. НЕЂЕЉКО — МУЈО РОВЧАНИН, ратник. Рањаван 1918. године у Краљевој Гори. Погинуо 1918. године.

47. РИСТО БАКОВИЋ, ратник

48. МИШО САНДИНИЋ, ратник

49. ПЕТАР АЛЕКСИЋ, ратник

50. СЕКУЛЕ АЛЕКСИЋ, ратник

51. НЕЂЕЉКО ТРЕБЈЕШАНИН, ратник

52. МИЛИВОЈЕ СТАНИЋ, ратник

53. ТОДОР СТАНИЋ, ратник. Рањен 1918. године.

54. МИЛОШ ПЕРОШЕВИЋ, ратник. Погинуо испод Сировца 1917. године.

55. МИЛАДИН КАДИЋ, ратник. Погинуо 1918. године.

56. РАДОВАН БЕЋИРОВИЋ, ратник, народни пјесник

57. БЛАЖО КАЉЕВИЋ, ратник

5.8 МИРКО КАЉЕВИЋ, ратник

59. ДАНИЛО ЛАСИЦА, ратник

КОМИТИ ИЗ ЋЕКЛИЋА

1. ЈОВАН МИРКОВИЋ, ратник
2. ПЕТАР МИРКОВИЋ, ратник
3. МИЛО МИРКОВИЋ, ратник
4. БЛАЖО МИРКОВИЋ, ратник
5. ПЕТАР МИРКОВИЋ, ратник
6. СПАСОЈЕ МИРКОВИЋ, ратник
7. ДУШАН МИРКОВИЋ, ратник
8. МИЛО МИРКОВИЋ, ратник
9. ЈОВО КАЛУЂЕРОВИЋ, ратник

КОМИТИ ИЗ КРИВОШИЈА (ДОБРОВОЉЦИ)

1. НОВАК ЛАЗОВИЋ. Убијен као разбојник.
2. ИЛИЈА ИЛИЋ, добровољац, ухваћен и стријељан 1917. године.

КОМИТИ ИЗ ЛИКЕ

1. МИТАР ПАНКОВИЋ, побјегао из аустријске војске
2. МИЛОШ ПАНКОВИЋ, побјегао из аустријске војске

КОМИТИ ИЗ БАЊА ЛУКЕ

1. ЈОВАН ЈАНКОВИЋ, погинуо у Котору 1918. године,

2. Професор МИЛАН РАДИЋ, аустријски фелбербер, пришао групи комита Ракочевића, рањен у Морачи 1917. Ракочевићи су га склонили код капетана Шћепана Марнића. Како је код Шћепана као пријатељ долазио Милош Љесковац, цивилни комесар колашинске области, Аустријанци су га стријељали.

3. ЈОВАНОВИЋ, пришао групи Сава Распоповића. Погинуо у Бобији у Цеклину 1918. године, због издаје.

КОМИТИ ИЗ ХЕРЦЕГОВИНЕ

1. Добровољац МИРКО ВУКОЈЕ
2. ИЛИЈА МАСТИЛОВИЋ, добровољац
3. КОСТА ПАПИЋ, у групи са браћом Минића
4. ТОДОР МАСТИЛОВИЋ
5. НЕДЕЉКО ВИКТОРОВИЋ, аустријске цуксвир у Мојковцу. Пришао комитској групи пошто је убио вакмајстора Крапежа.
6. СТЕВО БОСАНАЦ, у групи бањских комита
7. ПЕРО БОСАНАЦ
8. ЂОРЂИЈЕ КОСАНОВИЋ, умро од „шпањолке“ 1918. године
9. МИЛОСАВ БЛАГОЈЕВИЋ
10. ВУЧУРОВИЋ, у групи матуранта Војислава Пекића
11. БОШКО ГУЗИНА, погинуо на Сутјесци 1918. године
12. ЈАГОШ ЗИРОЈЕВИЋ
13. СПАСОЈЕ ЧАБРИНОВИЋ
14. РАЈО РАДИЋ
15. ЈОВАН СТОЈИЋ
16. ДУШАН МАНДИЋ
17. ДУШАН БЈЕЛИЦА
18. ДРЕКА ЦИЈАНОВИЋ
19. РАДОЈЕ ЦРНОГОРАЦ
20. ЂУРО ЦРНОГОРАЦ
21. АЋИМ ЦРНОГОРАЦ
22. ВИДОЈЕ ЦРНОГОРАЦ

КОМИТИ ИЗ СРБИЈЕ

1. ЂОКО БУРИЋ, наредник. Убио га Ђорђе Кршикапа 1918. године у свађи.
2. Професор ДИМИТРИЈЕ ПРЕМОВИЋ, предао се 1918. године, у Никшићу
3. Потпоручник ДРАГО ЈАНИЋИЋ
4. Наредник АЛЕКСА АНДРИЋ, рањен у Злој Гори 1918. године
5. ЈОВАН САВКОВИЋ, погинуо у Турунташу 1918. године
6. РИСТО САВКОВИЋ, погинуо у Турунташу са братом Јованом 1918. године

КОМИТА ИТАЛИЈАН

1. ЂИТ ЛАКОРИ, пребјегао из аустријске војске. Вјероватно је био из Пуле.

КОМИТИ ИЗ РУСИЈЕ

1. ДИМИТРИЈЕ ЖУКОВ, заробљеник. Побјегао из аустријског логора и прикључио се групи комита Радосава Жижића.

2. ВАЊА, заробљеник био у групи са Минићима. Погинуо на Ибру 1917. године, по повратку из Србије.

3. ВОЛОЂА, заробљеник, пришао Минићима и погинуо у Сјеници 1917. године у повратку из Србије.

ПИСМА ЧИТАЛАЦА ПОВОДОМ ФЕЉТОНА „КОМИТСКИ ПОКРЕТ У ЦРНОЈ ГОРИ"

Почетком 1984. године „Политика експрес" објавила је дужи фељтон о комитском покрету у Црној Гори од 1916. до 1918. године. Ауторима фељтона стигло је веома много писама. Нека од тих писама објављујемо у овој књизи, јер знатно доприносе осветљавању овог периода историје народа Црне Горе.

Велики број писама у којима се понавља оно што је објављено нисмо уврстили у овај избор.

Аутори

1.

Вијест да ће излазити фељтон „Комитски покрет у Црној Гори од 9116. до 1918. године“, обрадовао је и бројне читаоце вашег листа међу којима сам и ја. Међутим, читајући текст, страшно смо изненађени и запрепашћени, јер се нијесмо надали да ће под тим насловом бити окаљан образ и свијетло оружје црногорског народа. Могу замислити како би се осјећали наши дједови кад би устали из гроба, и кад би прочитали шта се данас о њима, као ратницима, пише и како им се понижава Врховна команда.

Зар аутори фељтона боље знају од краља Николе шта је краљ и Црногорска врховна команда требало да уради? Зар је мало што су црногорски родољуби потукли аустро-угарску армију на Мојковцу, и својим прсима зауставили силну и далеко бројнију непријатељску силу, омогућавајући братској српској армији да се повлачи преко ондашње Подгорице за Албанију и даље, а гдје им је био једини излаз? Да тада није било храбре црногорске војске и смјелог подухвата њихове команде веома тешка судбина би задесила братску српску армију. А ја вас питам: ко би касније ослободио нашу браћу Хрвате и Словенце из вјековног ропства испод Аустро-угарске и Македонце испод Бугарске окупације? Ко би створио ону Југославију, а која и данас има скоро исте границе?

Непоштено је брукати великане наше прошлости, јер кад непријатељ некога зове царем јунака, сигурно је да се та титула не добија за издају, већ за јунаштво. Само злобници не воле да знају да се црногорска војска и њихова Врховна команда и њихово свијетло оружје немају чега стидјети од своје прошлости.

Захтијевам, а то је жеља свих родољуба, поштених људи, а посебно Црногораца, да обуставите даље објављивање фељтона, који је углавном производ маште без вјеродостојних и историјских чињеница.

ЂОКО ВУКОТИЋ, геометар,
Никшић

2.

Пратим са интересовањем и фељтон „Комитски покрет у Црној Гори од 1916—1918.“, те ме нека запажања, а не само мене, наводе на размишљање: неким историјским догађајима дато је наглашено и смјело негативно виђење чињеница као историјске тачности.

Сматрам да писци фељтона нијесу позвани да дају оцјене и печат историјским догађајима кроз своја лична гледања, а рекао бих и запаженом пристрасношћу.

Зар није смјело говорити о „срамној издаји“ и „капитулацији Црне Горе“ у оним околностима?

Зар није исто тако смјело краља Николу, учесника Вучедолске битке и Цара јунака, преточити у издајника и кукавицу?

Зар мојковачка битка није свијетли примјер јунаштва како се гине за слободу своју и своје браће сабораца?

Шта би хтјели писци фељтона и њихови истомишљеници од Црногораца, послије капитулације српске војске и створене им одступнице уз херојске жртве, ако не и још једну неравноправну борбу и жртве до погибије. Да ли је краљ Никола, кад је остао усамљен са шаком својих јунака у борби са једном великом силом, требао окупити и извести на кланицу оно мало црногорске војске ради свијетлог црногорског оружја и да не доживи „срамну издају".

Петар Божовић, пензионер
Никшић

3.

У вези фељтона који излази у вашем листу под насловом: „Комитски покрет у Црној Гори 1916—1918.", написано је много неистине о краљу Николи. Краљ Никола није издао. Издали су други.

Црногорска студентска омладина која се школовала у Београду, била је већином завербована од српске владе и радила је на насилном уједињењу Црне Горе и Србије. Клубаши су продали Црну Гору Србији. Њихова политика била је истовјетна са политиком великосрпских кругова у Србији и србијанских странака.

Краљ Никола и влада знали су да кампању против њега помаже званична Србија и да она даје црногорској омладини материјална средства и моралну подршку. Омладина је спроводила безобзирну борбу против књаза. Била се одлучила и на терористичка средства. Почели су стварати план за убиство књаза.

Црна Гора у првом свјетском рату имала је свега 45.000 војника. По „Плану дејства" двије трећине њене војске, тј. 30.000 војника, требало је да садејствује са јединицама српске војске према Босни, као лијево крило ужичке војске. Остатак, тј. 15.00 војника требало је да се распореди по другим фронтовима, а нарочито према Херцеговини. Али и ту је генерал Јанковић правио врло често измјене, замарајући војску сталним размештањем. Ипак црногорска војска задала је неколико значајних удараца Аустријанцима: на Грахову, Троглаву, Фочи, код Вишеграда, на Калиновику, на Јавору и на још неколико мјеста. Црногорска војска спасила је ужички одред, који је одступао. На Јавору вођена је битка прса у прса. На Калиновику заробљена је аустријска артиљерија и јуришало се преко гомиле лешева. Црногорска војска стигла је до Пала у близини Сарајева.

„Краљ Никола без споразума са начелником Јанковићем, наредио је да његова војска заузме Скадар 14. јуна 1915. године. То је спасило одступницу и омогућило одмор српској војсци приликом одступнице преко Албаније. Генерал Јанковић је побјегао са Цетиња. У српским војним и политичким круговима преовладало је мишљење да је краљ Никола у тајним везама са Аустријом због заузимања Скадра. Краљ Никола поставио је мјесто Јанковића пуковника Петра Пешића. Отада, ова мисија није више само војничка, него много више политичка, са извјесним одређеним задацима од стране Пашићеве владе.". Ј. Јовановић, Историја Црне Горе, страна 415.

Имао сам књигу пуковника Вукашина Божовића „Црна Гора и патентирани историчари". Вожовић је пластично описао издају српске

владе и српских политичара, генерала, који су писали неистине против Црне Горе и на најгрубљи начин вријеђали краља Николу и црногорски народ. Он је пластично описао улогу краља Николе и црногорски народ. Он је пластично описао улогу краља Николе као спасиоца српске војске, како у другом Балканском рату на Брегалници, тако и у Првом свјетском рату. Није било већег мученика од краља Николе. Лако се борити против спољњег непријатеља, али водити борбу против унутрашњег непријатеља, то је најтеже. Издаја је била свуда и на сваком кораку. Пријетила му је смртна опасност. Погријешио је што је примио „Србијанце" да командују црногорском херојском војском, која је са јунаштвом увијек задивљавала цио свијет и кога су све велике силе свијета назвале: „Цар од јунака". Маршалска униформа од цара Русије налази се у његовом двору, а сада Народном музеју на Цетињу. Краљ Никола није имао вјерног пријатеља сем Русију. За највећег непријатеља имао је династије из Србије, прво Обреновиће, а затим Карађорђевиће. Познато је да је књаз Никола позвао кнеза Михаила Обреновића да му крсти најстарију кћерку Зорку, што је Михаило прихватио и послао свога пуномоћника. Познато је да је књаз Никола послао одред Црногораца под командом војводе Маша Врбице да помогне Обреновићу у ослобођењу градова Јужне Србије. Од тада је почела династична борба. Књаз Никола молио је свога кума Михаила Обреновића да посјети Београд, али му кум није дозволио, јер се плашио његовог присуства.

Генерал Путник тражио је од краља Николе да црногорска санџачка војска, која је сачињавала двије трећине читаве војске, потпадне под команду српске ужичке војске. Ово је тражила српска врховна команда и њена мисија у Црној Гори.

У почетку аустро-угарске офанзиве на Ловћен, која је отпочела 26. децембра 1915. године, Црногорци су имали да јој супротставе малу снагу у јачини од 7.000 људи и свега 40 топова, доста старих, са мало муниције. Непријатељ је на томе сектору дугом свега 30 километара нападао са 38.000 добро наоружаних војника и са 620 топова са великом количином муниције. Он је отпочео офанзиву страховитом ватром из топова са свих утврђења, ратних форова и ратних лађа у которском заливу. Црногорци су држали врло чврсто своје положаје. Неко је наредио да се повлачи лијево крило. Због тога је књаз Петар, син краља Николе био смијењен, а на његово мјесто постављен је пуковник српске војске Лука Гојнић. Војска и народ су осјетили одвратну издају у свему овоме. Није било непознато да је главну улогу у тој издаји одиграо пуковник Петар Пашић начелник штаба. Ловћен је пао 29. децембра 1915. године. Касније се Пешић хвалио како је растројио црногорску војску и онемогућио јој да одступи за Скадар. О томе је дао и писмену изјаву.

Падом Ловћена остатак Црне Горе остао је укљештен непријатељским снагама, које су брзо продирале од Санџака (5 армија), од Херцеговине и од Његуша. Краљ Никола и влада преселили су се на Крушевац, близу Подгорице. Краљ је у Крушевцу позвао на савјетовање све команданте одреда, владу и пуковника Пешића. Хтио је да се са њима консултује како да поступи у оваквој ситуацији. Пуковник Петар Пашић, као начелник врховне команде, подноси извештај о ситуацији

у коме је намјерно представио да војска више неће да се бори, па је због тога „стање поражавајуће". Своју издају и дефетизам, који је вршио за читаво вријеме своје службе у црногорској команди и војсци, он је покушао да скине са себе и да је пребаци на војску, која је фактички хтјела да се бори без икаквог колебања. Пуковник Пешић предложио је краљу да од непријатеља тражи мир, а у случају да га он не прихвати да краљ са владом, страни посланици и врховна команда пођу за Скадар. Влада Лазара Мијушковића се сложила са овим предлогом да се тражи мир. Краљ се устезао да даде одређен одговор. Руски посланик и српски посланик Љуба Михаиловић без икаквог премишљања предложили су краљу да тражи мир и да га прими „ако његови услови буду подношљиви" (Љуба Михаиловић).

Влада Лазара Мијушковића одлучно тражи од краља да пристане на мир, односно да тражи мир од бечке владе. Краљ је одуговлачио са одлуком, с обзиром на раније оптужбе да је потајној вези са Аустро-угарском, због заузимања Скадра. Влада у знак протеста подноси оставку 30 децембра. Краљ није прихватио оставку владе, него је дао пристанак да се тражи мир и да се са бечком владом прецизирају услови под којима би она пристала да се закључи „обострани частан мир". Влада послије тога шаље телеграм у Беч, а краљ цару Францу Јосипу, у коме је молио да „има обзира према Црној Гори и да пристане да са њом закључи частан мир". Услови које је бечка влада поставила Црној Гори били су понижавајући. Пешић је био већ напустио Црну Гору, пошто је постигао оно што је желио, а на његово мјесто краљ је поставио сердара Јанка Вукотића.

Сердар Јанко Вукотић је одговорио „Команди ћесарско-краљевских трупа на Цетињу" да су услови о миру неприхватљиви а нарочито захтјев да црногорска влада без икаквог одуговлачења преда аустро-угарским трупама сву српску војску која се налазила на нашој територији. Сердар није пристао ни на начин полагања оружја, како је то тражила аустро-угарска команда.

Краљ Никола са већином чланова владе напустио је земљу, не потписавши никакав акт о миру или капитулацији. Мој отац Никола Д. Ђурановић, перјаник, пратио га је кроз Албанију. У Скадру није било српске војске, већ је иста одступила за јужну Албанију. У Подгорици су од владе остали — Марко Радуловић, Ристо Поповић и министар војске Радомир Вешовић. Од краљевске породице остао је престолонаследник књаз Мирко. Са њим су остали и Митар Мартиновић и сердар Јанко Вукотић.

Аустро-Угарска војска окупирала је Подгорицу 20. јануара 1916. године. Подгоричка „влада" тражила је од краља Николе да пошаље пуномоћ ради склапања мира и начина полагања оружја. Краљ Никола је одбио да пошаље тражено пуномоћје за закључење мира.

Према овоме, краљ Никола није издао Црну Гору, нити црногорски народ, како то буржоаски теоретичари и плаћеници мисле, пишу и фингирају.

Да је ражи колико је лажи, никад свијет не би гладовао.

ЂОРЂИЈЕ Н. ЂУРАНОВИЋ, пензионер
Врање

4.

Редовно пратим фељтон „Комитски покрет у Црној Гори 1916—1918.“ Други део рада (о комитима) на мене је, до сада, оставио снажан утисак, док са првим делом нисам нарочито задовољан. Више мајсторско и људски обојено казивање о дагађајима у другом делу грађе још једна је потврда вечно живе истине: народ који има своју песму и историју у мукама исковану — има и снаге да отворено говори о трагедијама на борбеном путу до слободе — слободе постојања, стваралаштва, одлучивања, радовања, живљења. Тај ход по мукама јесте ход сузе поморнице што жицом мача клизи до прага и огњишта прадедовског. Први део рада (закључно са 5. наставком) као да није ваш рад. Пуно, пуно тога је остало недореченог, заобиђеног.

Можда грешим што дајем себи слободу да вам предложим да први део употпуните изостављеним и новим доказима. У том случају бисте освојили бункер који до сада нико није освојио. Овај део би, по мојем мишљењу, требало да обухвати период од Сарајевског атентата до 1914. године, па текст документовати фотосима, факсимилима ултиматума, одговора на ултиматуме, акт објаве рата Србији, текст обавјештења српске владе црногорској влади, одговор црногорске владе српској влади да им је судбина заједничка...

Црногорска војска је испунила свој дуг према народу и историји, а постала је жртва издаје краља Николе. Краљеву издају је, у току окупације, народ у песми објаснио:

Петровићу краљу Нико,
Некадашња наша дико,
Што нас овде ти остави,
и на врат нам јарам стави.
Остави нас у мукама —
Крвницима у рукама,
Да нас крвник овде коље...

А и песма о мојковачкој бици (уз гусле што се пева) даје одговор на многа питања која траже суд историје.

Иначе: налазим да су аутори на добром путу да дођу до истине о целини. А да би дошли до истине потребна им је помоћ свих. У овом подухвату помоћ не сме изостати, јер сам уверен да аутори имају и воље и талента и да ће њихове муке уродити плодом.

Велика је штета што се овај рад није могао појавити у предвечерје револуције, јер би нам послужио као могућно оружје у обрачуну против мрачних сила реакције: сепаратисте и „зелене анђеле“ брзо би утерали у мишју рупу, а заблуделе митомане лако би укључили у колону југословенске револуције.

Надам се да ће аутори схватити да су моје примедбе на први део рада добронамерне, искрене, пријатељски садржајне.

Комитски покрет у Црној Гори настао је у условима окупације и у предвечерје пролетерских револуција у Европи. Покрет је у почетку имао чисто националноослободилачки карактер. Али, имајући у виду јасно испољена стремљења црногорског народа уочи рата (објава рата

Аустрије прихваћена је и претворена у славље) за уједињење са Србијом и заједништво јужних Словена, покрет је попримио и политичку боју засновану на вољи и жељи црногорског народа.

Црногорски народ је у пестогодишњем рату био „сирјак тужни без ниђе никога", свестрано помагао поробљеним суседима, крвљу и мачем бранио сопствену слободу и увек био слободан, па је чин и ток окупације подносио патњом мученика. Ради тога је појава комитског покрета у народу прихваћена као весник слободе. Слободе коју је требало властитом борбом и крвљу повратити. Јер: Црногорац у тамници исто је што и орао у кавезу.

Како је у појединим крајевима, и у којој мери, покрет био развијен — не знам. Али, за Морачу знам, јер ми је отац покојни Мато Т. Ракочевић, био у комитима. Наиме: у мојковачкој бици као борац Доњоморачког батаљона Колашинске бригаде Прве црногорске дивизије био је рањен кроз плућа, па је, након залечења рана, са групом Морачана отишао у комите.Морачка комитска група (чета) основана је 1916. године. Жао ми је што нисам у могућности набројати све борце ове комитске јединице, јер не знам, па ми то тешко пада. Поменућу само оне за које поименично знам: Радовић Раде, затим: Ракочевић Милун, Ђуро, Шћепан, Мато, Периша, Мијајло, Радоје, Станиша, Вељо, Радован, Јован, Марко, Мируша... Поред наведених био је још већи број бораца у овој чети, али их не могу поименично набројати, јер им имена не знам. Били су то: Вуксановићи, Радовановићи, Дрљевићи, Поповићи, Вујисићи, Меденице, Лакићевићи, Симоновићи, Бакићи, Радовићи, Ћетковићи, Зиидовићи, Пековићи, Перовићи, Трипковићи, Даниловићи, Стожинићи, Божовићи, Рашовићи, Војводићи, Шишовићи, Чепићи, Обреновићи, Дожићи, Јагличићи, Јекнићи, Ћировићи, Јаћимићи, Бошковићи, Ковијанићи, Тошковићи, Ђурђићи, Кљајићи, Кркељићи, Рашчани, Милошевићи, Стевановићи, Машковићи, Кујовићи, Брауновићи, Лазаревићи, Марковићи, Драговићи, Лучићи, Дуловићи, Жижићи... и многи други братственици из племена морачкога што припадаху последњој генерацији бесмртних ратника витешког доба Црне Горе. Командир је био Ђуро Ракочевић, а митраљезац Милун Ракочевић. Но, било је још четовођа (старешине група), али не знам ко је све био. Крсто Радојевић је, такође, један од организатора комитског покрета, али је он по задатку морао бити код народа, па је савршено организовао службу осматрања и обавештавања. Једна од првих већих акција коју су извели морачке комите била је у луговима испод Црквине којом приликом су опколили, заробили и разоружали 52 аустријска војника и официра. Ова морачка комитска јединица оперисала је на подручју срезова: Колашин, Никшић, Подгорица, Беране, Мојковац, Шаховићи, Бијело Поље, Пљевља, а у последњој ратној години нападала и ослободила Метаљку, Чајниче, Горажде, места по Романији и стигла до Козје ћуприје код Сарајева. Крај рата је дочекала као бројно јака борбена јединица.

БОЖО РАКОЧЕВИЋ,
Београд

5.

Наставите до краја као синови верни народу. Ви не вређајте Цара јунака Краља Николу, он је царовао док је тако деловао. Његову је улогу наставио ТРИБУН Црногорске војске генерал Јанко Вукотић, који је на молбу регента Александра, само наставио борбу за рачун српске војске и тиме неодвојиво везао две војске. Да је краљ Никола остао у народу и погинуо с народом остао би „Цар јунака".

Што се тиче избегличке владе и генерала: дело на видело и они у суштини оставише народ сам себи.

Народ традиционално, слободарски, узе судбину у своје руке, не плачући за одбеглом владом и генералима.

ЉУБО ЧЕЧОВИЋ,
Петровац на Мору

6.

Из Фељтона „Комитски покрет у Црној Гори од 1916—1918. године", посебно ме заинтересовао почетни део који се односи на историјску одговорност за капитулацију храбре црногорске војске после славне и крваве мојковачке битке, у којој су Црногорци беспримерном храброшћу задржали надмоћне аустроугарске трупе и омогућиле одступницу братској српској војсци.

Ретроспективно, кроз породичну призму гледано, немам разлога да будем поклоник аутократске владавине два последња владара династије Петровић. Напротив! Али, рекао бих да је у фељтону превише одговорности и превише ружног свађено на већ остарелог и доста усамљеног краља Николу коме се, иначе, не може оспорити јунаштво, као, уосталом, ни другим Петровићима.

Кад ово кажем имам у виду нека ранија сазнања и све оно што је на неких 180 страна речено у књизи Милоша Живковића, личног секретара краљевог, — „Пад Црне Горе" који је, био „очевидан и сведок свега". Из те књиге стиче се друкчији суд и о краљевој одговорности и о одговорности његове најближе околине и других водећих личности.

Књига је писана у Паризу, а штампана у Београду 1923. године. Дакле, док су ти догађаји били још сасвим свежи. Друго издање књига је доживела 1935. г. у Никшићу што, у одређеном смислу, није без значаја. И, што је од посебне важности, писац у предговору другом издању каже: „да ни једна од чињеница и ни један од докумената изнесених у књизи нису кроз свих минулих дванаест година од њеног објављивања јавно оповргнути ни од кога у нашој и страној јавности." А, затим додаје да су „неке у књизи поменуте знамените личности биле живе још пет шест година после првог издања".

Грчки филозоф Сократ је рекао: „AMICUS PLATO, SED MAGIS VERITAS" — Платон ми је драг, али ми је истина још дража.

Др ВЛАДИСЛАВ ВОШКОВИЋ,
Ниш

7.

Да би спречио одступање српске војске преко Црне Горе у децембру 1915. године, непријатељ је послије престанка борби у Србији своје трупе концентрисао према Црној Гори нарочито против положаја код Грахова, Ловћена, Бара и Улциња. Одпочео је врло јаке и сталне борбе, а нарочито на положајима код Грахова и на Ловћену. Кад није успео да Кук заузме, употребио је загушљиве гасове против његове посаде и помоћу њих Кук је, а касније и Ловћен, заузео, јер браниоци нису имали средстава да се од загушљивог гаса заштите.

Због врло тешке ситуације и на осталим фронтовима, краљ Никола наредио је Влади да одмах сазове Народну скупштину. Седница Скупштине одржана је 21. 12. 1915. године. Влади је изгласано поверење и одлучено, да се борбе наставе на свим фронтовима и да Црна Гора остане верна савезницима и Србији и ако буде приморана њена војска да одступи за војском Србије.

По паду Ловћена 31. 12. 1915. године, краљ Никола са Врховоном командом прешао је Подгорицу јер је непријатељ све више стезао обруч око Црне Горе, а нарочито према Грахову, Цетињу и Бару да би црногорској војсци спречио одступницу преко реке Бојане.

По доласку у Подгорицу краљ Никола отишао је у Скадар где се налазио Старосрбијански одред његове војске под командом бригадира Машана Божовића и председник владе др. Мијушковић ради регулисања снабдевања и прихватања војске у одступању са врховним командантом српске војске регентом Александром и начелником његове Врховне команде Петром Бојовићем који се налази у Љешу, а у Подгорицу су остали министар вој бригадир Радомир Вешовић и начелник штаба Врховне команде Јанко Вукотић. По доласку у Скадар краљ је наредио да се спреми 100.00 килограма хлеба за војску која има да одступи, па продужио за Љеш да ради на обезбеђењу одступања војске.

По одласку краља из Подгорице начелник штаба Врховне команде Јанко Вукотић, по ранијем савету председника владе Србије Николе Пашића и без знања и одобрења врховног команданта и владе, издао је наредбу за распуштање војске и њен одлазак својим кућама, па су зато и саопштења у наведеном фељтону листа, да су влада и војска Црне Горе у јануару 1915. године капитулирали сасвим неосновани и необјективни.

Напред наведену наредбу дивизијара Јанка Вукотића војска није извршила јер је известан број официра, подофицира и војника одступио за српском војском и прешао на Крф. На крају је формиран одред црногорске војске у јачини од преко 2.000 људи, пребачен је у Солун и тамо је он учествовао у ослобођењу Кајмакчалана и Битоља 1916. године.

Највећи број официра, подофицира и војника који није успео да одступи, одметнуо се у шуме са својим оружјем и по племенима су формирани комитски одреди под командом официра са задатком, да штите народ од непријатеља-окупатора и стара се о његовом обезбеђењу храном, па су и наводи у наведеном фељтону о раду и акцијама комита у Црној Гори за време 1916—1918. године, необјективни и погрешни.

Париски часопис DE LA SEKONDE у броју од 3. 2. 1918. године, у свом чланку о Црној Гори каже „Да је Црна Гора крвљу свог народа писала историју свог херојства", а енглески државник ГЛЕСТОН писао је „ЈУНАШТВО ЦРНОГОРАЦА ПРЕЛАЗИ У ЈУНАШТВО СТАРИХ ЈЕЛИНА".

Послије првог свјетског рата у историјском одељењу главног ђенерал-штаба Србије, формиран је одбор од 7 чланова официра учесника првог светског рата у којем сам био и ја са задатком да прикупим сва војна документа из војних команди, државних архива и војних аташеа Србије и Црне Горе и да на основу тих докумената изда и објави књигу „Велики рат Србије 1914—1920. године". Књигу је штампао војни часопис „Ратник" и док сам ја био у саставу тог одбора објављена је у 22 свеске. Та књига служила је као уџбеник свим војним школама не само у Југославији већ и у савезничким земљама.

БОЖИДАР С. ВУКОВИЋ,
Београд

8.

Аутори пет почетних наставака фељтона су донели на изглед убједљив закључак: 1916. године црногорска војска могла је одступити са српском војском, ратним савезницима, а што је „срамно положила оружје" крив је искључиво црногорски краљ Никола.

Може се много штошта доказивати набирчењем непровјерених записа и цитирањем тенденциозних историографа. Да аутори фељтона пишу објективно, указали би и на чињенице које доводе до супротних закључака:

1. Двадесетог јула 1914. године, склопљен је споразум Црне Горе и Србије о једном врховном штабу и једном ратном плану. За начелника врховне команде црногорске војске постављен је пуковник Петар Пешић, шеф српске војне делегације на Цетињу, као непосредни извршилац ратног плана врховне команде Краљевине Србије. Црна Гора је тиме препустила своје трупе штабу врховне команде Србије.

2. 1915. године ,начелник Пешић распоредио је главнину снага црногорске војске на санџачки фронт од Ужица до Јавора те је борба на живот и смрт штитила десни бок српске војске у повлачењу, а на ловћеском фронту, на прагу Цетиња, оставио само симболичну одбрану. Тако је 1916. године, падом Цетиња и продором непријатеља иза леђа правцем Бока—Скадар, пресјечена одступница црногорској војсци, крајње исцрпљеној, без муниције и хране.

Пешић је ово доцније признао и образложио: „Каква би ситуација била за целокупни наш народ да се на солунском фронту поред српске нашла и црногорска врховна команда, а по уласку у отџбину поред краља Петра и краља Никола?" Нова Европа год. 1926., стр. 46.

ВУКОМАН ЏАКОВИЋ
НОВИ БЕОГРАД
(Писмо упућено из Опатије)

9.

Херојска прошлост наших народа толико је светла и узвишена да се ја и моја генерација, из педесет и неке њоме поносимо и дичимо. Колико је наш народ слободољубив а према непријатељу и поробљивачу бескомпримисан и осветољубив, врло аутенично говори фељтон о комитском покрету у Црној Гори. Мислим да је тај Комитски покрет био сам агонални покушај црногорских родољуба, да своје светло оружје не полаже пред окрутним непријатељем.

Колико је срамна, толико је и жалосна истина да је краљ Никола, са својим свитом, заслепљен личним интересом и својом величином оставио црногорски народ на милост и немилост подмуклом непријатељу. До тренутка срамне издаје ,већи део Црногораца је славио краља Николу као свог Месију; он је себе називао „царем јунака" и поносно је убеђивао странце да је тим јунацима агон нешто аутохтоно; заједљиво и подмукло је знао „цар јунака" да те своје јунаке омаловажава, презире, прогања и да их ставља на тешка искушења.

Није ми намера да краља и господара Црне Горе црним или омаловажим његове заслуге, јер је црногорско оружје у рукама јунака краља Николе, или боље рећи црногорских много пута тријумфовао и многог непријатеља у црно завило. Знам да је Црна Гора највише успела да се територијално прошири баш док је краљ Никола држао кормило црногорске државе. Али, по мени, краљ Никола никада неће и не може бити светли тренутак у црногорској историји.

Црногорци су своје етичке и етничке принципе чојство, јунаштво, непокорност непријатељу, презирање и кажњавање издајника, понос на част и образ и поштену сиротињу чували као нешто свето и узвишено. Те велике и племените, моралне и карактерне принципе које су Црногорци држали изнад свега у животу претворили су у менталитет и витештво који су и данас достојни поштовања. Такав морал је високи степен духовне културе, коју су поштовали и цивилизовани „лацмани".

Хоћу да кажем, да је полагање црногорског оружја у одсудном тренутку била права трагдеија за све искрене родољубе Црне Горе; у том мору патње и туге и дубоког разорачења црногорском народу је остало само да достојанствено брани голи живот, јер је мајку домовину већ био пригрлио крволочни непријатељ. Осећам да таласи те црногорске трагедије, коју је делом изазвала црногорска властела, запљускују и моју генерацију. Чини ми се да је тада делимично изгубљен сублимирани понос Црногораца, а једна страница историје која се тада завршавала, са тамном мрљом на себи окренута је суду историје. Ако „поколења делу суде" онда ја и моја генерација анатемишемо опаку судбину и историјски тренутак који је омогућио да на чело једног великог а малог народа дођу људи који су своју славу и величину као и ситне интересе стављали изнад народних. Такви народни трибуни, ни тада, а ни данас, свом народу не могу донети осим зла и срамоте ништа више.

Ја сам и пре фељтона, из прича старих комита, по нешто слушао о догађајима који су се у Црној Гори збили после мојковачке битке. Динамика овог савременог живота ме је правила индиферентним према не тако давним догађајима из наше историје. Ти догађаји су ми

били до сад магловити па ме зато нису много узбуђивали. После читања овог фељтона, смем изнети убеђење, да се изигравање народних надања вршило и после црногорског комитовања. Зато бих поставио питање: зашто се млађе генерације не уче на тако крупним и фаталним грешкама?

БАТО МИЛИЋ,
Смедеревска Паланка

10.

У фељтону о комитском покрету у Црној Гори, 1. фебруара објављен је наставак под насловом „Народ изиграо краља Николу". Ни сам наслов није адекватан суштини догађаја о којима се говори. Јер, Никола Мирков је био толико препреден, да је мало ко могао њега изиграти. Али, сматрајући себе способним да може надмудрити и лукавог југословенског Лојда Џорџа (Николу Пашића), он је самога себе изиграо. А капитулацију Црне Горе, сам је, у дослуху са „бечким ћесаром" приредио.

Још од сарајевског атентата, знало се да ће Аустрија објавити рат Србији. Знало се и то, да је послије тога црногорски престолонаследник Данило II, као аустријски зет намјеравао склопити савез Црне Горе са Аустријом. Зна се и то да је краљ Никола сам, без министра спољних послова у Бечу, бурно и свечано дочекан и био лични гост „бечкога ћесара" — Фрања Јосифа I. Зна се и то да се на дан објаве рата Србији, у Бечу налазио. Зна се и то, да је Народна Скупштина и влада Црне Горе, користећи права која им је Устав земље давао, да у одсуству суверена, доносе одлуке од интереса за Црну Гору, једногласно објавила рат Аустрији. Тако је краљ Никола стављен пред свршени чин. Зна се и то да је краљ Никола, најпречим путем стигао у Црну Гору и спријечио грађане Цетиња да не демолирају зграду аустријског посланства и не заробе особље амбасаде (што би било фер). Зна се и то да је он, сада хтио или не, морао објавити декларацију, којом се придружује Србији и објављује рат Аустрији. Он се због тога морао извинити свом новом „поочиму" Фрању Јосифу, јер, да није то учинио, њему више у Црној Гори останка не било. А да није имао намјеру да се кавжи са „бечким ћесаром", говори и овај податак. Он му је одмах, послије атентата, поручио овако: да не тражи од њега (Николе) да ратује против Русије, јер са Русијом има историјске и породичне везе, а „*У свим осталим питањима ја ћу радо бити његов послушни пријатељ*". (Св. М. Јакшић: „Краљ Никола и прадаје Ловћена").

Зна се и то да је краљ Никола, као Врховни командант црногорске војске, кад је већ морао „ратовати", рат против Аустрије *лијевом руком водио*. Зна се и то, да је Аустрија сву своју војну силу против Србије окренула, а на границама Црне Горе само демонстрирала ратно стање. Ни један аустријски војник, све до почетка јануара 1916. године, црногорску границу није прешао. Зна се и то, да се црногорска војска, заиста јуначки борила тамо гдје јој се указала прилика да се са „Швабама" сретне. Али се зна и то, да се црногорска војска и послије неколико побједа, безразложно морала повлачити и напуштати освојене позиције. Случај

првог сусрета код Грахова, гдје је црногорска војска (Граховски одред) самоиницијативно пријешла границу и страшно потукла и потисла непријатеља, па се изненадно и безразложно морала повући, чак и своје полазне положаје напустити. Граховски одред се повукао према тајној наредби врховног команданта и господара Николе Миркова. Иначе, тим одредом је командовао рођак краља Николе, Војвода Ђуро Петровић. Мало нешто чарке било је око Ловћена. Али од тада, па до краја 1915. године, на границама Црне Горе, није било ниједног озбиљнијег сударa.

А за то вријеме, командант Ловћенског одреда, књаз Петар, приређивао је теревенке у Будви, у друштву аустријског мајора (по некима потпуковника) Хупке, бившег војног аташеа на Цетињу.

Неискрено вођење рата против Аустрије доказује и то, што је црногорска војска на босанском фронту, без своје кривице, више демонстрирала него водила озбиљан рат. Истина, она се мушки тукла тамо гдје се са Швабама сусрела, али је командовање било тако, да се задовољавало лакшим побједама и често напуштала освојене положаје. То, и то доказује, да је Никола водио дволичну политику, гледајући да не изгуби ни на једној страни. Ако, на примјер, Аустрија изгуби рат, као што се могло очекивати (да јој Њемачка и Бугарска нијесу у помоћ прискочиле) онда би Црна Гора присвојила онолико територије, докле је њена војска допрла. Но, ако Аустрија побједи, као што је Никола као сигурно рачунао, онда је чинио све да јој се много не замјери. То доказује случај граховске битке. Затим, битке на Гласинцу, кад је црногорска војска, послије сјајне побједе, била на домак Сарајева, изненадно и без икаква стварног разлога одступила и тиме деснокрилне српске трупе у опасност довела, па су и оне морале да се повлаче. Исти је случај и са мојковачком битком. У исто вријеме када су зелене униформе безглаво, пут Бијелог Поља, бјежале побједничка војска је напустила бојно поље и побједу побјеђеном непријатељу оставила. То је учинило, те је, ипак, један мањи дио војске Србије пао у заробљеништво.

Све то доказује, да је постојао тајни споразум између црногорског краља и „бечког ћесара", да Црна Гора не ратује озбиљно, као и то, да Аустрија не напада Црну Гору, већ само да на њеним границама ратно стање демонстрира, што је трајало све до јануара 1916. године (по старом календару). Јер, да су биле у ратном стању, онако, како ваља ратовати, Аустрији није требало више од мјесец дана, па да од Боке и Херцеговине, прегази Црну Гору и Србију са треће стране удари.

Друго питање, што голица радознале читаоце јесте то, зашто војска Црне Горе није пошла путем војске Србије. Томе има више разлога. Још одавно је, у Црној Гори, а поготову у војсци Црне Горе, током рата оживела исконска идеја о јединству српства и југословенства. А пошто је том јединству, највећа сметња био сам Никола Мирков, лако је могло доћи до револуције и насилног обарања династије Петровића. Зато, „господар" Никола, није смио дозволити ближи додир црногорске војске са војском Србије. Да је црногорска војска пошла путем војске Србије, она би, силом историјске нужде, у покличу витешких јуриша, била сједињена са војском братске Србије. То тим прије, што је, и на босанском фронту, црногорску војску Србија снабдијевала оружјем, храном и цебаном. А на Солунском фронту, Врховна команда, над свим савезничким трупама, припала би француској Врховној команди. Онда Никола, као

Врховни командант црногорске војске, остао би без посла. Не би више могао, о операцијама своје војске одлучивати. И сама војска би изгубила везу са својим господарем, јер би Французи на себе преузели, како командовање, тако и снабдијевање војске одијелом, оружјем, храном и џебаном. У том случају, Никола би био само нијеми статиста у ратној игри савезника. И, тако би га војска, силом историјске нужде, скинула са евиденције.

Други разлог био је још важнији. Није смио да се замјери своме новоме „поочиму" бечкоме ћесару, јер је повјерење руског цара изгубио и од њега се више ничему није надати могао. А што је најважније: рачунао је да ће централне силе, као сигурно, побиједити, да ће Србија неповратно пропасти, да се династија Карађорђевића неће више жива у Србију вратити. А пошто Аустрија не би могла без своје велике несреће, покореном Србијом владати, она је имала у плану, да на освојеном Балкану, створи још једно вазално краљевство, нешто слично краљевству Мађарске. Зато му је, бечки ћесар, знајући за болесну амбицију и мегаломанске планове Николе Миркова, који је сањао да буде цар Балкана, обећао: Србију без Македоније (која је Бугарима раније обећана), Стару Србију са Призреном, Сјеверну Арбанију са Скадром, Херцеговину са Мостаром, велики дио Босне са Сарајевом, дио Далмације са Дубровником и, као приде, Боку Которску, јер „Без Боке би српство било ка „невјеста без ђердана." Тако би Никола остварио сан о „Великој Србији" и царству Душана силног.

Сличан је план, Николи Пашићу нудио немачки војни аташе на грчком двору који се, ујесен 1915. године, једне кишне ноћи без мјесеца, тајно са њим у Нишу састао. Том приликом је аташе Србији нудио „милост" цара Виљема, под условом да прихвати капитулацију, да дозволи миран пролазак њемачке војске кроз Србију. Тако би Србија била „спасена". А као награду за коректно понашање, добила би излаз на море. Само је требало да учини још један „мали" уступак, да умјесто „злочиначке" династије Карађорђевића, на пријесто те „Белике Србије"-дође династија Петровића.

Зато је сасвим разумљиво и свакоме јасно, што је краљ Никола, у хаосу рата, Црну Гору бечкоме ћесару у аманет оставио, да му је „сачува" док његово вријеме не дође. А да Фрању Јосифу, тај поклон не би пресјео, он је своје борце разоружао, па их голоруке отпремио у логоре мађарског бескраја. Тако је он систематски припремао капитулацију Црне Горе, којом је, витешко оружје црногорске војске, бесповратно осрамотио.

Зато је наивно казивање Вукомана Џаковића да је пуковник Петар Пешић могао краља Николу наговорити да не одступа, већ да потпише капитулацију. А Никола Мирков није никад послушао ни „мозак Црне Горе", војводу Божа Петровића, ни своју десну руку, сердара Јанка Вукотића, ни многе друге родољубе и јунаке, а како би тек послушао једног дошљака из Србије, пуковника Пешића.

По споразуму двију Врховних команди, било је неопходно да у штаб Врховне команде црногорске војске, буду упућени стручни официри из Србије. (Црна Гора није имала високошколованих официра). То је било неопходно ради координације војних акција, а и формирања ин-

тендатуре, ради снабдијевања црногорске војске: оружјем, храном, и џабаном. Тако је, за начелника Врховне команде црногорске војске, чији је Врховни командант био главом Никола Мирков, постављен генерал Божо Јанковић (а не пуковник Пешић). Петар Пешић је био помоћник начелника Врховне команде. Али, пошто се краљ Никола није држао утврђеног споразума и договора, генерал Јанковић под тим условима није даље хтио да изиграва статисту у улози начелника врховне команде, па је дао оставку и хтио да се врати у Србију. Врховна команда Србије уважила му је оставку на положај начелника, али га је задржала у Цетињу као војно-политичку везу Србије са Црном Гором. Тако се он више није мијешао у командовање црногорском војском. То је остављено „господару" Николи.

Тада је краљ Никола замолио Врховну команду војске Србије да за начелника у његовом штабу именује пуковника Петра Пешића. А по свему ономе како су се догађаји одвијали, изгледа, да се Пешић није замјерао, нити му се много супротстављао, па су, бар на изглед, везали неку врсту условног пријатељства. Зато га је Никола подарио титулом сердара, што је била велика част и признање за „вјерну" службу, па је био и чест гост код краљице Милене. Сада више није био пуковник Петар Пешић, него Сердар Петар Пешић.

Када је Никола Мирков, крijући од своје војске, ријешио на бјекство, а акт капитулације оставио своме сину Мирку, тек тада је сердар Пешић завршио своју мисију и придружио се Врховној команди војске Србије, док се још у Скадру налазила.

Дакле, капитулацију Црне Горе и полагање црногорског оружја, није приредио сердар Петар Пешић, него главом њен „господар" и Врховни командант Никола Мирков Петровић. Он је тај срамни чин још од почетка рата систематски припремао.

А што је сердар Петар Пешић доцније писао, да би било лоше, да је и краљ Никола пошао на солунски фронт, то је сасвим логичан закључак. Јер би Никола, као највећа сметња уједињењу српства и југословенства, још током рата ван отаџбине, војску Црне Горе, конфронтирао војсци Србије, па би, приликом повратка у земљу, изазвао грађански рат у Црној Гори или братоубилачки рат између Црне Горе и Србије.

Зато је препоручљиво писцима историјских фељтона и историчарима уопште, да се строго критички односе према писању нас, радознали читалаца и лаика, који често и лоше препричавамо оно што смо некад од некога чули или негдје прочитали. Највише ваља бити обазрив при читању и оцјени онога што су писали инаџијски расположени црногорски појалисти-сепаратисти, који нам често, умјесто историјске истине, о својим јунацима, лоше срочене бајке причају.

МАРИЈАН ЛЕКИЋ,
Београд

11.

Припадам оној генерацији људи која скоро није запамтила страхоте ни другог, а камоли I Свјетског рата, али захваљујући мом великом интересовању за цјелокупну црногорску историју, захваљујући чије-

ници да живим у таквој средини гдје се увијек говорило о историји, у могућности сам да боље пратим цјелокупну тематику коју фељтон обрађује.

Могу да кажем да сам разочаран. Разочарало ме крајње тенденциозно и на моменте неистинито писање аутора. Писање пуно некакве срџбе, зависти и понижавања у којем се на жалост буди искра национализма, а тога у ово данашње вријеме не би смјело бити. Кад ћемо већ једном схватити да се историја не може кројити по нечијој мјери и да не можемо сви бити ти „кројачи". Кад ћемо већ једном престати да онима који су погријешили не приписујемо и оне гријехе које нијесу починили. Како аутори фељтона имају смјелости да после толико деценија пишу шта је требало учинити, а није учињено за спас Црне Горе и њеног народа? Како могу тако самоувјерено тврдити да се војска могла повући и тако спасити, а зна се у каквом су положају били црногорски војници исцрпљени, гладни, голи, без оружја и муниције, а нарочито послије МОЈКОВАЧКЕ ВИТКЕ.

Краљ Никола јесте један од криваца, али не и једини. Зар се о Човјеку који 58 година суверено и достојанствено стојао на престолу једне државе, зар о човјеку који је од једне сиромашне и мале државе створио широм Европе познату, угледну и признату државу зар о човјеку који је ту државу истинском и очинском љубављу штовао, зар о војсковођи са Вучјега дола и многих других мјеста црногорског ускрснућа и славе црногорског оружја, зар о препреденом дипломати из Цариграда, Беча, Русије и Париза, зар се о једном ЦАРУ ЈУНАКУ, како рече неки странац, може тако понижавајући и ништавно писати и пљувати на све оно што је за своје владавине чинио, оповргавати истине којих смо и сами свјесни обилазећи просторије његовог дворца на Цетињу.

ВОЈО ВУКОТИЋ
Цетиње

12.

Ваш фељтон „Комитски покрет у Црној Гори 1916—1918." за мене је врло интересантан, документовано, стварно а не „на изглед" написан, са објективношћу и популарно изложен. Као такав привукао је изузетно велику пажњу и интересовање најширег круга читалаца који не желе да историју прикривају, лакирају, прекрајају и тенденциозно подешавају према нечијим жељама или наруџбинама, већ непристрасно суде о њој и о учесницима у тим догађајима. Надам се да ће аутори у таквом свом прилазу истрајати до краја овог фељтона.

Комитски покрет у Црној Гори 1916—1918. године, мало је познат широј читалачкој јавности, а истина о њему више се преносила са колена на колено од учесника тих догађаја на њихове потомке. Узрок томе, вероватно, лежи што је то био покрет народних маса Црне Горе вођен под руководством народних вођа, а против воље владајућег двора и његове хијерархије. Истина тог неуког, мукотрпног и паћеничког света није се могла у свет јавности пробити, јер предодређене вође и њихова хијерархија нису били на њиховом челу. Да је покрет настао и вођен под кру-

нисаним главама давно би се написала његова историја и не би пао у заборав ни један њихов корак па ни реч.

Друго, краљ Никола је око 1865. био велики присталица уједињења Црне Горе и Србије. Он је са кнезом Србије Михаилом Обреновићем сачинио и некакав уговор о наслеђу заједничког престола Србије и Црне Горе; о томе се доста и писало. Њему се приписује да је рекао: „Дабогда се наша два племена ујединила па макар ја био сеиз пред шатором српског кнеза.“ Касније је своју кћер удао за српског краља Петра I Карађорђевића, што је био корак још већег зближавања та два двора, али и Србије и Црне Горе. И најзад, у 1915. и 1916. краљ Никола на сваки начин настоји да упркос расположењу у Црној Гори дође до сепаратног уговора са Аустроугарском и смишљено доводи Црногорску војску до капитулације и предају је Аустроугарској. Шта је утицало на њихову измену става: пропали изгледи да Петровићи буду краљеви Србије и Црне Горе, утицај његових непосредних синова, сукоби са зетом и унуцима на српском престолу око престижа, лични кукавичлук, или нешто сасвим треће.

ИСИДОР ЂУКОВИЋ,
Београд

13.

Читајући фељтон, дошао сам до многих сазнања, који су потврда мојих слободних оцјена, о оном што сам знао о комитској организацији. Срећом нијесам савременик тог тешког доба, већ моје сазнање базира на исказима старих ратника из тога доба и оно мало текста написано у историји за гимназију бивше Југославије и народних пјесама о појединим биткама и личностима.

Захтјев цијењеног Ђука Вукотића, геометра из Никшића, да се даље обустави објављивање фељтона, нема резона из следећих разлога.

1. У сваком друштву, а посебно у његовим врховима, ако себи допусте право да мисле, да су најпаметнији, најхрабрији и да они само посједују све позитивне особине, а нижи друштвени слојеви су предодређени да покорно слушају, долази до деформација и праве се кобне грешке у одлучивању, као што је случај о одлуци краља Николе и његове владе о капитулацији црногорске војске, која је била побједник у бојевима против Шваба а могла је да одступи за српским армијама и да будемо јачи у тражењу наших историјских права од савезника.

2. Чини ми се да нико у овом фељтону не брука „Великане“ наше прошлости. Напротив, наша прошлост, која је по овом питању била непозната, постаје доступна сазнању свих наших народа.

Поред тога, југословенски народи, који су тада били под окупацијом Аустро-Угарске монархије, сазнат ће из овог фељтона, да су њихови дједови и очеви служили као војници, подофициpи и официри и борили се, не свом својом вољом, против своје браће Срба и Црногораца, против два острвца слободе на Балкану.

То нам свима може послужити, као поука, да никада и ни у ком случају, без одлуке народа, нико нема право потписати ни у име кога, срамни чин, капитулацију земље.

Сваки државник, или владајућа гарнитура, без обзира на функцију, звање, заслуге, било у прошлости, сада или у будућности, више не представља „Великана“ уколико се одлучи за такав срамни чин, капитулацију за коју се тешка срца одлучио краљ Никола и његова влада.

Вјероватно и убијеђен сам, да аутори фељтона, немају намјеру да себе прикажу бољим познаваоцем тадашње ситуације од владајуће гарнитуре Црне Горе, што им и поставља питање друг Вукотић, али је чињеница да су баш после велике побједе на Мојковцу, Грахову и другим бојиштима Црне Горе, донијели погрешну и понижавајућу одлуку о капитулацији земље.

Аутори фељтона, истражују један непознат период, у коме се нашао напаћени и намучени црногорски народ. Убијеђен сам да овај фељтон иде у прилог величине црногорског народа и његове херојске историје.

Нико не оповргава нити умањује изузетне заслуге и улогу херојске црногорске војске у обезбјеђењу повлачења, намучених и исцрпљених српских армија, нити улогу те храбре и одважне армије у стварању и уједињењу бивше Југославије и стварању данашње Југославије, али и у храбрости треба ићи до краја: што су учинили Срби, а није урадио краљ Никола и његова влада?

Убијеђен сам да нам се дједови не би пониженим осјећали, како наводи друг Вукотић, због садржаја фељтона. Можда појединци, да, који су учесници кобне одлуке, без обзира на раније успјехе и одважности у командовању. Овај покрет организовали су и водили обични људи из народа зато и заслужује посебну пажњу.

Хвала писцима фељтона на уложеном труду, да истина допре до јавности и да се дио историје Црне Горе допуни.

КАДИЋ ВОЈИСЛАВ,
пенз. п. пуковник
Нови Београд

14.

Тема фељтона је веома осјетљива, али интересантна, а то све ставља на пробу нашу познату преосјетљивост, која нам не дâ објективно судимо о себи. Овдје, првенствено, мислим на оне који се не мире са тврдњом да је за срамну капитулацију Црне Горе, пред аустро-угарским окупатором главни кривац црногорски суверен Никола I. Далеко је највећи његов удио. мада се ни кривица других не може искључити.

РАЈКО ОРОВИЋ, професор
Титоград

15.

Лијепо је било од стране било којег аутора да на свјетлост дана изиђе прошлост односно догађаји који су тешко погодили Црну Гору и њезин вјековима напаћен народ. Ратовали су Црногорци стољећима против Отоманске царевине, па се нијесу никада било коме покорили, нити

су икада своју пушку са којом су своје огњиште бранили предали, а у фељтону испаде како су Црногорци кукавички положили оружје пред далеко надмоћнијим непријатељем.

Зар тако писати о људима који су вјековно имали и цијенили највише од свега слободу, кујући је са залогајем хљеба носећи га у својој торби упртњачи. Црногорци нијесу криви за такозвани пораз и полагање оружја јер су на то били приморани дајући све своје снаге у заштиту српске војске која је одступала у правцу Албаније, ослабивши тако своје јужно крило фронтом од Улциња преко Ловћена до Грахова. Шта сада: зар такво своје јуначко држање и бајонетско разрешавање Мојковачке битке у којој је сваки други Црногорац погинуо због ослабљења свога јужног крила и продора Аустро-Угарске војске према Цетињу, заборавити оно што су урадили на фронту спасавања српске војске. Негирати такву славну битку и такво јуначко држање је више него срамота и бацање љаге на наше дједове и прадједове који су остали на Мојковцу прободених груди од аустријских бајонета. Писати о кукавичкој предаји од стране Црногораца је више него непоштено јер они у таквим приликама нијесу имали другог излаза; гладни, голи, боси и изнемогли морали су одступати релацијом Подгорица-Скадар, а шта би било да су им аустријске трупе пресјекле одступницу, јер није ко имао да такву одступницу обезбједи, онда би та Црногорска војска доживјета друго Косово — кланицу у долини ријеке Бојане.

Спашавајући српску војску Црногорци су себе довели пред свршен чин, да су и сами морали положити оружје први пут у својој јуначкој историји, али су они зато најмање криви. Из фељтона једино позитивно што се пише о тим данима јесте колико је тешко било Црногорцима положити оружје са којим су рођени и са којим су практично спавали стотине година. Ја могу рећи само: велика им хвала за њихову славну епопеју, за њихово држање којем се сваки непријатељ дивио па чак и Наполеон Бонапарта. Моје је мишљење да ради тога треба обуставити писање, јер се није суочило са правом истином, јер није казано оно што се морало казати што је проузроковало капитулацију Црногорске војске. Фељтон на груб начин баца љагу на кости оних који су остали на Мојковцу или су касније у страшним мукама умрли од глади.

МИТАР МИЛОВИЋ,
Београд

16.

Разлог мог јављања је реаговање друга Ђука Вукотића који тражи да се прекине са објављивањем овога фељтона.

Ја не памтим ни други светски рат а камоли догађаје из тог доба, али читајући многе фељтоне долазим до многих сазнања. Верујем да и аутори фељтона не пишу напамет, него на основу доказа и чињеница. Ко и мало разуме текст фељтона никада не би рекао како је окаљан образ и „свијетло оружје“ црногорског народа. Својим написом Вукотић поистовећује једног или више људи са целим Црногорским народом. По његовом испада, ако је један или више особа издајица, да се то односи на цео народ. Аутор Фељтона, у сваком случају, не зна боље од

краља Николе какве су се комбинаритике врзмале у његовој глави, али су му познате чињенице и догађаји који су уследили, и на основу којих и објављује овај фељтон. Друг Ђока би требало да раздвоји храбре црногорске родољубе од издајица. Капитулацију нису потписали народ и родољуби, већ појединци, а то аутор лепо пише. Није исто бити цар јунака — или јунак! Шта му вреди што је био цар јунака кад је побегао. Да је јунак, остао би са својим јунацима. И краљ Петар са својом владом беше краљ јунака, па побеже у Енглеску а своје јунаке остави да крваре!

ЖИВОТА ПЕТКОВИЋ,
Равно Село

Нико не пориче неке врлине краља Николе, али се не могу ни заташкавати његове прљаве работе које је направио, нарочито у јануару 1916. године, у вези са капитулацијом црногорске војске. Тај „цар јунака", кад је требао да покаже своје јунаштво и патриотизам, остави свој народ и војску на милост и немилост суровом и дивљем непријатељу и побјеже с дворском камарилом на сигурно и удобно мјесто. Треба напоменути и ово: он је раније доста правих јунака, у Црној Гори, разјуначио иако су јунаштво стекли на бојном пољу, пушком и мачем, легендарне војводе развојводио, неке сердаре разсердарио, а неке за главу скратио. Било их је да су животом платили у туђим престоницама, док су неки нестали на загонетан начин, па је народ о томе песму певао:

„Све се чуди Дуга и Голија,
Куд се ђеде Шћепан и Илија" . . .

Знао је народ шта је било са њима, али је то била табу тема. Краљ је волио да некима пјева славопојке, а друге, једнако угледне, исмијава (читаво једно племе), па су многи, из тог племена, у следећем рату непотребно изгинули.

О току мојковачке битке, бројном стању наших и непријатељских јединица, броју жртава на једној и другој страни опширно је писао, подужем фељтону, Богдан Гледовић, пуковник, у „Побједи" прије десетак година па нема потребе да то коментаришем. Али ћу неке податке навести: „У циљу потпомагања операција на Беранима, 205. бригада из 62. дивизије, ојачана са три батаљона из бригаде Шварц, отпочела је 6. јануара напад на мојковачки положај. Дошло је до веома огорчене борбе 6. и 7. јануара. Сви непријатељски напади су одбијени, али ни црногорске јединице у свом нападу 7. јануара нијесу успјеле да непријатеља разбију (Др. Новица Ракочевић, Црна Гора у првом свјетском рату, Цетиње 1969. стр. 155 и 156.)

Следећу кардиналну грешку Вукотић прави кад наводи да се читава српска војска повукла преко Подгорице „а гдје им је био једини излаз". Да се позовемо на велико историјско дјело: „Повлачење је вршено у три правца: један је био Пећ-Андријевица-Подгорица-Скадар, други Призрен-Љум-Кула-Спис-Флети-Пупа-Скадар-Љеш, а трећи Призрен-Љум-Кула-Пишкопеја-Дебар-Елбасан. Дуж ових линија остале су десетине хиљада помрлих од глади, изнемоглости, зиме или од албанских куршума". (Историја српског народа, Београд 1983. године, књ. VI, том 2. стр. 101.) Тачно је да се већина српске војске повукла преко Андријевице, али и преко друга два правца.

Српска влада је кренула 24. новембра и стигла у Скадар 28. новембра, Врховна команда је кренула 26. новембра и стигла у Скадар 6. децембра 1915. године. Главнина војске је морала најпре да се прикупи, па пошто је закопала топове и уништила превозна средства, првих дана децембра је кренула пут црногорских и албанских планина по веома дубоком снегу.

Прва српска армија налазила се 17. децембра у рејону Андријевице, код „Друге армије српске војске тога дана су се већ налазиле у повлачењу од Подгорице до Љеша" (Др. Новица Ракочевић, Црна Гора у првом светском рату). На дан 6. и 7. јануара, док је бјешњела мојковачка битка, скоро и последњи српски војник, из колона које су се повлачиле налазио се између Подгорице и Скадра, осим јединица које су остале у заштитници. Таква једна јединица, од око 2 000 војника, налазила се код Андријевице, једна српска батерија тешке артиљерије дошла је у помоћ црногорској војсци и учествовала у бици на Мојковцу и још неке ситније јединице.

Нико не негира огромну улогу санџачке војске при повлачењу српских јединица, али, сваки догађај, појаву и процес треба објективно оцијенити и процијенити и дати јој прави значај, димензију и мјеру, без икаквог хвалисања, шепурења и бардачења. Међутим, неки наши људи склони су многим догађајима и сл. дати фантастичне димензије и стварати легенде, култове и митове, што у другим срединама изазива подсмех и прављење вицева. Извесни покушавају да сваког нашег човјека прикажу див јунаком, чак бољим од Милоша Обилића, Карађорђа или Ристана Шарца, из нашег краја, који је био скоро 40 година хајдучки харамбаша и својом руком посјекао око 90 непријатељских глава, углавном насилника и зликоваца. Не може то тако. То други не прихватају.

Скоро свуда је било јунака, али и кукавица и шпијуна. Многи су у тешким приликама поклекнули и претрчали у господареву или непријатељеву „структуру", ради очувања или стицања користи. Наша је историја пуна таквих примјера. Многи наши историчари су се трудили да се о свим догађајима, појавама и историјским личностима да објективан суд и оцјена на основу вјеродостојних и аутентичних историјских извора. То су понајвише урадили Томић, Руварац, а нарочито Ђурђев па су разбијене неке фаме и одгонетнуте извијесне дилеме.

Сматрам да је редакција „Политике Експрес" одабрала интересантну тему, до сада недовољно истражену, а веома значајну. То је, можда, најтежи период у историји Црне Горе па нека се зна, ко је био неустрашиви јунак и родољуб, а ко шпијун и издајник. Аутори фељтона вјешто нас воде кроз догађаје у тужне и узбудљиве сцене. Зато, у интересу историјске истине, фељтон треба наставити.

МИЛЕТА ВОЈИНОВИЋ,
Пљевља

17.

Не желим да полемишем са појединим саговорницима вашега фељтона, који су кроз разна причања и препричавања константно настојали да понизе и блате лик мога оца, наводећи често контрадикторности, маштовите произвољности и приземности памфлетског типа.

Желим да укажем само на неке чињенице које ће необавештеног читаоца навести да и својом логиком просуди колико су „казивања" (на бази рекла-казала), после скоро 70 година, плод маште, личног хвалисања и стављања себе и својих ближњих у први план и колико је уопште присутна добронамерност ради истине.

Ево, да наведем неколико појединости:

1. Генерал Вешовић је био у Црној Гори признат као војсковођа и неустрашиви ратник. У Балканском рату под његовом командом ослобођени су Плав, Гусиње, Пећ, Дечани, Бардањол-Скадар. У операцијама црногорске војске 1914. био је командант старо-србијанског одреда. У освајању Бардањола-Скадра изгинуло је много Васојевића. Није онда ни чудно да су многи људи, чији су ближњи изгинули под командом генерала Вешовића, као и даље страдање током аустријске окупације, били пуни горчине и озлојеђености, па је Вешовић стицао бројне противнике, што је било последица датих околности, а не генералове личности.

Генерал је после I светског рата живео још око 20 година. У том периоду било је доста живих, који су знали стварност онакву каква је била, па и пар деценија живели су његови савременици после његове смрти. Било је критике, али ко је могао проћи такав животни пут без евентуалних грешака. Међутим, нико му од противника није оспоравао високе војничке врлине, патриотизам, прегалаштво, а још мање га могао назвати издајником.

Пажљиви читалац могао је запазити до које мере је знаначки стилизовано саслушање аустријског војника Јосифа Турановића. Ова изјава — саслушање војника у Колашинској команди била је потребна као покриће пред вишом командом на Цетињу, да би се умањио неуспех спровођења генерала Вешовића. Ма колико са данашње временске дистанце изгледало хумано да се ген. Вешовић поклонио и бацио грумен земље на убијеног аустријског официра, то је неспојиво са логиком и реалношћу датог момента. Но, кад би и било тако, зашто би ондашњи војни гувернер Вебер у цитираном прогласу црногорском народу наводио да је генерал Вешовић са својом браћом „уморио" официра, а не обрнуто, тј., браћа у име генерала. Зашто би другом приликом цивилни комесар Љесковац написао „да је ген. Вешовић убио невиног аустријског официра у планини Планиници", ако је већ знао да је то учинио његов брат. Љесковац је настојао да својим изјавама после рата напакости што више ген. Вешовићу. Напокон, зашто би ген. Вешовић изјављивао да је он убио аустријског официра, ако му је то већ брат учинио, поготово после завршетка рата.

Чудно је до које се мере настоји омаловажити лик ген. Вешовића у свакој прилици, па се у бр. 12 фељтона наводи „пошто се два дана екривао по камењару изнад Букове пољане" он се приказује тако изгубљен као неко чобанче, које не зна шта ће и куда ће, па се скрива код комшије у трапу за кромпире читавих 15 дана да би се касније повезао са дружином.

Испод слике обешеног Влајка, брата генералогов, исписано је са пуно цинизма „узалудна жртва". Да ли само зато што је брат ген. Вешовића?

Колико Фељтон кипти од злурадости при помену имена генерала Вешовића јасно илуструје наслов „Судбина" где се на својствен начин

приказује наводно генералово додворавање Београду (одласком из интернације директно у Београд, а не у Васојевиће) иако је у Београду покренут исконструисани процес против ген. Вешовића, као наводног противника уједињења. Међутим, ген. Вешовић је у одбрани доказао монтираност процеса и суд му је дао пуну сатисфакцију ослобађајући га из затвора.

Иако фељтон перманентно настоји да оцрни и унизи ген. Вешовића, пажљиви читалац је ипак могао да увиди да је Вешовић имао против себе једну сурову војску, која је немилосрдна уништавала сваку могућност организованог отпора. Успео је да се са дружином уз надчовечанске напоре одржи на слободи скоро две године. Покушавао је више пута да се преко Албаније пробије до савезника али безуспешно. У тим околностима не треба испустити из вида и могућност зависти одређених кругова да ген. Вешовић не дочека ослобођење у слободи. Притисци, унутарњи и спољни, постојали су све јачи док нису изнудили предају. Колико је тешко падала ген. Вешовићу и помисао о предаји, види се из одговора на захтев да се преда ради смањења репресалија над измученим народом: „Разумио сам за хајку коју сте ви са друштвом, подигли у народу против мене . . .“

Колико је епски поетизована личност младог Вида Ђуровића остављам да сваки читалац закључи за себе, као и како је спојиво са реалношћу кретања истог под оружјем по окупираној Подгорици и наступање на збору усред аустријске војске где седи предати ген. Вешовић одакле се цитиртају детаљи и за фељтон као да су вођене стенографске белешке. Но, о овој материји је писао мој брат од стрица пок. Др. Радослав — Јагош Вешовић, иначе један од сталних учесника током генералног одметништва, у свом чланку у „Борби“ од 18. марта 1966. године, тј., о нетачним наводима које је у свом фељтону објављивао у „Борби“ Јагош Јовановић.

Интересантно је напоменути, да Бошко Ђуричанин „не уме да објасни одређене одлуке о предаји“ иако је био доста времена у саставу дружине ген. Вешовића, док појединци који су временски и просторно били дистанцирани да чују и виде ген. Вешовића имају бројне варијанте за све врсте казивања.

Зачуђујући је колико се настојало да се са свих страна прикупе разна казивања која треба да до крајности компромитују ген. Вешовића, са свих аспеката људског достојанства, а да нико није сматрао за потребно да и од мене као његове кћери, затражи одређене податке.

Но без обзира, какве су и чије су малициозности, ген. Вешовић је био и остао историјска личност Црне Горе, јер су тако о њему мислили његови савременици било да су пријатељи или противници. Најлакше је било седети код куће, или се пријавити за интернацију. Међутим, ген. Вешовић се није могао помирити да му отаџбина остане у ропству. Прилике му нису омогућавале да има везе са савезницима, или да има ма какву подршку, него су се само смењивале војничке потернице једна за другом.

Све је жртвовао вишим циљевима због чега сам ја са непуних 6 година заједно са старијом сестром отерана у логор Болдгасан, касније је дотеран и стари деда Лука у ропство. Моја браћа (од стрица — Ве-

лише — Бана) Весо, студент и Видо, гимназијалац умрли су 1917. године, од последица принудног аустријског кулучења и злостављања.

Страни писци су често писали своја дела инспирисани легендарном храброшћу ген. Вешовића, као што је пре рата преведени роман „Љубав и мржња", а после овог рата роман „Земља иза божјих леђа" од А. Ден Долард у коме се спомиње ген. Вешовић као симбол укорењеног црногорског отпора против окупатора. О ген. Вешовићу говорило се у енглеском парламенту, писале су француске и италијанске новине у вези његовог устаничког покрета.

ДЕСАНКА ФИЛИПОВИЋ—ВЕШОВИЋ,
просв. радник у пензији,
Београд

18.

Сам назив „комити" је неприхватљив, јер то није био комитски покрет, већ герилски покрет. Термин комити се подразумијева то су људи који су се одметнули од државне власти, незадовољни поретком који влада. Комити су поред државних органа, убијали и свој народ, пљачкали га и уносили страх народу из кога су и сами потицали.

Одметници под аустроугарском окупацијом Црне Горе од 1916—1918. године, нијесу били комити, њима такав назив наноси оправдано увреде. То су били ратници који су се одметнули у герилу и њима припада термин герилски ратници. Исправније је називати их герилцима, јер су се они борили против окупатора, били су подржавани од народа.

Неопростиве су опаске и увреде, упућене на адресу организатора герилског покрета у Црној Гори, генерала Радомира Вешовића. Ево о чему је ријеч, термини: издајник, шпијун, медвед и томе слично не припадају Вуковом рјечнику. Називају га издајником, заборављају или намјерно избјегавају да признају истину, да генерал Вешовић није могао бити издајник, а још мање сарадник са окупаторском влашћу, кад знамо да су швабе ради њега као герилског вође, објесиле његовог брата Влајка на вјешалима у Колашину. А његовога старога оца Луку (Бана) тукли у Колашинском затвору пуна три мјесеца.

Поставља се питање како је генерал Вешовић могао бити шпијун кад се зна да је исти у два Балканска рата 1912—1913. године, водио двије васојевићке бригаде и са њима ослободио, малтене, половину Црне Горе, дјелове Србије, као и дјелове Метохије, Пећ, Призрен, Ђаковицу, Високе Дечане, а ослободио је Бардањолт и Скадар.

У вријеме рата Србије и Црне Горе противу Аустроугарске царевине, извршена је реформа старјешинскога кадра између двије српске краљевине. Генерал Вешовић је распоређен на нову дужност, команданта старосрбијанских трупа, чија је намјена била да штите српску војску која одступа пред аустријском војском. Пред сам крај рата, два краља Петар и Никола, договорили су се да генерала Вешовића поставе на нову дужност министра рата. Нову дужност Вешовић је примио кад је све било свршено, кад се није могло ништа спасити.

Поштанска дописна карта Црне Горе на чијој је полеђини фотографија генерала Вешовића и текст на страном и домаћем језику са-

ма по себи говори истину, текст испод ногу генерала Вешовића гласи: Le General Radomir Veccotchi: Leguarre Balkanigde 1912—1913., године. Испод овога текста уписан је текст ћирилицом а гласи овако: „Радомир Л. Вешовић ослободитељ Високих Дечана 20. X 1912. године, освојитељ вел. Бардањола 27. 1. 1913. и освајач Скадра".

Кад је ово историјска стварност, одакле онда толике бруке и лъага на Вешовића? Ево шта нам о генералу Радомиру Вешовићу прича стари ратник Станоје Јокић: „Ја сам био војник Балканскога рата и првога рата, био сам у герилском покрету Радомира Вешовића. То што данас говоре и пишу о њему то су за мене измишљене ствари, то што пишу да је Вешовић, кад је био преварен и предао се шваби, држао говоре на штету народа црногорскога, а за интерес швабе, то је лаж. Слушао сам га кад је говорио народу на Књажевцу у Андријевици и данас се добро сјећам неких његових ријечи, упућених онима који су га издали и наговорили да се преда. Између осталога, сјећам се ових његових ријечи: „Народе, био сам беспомоћан, повјеровао сам некијем угледнијема људима, који су ми писали у шуми, обавјештавали ме да своју главу даднем за спас народа. Нијесам могао помислити да некадашњи моји сарадници могу бити присталице окупатора и постати њихове слуге, а на штету свога народа и отаџбине. Видим неколико таквих издајника и данас како стоје поносно уз окупатора. На крају је рекао: „Потписници који ме молисте и послушах вас, предадох се Аустријанцима, нека вас буде срамота". Овако прича 87-могодишњи ратник Станоје Јокић — (Пешца код Иванграда).

Кад је ријеч о убиству Аустроугарскога поручника Адолфа Пехера онда то што се у фељтону каже не слаже се са исказом данас живога аустријског војника који је тада био у воду, који је имао намјере да генерала Вешовића спроведе за Цетиње, а онда како овај Аустријанац каже за интернацију. Како се бавим истраживањем наше прошлости, срео сам се са једним 87-могодишњаком у Бечу 1978. године, који између осталога каже: „Био сам ја у Црној Гори у Колашину од 1916. до 1918. године. Налазио сам се у воду наше војске, који је имао намјеру да спроведе генерала, министра рата Црне Горе за Колашин. Недалеко од његове куће у спроводу наших војника Вешовић се одлучио и пуцао у нашега официра Адолфа Пехера. Кад је пукао пиштољ, на нас је тада запуцала герилска-црногорска војска, ми смо се уплашили горштака, бацали смо оружје и Црногорци су нас разоружали и без оружја смо се вратили у команду у Колашин, гдје смо одмах били ухапшени". Кад смо му казали да смо публицисти, одговорио је: „То ми је још драже, мој разговор слободно можете сврстати у ваше публикације ако будете писали о ономе догађају"? Аустријанац се није устручавао да нам каже своју адресу: Seger Vili хотел Grant, štrase 46 Vin, Beč.

У прилог ове изјаве иде и преписка којом се генерал Радомир преписивао са Др. Милошем Љесковцем, који је за вријеме аустроугарске окупације у Црној Гори био, политички комесар са сједиштем у Колашину а послије у Краљевини Југославије био је потпредсједник општине Сарајево. Он у чланку „Слободна мисао" од 16. V. 1936. го-

дине пише: „Тражим од господина ђенерала, ондашњег министра рата, да ми претходно одговори, зашто је он, такорећи, у својој рођеној кући убио невиногa нашега, односно аустријског, официра поручника Адолфа Пехера. Кад ми на ово одговори неће се уздржавати. У преписками ће генералу Вешовићу изјавити све оне људе који су били наши-аустријски шпијуни, а било их је веома много." Све ово не баца тамно свијетло на генерала Радомира и ако се у фељтону помињу имена аутора који су нешто прије овога фељтона објављивали (публиковали) негативно о Вешовићу.

Кад је ријеч о великом броју комита герилаца који се набрајају у фељотну, онда се изгледа намјерно избјегава име једне жене која је од почетка до предаје остала у друштву са комитима, са герилом, иако је била мајка дјетета од четири године, она је смогла смјелости да убије једнога аустроугарског официра и рани његовога пратиоца, и то усред своје куће. На тај начин је осветила брата којега су јој убиле Швабе. Та комиткиња је била Љубица Миловић, удата Ђекић која је за све вријеме била са герилцима који су били из Вешовића. Она је бивала по нужди болничарка, превијала је рањене комите. Послије рата, 1920. године, ондашња Југославија одајући јој признање за херојство и учињено дјело и што је сачувала касу једне српске бригаде која није успјела да одступи преко Црне Горе, Љубица Миловић Ђекић унапријеђена је у чин потпоручника. То је у ондашњој Југославији, мислим, била једина жена са тим чином.

СВЕТОЗАР М. ВУКИЋ, професор,
Андријевица

19.

Ја нијесам савременик генерала Вешовића али се сећам казивања мога оца, стрица и других. Ево тог казивања: Пошто је дошла швапска војска са официром Пехером, одвели су генерала Вешовића пут Матешева, гдје су их чекали камиони војни. На предлог генерала Вешовића у пратњи његовој одили су официр Пехер и војник швапски Турановић и још два брата генерала Вешовића. Колона је ишла овим редом: Пехер, генерал, војник Турановић, а за њима два брата генералова. Преко једне шумице, Пехер је нешто посумњао, па је наредио генералу да јаше на коња, Генерал се правдао да не може да јаше коња ради великог угојеног стомака, нашта га је Пехер опсовао и рекао: „швајне", што би значило у преводу свиња. Генерал га је разумио, па је јако увријеђен као виши официр, извадио скривени пиштољ и пуцао на Пехера, Турановић је покушао да реагује, али су скочила два брата генералова и разоружала га, затим су сва тројица одбјегли у шуму.

О овом догађају је тада и испјевана гусларска пјесма:

Кад Радомир уби официра
Црна Гора нема више мира,

Не смије се узети казивање војника Турановића као тачно, јер његова изјава је морала бити лажна зато што није употријебио оружје

у датом моменту. Опште је позната чињеница да су Швабе оштро кажњавале невојничку употребу оружја и то вјешањем, тако да би Турановић био објешен да није тако дао изјаву. Истинито је казивање ћерке Генерала Вешовића, јер блатити таквог јунака као што је био генерал Вешовић, срамота је.

Сви савременици генерала Вешовића док су били живи говорило се да је швапскога официра убио генерал а не његов брат, што доказује и пјесма која је пјевана на свима скуповима и међу народом. Гдје су тада били они који данас пишу произвољно без икакве документације и тврдње, јер казивање и Турановића и Љесковца (непријатељских војника) не смије се узет као тачно. Са овим мојим писмом бих желио да буде упозната и ћерка генерала Вешовића и да устане и заштити свога оца, без обзира што се он предао на велико инсистирање племена васојевичког, сматрао је да очува племе и свој народ, и зато га називати издајником — није поштено.

МИЛУН К. ЈЕЛИЋ, пензионер,
учесник НОР-а од 1941. г.
Нови Пазар

20.

Генерал Радомир Вешовић са својом групом комита која је бројала 18 људи, дошао је у Албанију у село Врака код Скадра. У Враку су дошли познавајући чувене хајдуке из времена рата из 1912. године, који су тада комитовали у Албанији, Андрију (Беља) Бешановића и Јака Башановића. Генерал Радомир Вешовић је упутио човјека код наше куће са поруком да се комити Бељо и Јако састану са њим у селу Врмошу ради договора о поласку за Солунски фронт.

Након договора о одласку преко Албаније за Солунски фронт, Андрија (Бељо Башановић) се вратио за Враку да се договори са својим братом Јаковом. После договора Радомир Вешовић је са својим комитима дошао у своју Враку код Скадра одн. у шуму близу села Раша и Кула. Ту су разапели своје шаторе у склоништу Андрије и Јакова Башановића. Овде су остали 15 дана, док су се опоравили и одморили, снабдели се за пут са храном и потребном обућом и одећом. Мештани села Раша и Кула чували су комите. Набављена је за целу групу комита албанска народна ношња. Путовање је трајало пуних 6 недеља од места Раке до Елбасане.

Пошто је тих дана владало велико невреме, ова група комита није се могла пробити кроз Албанију до Солунског фронта. Промрзли и изнемогли вратили су се у место Враке, село Куле, у кућу Јакова Башановића. Поново смо их сместили у склониште где су боравили пре поласка за Солунски фронт. Док су се комити налазили у склоништу између села Раша и Куле наши млади укућани су држали стражу да не би изненада наишла аустријска војска. У склоништу су комити остали 10—15 дана.

Група Радомира Вешовића вратила се без Сава Оровића. Ми смо одмах питали шта је са њим. Одговорено нам је да је Сава заостао у близини МАТА код неког великог села где је рекао Радомиру Вешови-

ћу да не може да путује даље са њима. Радомир је рекао: „Знаш, Саво, коју заверу имамо", Сава је одговорио: „Убите брате". Бељо Башановић је упитао Радомира Вешановића: „Каква је то завера која води у смрт од сопствених другова?" Радомир је одговорио да се изнемогли комита мора убити ако заостане како не би открио и издао групу. Андрија (Бељо Бешановић) је рекао Радомиру Вешовићу да не треба убити макар сви изгубили главе.

Бељо и Јаков Башановић сместили су изнемоглог Сава Оровића код њихових пријатеља у селу Брег Мата. Пресвукли су га у албанску ношњу да га не би открили Аустријанци или њихови сарадници. Када се Сава Оровић опоравио хтео је да иде. Наши пријатељи су одговорили да га не смеју пустити од Башановића, јер у случају да се Саву нешто деси сваки даљи пут преко Враке и нашег села Кула био би им затворен па чак би дошло и до крвне освете. Саво им је дао потврду да је самовољно напустио склониште па су га пустили и испратили преко Скадра до куће Јакова Башановића. Хтео је да крене за Црну Гору, да се види са својим великим пријатељем Симом Роговићем. У селу Раша Сава Оровића су приметили агенти Малисори из Шаље и ухватили га и везали у кући Сима Рогановића. Одавде је Саво Оровић спроведен у жандармеријску станицу у Враки. Кад се прочула вест да је Сава Оровић ухваћен и издат у кући Сима Рогановића одмах су комите Андрија и Јакоб Вашановић позвали сина Јакова, Башановића Јована и рекли му да напише писмо жандармеријској станици у име комита да Саво Оровић није био хајдук нити комита него наш теткић, који је дошао да нас обиђе. У писму је Јован Вашановић написао и то да уколико жандари не пусте Саву Оровића или га лично не доведу нашој кући, или, пак га не отпрате до границе Црне Горе, страдаће цела жандармеријска станица.

Жандарми нису пустили Сава Оровића да дође код куће Башановића, него су га у пратњи жандарма преко места Тузе пребацили у Црну Гору.

Од кад је прешао у Црну Гору о Сави Оровићу нисмо знали ништа као ни о осталим комитима који су код нас били. Андрија (Бељо Башановић) је те исте године у борби са Аустријанцима тешко рањен и након 10 дана је подлегао ранама.

СТАНКО БАШАНОВИЋ,
Дечане

21.

Заиста је био задњи тренутак да се отме од заборава борба Комитских чета и комита за слободу у Црној гори. Ми којима историја није занимање сазнали смо много што до појаве овог фељтона нисмо знали. Чули смо по нешто о комитима али циљеви њихове борбе, организованост, масовност и популарност у народу није нам ближе била позната. Познате су нам биле битке црногорске војске у првом светском рату пре Мојковца и на Мојковцу, али нам је много тога било непознато због чега црногорска војска није одступила заједно са српском или бар организовала после Мојковца још коју битку. Мислим да исто-

ричари нису обрадили овај део историје и о томе нису дали своју коначну ријеч. Но то није оно због чега пишем ово писмо.

Нас, генерације, рођене после првог или другог светског рата, интересује још да ли је постојао комитски покрет у старој Црној Гори и приморју. У Фељтону о томе нема ни ријечи. Ако тамо није било комитског покрета, како је то могуће? И посебно рекли сте нам готово све о улози генерала Радомира Вешовића у комитском покрету и о његовој судбини. Нас интересује став и улога осталих генерала и значајних војсковођа црногорске војске према комитском покрету и њихова судбина, у првом реду став и улога генерала Јанка Вукотића и осталих виших официра који су командовали битком на Мојковцу. Занимљиво би било нешто написати и о судбини Младена Љесковца команданта Колашинског округа.

ВУЈИСИЋ ДУШАН,
Смедеревска Паланка

22.

Комитски покрет, ако се тако може рећи, у цјелини није крунисан успјехом, јер није имао јасну политичку платформу, централизовану команду, био је распарчан, у њему је улогу играла племенштина, која ће, на жалост, нашкодити и каснијим револуционарним идејама. Комити се често нијесу могли нагодити око старјешина (комитских вођа, харамбаша и војвода, четовођа и сл.). Било је и самозваних. Понекад су се свађали око плијена. Било је комита који су били разбојници, авантуристи, силеције, убице и пљачкаши, омражени у народу. На територији Куча и Братоножића било је већина таквих, што ће потврдити и касније, а на другим подручјима вјероватно мање. Но, и многи други су пљачкали народ, непровјерено убијали, малтретирали и тукли камџијом невино становништво.

Једном приликом је група Сава Грујића из Братоножића, комбинована са Кучима, пекла на огњу Милију Митровића, из села Маура (Кучи), да им каже гдје је новац који је посједовао. Стављали су му ужарени сач на прса. Народни изроди међу комитима нијесу били малобројни, не бар на овом терену. Тако је у Бјелопавлиће комитска група из Зле Горе дошла да пљачка куће Михаиловића. Испољавали су страшан терор над дјецом, али су отишли и оставили плијен. „Тражећи веће, изгубили су и оно из вреће", јер су наишли на жилав отпор два брата: Баша и Илије Михаиловића. У оба случаја су живи очевици.

Не слажем се са тим да бисмо ми много добили из проучавања комитског покрета у предвечерје револуције, како неки истичу. Наш покрет 1941—1945. године темељи се на проучавању Велике октобарске револуције у Русији 1917. године, вођене генијем великог Лењина, Париске комуне и Шпанског грађанског рата, допуњене властитим искуством. Неспорно је да је комитама било истакнутих људи и јунака, па и цијелих група. Такви су били: Видо Ђуровић и његови, Вуксан Минић, Спасоје Љумовић, Саво Оровић, Јелена Шаулић, па и многи у друштву са њима и другима, који су дијелили зло и добро са наро-

дом и остали часни до своје смрти, служећи примјером горских слободара и патриота.

Из овакве материје треба за књигу Комитски покрет, која је у најави, користити најбитније, прилазити појединим стварима критички, одлучити оно што је записано од негативног. Тешко да се може вјеровати да је неко једном руком задавио два аустријска војника као јарад, и да је неко одбачен од експлозије 100 метара и остао жив. Не треба стварати „аждаје". Могуће је, на жалост, вјеровати да је послије погибије Вида Ђуровића, стријељани Мијајло Радовић погинуо прав, интриге су учиниле своје и оне ће, на жалост, и до новијег времена бити тешка напаст и за савремене напредне покрете. Треба признавати дјела и онима који су гријешили. Не може се све анатемисати једном човјеку који има велике заслуге због учињених грешака. Радомир Вешовић је израстао као соко, а завршио као врана. Треба истаћи лијепо, а не правдати ружно, ма да услови и објективне околности играју главну улогу. Није право бацати блато на краља Николу и његово цијело битисање, јер је то дуга и славна историја Црне Горе. Тачно је да су га звали царем јунака, и да је носио капу на глави, једино он на скупове европских владара у знак изузетног признања, јер „та се не скида". Такође, не може му се опростити бјекство и остављање народа на милост и немилост.

Све што пишем слушао сам од савременика догађаја, бројних кучких јунака и неких данас живих свједока жалосне и тешке стварности аустријске окупације. Такође сам познавао лично комите Сава Оровића, Вуксана Минића, Спасоја Љумовића, Павла Радовановића, многе носиоце медаље Обилића и руског челичног крста, истинитих људи и главосјеча. Нијесам купио пазар причу и кафанске дебате.

Народ је држао комите, јер то је био вид отпора непријатељу. Увијек се надао у оне који су били његови синови и остали досљедници, а презирао дјела оних других. Ни једнога поштени људи нијесу могли издати а да не постану слуге туђина. Ни у ком случају није се могао предати Аустрији брат, па и ако је небрат, а то се навелико чинило у разрачунавању појединаца и група људи.

СРЕТЕН БОЖОВИЋ,
Титоград

23.

Паштровићи су се налазили под окупатором од 1423. године, а под чизмом Аустро-угарске од 1814. до ослобођења 1918. године. Да Паштровићи нијесу трпјели окупатора, иако су сви способни мушкарци били и војни обвезници Аустрије, казује податак, када је Црна Гора објавила рат Аустрији, да је велики број Паштровића добровољно придружио црногорској војсци, о томе говори и један одломак из пјесме:

Под Острогом у пећини
Краљ Никола сабор чини,
Око Њега сви главари
Војводе и сердари,

Краљ Никола Збор отвара
И овако проговара,
Браћо моја Црногорци,
и Паштровски добровољци.

Почетком другог светског рата скоро сви угледније Паштровићи су интернирани, а један број стријељан. 1914. године, на „Шпањоли" Херцег-Нови стријељаио је осам Паштровића и то: Саво Андус, Лазар Срзентић, Ђуро Зеновић, Крсто Вуковић, Марко Калошто, Нико Павловић, Мило Митровић и поморски капетан Милан Срзентић који је на стрељању викао: „Живјела Србија".

Велики број Паштровића који су се налазили ван своје домовине дошли су у добровољце и придружили се српској и црногорској војсци. Приликом одступања српске војске преко Албаније сви Паштровићи који су се налазили у редовима српске и црногорске војске одступили су са српском војском, јер се нијесу могли помирити са капитулацијом Црне Горе и срамном издајом краља Николе и његове владе.

На подручју Паштровића, Црмнице, Љуботиња и Цеклина налазила се једна чета комита. Четовођа је био Лазар Павићевић из села Бјелопавлича. Колико је у овој чети било комита не памте ни они који су још живи из тог времена. Једна пјесма која се код нас и сада радо пјева помиње имена двадесет комита који су учествовали у борби за уништење једне швапске чете, мада се претпоставља да је чета била много бројнија.

Комити су на овом подручју представљали велику опасност за окупатора и за све њихове сараднике, јер су кажњавали шпијуни стријељањем, кидањем носа и ушију и јавним батинањем пред народом.

Швапске власти расписале су награду за оне који би се добровољно јавили за уништење ове комитске чете и њиховог четовође Павићевића. Награда је била: ко убије или живог преда властима ма којег комиту ослобођен је даљег служења војног рока. Јавила су се 54 швапска војника са једним официром. Упутили су се на гору Паштровћку да би уништили комите, а били су обавијештени гдје се налазе. Како пјесма каже, а и они који су још живи, комити су убили двадесет швапских војника и међу њима једног лајтанта који је предводио чету. Остале су зоробили и разоружали, скинули одјећу и обућу, па их пустили да иду у најближу команду у Будву. Од комита у овој акцији није нико погинуо.

Аустријске власти нијесу за ово вршиле никакве репресалије над становништвом.

У пјесми коју Вам шаљем у прилогу детаљно је описано о случају ове комитске акције, па Вас молим да и њу објавите како би читаоци у потпуности били обавијештени.

Што се оно Тројца замаглила
И густа је тама обавила,
А из таме стоји нека вика
Као да је од пушака цика,

Није тама са неба послана,
Већ то вила виче с Кривоврата,
Па дозива хладној Церовици,
Гдје но српски бијаху четници,
Зову вођу комитског Лазара
Овако му вила проговара,
Гдје си вођо гдје су ти комити
Данас треба врелу крв пролити,
Но не перте од крви оружје
Но чуј мене мој љубазни друже,
На вас иде једна чета дуга,
Од педесет и четири друга,
Са Браића кренуле су страже
Да комите по гори нотраже,
Извидница стиже до Долова
Биће крви од врућег олова,
Швабо иде за вас бриге нема
У њих ти је свеколика спрема,
У њих ти је рухо и оружје,
Па што ћу ти говорити друже,
Но на ноге и добро гледајте
Да што боље Швабе дочекате,
То изрече с Кривоврста вила
Па се даде у лагана крила,
Вила лети а Швабе се смију
А комити хватају бусију,
Комити су са разније страна
Не плаше се од крви и рана,
Но још уз то ако ј' коме драже
Пјесма може свакојег да каже,
С Лазарем су три Павићевића,
Из Подгори три Вукмановића,
Из Грађана два Милановића,
Поповића и Махаљевића,
Два Шабана с равна Љуботиња
Драшковића из близу Цетиња,
Ту бјејаху и два Паштровића
То је Андрића и Раденовића,
Ђуровића и Рогановића
И са њима још и Перовића,
Свјега бјеше двадесет момака
Што их бољих не треба јунака,
Кад зачуше што говори вила
Та њихова посестрима мила,
Сви скочише на ноге лагане
Да границу домовине бране.

ИЛИЈА МИТРОВИЋ,
Будва

24.

Перфидни аустро-угарски окупатор запамћен је у Црној Гори по окрутним репресалијама над голоруким народом. Издашну помоћ у томе пружале су им тзв. швапске општине, које су биле у служби окупатора.

Нијесу били ријетки масакри чак и читавих породица које су биле оптуживане да јатакују комитима. Тако је у Лијевој Ријеци поклано и поубијано свих шест чланова породице Радоја Радуновића из Лиманьдола, који су након тога у кући запаљени.

Овај незапамћени злочин извела је швапска посада из Брскута.

РАЈКО ОРОВИЋ,
Титоград

25.

Рођен сам после првог светског рата, приче о комитима су ми испуњавале детињство, али не на начин којим бих спознао и објективну, праву истину, ипак, знам да је окупатор у одмазди за убијеног жандармеријског командира Фрања Ферњанчића, у мом родном селу Драговољићима код Никшића у једном маху, стрељао близу 50 житеља.

У том погрому страдали су и мој дјед Божо Ивановић и стриц Томо. Стрица Тома су злочинци заклали, јер је, уместо презимена Ивановић, употребио надимак — САБАК.

Надимак Сабак носио је мој други стриц Станко, који је био комита. То, на неки начин, није био надимак личном имену, већ надимак презимену. Несретни Томо није се сетио да одговори да се презива Ивановић, већ је рекао да се презива Сабак. То је жандармима било довољно.

МИМО ИВАНОВИЋ,
Титов Врбас

26.

У Комитима је било пуно храбрих жена, као на пример Јелена Шаулић. Љубица Миловић из Краља била је удата за Михаила Ђекића из истог села. Она је мужа којега су Швабе раниле понијела на леђима и далеко од пута сакрила у шуми. Ноћу се вратила кући да би нешто узела. У кући није било никог и мислећи да Швабе неће ни долазити ушла је у кућу. Али када је требало да изађе стража је била опсадирала. На изласку сусрела је њиховог командира. Како је у рукама имала револвер опалила је и убила га, онда је и бомбу бацила. Остали када су чули пуцањ бежали су у заклон позади куће. Она је искористила њихову забуну и побегла. Љубица је остала у комитима све до ослобођења. Када су Швабе одступале из Андријевице ка Подгорици она је на планини Трешњевик сама разоружала чету швапских војника.

МИЛИСАВ ЧУКИЋ,
Петровац на Млави

27.

Предаја генерала Радомира Вешовића била је морална смрт тог до тада славног црногорског ратника. Умјесто борбе за слободу, која нема цијену, или искупљења јуначком смрћу, један неочекивано неславан крај којим се од окупатора добија дарована „слобода" и са њом исплати Вешовићу с друштвом плата док су били у шуми". Горег пада није ни могло бити.

Из фељтона се види дубоко људска драма и пад многих актера у овом колоплету збивања, који се, малтене, завршавају крахом комитског покрета у Црној Гори. Комодитет или жеља да се преживи били су јачи од свијести да се до краја истраје. Кукавичлук и капитулантство однијели су побједу.

РАЈКО ОРОВИЋ,
Титоград

28.

Аустријска појачана патрола у селу Рађеси у Куче, у кући Јагоша Булатовића ухватила је Василија Спахића, комиту, који је био омиљен у народу. Као слободар, кретао се сам. Потомак је славних предака и оличење части и патриотизма. Прешао је од Биоча према Рађима. Свратио је код поменутог газде. За њим су ишли Аустријанци, по доказу њихова шпијуна Милете Борова Петровића, чувеног скутоноше. Патрола је питала мајку Јагошеву на сеоском бунару „Има ли ко код вас, бако?" „Има, синко, један у робу као ви", без злонамјере наивно одговори баба. Патрола је схватила да је комита у њиховој униформи. Опсадиран је и предао се, да би спасао село и породицу.

Василије се предао тешка срца. Учинио је то због народа. Мучен је и звјерски ,а није никога потказао. Псовао је Аустрију и пљувао на њене војнике. Гледао Ловћен и Његоша. Клицао слободи Црне Горе. Стријељан је изнад Златице близу Подгорице. Дошла је његова мајка, почела да скупља поломљене зубе. Аустријанци су се чудили њеној хладнокрвности.

Аустријанци, уплашени од Црногорке, оставили су унакажено тијело сина Василија и побјегли.

СРЕТЕН БОЖОВИЋ,
Титоград

29.

Мој отац Радош Пунишин Булатовић, извиђач у одреду Јанка Вукотића, послије капитулације Црне Горе није предавао оружје, већ га је склонио код своје куће у селу Смаилагића Поља, код Колашина, гдје се и сам склонио првих дана капитулације.

Како су Швабе одмах приступиле рацији одраслих и сумњивих лица, њега су са групом Колашинаца, позвали да се јави на рад. Како је био ошотруман, прозрео је намјеру Шваба, па је искористио прилику

на путу према Подгорици — код села Јабуке, застао и расјекао саре на чизмама како би лакше побјегао. То му је и пошло за руком. Од тада па до уједињења није се раздвајао од пушке и шуме.

Поново се вратио у своје село и скривао од Шваба. Тих првих дана њему се придружио у шуму Вукосав Митров Булатовић. Склањајући се пред потјерама Шваба пребацили су се на терен Роваца, гдје је било лакше зиму претурити. У мјесту зв. Сјенокоси, изнад Горњих Роваца, у једном савардаку нашли су себи склониште. Имали су највећим дијелом код својих рођака поуздане јатаке, али и шпијуне што је овом приликом дошло до изражаја и код њих. Тако их је док су ту били склоњени прошпијала нека Грана Новова, те су Швабе одмах дошле и опколиле их у овом савардаку. Дошло је до окршаја, Вукосав је био веома хитар и храбар комита, а уз то и млађи и неискусинији од Радоша, па је одмах покушао да искочи из савардака и докопа се оближње шуме како би ступио у неравноправну борбу са Швабама. Био је смртно погођен на самој ивици шуме. Радош кад је остао сам, а како је био одличан стрелац, успио је да убије једног швапског поднаредника. Затим је позвао Швабе: „Мичите то псето да ми не погани друга." Швабе, изненађене оваквом храброшћу, а не познавајући добро терен, који је веома тежак и неприступачан, а био је велики снијег, примицала се и ноћ, морали су да одступе и тражили су од Радоша да им дозволи да узму мртвог друга и да ће се повући. Они су пришли, однијели својег друга, а он под окриљем ноћи умакао и пребацио се.

Други његов окршај, који је остао у сјећању многима, био је на мјесту Доли изнад села Равни. Ту је био у друштву са комитима Радулом Радовићем, гдје су их Швабе изненадиле и опколиле пошто су били претходно прошпијунирани. Швапске војнике нијесу видјели док нијесу чули пушке. Од швапских плотуна оба су рањени. Радуле, који је био теже рањен, да не би пао Швабама у руке, активирао је бомбу испод себе која га је разнијела, а Радош као лакше рањен успио је да се пробије и умакне Швабама. У току комитовања стално га је помагала његова сестра Була, која је била млађа од њега.

Њему се придружио и старији брат Драго, који је дошао из Америке. Њих двојица били су страх и трепет за све Швабе у Срезу Колашинском. У току комитовања Радош је био више пута рањаван.

БОРО Р. БУЛАТОВИЋ,
Колашин

30.

Догађај који Вам описујем догодио се у селу Ровцима код Берана.

Моја баба Мара Дошић помагала је комитима тако што их је примала у кућу и хранила. Једне ноћи дошло је неколико комита у кућу мога деде Станка (дјед је млад ослијепио), баба Мара је поставила вечеру, али стража је најавила долазак Аустријанаца. Комите су напустиле кућу и изашли напоље. Брзо их је примјетио непријатељ. Сукобили су се, било је пуцања, комите су побјегле низ кукуруз у шуму.

Ујутро рано јетрве Марине су звале: „Маро, понеси ирамче и дођи да извадимо конопљу из мочила, вријеме је да нам не сатруне.“ Мара је одмах знала да је у питању неко од комита. Један комита је био рањен. Баба Мара са својим јетрвама превила је рањеника. Навече су га пренијели у Борје у стан које је удаљено око један сат хода од села. Његовала и лијечила рањеника тако да се већ могао са штапом кретати по стану.

Како је дјед Станко био болестан моја баба није могла да пође до Николе-Босанца (тако се звао комита), њему је понестало хране и било му је хладно јер је била већ јесен, те је он наложио ватру, једна жена (заборавила сам јој име) спазила је дим, оставила је козе које је туда чувала и пошла право у стан да се увјери ко се ту налази, јер се причало да баба Мара крије рањеног комиту. Нашавши Николу та жена је почела да га испитује. После разговора он ју је замолио да му донесе воде, а она је рекла да ће му донијети млијека, али му је тражила за узврат неку његову ствар, он јој је дао ткани појас. Она је одмах пошла са тим појасом код Аустријанаца и одала комиту и моју бабу. Мара је тог истог дана пошла код рањеног комите, поније вши му храну, а Никола чим ју је угледао испричао је шта му се десило и био је свјестан да га је та жена издала.Обратио се Мари са ријечима: „Маро, нека ти је богом проста моја крв, узми овај левор и уби ме да ме не хватају жива и муче.“ Мара је то одбила и вратила се брзо у село Ровца с намјером да доведе дјевере и синовце да Николу пребаце на неко друго мјесто. Кад је стигла у село већ је било неколико синоваца и дјевера похватано и везано, што су и са њом одмах урадили. Повели су их до склоништа рањеног комите и на очиглед свих измучили су га и убили. Њих су одвели у затвор. Након извјесног времена синовце Марине су пустили, а њу су задржали. У затвору је била мучена и злостављана.

ИВКА АРСЕНИЈЕВИЋ-ЂУЛАФИЋ
Иванград

31.

Ја сам у време Аустроугарске окупације имао девет година, па сам многе догађаје запамтио.

Мој брат Крсто Перишић, матурант радио је тада на путу који се правио од Билеће за Вилусе. Аустријска команда била је у Почековићима у Мокром долу код Враћеновића. Крсто је знао да игра карте, па је играо са аустријским мајорем званим Ласко и фекмајстором Паркманом. Једне ноћи, било је велико невреме, док су играли карте. Крсто се претварао да је болестан од стомака. Швабе су му понудиле да спава код њих. Кад је видио да су сви поспали, изнио је три пушке, двоглед, пиштољ и униформу мајора Ласка.

Успио је да изађе и изнесе оружје. Наоружао је три друга Алексића. Придружили су им се и два Шупића. Крсто им је био четовођа. Крсто је погинуо 1917. године у Голији под Утес планином. Наишао је на аустријску заседу са другом Ђуром Пуровићем. Ђуро се завукао у некакав шкриње, а Крсто је испалио пет метака из пушке и убацио

међу швабе две бомбе, од којих је погинуло и рањено девет шваба. Тешко је рањен па су га Швабе опколиле. Видио је да не може побећи, подигао је руке, бацио пушку и пиштољ, а једну је бомбу задржао код себе. Кад су војници пришли њему бацио је бомбу међу њих.

На мјесту где је погинуо, подигнут је споменик, на коме пише:

Пролазниче окрени се
И поздрави ову раку
Овдје кости почивају
Родољубу и јунаку.
Перишић је Крсто био
Узор јунак краја свога
И херојском смрћу пада
Против ропства германскога.

ЈАКОВ ПЕРИШИЋ,
Нови Београд

32.

Фељтон „Комитски покрет у Црној Гори 1916—1918. године" је веома интересантно и лепо историјско штиво. Он је изазвао велики интерес код читалачке публике пљеваљског краја, јер су се представе о догађајима, из тог периода, дубоко урезале у памћење савременика и учесника тих ратова и предањем пренеле на млађе. Не може народ заборавити себичну и ненародну политику краља Николе и његове дворске камариле, у јануару 1916. године, која је донијела тешке жртве и патње српском становништву овога краја.

Храбро су се борили наши ратници у пљеваљској бригади. Крајем децембра 1915. пред огромним швапским притиском, повукли су се на леву обалу реке Таре од Добриловине до Левер Таре, Борци су били спремни за повлачење са српском војском, али због познатих околности, морали су се предати швапским трупама на мосту у Левер Тари. Већину ратника (по разоружању) пустили су кући, осим оне из Премћанског батаљона.

Премћанце су стражарно спровели у Пљевља и сабили на сточну пијацу. Ту су ноћили на снијегу високом скоро један метар, а температура ваздуха је била, у поноћ, око минус 25 степени. Неки су те ноћи и умрли од хладноће, а већина се прехладила и премрзла.

Чак су и неке старце интернирали, као на пример Дмитра Војиновића некадашњег косаничког коџобашу, старијег од 85 година. Старац није дуго издржао. Умро је у Добору. Ту је помрло још доста Премћанаца. Преостале су, затим, протјерали у Мађарску, одакле их се, по завршетку рата, скоро половина није вратила кућама. Због тешких услова живота у заробљеничким логорима, оставили су јуначке кости у туђини.

Ово је била одмазда над Премћанцима, због њиховог ранијег хајдуковања и четовања од Таре до Лима, односно њихове храбре борбе за слободу свог народа.

Неки су Премћанци успјели да побегну из заробљеништва и прикључе се комитима, међу којима и Владе Змајевић, с Пећине (брдо између Селца и Довоље у пљеваљском крају` али ћу податке о томе касније доставити.

МИЛЕТА ВОЈИНОВИЋ,
Пљевља

П. С. Напомињем да сам професор историје и да радим на пословима просветног инспектора општине Пљевља. Ваш ми се фељтон необично допада, па ћу вам послати прилично сакупљеног материјала о комитском покрету у пљеваљском крају.

33.

Прикупљени и до сада објављени материјал није без мана и врлина, али фељтон у целини оправдава своје објављивање. Пре свега, немогуће је у једном оваквом раду постићи свеобухватност и потпуност грађе и анализе што траже у писмима неки читаоци. Фељтон није историја и не може је заменити. Али у недостатку такве историје, или потпуније студије, користан је и овакав материјал. Исто тако, врло је тешко избећи да људи који дају материјал за фељтоне не говоре више о себи и својим него о другима, можда и заслужнијим за проблем који се обрађује.

Но, и поред таквих недостатака, неоспорна је чињеница да у фељтону доминирају врлине. У њему се говори о једном скоро незапаженом заборављеном и до сада недовољно истраженом и објашњеном ослободилачком покрету народа у Црној Гори у току првог светског рата. Ако се о томе нешто и писало, више је речи било ко је крив за капитулацију и неповлачење црногорске војске преко Албаније за Крф и Солун, него о отпору црногорског народа аустро-угарским окупаторима, у току окупације. Уколико је било речи о том отпору, опет се више говорило о комитима него о патњама заробљеника и жртвама народа. Стога је вишеструко оправдано што се у овом фељтону, неовисно од његовог наслова, не говори само о комитима, већ и њиховим јатацима, отпору обичног народа, учитеља, заробљених војника и официра и интернираца, радним логорима итд. Јер, без таквог свеобухватног општенародног отпора не би могао ни настати ни опстати сам Комитски покрет у Црној Гори 1916—1918. године. Историјска је чињеница да се тежем положају, и у већој опасности, били сарадници из народа него и саме комите у шуми. То показује и херојско држање и смрт Јова Цаковића и подвиг младе Милеве Кршикапе. Зато о таквим људима и женама треба писати, а не само о онима који су узели оружје и одбегли у шуму, без обзира на тешке последице по њихове породице, братства, племе и цео народ. При томе, не треба изгубити из вида да је и међу комитама било појединаца који се нису борили витешки за слободу свога народа, већ су више водили рачуна да се што боље прехране од изгладнелог народа и да чак пљачкају свој народ. И о томе у фељтону, можда, треба нешто рећи, ако не поименично, оно бар као о појави. Нек се зна да је и тада, као и увек у нашој историји, поред јунака било и издајица и да шпијуне

нисмо имали само из обичног народа и органа окупаторске власти, него да је било пљачкаша и међу комитама. У таквом што свеобухватнијем и реалном изношењу чињеница видим највећу вредност фељтона. На тај начин се избегава једностраност, фетишизирање и идеализирање црногорске прошлости. Јер, историјски није тачно да су увек били слободни и да никада нису признавали ничију власт. Било је шуровања и с Турцима, Млечанима, и Аустро-Угарима, а у другом светском рату с Италијанима и Немцима. И то, пре свега, код вођа и племића, а мање код обичног народа. Отуда људи из народа чине највећу вредност овог покрета.

Имао сам срећу да не запамтим страхоте првог светског рата, јер сам рођен 1927. године у првој релативно слободној и уједињеној јужнословенској држави. Иако та држава није била прави израз свега онога што су жељели наши дедови и очеви, који су се за њу борили, радни људи и најпрогресивнији умови свих наших народа и народности, она је, ипак, била нешто најбоље што смо стекли у дотадашњој вишевековној ослободилачкој и револуционарној борби против разних и многобројних завојевача и домаћих издајника. Без старе капиталистичке и краљевске, сасвим сигурно, не би било ни нове социјалистичке Титове Југославије.

Стеван Лукин Бојовић, учитељ у пензији, сада живи у Пљевљима, више пута ми је причао о куповини земље и пресељењу дела братства (Кнежевића, Бојовића и др.) племена Шаранаца (из Црне Горе) крајем 19. века у загранична села на десној обали реке Таре — у Вашково и Премћане, која су припадала Санџаку под турском влашћу. Пресељени Шаранци живели су врло тешко. Духовно су били за Црну Гору и Србију, а физички у Санџаку под турском влашћу. Живили су и радили стално будни, опрезни и с оружјем у руци. Лакше су излазили на крај с редовним турским властима него са потурченим Кољићима, који су били делимично одметници и од Турског царства. С њима су од давнина били најљући противници. Међусобно су се убијали и пленили. Зато су биле често побуне, разуре и устанци. У тим приликама бежало се преко реке Таре у Црну Гору. Но, најтежа су времена наступила после капитулације и окупације Црне Горе од 1916—1918. године. Тада је било горе него и за време турске власти, јер није више било слободне Црне Горе и Србије. Није се имало куда побећи осим у комите. Али, то је значило поред опасности од непријатељских потера, изложити своје незаштићене породице, братство и племе — цео народ — најтежем терору, скоро равном потпуном уништењу. Међутим, народ је све стоички подносио и на разне начине се супротстављао швапском ропству. Тако је било и у Вашкову и суседним и даљим селима, у целом Санџаку. Људи који нису заробљени, приликом капитулације Црне Горе, отишли су у комите (из Вешкова су отишли Мидо Кнежевић, Ристо Кнежевић и Млађен Кнежевић) или су активно сарађивали с њима. Због тога је девет Вашковаца затворено у Пљевљима. Они су, у пролеће 1918. године, изведени пред преки војни суд и осуђени на временске казне од 5 до 20 година робије. Тако је Стеван Бојовић, као малолетан, осуђен на 5, а Млађен Трипков Кнежевић, као бивши комита, на 20 година тешке робије. Од 5 до 20 година осуђени су Радуле звани Баћо Кнежевић, Станиша Кнежевић, Марко Кнежевић, Филип Кнежевић, Милосав Кнеже-

вић, Гледо Кнежевић и Новица Кнежевић. Суђени су и осуђени за дело припремања побуне са комитима. Сви оптужени и осуђени имали су одлично држање за време истрага и пред судом. Тако је, на пример, приликом читања пресуде Млађен Кнежевић рекао — да ће брзо доћи наша слобода. Пре суђења Радуле Кнежевић — Бађо је говорио: да се нешто иза брда ваља, тј. да долази наша слобода. Станиша Кнежевић је пред судом изјавио да је за све крив Фурлан Мате, заменик командира станице на Катабуну, од чијег терора народ бежи у шуме. Филип Кнежевић је у току тамновања ухватио за грло криминалца Маслака, коме је било дозвољено да малтретира политичке затвореиике. И поред таквог држања релативно добро су прошли на суђењу, јер их је штитио судија Андрија, пореклом Чех. Такође их на суду није теретио ни вакмајстор Шабаљ Илија, пореклом Србин из Лике, који је прикривено помагао народ и комите. И он је на суду, поред осталог, потврдио: да је народ двоструко изложен патњама — од комита и власти. Суђење је завршено, али је убрзо дошло до пораза Аустро-Угарске и тако су се осуђеници претворили у судије својим ранијим тужиоцима и судијама. Дошла је слобода. Прошли су дани робовања, када се духовно било са Црном Гором и Србијом, а физички и у Санџаку под турском влашћу. Прошли су још тежи дани швапског робовања и њихових перфидиих метода уништавања свега што је српско, масовног коришћења шпијуна. У старој Југославији је било тешкоћа разне природе, али су њој, ипак, први пут имали какву-такву слободу.

Изнео сам овде само неке фрагменте, што су ми старији приповедали, да би колико-толико доказао: прво, да се народ, у целини, супротставио окупацији Аустро-Угарске и да Комитски покрет није био једини представник тог свенародног отпора; друго, да су комите у огромној већини били највиднији и најснажнији израз тог отпора, али да је и међу њима било појединаца са ниским побудама; треће, да је исправна тенденција у фељтону да се не говори само о комитима, већ и о њиховим сарадницима и јатацима, патњама целог народа и заробљеника; четврто, такође треба говорити и патриотским појавама и делима појединаца у служби окупационих власти (Срба, Хрвата, Словенаца, Муслимана, Чеха, Словака и др.).

БОГДАН КНЕЖЕВИЋ,
пуковник у пензији
Београд

34.

Отош Лакушић живи у родном мјесту Лијева Ријека код Титограда. Иако у поодмаклим годинама добро се сјећа многих догађаја из периода аустријске окупације у Црној Гори. Његова казивања би вјероватно била интересантна за истраживаче овог периода историје. Сјећа се и радо прича о друговима, познатим комитама: Милији Ракочевићу, Вуксану Минићу, Мику и Миру Влаховићу, Милошу и Милутину Ракочевићу, Ивану и Ђорђију Вујисићу, Радошу Миликићу с браћом. С њим је најчешће био у окршајима са аустријском војском, а учествовали су у бројним нападима на аустријске постаје и потјерне јединице. Највише су му у сјећању комитске побједе на Церинама (Комови), у Прекобрђу

код Школе, Вјетернику (у више наврата), Јабуци и Матешеву код Колашина и другим мјестима.

Оташ и данас прича о сусретима и заједничким договорима са Ђорђијом Кршикапом, Грујицом и Симеуном Чупићем, Јованом и Матијом Јокић, Голубом и Ристом Раичевић, попом Павићем Кековићем, Лазаром Перовићем (капетаном из Цуца), Лазаром Ђуровићем, Марком Шаковићем, Ђорђијом Ђуровићем, Владом Батрићевићем и другим.

Оташ Лакушић се млад укључио у комитски покрет. Рођен је 1900. године у селу Љевађи, Лијева Ријека. Кад му је крајем 1915. године, погинуо најстарији брат Веша у борби против Аустријанаца на Гласинцу, други брат Мијат (такође старији од Оташа) одлази у шуму и то првих дана окупације. Због тога Оташа, као шеснаестогодишњака, Аустријанци хапсе и одводе у колашински затвор. Ту је остао нешто више од једног мјесеца, након чега је као малољетник пуштен кући.и По доласку у Лијеву Ријеку одмах се прикључује комитској групи у којој је био и његов брат Мијат, гдје је и остао до ослобођења земље 1918. године.

ВУЈАДИН ЛАКУШИЋ,
Титоград

35.

Вило је крајње вријеме да се нешто више каже о комитском покрету у Црној Гори из времена аустријске окупације, или како народ каже „из швапског времена." Тако комитски покрет није имао јасну организациону форму, ипак, не може се рећи да није било ни покрета. Ослободилачка идеја комита је онај фактор, који их је обједињавао у покрет.

Пошто комитски покрет није био чвршће везан програмским и организационим формама, у различитим крајевима Црне Горе морао је имати извјесне специфичности у развитку и дјеловању. У пограничним крајевима с муслиманским тереном, комитски покрет се суочавао са двоструким непријатељем, беговском влашћу на муслиманском терену, и аустроугарском влашћу. Ништа мањи непријатељ били су и домаћи шпијуни.

Мени су познати само неки подаци о комитама са Полице, Љешнице, Азана код Берана (Иванград), и то из прича мога оца и стрица који су били повезани са комитама, јер је његов отац Грујо Вукићевић био комита. На жалост, моја сјећања су доста оскудна, обзиром да је протекло доста времена од тих догађаја.

Остали су ми ови подаци у сјећању:

Петар Азањац (презиме Петровић, а надимак је добио по селу Азане), био је комита и харамбаша још у турско вријеме. Из тог времена остала је легенда у народу да је други Милош Обилић, да га метак не бије, да је бесмртан и сл. Убијао је турске главаре и муслиманске бегове који су служили окупатору. Легенда и данас каже да је са комитском дружином штитио православну и муслиманску сиротињу. Народ је тражио од њега да им пресуђује у размирицама, па се и данас каже, храбар и поштен као Петар Азањац. Оно што је карактеристично за

комите типа Петра Азањца, јесте да су, у вријеме аустро-угарске окупације, наставили континуитет борбе за слободу свога народа. Пошто се наведени терен граничи са бившим турским Санџаком у којој су окупатори имали вјерне савезнике — муслиманске бегове, то су од самог почетка аустроугарске окупације, борци за слободу из турског периода, морали да бјеже у шуму, јер нијесу признавали аустроугарску окупацију, а самим тим и капитулацију Црне Горе. Комите су одржавале везе са патриотским дијелом муслиманских маса и од њих добијали обавештења о потјерама окупатора. Петар Азањац је легендарни јунак из овог периода. Не знам када је и како погинуо, али знам да га народ и данас слави као другог Обилића.

Голуб Трифуновић и Блажо Поповић са Полице, били су такође истакнути комите из турског и швапског времена. Издани су од слуга окупатора, ухваћени и интернирани у логор у Мађарској. Отуда су побјегли и са једном циганском чергом дошли у Црну Гору, поново пошли у комите борећи се против окупатора до ослобођења.

Мило Ђукић, учитељ са Полице, био је као просвјетни радник повезан са комитским покретом. Био је познат као врло храбар и угледан човјек. Домаћи издајници су га проказали окупатору, ухваћен је и у затвору подвргнут најстрашнијем мучењу. Од тог мучења је полудио, али никога није издао.

Петар Кастратовић и Грујо Вукићевић са Полице, у турско вријеме били су повјереници српске и црногорске владе. Четовали су кроз Санџак преносећи из Србије оружје, плате за учитеље и школски материјал и прибор. Често су њихове чете биле бројне у којима су били и борци из других крајева Црне Горе и Санџака. О томе постоје документи у Државном историјском архиву. О њима је писао и хроничар Радивоје Боричић. Такође је све то познато и академику др Милисаву Лутовцу из Београда, којег су, између осталих, ове чете преводиле преко турског терена на школовање у Србију.

Одмах послије званичне капитулације Црне Горе, јануара 1916. године, ови прегаоци нијесу признали окупацију, пошли су у шуму да наставе борбу против окупатора. Када је Радомир Вешовић, генерал и министар војни Црне Горе, пошао у комите, окупатор је пооштрио потјере. У јесен 1916. године, окупаторски војници су опколили засеок Граб на Полици, затворили све фамилије по кућама и поставили засједу у кући Грујa Вукићевића. Ноћу је дошао у кућу и упао у засједу. Ухваћен је и спроведен у пријепољски затвор. Подвргнут је најстрашнијем мучењу, али никога није проказао, нити издао. Стријељан је у Пријепољу. Како су завршили живот многи комите са Полице, није ми познато, али знам да њихово патриотско дјело у народу још живи.

РАДИВОЈЕ ВУКИЋЕВИЋ,
Београд

36.

Желим да изнесем сећање мог оца Миша Митрова Томашевића из села Кленка у Бањанима. Одмах после капитулације Црне Горе многи су сакрили оружје. Познати зликовац вакмајстор Манда почео је да

хапси по Бањанима и да гони народ на кулук на изградњи пута од Билећа до Никшића. Правили су пут који и данас постоји, али није изграђен до врха брда. На брду су изграђена разна утврђења за одбрану и постављање топова који су могли туђи терен до Никшића, Требиња и Билећа. Вакмајстор Манда тукао је несретни народ канџијом и бичем везао за дрвеће и мучио. Када је Вишња Папић са пет синова побегла у комите из Врањановића, тада се и мој стриц Максим Митров Томашевић са пушком и 15 метака придружио комитима Бањским. Комити су запријетили вакмајстору Манди да рају не злоставља и туче, иначе ће брзо бити ликвидиран. Кажу да је Манда после претње комита био мирнији.

ЂОКО ТОМАШЕВИЋ,
Смедерево

37.

Мој отац Милош Милутинов Влаховић, читаво вријеме комитовања био је у друштву са чувеним комитима колашинског краја Радошем и Драганом Булатовићем. Позивани су на преговоре, нуђени су им новац и чинови, што ови горштаци нијесу прихватили.

Непосредно после ових преговора мој отац Милош је уцијењен на 30 000 динара. У Колашину је организована потјера за Милошем Влаховићем, Радошем и Драгом Булатовићем. Потјера их је пронашла у једној пећини у Биоградској гори одакле су они без обуће успјели да побјегну. Том приликом се комите раздвајају. Мој отац бјежи пред потјером, у којој је имало домаћих издајника, према планини Бјеласици, а Радош и Драго на другу страну. Велики снијег и трагови у њему омогућују потјери, да после два дана, поново открије склониште мог оца. Ту је он рањен и доведен у Колашин. Осуђен је на више година затвора.

МИШКО ВЛАХОВИЋ,
Колашин

38.

Божидар-Божо Филипа Шабан, отишао је од куће за Улцињ код стрица мислећи да ће се наћи ма какав посао да презими, али пошто није нашао ништа, пјешице се вратио преко Бара, Сутомора и дошао у Вирпазар гладан и изнемогао. Срео га је Аустријски војник, па га одвео у постају. Швабе су виделе младића од 18 година, необријаног, неошишаног па им је био сумњив. Кад су сазнали одакле је и да тражи посао, понудили су му да остане код њих да га хране и обуку.

Божидар је пристао. Једног дана чувао је коње на ливади. Код њега је дошао наоружан војник, почео је да га псује и шамара. Божидар му је вратио шамар, оборио га добро изударао, узео његову пушку и побјегао у шуму.

Постаја из Вирпазара јавила је постајама у Љуботињу, Ријеци Црнојевића и Цетињу, па су кренуле потјере, али је Божидар умакао.

Божидар се показао врло храбар и вијешт, па су га комити изабрали за вођу. Од када је он отишао у шуму увек су Швабе држале по 2-3 таоца у Љуботињу. Комити су 1917. године напали патролу Аустријанаца, па су два војника убили, а једног ранили. Постаја у Љуботињу одмах је стрељала као таоца Пера (Ивова) Шабана. Божидар је ослободио 1918. године Ријеку Црнојевића.

ЈАНКО ШАБАН,
Београд

39.

Просто сам радостан што се неко сјетио, бар у последњем тренутку, да објави оно што до сада није пало у заборав из мукотрпног страдања и трагедије слободарског црногорског народа, који је подносио стоички страховита звјерства и недјела аустро-угарских окупатора и домаћих издајника. У тим тешким данима када су краљ Никола и тадашња влада Црне Горе бацили највећу љагу и срамоту на непобједиво црногорско оружје.

У тим тешким и срамним тренуцима, какве није очекивао црногорски народ, један велики број најбољих синова Црне Горе није положио оружје окупатору већ је умјесто да иде кући отишао у шуму и наставио борбу до поновног ослобођења и поред најсвирепијег терора који је окупатор примењивао да би сломио сваки отпор Црногораца, вршио масовно интернирање способних мушкараца.

Радоје (Рако) Виков Радоичић, посланик Црногорске народне скупштине од краја 1913. до јула 1914. године, наговорио је Тодора Тијанића да бјежи из Автовца, а друге вечери такође из жице је побјегао Спасоје Тадић, који је касније био четовођа комитски у Жупи Пивској.

Рако је имао намјеру да следеће ноћи такође бјежи из жице и да са собом поведе остале Пивљане који се буду ријешили да бјеже. Да ли је неко одао Рака да организује Пивљане за бјекство, то је остала тајна, али су Швабе Рака спровеле у логор гдје је и умро. Из Пиве је само у логору НАЦМЕЦЕР умрло 49. људи. Колико је умрло у осталим логорима нема тачних података. Кроз разне логоре у интернацији прошло је више од 800 Пивљана.

Тодору и Спасоју се одмах придружује Дрека Тијанић, иако је тек био у 18-тој години живота. Затим се придружује: Бећко Бајагић, Лале Цицмил, Јевтимије и Раде Гломазић, Павле Благојевић, Миливоје Симеуновић и други.

Та комитска група из Жупе пивске изводила је акције не само на терену Горажда и Фоче. Они су били велики страх за окупаторе и њихове слуге. Поред тога што су били смјели и сложни, били су вични нападима на непријатеља. Тако су Спасоје и Дрека у зиму 1918. године у по бјела дана разоружали аустро-угарску посаду код Калиновика. Покупили им затвараче од пушака, пиштоље, бомбе, узели муниције колико се могло понијети.

Швабе су почеле да убијају симпатизере, сараднике комита. Да би спасили народ зла, комити су ухватили вакмајстора код пивског манастира и запријетили му, ако икоме буде фалио и нокат са прста, да

ће други пут да га исјеку на комаде, а он им је обећао да неће ништа предузимати против народа.

Када су Миливоје Симуновић и Тодор Тијанић били тешко обољели од „шпањолице" један од шпијуна из Плужина издао их је. Швабе су их опколиле тешко изнемогле и позвале да се предају. И ако јако изнемогли, пружали су отпор док обадва нијесу погинули.и Брзо је њихова група сазнала ко их је издао и одмах су ликвидирали издајника.

Ова комитска група штитила је народ од окупатора, шпијуна и других издајника, пљачкашких група.

Академик Др Обрен Благојевић у књиги „Пива" између осталог на страни 39 пише: „Од ових комитских акција у самој Пиви била је највећа она у којој је група комита под вођством Петра Дакића у почетку јануара напала Жандармеријску станицу у Пишчу, разоружали 12 жандарма и заплијенили 100 квинтала брашна које је било спремљено за зимницу. Иста комитска група напала је на швапску станицу у Црквичком Пољу и посаду протјерала. Од тада, све до прољећа, тамо и није било аустријске посаде, па су се на Планини пивској сакупљали и комити из других крајева. Тек у априлу су Аустријанци у већем броју дошли преко Штуоца и преко Жупе пивске, којом су приликом и попалили неколико кућа у селу Црној Гори. Преко љета њихов терор у вези с комитима био је већи, па су, између осталог, стријељали Боја Шарца и Јола Војиновића, а на Пишчу су изненадили и побили 5 комита.

МИЛОШ ТИЈАНИЋ,
Нови Сад

40.

Разумљиво је што због ограничености простора и других оправданих разлога не можете обухватити и писати о свима онима који се 1916. године нису помирили са поразом и положили оружје пред швапском силом. У жељи да колико толико употпунимо ваше казивање, шаљемо вам овај прилог о Живку Новичину Јанковићу и његовим друговима.

И Живко Новичин Јанковић из села Грабовице код Шавника, гласитог комитског гнијезда, прекаљени добровољац из балканских и првог свјетског рата, учесник мојковачке епопеје, био је један од оних који нијесу признали пораз и покорили се окупатору. Са малољетним братом Радованом, стрицем Крстом, рођаком Томом, Милићем Јањићем и другим комшијама одметнуо се у планину Ивицу и све вријеме окупације био господар ове планине и друмова којима су пролазиле швапске патроле и потјере. К њима је био кренуо и отац Живков и Радованов — Новица — који је као добровољац дошао из Јужне Америке да брани отаџбину, али су га Швабе пресреле и убиле.

Од акција које је извео Живко Јанковић и његова дружина позната је она када су у Ивици на Пометенику убили швапског челника. Други пут су њих шесторица разоружали швапску јединицу од 17 војника. Међу њима је био и један лекар — Чех који је Живку дао

знак на којем се коњу налази товар са санитетским материјалом, за комите посебно драгоцјен. Понајвише се ипак памти када су на Бучу направили засједу Швабама који су гонили плијен из Језера и око 200 грла крупне и ситне стоке вратили у Језера.

МИРА РАДОВИЋ и
ДИМИТРИЈЕ ЈАНКОВИЋ
из Титограда

41.

Ваш фељтон „Комитски покрет у Црној Гори 1916—1918." редовно пратим. Иако сам рођена изван Црне Горе — пола века након ове буре, са великом знатижељом очекујем наредни број и, као да сам савременик тих догађаја, доживљавам збивања. Једноставно: хтјела бих да све то одједном, без прекида, причитам на храстовом прагу дубирога чија су врата — због немања, прозора — свјетлости, селу и врелу живота окренута. Начин на који се читаоци уводе у ситуацију догађаја карактерише се оригиналношћу, људском непосредношћу, строгом логичношћу, доследношћу човековог мишљења и законитостима народне приповједачке прозе. Ово ми ненаметљиво казивање осведочује приче о људима који су стварали историју, дочарава ми из прича слике Мораче, прекобрдског Сватовског гробља где се пјесмом и предањима пет векова одржавају хумке предака славних. А иза брда тих, онамо у Ровцима — где је некад давно рођена покојна ми бака Драгиња — имамо пуно старословенских обичаја, архитектуре, начина живота, тајних рецепата за медовину, барут и стогодишњицу брака. И тако, из дана у дан, ово казивање, попут безимене реке, узводно тече ка светој планини, хумкама ратника витешког кова, историји и пјесми народној.

На бескрајној траци казивања овог — уочавам и по коју хридину која бродоломно прети и — попут труна у оку — изазива немир, јер је обојен пристрашношћу, нелогичношћу, племенским партикуларизмом и умовањем здравог разума. Смета ми то кад се, понекад, добри и поштени људи, заборављају и на тренутак отуђе од учења старог Диогена: „Мио си ми, брат си ми, али истину волим више од тебе". А то је, заправо, оно што је стари Хераклит уочио: „Природа воли да се скрива". Добро је то што читаоци упадају са својим прилозима, јер то помаже ауторима у обликовању дела: али, није добро кад се, при давању суда, изгуби осећај одговорности. Није довољно бити храбар, и хуман треба бити. Нисам надлежна, а ни моћна да дајем своје мишљење о неким немилим појавама које уочавам у прилозима читалаца, па је — заправо — то и повод да Вам пишем по овој ствари.

Да не би читаоци били у недоумици по неким питањима, мислим да би уз реаговање читалаца требало приложити и мишљење села које, за поједина питања, може дати праведан суд, пошто се у селу и данас прича једино онако како се причало у време кад се догађај одиграо, онако како је било. Волела бих прочитати мишљење.

Налазим да грешите што у тексту фељтона уносите имена и спискове издајника. Чини ми се да то није вредно пажње, осим изузетака и средишних личности чија се имена не могу заобићи. Ако је неко био

издајник — њега је стигла заслужена казна, он је за сва времена покојни. За његове грехове не треба да бол трпе његови потомци. Колико тужно и осветнички ми делује списак лица из Васојевића која су се, наводно, обавезала Милошу Љесковцу да ће пријавити Радомира Вешовића. Зашто је то било потребно! Зар се не схвата да је Милош Љесковац био продата душа туђина, висококвалификовани обавештајац црно-жуте монархије, па да је списак дао из освете према лицима од којих је изнудио пристанак, јер му нико од именованих није хтео казати где се крије Вешовић, иако су знали А оне праве агенте сигурно није у списак ставио и за њих се никада неће знати — да би се сачувала актива, компромитује се пасива. То је стил шпијунаже.

Ово дивно дело мора се сачувати од наведених и сличних чирева и гризлица, свађа и освета.

МАРИЈАНА РАКОЧЕВИЋ, студент
Београд

42.

Пратећи фељтон, „Комитски покрет у Црној Гори 1916—1918." године, видим да се мало говори о Комитском покрету у Бањанима, желео бих да и помогнем да се то отргне од заборава.

Јула месеца 1916. године у селу Брођанац (Бањани) где сам становао у кући Драга Јаничића једне вечери пришао ми је домаћин Драго, један од првих комита из Бањана и Грахова и рекао ми: „Тодоре сазнао сам да ће Швабе да интернирају поједине писменије и угледније људе, па сам се данас договорио са Мирком Вукојем и Петром Бањовићем да се одметнемо у планине пошто нам пријети опасност од интернације."

Драго Јаничић је био писар код Црногорског Војводе Ђура Петровића, Петар Бањовић студент, а Мирко Вукоја од Билеће дошао је из Америке као добровољац у црногорску војску и када је капитулирала Црна Гора остао је код своје ујчевине Обровића у Сомину. Ова тројка се одметнула у планину. При поласку, Драго Јанчић ми је рекао да ником не казујем где су пошли, а његовој фамилији да кажем да је отишао код неког друга и да ће доћи кроз неколико дана.

Драговој фамилији сам тако и рекао. Такође, исто сам изјавио швапској патроли кад су ме испитивали и тако сам постао комитски повереник, а касније и курир. Одмах по доласку у шуму почели су да се дописују са појединим лицима, а ја сам као млад, постао њихов курир.

Одмах почетком 1917. године, почели су у групама и други да одлазе у Комите.

На пример сва четири брата, синови Марка Радовића, који је умро у интернацији у Мађарској. Са Радовићем у отишли у Комите и Миљанићи. Тада је село Мужевце запаљено. У борби са Швабама тешко је рањен Марков син Симо. Народ се разбежао по шумама. После су редом одлазили у Комите: Бајо Бањовић, браћа Филип и Ристо Вањовић, Крсто и Јефто Ј. Орбовић, Алекса Ђурковић, Спасоје Перовић, Јефто Гојов Ераковић који је био у кући опсадиран од стране Шваба. Мајка му је додала пушку, убио је два швапска војника и побегао. Саво Па-

пић са три брата одлази у комите и води стару мајку са собом по пећинама да је Швабе не би убили, а кућа им је изгорела. Кад бих набројао Комите из Бањана и Вучедолске општине, било би много имена јер су биле читаве чете. Знам кад сам једном јатаку носио поруку да спреми храну за 19 комита. Комите су се ојачале тако да су од 1917—1918. године образоване веће групе, праве чете, а 1918. године Комити су заузели Билећу, односно аустријски логор и поставили комитски ред. Колико је комита погинуло из Бањана не знам. Знам да је погинуо Крсто Перишић из Подвршја и Јефто Орбовић из Сомина.

ТОДОР ОРБОВИЋ,
Београд

43.

Хтио бих да Вам се захвалим за мјесто које сте у фељтону дали Спасоју Јашову Љумовићу, рођеном у Пиперима, село Копиље, 1876. године. Умро је 26. 3. 1969. године у Темерину, гдје је живио од 1944. године и ту сахрањен. На свом гробу — споменику пише: „Подиже за живота сам себе — Спасоје Јашов, носилац златне медаље Обилића".

Не знам како сте дошли до његових списа, али ми је његова Сенија, 4. 5. 1974. године рекла:

„Слушала сам га преко 50 година и ништа његово немам. Не љутим се, тако је он хтио, али ми је жао што нешто његово нема коме рођеном да остави... Кад је умро нисам плакала, не иде то нама Црногоркама. Али, кад су дошли из Новог Сада — из Матице Српске — за његове ствари, плакала сам и кукала из мозга!... јесам богами, нисам могла друкчије... Тада су све његове записе однијели, са Матицом је био закључио Уговор"...

Но, и ово што сте објавили досад, прави је споменик њему и његовим друговима и поука „злу не требало" и од среће би растао још више, да је доживио да чита што покољења пишу о њему... Не сам о себи и не „сам себе", мада је знао да покољења дјела суде и да ће му мјесто дати „међ' јунаке и међ' људе"...

Ево једне његове пјесме из његових позних година:

Доста сам се насркао
на бојишта густог дима
од топова и пушака
са мојијем друговима.

Ратујући шест година
све за љубав Домовине
и слободу нашу златну
за коју се мре и гине.

Ја сам знао покољења
да јуначка дјела суде
и да ће ми мјесто дати
међ јунаке и међ људе.

Саставио и написао стари ратник, и ратни војни инвалид, носилац Обилића златне медаље, резервни артиљеријски поручник, народни пјесник, стари комита и комицки војвода, Спасоје Јошов Љумовић.

ДУШАН Ј. ЉУМОВИЋ, дипл. инж.,
Београд

44.

Одмах после сарајевског атентата, мој отац Божо Попара из села Кукричја, тадашњег котара Билећа, одбио је позив да се јави у Аустро-угарску армију, не желећи њихову униформу и оружје са којим би морао ратовати против српске и црногорске војске. Са пушком у руци одметнуо се у херцеговачка брда, а код куће оставио шесточлану породицу, која се састојала од два врло стара родитеља, супруге која је одгајила двије кћерке и сина, а четврто носила у својој утроби. Казнена експедиција Ћесареве армије била је немилосрдна: Кућу је запалила, а потом и сам зид срушила, бројну стоку и кућни инвентар заплијенила и најзад породицу интернирала у погранични део Црне Горе. Ова породица тамо је остала све до коначног пада Црне Горе почетком 1916. године.

Отац Божо напушта комитовање по херцеговачким брдима и придружи се Херцеговачком одреду под командом Јанка Вукотића, а када паде Црна Гора, покуша да се пробије на југ српској војсци и покушај му би узалудан. Скоро од Скадра врати се кроз беспуће на западну границу Црне Горе. Тамо сад пронађе бројно већу породицу. Његова супруга Полексија ту у заточеништву — на том страшном људском мучилишту родила је и 3-ћу кћерку, па је сада породица била седмочлана. Сви су изгледали тако, како човјек изгледа у самртном ропцу. Божо их мало посјети, користећи се лукавством, али то потраја кратко и ништа им не мога помоћи.

То је како други казаше било и вријеме када је брат брата издавао за комад хљеба. Тако неко и Божа проказа Аустријанцима. Ухватише га, добро испребијаше, а када им у тој агонији опсова и старог Фрању, те припријети да ће једном рачуне плаћати, онда га ставише на нови испит издржљивости, те дотјераше у Требиње и осудише на смрт — вјешањем. У исто вријеме његову бројну породицу у тијесним марвеним вагонима допремише у по злу чувени логор смрти — Добој. Та цјелокупна породица у другој половини 1916. године тамо и умрије мученичком смрћу коју су описали други. И Божу се не даде стати под вјешала, ургираше многи људи, да бар неко преживи. „Смилова се" аустријски војни суд и посла га на Тиролски фронт да тамо испашта грехове, а њему се не да ни тамо мировати.

Једног дана без карте и бусоле запути се из увијек снежних Алпи и Караванки, пређе многе стазе и богазе док поново не дође у своју кршну Херцеговину и настави комитовање све до 1918. године. када ћесаревци платише своја злодјела. Истина мјесто некадашње куће, наће само омеђину, а потом се запути у Добој и тамо нађе 7 свјежих хумки. Ипак се успио поново закућити.

БРАНКО ПОПАРА,
Требиње

45.

У Никшићком крају такође је оперисла бројна комитска дружина. Добро су позната имена Божа Марковића из Кусида, Милована Пековића из Рињана, Благоте Вујовића из Штредима, Пера Цекова Абрамовића из Дуге Никшићке и Ђура Мијачевића „Кулаша" из Фатиице, те Маја Вујовића из Билеће и многих других. Ова група је пуне двије године оперисала од Гацка до мора и бројним акцијама уништавала швапске војнике и официре. Посебно је јака комитска група била од Стубице, Пониквице и Никшићке жупе. Међу комитима имамо и Црногорки које се по храбрости нијесу разликовале од мушких бораца. Милица Мушова Бакар из Дреноштице се и у пјесми пјева.

Желио бих истаћи нарочито Ђура Мијачевића „Кулаша", који је као подофицир аустријске војске и њен граничар омогућио групи црногорских комита да униште једну караулу чији је он био старјешина. Остављајући своју породицу у Фатници на милост и немислост аустроугарским властима, он одлази са комитима да би се на овај начин борио за ослобођење Херцеговине од аустријског ропства.

Ваља знати да је за комита важило гесло „Ко се не хтје и ланце везати"... а касније су ту и идеје уједињења са Србијом или повратак династије Петровића на Цетиње. Онај дио који је био за династију Петровића касније је неславно завршио свој пут, док и борци за уједињење нијесу добили од нове државе баш велике користе ни признања.

ЈОВАН АБРАМОВИЋ,
Нови Београд

46.

Са другим дијелом фељтона сам одушевљен, јер сам тај период осјетио на својој кожи као дијете рођено 1910. године. Преживио сам страх, глад и „шпањолску грозницу" — у селу Пајков Фир—Лијева Ријека.

Мој отац, Бориша Максимов, водник Црногорске војске са бојева на Скадру па надаље, са браћом и рођацима, капитулацију пред швапским солдатима су преживљавали као највећу срамоту и понижење, не крију̀ћи то ни пред ким. Појаву комитског покрета (али не оних што су се бавили пљачком) дочекали су са одушевљењем и надом. Чести посјетиоци мога оца су били, браћа Вучић и Драго Прелевић и са Комненом Чађеновићем — сестрићем моје мајке. Оца сам слушао како храбри и улива наде саговорницима да „ничија није до зоре горела".

Од оца сам научио неке пјесме, које је касније пјевао уз гусле. Пјесму о глади под Аустријом аутори су објавили скраћено, а ја мислим да би требало објавити и ове стихове:

„Од глади се народ искварио
многи није за душу марио,
ето нашта глад нагони љута
да брат брата прода по сто пута
и да своје изгуби врлине
Живи мртвом завиђаше тада
Благо њему што у земљу пада".

Како глад сатире и сâм сам се увјерио, када је један несрећни старац са кулука на изградњи пута покрај Таре, свратио у нашу кућу. Он је из котла, у коме се кувао неољушћен кромпир, захватио воде и попио неколико гутљаја, а затим, излазећи се стропоштао мртав на самом прагу. Сахранили су га преко ријеке крај пута, те се то мјесто зове „Шојанов гроб".

Отац је био полуписмен човјек, али добар приповједач; он је са заносом говорио: како је народ огорчен на све оне који су се ставили у службу окупатора, па им је кроз стихове изрицао смртне пресуде. Па ево неких који су ми и сада у живом сјећању:

„Швапски шпијун само толко важи
док исприча истину ил' лажи
па прелази после у презрење
као свако ништавно створење".

Народ је знао и да издваја кукољ од пшенице, па да не стрпава све у један кош, што потврђују ови стихови:

„Предсједници и кметови многи
то бијаху зулумћари строги
али многи за народ падоше
рад чувања домовине наше".

Народни пјесници су знали да изврgну ругlу издајнике кроз пјесму која се лако памти и преноси даље не бирајући изразе, као што је, на примјер ова:

„Кмет прасицу на записник пита
колико си поарала жита
Колко јечма и колико ражи
Де прасице, образа ти, кажи?
Прасица му испод њуше гуди
кметови су понајгори људи!
Па ти, људски и брате и друже:
немој правит свијетло оружје
но кметове за вериге вуци
а плочицом у потоку туци
јер кметови безобразни знају
Шта комити Шваби припремају".

Да се оваква штива, овакве анатеме, изрицане издајницима између два последња рата — друге би нам птице пјевале".

РАДОЈЕ МИЛОШЕВИЋ,
Земун

47.

Мислим да сте овим својим написима допринијели томе да се отргну из заборава неки догађаји из периода ослободилачке борбе црногорског народа против аустроугарске окупације 1916—1918. године, о чему до данашњег дана није дата комплетна и реална оцјена. У предратној

Југославији, из већ познатих разлога, сва најстојања била су усмјерена томе да се преко патњи и невоља и доприноса црногорског народа побједи над поробљивачима наших народа, стави вео заборава (иако је било извјесних написа у којима није цјеловито обрађиван тај период).

У новије вријеме, након побједе наше ослободилачке борбе, требало је очекивати да ће бити учињени напори да се и тај период цјеловитије и реално обради. Имам осјећај да и данас неки појединци гледају са одређеним потцјењивањем на тај период великих патњи и страдања и херојског отпора црногорског народа и борбе његових јуначких синова-црногорских комита против окрутних поробљивача наших народа.

Мислим да дугујемо признање Др Новици Ракочевићу, који је, у својој књизи „Црна Гора у Првом свјетском рату", први учинио напор и допринос да и овај период буде шире обрађен у том научном раду. Такође, Вуксану Минићу, који је сам лично радио на прикупљању грађе о Комитском покрету у Црној Гори 1916—1918., требамо и овом приликом да дамо дужно поштовање и захвалност.

Међутим, слободан сам да изразим своје мишљење да све што је до данас учињено на том плану, а што свакако заслужује признање, још увијек није довољно. Јер, комитски покрет у Црној Гори 1916—1918. и поред тога што није био обједињен и чвршће организован, коме је недостајала војно-политичка повезаност (јер није било једне чврсте политичке партије која би то остварила), имао је велики историјски значај и улогу. Тај покрет је имао јасну линију: борба против окупатора и борба за слободу своје уже домовине и шире југословенске заједнице. Зато су неоснована гледања неких појединаца да учесници тога покрета нијесу имали јасан циљ за који се боре.

Највећи број учесника тога покрета, иако у поодмаклим годинама, узео је видног учешћа у нашем народноослободилачком рату, што је била још једна потврда да су и тада, а у новије вријеме — у НОР-у, имали јасан циљ и идеју за коју се боре. Према томе, ја се придружујем оним другови ма који стоје на становишту да је Комитски покрет у Црној Гори 1916—1918. године, имао (и поред његових организацијских и других недостатака) све основне елементе и карактеристике народноослободилачког покрета у Црној Гори.

НИКО В. МАРКОВИЋ,
Београд

48.

Ево како је изгледао један аустријски шпијун у Кучима:

Увијек је био у друштву аустријских патрола, ишао је на њихове банкете, носио је шубару од вука, блузу и рајтозне, коњички карабин „манлихер", који му је даривао вакмајстор, револвер „колаш", ременике, нож и другу одору. У рукама је фијукала камџија, направљена од волујске жиле на гвозденој шипци, продужена плетеницама сактијана. Био је права напаст и страва. Допуњавале су га докољене, на којима је од чланака до под кољено била смотана укруг везица која се завршава под кољеном, гдје вири извезена глава змије! На реверу до-

ламе налази се аустријска застава, а о грлу лик Фрање Јосифа. Пријетио је и строго подвикивао. Носио је пиштаљку, заправо малу трубу, умјешно испуштао стравичне звуке, који су чак и ноћу страшно психолошки дјеловале по дубирозима, кућама и уцерицама. Конфисковао је и без наредбе.

Пјесма каже:

„На глави му шубара од вука,
од њега је народ нашла мука.
допуња га на ногама змија
а у руке фијуче камџија.
Преко прси реденици вире
а из душе безочност извире".

СРЕТЕН БОЖОВИЋ,
Титоград

49.

У Боки је било комита из Кривошије, Грбља, Кртола, можда и других мјеста, дезертера из аустријске војске који су се крили по шумама или ишли у сусрет српској војсци, комита из унутрашњости Црне Горе који су се крили или илегално лијечили у Боки гдје су им јатаци били Бокељи, избјеглица које су Бокељи штитили под изговором да су то радници за купљење маслина итд. Међутим, овај прилог неће говорити о комитима него о устаницима и њиховом запосједању Радишевића (данас гарнизон „Милана Спасића"), ондашње најмодерније и највеће тврђаве у Боки о чему постоје и забиљешке главног актера догађаја.

Још у првој половини октобра 1918. године у Кртолима је основана Мјесно народно вијеће за чијег предсједника је изабран поп Марко Костић који је оставио, до сада необјављену рукописну заоставштину чији изводи слиједе:

„Први задатак Мјесног народног вијећа је био припрема за преузимање власти, милом или силом. Аустријска обавештајна служба је тада још добро функционисала. Врховна команда аустроугарске војске је 24. 10. 1918. послала строго повјерљиви извјештај Врховној канцеларији аустроугарског цара о постојању и дјеловању „Југословенске организације" унутар царских територија, гдје је све спремно за преузимање власти..." Сеоска стража Кртола је већ 30 10. 1918., дакле истог дана кад је пао Скадар, само дан након манифестација у Загребу, извршила опсаду... Фора Радишевић. Као добар познавалац њемачког језика, отишао сам на преговоре са командантом фора, мојим нознаником одраније, иначе рођеним Бечлијом и доктором права. Командант је пристао на условну капитулацију. Једини услов је био да му војска остане на редовној менажи и под хуманим третманом док се не разбистри ситуација и организује евакуација. Ја сам му то гарантовао под условом да о ничему не обавјештава вишу команду јер је још могло бити одмазде и да се истог дана послије подне Фор преда Сеоској стражи..."

„Војска, која је била на положајима под пуном ратном спремом, знаком трубача је позвана на зборно мјесто и постројена. Командант им је у кратком говору објаснио ситуацију и услове за полагање оружја. Није било ни очајавања, ни одушевљења. Били су то претежно Мађари. Дисциплиновано су сложили пушке у пирамиде и вратили се у строј. Официри су задржали пиштоље. Повучене су страже и отворена капија."

„Сеоска стража је била претежно у црногорској народној ношњи. Понеко је имао аустријску војничку блузу, али обавезно црногорску капу. Од оружја су имали традиционалне „мале пушке" запашњаче (једноцијевне „леденице" и двоцијевне „шпагарице"). Дуге пушке су имали како ко: неко ловачку, неко стару руску или француску једнометку звану „штуц", још из доба Наполеона, а већина аустријску петометку „манихерку".

„Нашле су се двије војске постројене једна према другој: 160 наоружаних Кртољана сеоске страже у једној развученој врсти (да их изгледа више) и преко 600 разоружаних аустроугарских војника постројених у густом четвороредy. Уз посљедњи војнички поздрав спуштена је аустроугарска застава са високог тврђавског јарбола. Аустријске заставнике су смијенили барјактари сеоске страже. Успињала се српска тробојница (тада се још није знало за југословенску). То је пратило урнебесно славље. Испаљено је неколико хиљада пушчаних метака. Није се жалило јер их је у складиштима било на стотине хиљада."

„Све је то било мало па смо тражили да се смјене застава поздраве и са 21-ним топовским пуцњем. Ех-командант објасни да нема других граната сем „оштрих" (бојевих). То је баш и одговарало. Боље ће се чути а циjеви окренуте према отвореном мору неће никоме наудити. Да би канонада што дуже трајала, паљба није била плотунска већ појединачна. Међутим, још није био испаљен ни десети хитац кад је Цамоња, повјереник Народног вијећа из Сарајева, позвао телефоном команданта (сад већ бившег) да протестује што се не поштује тек прокламовано примирје, за које се овдје није до тада ни знало."

„Шта се десило? Савезнички бродови који су се налазили недалеко од Боке, или нечији обавјештајци, чули су тешке топове и разазнали бојеве гранате. Нијесу знали да ли са Фора Радишевић гађају неки брод или уништавају властите објекте пред повлачењем, што би било супротно условима примирја. Тражили су објашњење и од аустријских власти и од Народног вијећа."

„Главни разлог запосиједања фора Радишевић није био разоружавање туђинске војске јер је она ионако била пред расулом. Тренутно је било важније предухитрити западне савезнике и спријечити евентуално смјењивање аустријског италијанским окупатором. У истом циљу су задржани покорени артиљерци под нашом командом за случај потребе оружаног одбијања италијанске флоте."

„Дана 6. 11. 1918. године стигао је Други пук југословенске дивизије Јадранских трупа у Котор, а тек 9. 11. 1918. године, преузели су команду и над фором Радишевићем. Затекли су све у исправном стању са 600 ратних заробљеника. Непосредно по стизању Јадранских трупа, у Боку је упловила и савезничка флота. Сви савезнички бродови су примљени са одушевљењем, сем италијанских. Италијанске арпирације

према Боки и другим нашим крајевима, свакоме су биле познате. Италијански ратни брод „Дандоло“ је највише крстарио по Боки како би се његово присуство што више нагласило. Име брода је по млетачком дужду (од 1192. г.) Енрице Дандолу, освајачу источних обала Јадрана, који је при подјели Византије успио да припоји Млецима већи дио те обале.“

Треба још додати да је и поп Марко Костић штитио једног јунака „са четири ратне декорације“ и комиту Крста Калезића, држећи га код себе као помоћ у домаћинству да би се послије рата покумили. Марковог сина Мирка су у другом свјетском рату Њемци објесили, а Крстовог Михаила Стријељали.

Комитске и патриотске везе између Црне Горе и Боке су биле много гушће него што се из овог кратког прилога може видјети, али нека се бар не превиди да је и тога било.

ВАСКО КОСТИЋ,
Тиват

50.

У селу Ћуриопу код Даниловграда, живјела је Госпава Петкова Бралетић, рођена Ћуровић из села Ораха; иначе, доживјела је дубоку старост и умрла је по завршетку другог свјетског рата.

Још прије другог светског рата, причала ми је, као и други старији људи, како је мучена од стране аустроугарске војске и како је сарађивала са Видом Ћуровићем, војводом комитског покрета у Црној Гори.

Једном приликом, Видо Ћуровић са Савићом Ћуровићем и осталом групом комита, наишао је поред куће Госпаве Бралетић. Госпава је оставила пољске радове и одмах почела спремати храну за комите. Пошто је на брзину спремила храну и поставила на трпезу, она је одмах изашла напоље, на њиву, да копа и уједно осматра да не би непријатељ наишао. Међутим, шпијуни којих је било и у непосредној близини, брзо су обавјестили аустроугарске власти у Даниловграду, а који су веома брзо послали одред војника, јер су знали да се ради о истакнутом комити Виду Ћуровићу.

Међутим, Госпава је била искусна и храбра жена, она је претходно са Видом имала устаљени знак за опасност, а тај знак је био „Иш враг вас однео“; наиме, она је овим плашила и тјерала птице, а уједно обавјештавала комите на опасност.

Чим су комити чули знак који је Госпава давала, одмах су излетјели из куће и склонили се у непосредној шуми (лугу), где су остали незапажени.

Како су војници на челу са официром видјели и кућу гдје је била постављена трпеза за више људи, па је делимично и остало хране, почели су Госпаву мучити, приморавајући да призна ко је био у кући и кога је хранила. Госпава није признала, мада се правдала да је ту ручала њена поордица (која је иначе била многобројна), и да је то тако остало, док су чланови породице пошли на своје послове.

Официр аустроугарске војске није прихватио овакво правдање па је наредио да је туку; и поред великих батина она је упорно ћутала.

Видјевши да батине немају ефекта, наредио је да је објесе о сусједни дуд, тако да су је неколико пута вјешали а она је упорно кидала конопац (тада уривак). И пошто нијесу успјели да је објесе, онда су пришли другом начину мучења, наиме, поскидали су шипке са пушака и тако везаној, гурали кроз уста у желудац, којом приликом су је тешко израњавили; и поред тих великих мука није хтјела одати комите.

Сва та мучења посматрао је Видо Ђуровић и његова дружина са удаљености око 30—40 метара од куће, како се Госпава храбро држи пред непријатељем. Комитски војвода Видо Ђуровић са својом дружином имао је могућности да поубија све аустроугарске војнике који су били на том месту, међутим, у том моменту имао је у виду и последице које би произашле, уколико би дошло до ликвидације непријатељских војника. Обзиром да су аустроугарске власти биле немилосрдне и за одмазду спалили би цијело село и побили би велики број становника села Ђуриоца, тешка срца је посматрао мучење Госпаве Бралетић а да јој није могао помоћи.

Госпава је преживјела ово мучење и остала као легенда храбре жене. Комитски војвода са својом дружином, донио је одлуку да ликвидирају шпијуна, којег су они врло добро познавали, јер је живио у близини. Међутим, аустроугарске власти су знали шта ће се догодити са овим шпијуном, одмах су га склонили, а затим одвели у неки њихов логор гдје је остао све до краја рата, па је на тај начин избјегао досуђену казну.

ЉУБОМИР БРАЛЕТИЋ,
Земун

51.

Желим да опишем судбину мојих стричева који захваћени вихором рата у збивањима послије предаје, дадоше своје животе не прихватајући капитулацију и ропство.

Миливоје — Мића Рајковић, из села Брезовица код Плава, учесник битке на Мојковцу, након предаје оружја црногорске војске, организовао је и водио чету комита коју су сачињавали ратници и житељи села Брезовице и околних мјеста, и која је боравила на теренима планине Виситора. Са собом је повео свог братанца Нова Рајковића, који није имао навршених 18 година.

Чета је била раздвојена на мање групе ради бољег избјегавања сталних потјера.

У једној кући у селу Брезовица сакупио се већи дио чете ради договора о даљим акцијама и повезивања са другим четама васојевићког краја.

Неко од шпијуна обавијестио је аустријску команду у Плаву и одмах је кренула потјера. Изненађени и опкољени комити видећи да немају изгледа, уз претходно обећање команде да ће им се дати амнестија, предали су се. Ново са још два друга успјели су да побјегну искачући кроз прозор.

Мића је такође успио да побјегне и то у моменту док су аустријски војници спроводили комите кроз село.

Ново се након бјекства придружио Муринској чети, која је боравила на терену планине Голеш, изнад Мурина. С обзиром на сталне потјере аустроугарске војске и ова чета је откривена и дошло је до борбе између комита и војника. Након краће борбе комити су се повукли и у мањим групама разбјежали. Ново је у том окршају бранећи одступницу својих другова убио четворицу аустријских војника. Након краће и неравноправне борбе и он је погинуо.

Сазнавши да му је братанац погинуо, Мића је у тузи и болу, не размишљајући о свом животу упао међу аустријске војнике, када су се ови враћали из потјере. Прво је ударио на Вакмајстора, оборио га на земљу и пиштољ уперио у њега. Међутим, на несрећу пиштољ је затајио, а устроугарски војници након тренутног изненађења одвојили су га од вакмајстора и задали му осамнаест рана бајонетом. Нијесу га хтјели убити на лицу мјеста, већ су имали намјеру да га спроведу у Плав и јавно га објесе. Везаног су га водили од мјеста борбе, путем кроз село Брезовице, према Плаву. Када су били на мосту на Лиму Мића је скочио са моста, а аустроугарски војници су га убили пуцајући за њим у воду. Тијело му је извађено сјутрадан.

ВЛАДО РАЈКОВИЋ,
Титоград

52.

У забелешкама свог оца Богдана Остојића, црногорског официра, нашао сам интересантан детаљ. Мој отац је записао причу Радула Ј. Лалића:

„Интернација Васојевића била је припремљена одмах послије бјекства Радомира Вешовића у качаке. Шваба је очекивала да ће се Васојевићи дићи на устанак, па су преко својих људи у Ђулићу, Коњусима и Забрђу сазнали ко је за генерала Вешовића, а ко за Аустро-Угарску. Ти људи, махом представници племена, сачинили су спискове уз помоћ кметова по којима су официри бивали интернирани.

Једног јутра стигле су Швабе у Цецуне. Одмах су нашли кмета и његовог помоћника. Имали су списак људи које треба да се јаве. На списку су били: Урош Гашић-Ђукић, командир васојевићке бригаде, Радуле Ј. Лалић-Остојић, Стефан Ђукић, Милош Лалић и други.

Јавили смо се како нам је наређено. Швапски официр звао се Остојић. Био је родом из Босне. Ја сам хтио да искористим ову сличност презимена. Према списку ја сам био Радуле Лалић, али сам ја порекао да се презивам Лалић, већ да сам Остојић, како сам се презивао до 1886. године. Кмет је, међутим, тврдио да сам ја тај Лалић са списка. Официр Остојић је на крају беспомоћно махнуо главом и рекао: „Ја хтедох да ти помогнем, али те твоји издадоше."

Уз пут до Андријевице разговарао сам са официром. Он ми исприча да су спискове за интернацију начинили Срби из Васојевића.

У Андријевици смо остали дан-два. Потом су нас спровели у Матешево, па у Лијеву Ријеку. Послије неколико дана стигли смо на Цетиње. Били смо гладни, уморни скоро спали с ногу. Швабе су нас гонили, ударали, мучили колико су могли.

Из Цетиња нас поведоше у Бајице. Један цуксфирер ми нагази на обувачу. Посрнуо сам. Би ми зајад да ме Шваба понижава. Није ишло да Радуле Јованов, црногорски официр пада по путу. Брзо сам се усправио, пришао спроводнику и ударио га у нос. Обли га крв. Кад то видјеше остали, прискочише му у помоћ. Ударали су ме „шпатерицама", убили, бацили у канавор, загрнули земљом и поставили ми узглавицу. Све су то гледали интернирци.

Убрзо су кренули: они према Боки, а ја остах у гробу.

Све ово видео је један поп из Бајица са неком дјецом и женама. Дошли су до мога гроба и почели да га откопавају. Извукли су ме и осјетили да дишем. Пребацили су ме у болницу, гдје сам се освијестио. Када су ме излијечили нису ме више кажњавали смртном казном. Ваљда су мислили да је једна смрт доста.

Послије су ме пребацили у карантин. Пио сам воду из трагова коњских копита и јео зрна кукуруза која бих нашао просута. У тим мукама довијао сам се шест месеци."

МИЛОШ ОСТОЈИЋ, професор
Иванград

ЛИТЕРАТУРА

1. Др Новица Ракочевић, Црна Гора у првом светском рату, Београд 1961.

2. Др Димитрије Вујовић, Уједињење Црне Горе и Србије, Титоград 1962.

3. Никола П. Шкеровић, Црна Гора на освитку XX века, Београд 1964.

4. Др Богумил Храбак, Борба између црногорског двора и српске владе око образовања црногорске војске и око добровољаца 1916—1918 — Историја XX века, књига VI

5. Јован Ћетковић, Ујединитељи Црне Горе и Србије, Дубровник 1940.

6. Радован Бећировић, Пјесме борбе, ропства и слободе, Никшић, 1979.

7. Др Драгољуб Живојиновић, Савезници и капитулација Црне Горе 1915—1916. године, Београд 1974.

8. Душан Баранин, У олују, Београд 1972.

9. Историја дипломатије, свеска друга, у редакцији академика В. П. Потемкина, Београд 1949.

10. Др Петар Опачић, Србија и солунски фронт, Београд 1984.

11. Ју. А. Писарев, Србија и Црна Гора у првом светском рату, Москва 1968.

12. В. Вучковић, Дипломатска позадина уједињења Србије и Црне Горе — „Југословенска ревија за међународно право" бр. 2, Београд 1959.

13. Св. М. Јакшић, Краљ Никола и предаја Ловћена, Београд 1921.

14. Јагош Јовановић, Брацан Брацановић, „Борба", Београд 1964.

15. Драгутин С. Милиновић, Комитски војвода Видо Ђуровић, „Побједа", Титоград 1964.

16. Др Радослав Вешовић, Одметање, жртве и страдања, издање писца 1967. године

17. Томас М. Џонсон, Америчка обавештајна служба за време светског рата.

18. Милосав Мишовић, Генерал Радомир Вешовић и Васојевићи под аустроугарском окупацијом 1916—1918, Ивангград 1979.